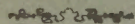

1006

I. II. 6

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

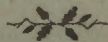

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՐԲ

ԴԻՐԻ Ա.

1896

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Տ Փ Խ Ի Ս

Տպարան Ս. Շարաձէի և Ն. Ընկ. Նիկ. 21.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Արաոյա. զբոյց. ԹՈՒՄԱՆԷ	1
Սուրբ ոսկերք. ԲԱՓՓԻ.	20
Մի՛ լար, իմ ընկեր. ԹՈՒՄԱՆԷ.	23
Լոում են ամպերը.	25
Ստեփաննոս Պալասանեան. ԻՍ. ՅԱՐՈՒ-	
ԹԻԻՆԵԱՆ	27
Հայրենիք. ԼԷՕՊԱՐԴԻ. Թարգմ. Ժ.	58
Երկու ամիս Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհ-	
ներում. ԲԱՓՓԻ	60
Մի կտոր հաց. Ի. ՊՕՏԱՊԷՆԿՕԻ. Թարգմ.	
Գ. Բ. Ա.	110
Երրորդ սեռ. Վ. ՓԷՐՐԵՐՕԻ, Թարգմ. Յ.	
ԼԱԼԱՅԵԱՆ	130
Դէպի Աթէնք. Հ. ՍԵՆԿԵԻԻԶԻ. Թարգմ.	
Գ. Բ. Ա.	152
Դաստիարակութեան զօրութիւնը. Թարգմ.	
Ս. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ	183
Քահանաների նիւթական ապահովութեան	
խնդիրը. ԳԻԻՏ. ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ	247

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԵԿԱՆ

Ա. Գարագաշեան, Քննական սլատմ. Հայոց.	
Ա. ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ	263

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

—

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՐԻ

ԳԻՐԻՔ Ը.

1896

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Տ Փ Խ Ի Մ

Տպարան Մ. Շարաձէի եւ Բճկ. Նիկ. 21.

Тип. М. Шарадзе и К°,

1896

Дозволено цензурою Тифлисъ. 29 Декабря 1895 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Արտոյտ. զրոյց. ԹՈՒՄԱՆԷ	1
Սուրբ ոսկերք. ԲԱՓՓԻ.	20
Մի՛ լար, իմ՝ ընկեր. ԹՈՒՄԱՆԷ.	23
Լոում՝ են ամպերը. 	25
Ստեփաննոս Պալասանեան. ԻՍ. ՅԱՐՈՒ-	
ԹԻՒՆԵԱՆ	27
Հայրենիք. ԼԷՕՊԱՐԴԻ. Թարգմ. Ճ.	58
Երկու ամիս Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհ-	
ներում. ԲԱՓՓԻ	60
Մի կտոր հաց. Ի. ՊՕՏԱՊԷՆԿՕԻ. Թարգմ.	
Գ. Բ. Ա.	110
Երրորդ սեռ. Վ. ՓԷՐՐԵՐՕԻ, Թարգմ. Յ.	
ԼԱԼԱՅԵԱՆ	130
Դէպի Աթէնք. Հ. ՍԵՆԿԵԻԻՉԻ. Թարգմ.	
Գ. Բ. Ա.	152
Դաստիարակութեան զօրութիւնը. Թարգմ.	
Ս. ՄԱՆԻՒՆԵԱՆ	183
Քահանաների նիւթական ապահովութեան	
խնդիրը. ԳԻԻՏ. ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ	247

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ա. Գարագաշեան, Քննական պատմ. Հայոց.	
Ա. ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ	263

Փ. Քորիձէ. վրացերէն երգեցմունք պատարագամատուցի	305
Ա. Գալստեան. Բագուի աղքատախնամ եկ. Հոգ. պատմ.	306

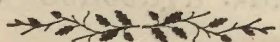
ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Տփխիսի աներումը աղա Մահմադ խանի ձեռքով.	308
Մ. Էմինի նամակը Գէորգ Հախվերդեանին.	322
Յ. Չէրքէզեանի նամակը Մատթէոս Կաթողիկոսին.	326
Ս. Նազարեանի նամակը Մատթէոս Կաթողիկոսին	329

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ-Ք

Դիետի սխալներ. Կ. ՀԵՍՍԻ. թարգմ. Ս. ԿԱՆԱՅԵԱՆՑ.	334
Փառուտ. ԳԷՕԹԷԻ. նախերգ. Գ. ԲԱՐ. ԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ.	347
Նիւթեր դպրոցական պատմութեան համար.	353
Մայր Աթոռի թանգարանը:	357
Ստացուած գրքեր	358

ՖԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Ա Ր Տ Ո Յ Տ

ԶՐՈՅՑ ԱՐՏՈՅՏՆԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

Ա.

Այն երկիրը, որտեղ մենք ապրում ենք, կատարեալ զրախտ է: Բնութիւնն այնտեղ կարծես ամեն ճիգ թափել է իւր ամենալսեմ շնորհքը ցոյց տալու: Դժբաղտաբար բանաստեղծի հանճար չունիմ, որ կարողանամ թէ կարգին և թէ պերճաշուք խօսքերով մանրամասն նկարագրել մեր չքնաղ երկրի բարձրաբերձ լեռները, կանաչավառ արօտները, բիւրեղի պէս յստակ աղբիւրները, մշտադալար անտառները, թաւ ծմակները, ծառերը, ծաղիկները և այն ամենը, որ մահամերձին էլ հոգի ու կեանք են շնչում: Սակայն, որ վարդի թփի տակ օձ չէ սողում, որ մանուշակի արանքում փուշ ու տատասկ չէ բուսնում, որ ոսկեզօծ արտերի մէջ որոմն չէ աճում.— Դրանք բնական են, դրանք ամեն տեղ էլ կան, միայն այդ ամեն տեղն էլ կամ մի որոշ չափով են այդ բոլորը երևան գալիս, կամ երևալուն պէս ջնջւում, անհետանում են: Իսկ մեր դրախտապատկեր երկրում այդ զաղիր երևոյթները որքան արագ են ա-

ճուժ, նոյնքան և աւելի արագ բազմանում են և ան-
յազուրդ տղրուկի նման ծծում մեր արիւնը և մինչև
ծուծը հասցնելով մաշում ու հալում մեր կեանքը: Նա՛
ով չէ խղճահարում ու պղծում է քնքոյշ վարդը և
առհասարակ գեղեցիկ, խնկաբոյր ծաղիկը, ո՞վ չէ հան-
դուրժում անմեղ թռչնոց թռվիչ դալալիկը, ով գար-
շում է մարգարտացայտ աղբիւրի խոխոջիւնից կամ սար-
սափում է լուսնեկավառ, աստեղազարդ երկնքից, նա
արհամարհում է գեղեցկութիւնը: Իսկ ո՞վ արհամար-
հում է գեղեցկութիւնը, նա մի հրէշ է, որ ոչ սիրտ
ունի, ոչ խիղճ, հետեաքար ոչ բարութիւն գիտէ և ոչ
ազնուութիւն:

Մեզ վիճակուել էր այդպիսի մի շարք փծուն ա-
րարածների ճանկերում մնալ: Նրանք ճգնում էին աշ-
խարհի երեսից ջնջել մեր արտոյտների ամբողջ սերուն-
դը: մի սերունդ, որի որերոյն քաղցր պատմութիւնը
մնացել էր ինչպէս վառ ճրագ մութ գրուանի տակ:

Մեզ ոչ ոք չէր մտաբերում: Մենք մխիթարում
էինք լոկ իրարով: Սակայն մենք, որ միշտ ապրում
ենք կենսատու հասկերի արանքում, չէինք կասկածում,
որ Այն Կապոյտը, որին միշտ յառած ենք մեր հայեաց-
քը, որին վառաբանում ենք ամեն օր՝ արշալոյսից սկսած
մինչև վերջալոյս, մի օր մեզ կմտաբերէ և մեր տան-
ջանքին վերջ կդնէ: Մենք յուսահատուել չգիտենք, դո-
րա համար և լուռ, անտրտունջ հանդուրժում էինք
մեր անողոր ճակատագիրը:

Եւ նա՛ ով յոյս է տածում երկնքին և հաւատում
է, որ իւր սև օրուան կյաջորդէ մի պայծառ արշալոյս
և աստեղազարդ այն կապուտավառ գմբէթում կտես-
նէ մի վառուած Լուսաբեր, նա մի օր այդ պսակը
կզգուէ, սակայն այդպիսիին մնում է անյողդողդ մնալ, սի-
րել իւր հայրենիքը և կռուել կեանքի ամեն դառնա-

ղէտ հոսանքների գէմ: Իմ լուսահոգի պապն ասում էր. «ամեն կռուի վերջը յաղթութիւնն է». և ճշմարիտ առանց կռուի յաղթութիւն չկայ: Սակայն կռուողը համբերութեամբ պէտք է կռուէ: Տենդոտ մարդիկ անպարտ չեն մնալ:

Մեր շինածը չքանդէք, յիշում եմ պապիս խօսքերը, մեր հիմքն ամուր է, բայց եթէ հանգամանքները պահանջեն, որ մեր շինածը փոխուի, այն ժամանակ նրան փոխեցէք, սակայն ամեն մի նոր շինութիւն դրէք նոյն հիմքի տէրը:

—Այժմ համառօտ պատմեմ թէ՛ ո՞րտեղ էր շինուած մեր բոյնը, ով վերջը մեր գլխին տէր դարձաւ և թէ ինչպէս այդ ապիկար տիրոջից կարողացանք ազատուել:—Ծշմարիտ է. նա՛ ով հանգամանքներն իրան խոնարհեցնէ, շատ մեծ է աշխարհիս երեսին, սակայն ով այդպէս չկարողանալ՝ պէտք է տանէ հանգամանքների պահանջը և ջանալ՝ նրանց առաջ գէթ չընկճուի հոգւով: Չարի հետ բարին միասին են ծնուում, ապա իրար հետ կռուելով նետուում են աշխարհ և իւրաքանչիւրը նրանցից ճիգ է թափում իւրովսանն առաջ տանել, մեզ մնում է նրանց լաւ հասկանալ և ոչ մի արտաքինով չխաբուել ու անձնատուր չլինել մահաբեր չարութեան: Չարութեան գեղեցկութիւնը արտաքինումն է, բարութեանը ներքինում: Ոչ մէկի առաջ էլ չպէտք է երերալ, քաջ պէտք է մնալ, երկուսն էլ լաւ ուսումնասիրել, ապա լաւին հետեւել: Մենք մի շատ նեղ վիճակի մէջ էինք, հանգամանքները միշտ չարն էին բերում մեզ: Սակայն, ինչպէս ասացի, մեր ցեղի արիւնը անարատ է, ուստի և մենք չարութեան առաջ չընկճուեցանք: Ընդհակառակը մենք միշտ կռուում էինք: Եւ կռոււմ էինք, լուսալով, որ չարութիւնն էլ վերջ կունենայ և մենք վերջապէս ազատ շունչ կքաշենք:

Գոթաղտաբար մեր կռիւը դարձաւ յարատեւ, մեր ճակատագիրը միանգամայն անողոք էր, ոչ մի տեղից սրբտագին օգնութիւն չէինք տեսնում: Արիւն թափելը, սիրելիների դիակներ գրկելը մեզ համար սովորական երևոյթներ դարձան:

Երբեմն մէկի մահը միւսին ազատութիւն է. մի օր ինձ այսպէս ասաց իմ լաւ բարեկամ Սոխակը:— Չարերից մահն անխուսափելի է, աւելացրեց նա:

—Այդպէս էլ եղաւ մեզ համար: Ահա թէ ինչպէս:

Բ.

Արտոյտներիս գլխաւոր բնակավայրը արտերն են: Այն արտը, որի մէջ մենք ապրում էինք, ընկած էր մի բարձր սարի ստորոտում: Վերեւ ու ներքեւ, աջ ու ձախ նա համարեա՞ շրջապատուած էր բազմաթիւ գետերով, առուներով ու աղբիւրներով: Գարնան ու աշնան մեր երկիրը ծածկւում է կանաչ թաւիշով, իսկ ձմեռը միայն հանգստանում սպիտակ սաւանի տակ:— Կար ժամանակ, որ նրան իշխում էին մեր պապերի պապերը, մեր քաջարի և խելացի արտոյտները, իսկ այժմ վատ հանգամանքների շնորհիւ նա մնացել է օտարի ձեռքում. և քնչ էք կարծում. ո՞ւմ ձեռքում, ո՞ւմ իրաւունքի տակ. ա՛հ, դժուարանում եմ ասել: Բուի, գարշակի, աւերակասէր Բուի: Եւ այն օրուանից, երբ նա մեր իշխանների գայիսոնն առաւ իւր ձեռը, մեր դրութիւնը դարձաւ դժոխային:

Ինքը, այդ լպիրշ Բուն ապրում էր մեր երկրից հեռու, ընդարձակ ծովերի մօտ: Իւր ստոր արբանեակները, որ միևնոյն է թէ իւր հաւատարիմ պաշտօնեա-

ները թափուել էին մեր սիրահեղ արտի խորքերը և սկսել գիշեր ցերեկ ծծել մեր արիւնը և կլանել մեր ամբողջ քրտինքի պտուղը:

— Այսպէս լսիրձ ագռաւը մի առանձին տէր էր, դաժան կտցահարը առանձին պաշտօնով առանձին տէր, ուրիշները նոյնպէս: Կռուէ՛լ. ախ, քանի մէկի հեռ կռուել: Թափառաշրջիկ կռուները մի տեղ հանգիստ չունին: Հարաւից հիւսիս էին թափառում և կամ ընդհակառակն: Այդ միջոցներին պէտք է տեսնել նրանց արած կողոպուտը, նրանց հասցրած վնասներն ու նրանց պատճառած աղէտները, օ, սարսուռւմ եմ, երբ այդ բոլորը յիշում եմ: Այդ ալլանդակ, անհոգ, անսիրտ արարածներից, որ ամենևին հանգիստ չունէինք, դեռ չազատուած ընկնում էինք ուրիշների ճանկը և կամ արնաթաթախ ազատուում կամ միանգամայն կուլ գնում: Կաշաղակներին հօ ամբողջ աշխարհը գիտէ, որ ապրելու համար ոչ մի որոշ տեղ չունին, աշխատելու էլ ոչ մի որոշ գործ: Իբրև գող, աւագակներ ամեն օր ընկած էին մեր երկրի այս և այն կողմերը և ով մեզանից մի բոյն էր շինում, առաջ իրանք էին ներս մտնում և պատահում էր, որ ամեն կեղտոտութիւն անելով, թողնում, դուրս էին գնում, պատահում էր, որ առօք փառօք նստում և իրանց այդ բոյնի տէր էին հռչակում: Խեղճ արտոյտներս, որ ոչ իրաւունք ունէինք խօսելու, ոչ էլ զէնք պաշտպանուելու, ստիպում էինք լռել և ամեն ինչ համբերութեամբ տանել: Ի՞նչ անէինք: Էլ առանձին ոյժ չունէինք: Մեր ոյժը մեր թեւերի մէջն էր, մեր քաջութիւնը աշխատութեան և շնորհքի մէջ: Իսկ զրանք, ախ, եթէ տեսնէիք նրանց ժանտ թւերը, թունաւոր կտուցները, եղունգները, դաժան աչքերը... Ե՛հ, ո՞ր մէկն ասեմ, ո՞ր մէկը պատմեմ: Եւ զրանք Բու իշխանի թիկնապահներն էին:

Բու՛ն ապրում էր հեռու, ծովերի մօտ, աւերակ-
ների մէջ, իսկ թիկնապահները գրեթէ մշտապէս մեր
մէջ: (Լաւ թիկնապահներ են, այնպէս չէ):

Դրանց վարմունքից պատմեմ մի սնմոռանալի
դէպք, որ յիշելով ամբողջ մարմնով սարսուռւմ եմ: Այդ
դէպքը թէպէտ սնչափ աղէտալի, բայց մեր փրկու-
թեան դուռը դարձաւ:

— Աշնանային մի օր արևը մօտեցել էր արևմը-
տեան հորիզոնին և շիկնած ճառագայթները սփռել
համատարած բնութեան վերայ ու ոսկեգօծել թէ թաւ
ծառերի սաղարթները և թէ բարձր սարերի կատարնե-
րը: Աղբիւրներն անոյշ սիւգերի քաղցր վզզոցին ներ-
դաշնակ խոխոջալով առաջ էին թաւալում մանրիկ կո-
հակները, որոնք գգուելով արևի վերջին ճաճանչները,
ադամանդների մի ամբողջ փունջ դարձած հեղանազ
պարերով սլանում էին ջրերի հոսանքների հետ: Ա՛խ,
որքան երջանիկ են նրանք, մտածում եմ ես, որ չեն
տեսնում այս լպիրշ «թիկնապահներ»ի երեսները և սա-
հում են դէպի դալար մարմանոտ, դէպի սար, դէպի ձոր:

Եթէ դու իմանայիր, յանկարծ ասաց ինձ աղբիւրը,
թէ այս ոսկէ ճաճանչների հետ ուրիշ ինչ տղմեր եմ
գգուել, եթէ դու իմանայիր, թէ մեր առջևում մեզ
ինչ աւդունդ է սպասում, կամ ինչ ժայռերի ու մա-
ցառների հետ ենք կռիւ մղում, դու այն ժամանակ կը
հասկանայիր, որ մեր ջրերի ամեն մի կաթիլը դառնու-
թեամբ զեղուած արտասուք է, մենք գնում ենք առաջ չի-
մանալով, թէ՛ մեզ ինչ պատուհասներ է չսպասում և
որ ամենացաւալին է, մեզ չէ վիճակուած նորից վերա-
դառնալ մեր հայրենիքը:

Չշմարիտ է խօսում աղբիւրը, մտածեցի ես և նը-
րան մխիթարելու համար իմ տխուր դալալսլիկը կցոր-
դեցի նրա հեղիկ կարկաչին:

— Այդ միջոցին յանկարծ լսեցի իմ կնոջ դալլալը, որ մերթ քարկացած, մերթ աղիողորմ ձայնով հնչեցնում էր արտի մի հեռաւոր անկիւնում: Ես շեշտակի սլացայ դէպի նա, ո՛հ, արիւնս բորբոքուեց ինչ որ տեսայ: Մի խումբ գարշակ կոցահարներ վազում են իմ կնոջ ետեւից և կամենում են բռնել նրան: Կինս ինձ տեսնելուն պէս սլացաւ, ուղղակի թռաւ ու ընկաւ իմ գիրկը:

Ի՞նչ պատահեց քեզ, հարցրի նրան:

Ահա, նայի՛ր, նրանք ինձ են հետևում, փախչենք, գնանք մեր բոյնը:

Կնոջս հետ թեւ թեւ տուած միասին փախչելն ու տուն հասնելը մէկ եղաւ: Հարևաններին ասացինք եկող կոցահարների մասին և դեռ մեր խօսքը չվերջացրած, յանկարծ նրանք երևացին:

Բաւական է նրանց ամեն լպրշութիւնը այսպէս լռութեամբ տանենք, ասացի ես և դրդեցի հարևաններին՝ դիմադրել դրանց և եթէ կարողանանք մինչև իսկ կոտորել:

Ամեն տեղից լսեցի խրախուսանքի ձայներ: Եւ կոցահարները հասած ժամանակ՝ արդէն հաւաքուել էին մեր արտոյտներից շատերը. թէ «կանայք» և թէ «տղամարդիկ»:

Անիրաւներ, գոչեցին նրանք և կամեցան ներս խուժել:

Նրանց այդ արգելուեց:

Ի՞նչ էք ուզում, ասացի ես:

Ո՛վ է ձեզ իրաւունք տուել այդպէս ձայներով թնդացնել այս արտերը. գոչեցին նրանք:

Արտերը մերն են, ձայնն էլ Աստուծոյ տուած շնորհն է, պատասխանեցին մեր արտոյտներից շատերը:

Սուտ էք ասում, արտերը ձերը չեն, խրոխտաց

նրանց մեծաւորը և շարունակեց. հեռու կացէք, անգ-
գամներ, այս բոլորը մեզ են պատկանում, հեռու, թո-
ղէք ձեր բոյները, ձեր կանայքը, իսկ ինքներդ կորէք:
Անիրաւ, գարշելի, գոչեցին մեր կանայք:

Այդ միջոցին մեր անվեհեր արտոյտները իրար թե-
թեւի տուած իրար գիրկ բռնած, թափուեցին նրանց
վերայ և ոմանց ջարդելով, ոմանց վիրաւորելով փախց-
րին մեր երկրից:

Այնուհետեւ մենք վճռեցինք դրանց հետ միշտ
այդպէս վարուել, տեսնելով, որ այլապէս նրանք մե-
զանից ձեռք չեն վերցնում:

Սակայն այդ դէպքից լետոյ անցաւ քիչ ժամանակ
և ահա Բու իշխանի բարձրագոյն հրամանով սկսեցին
ագուաների, կտցահարների, կաշաղակների և այլ խմ-
բեր խմբերի ետեւից, հրոսակների նման գրոհ տալ դէ-
պի մեր սուրբ հայրենիքը: Մենք այդ տեսանք և
երկիւղից ամենեւին չերերացինք: Մեր վճիռը սուրբ
վճիռ էր: Վճռել էինք կամ միանգամայն ջնջուել կա-
պոյտ երկնքի ստուերից, անհետանալ անտարբեր աշ-
խարհի երեսից, կամ եթէ ապրել, ամենեւին թողլ չտալ,
որ այդ յախուռն, այդ գարշակ բուերն ու կտցահար-
ները մեր սուրբ, անարատ հողը պղծեն: Մեր վահանը
առ երկինք տածած յոյսն էր, մեր դրօշը հայրենիքի
սէրը, մեր գէնքը անյողգողդ հաւատը:

Հրոսակների այդ խմբերը դիւական կառաղութեամբ
թափուեցին մեզ վերայ և տեղի տուին արիւնահեղ կո-
տորածների: Հազարաւոր արտոյտներ թափեցինք մեր
նուիրական երկրի վերայ և ամենեւին անձնատուր չե-
ղանք: Կռիւր տուեց մի քանի օր: Մեր զաւակների,
ամուսինների, քոյրերի, եղբայրների ու ծնողների ան-
բիծ արիւնով ներկեցինք մեր դաշտ, մեր արտ, մեր
սար, մեր ձոր և ամեն մի քար ու թուփ, որ պաշտելի

ու խնկելի են մեզ համար: Մեր պատիւը, մեր պանծալի անուանը աշխարհ փռեցինք և անզգամի առաջ հոգւով չընկճուեցինք:

Այնուհետև շատ տեսակ լուրեր ստացանք: Որպէս թէ մեր գաւառակից այլ թռչուններ կամենում են մեզ փրկել և ազատել այս դաժան դրութիւնից: Մենք էլ վճռեցինք նրանց մօտ խնդրողներ ուղարկել և հայցել նրանց օգնութիւնը: Եւ խոստումների ձայն շատ լսեցինք, բայց գործի շաչիւն ամենեւին:

Գ.

Այս և այն թռչունների օգնութիւնը խնդրողներից մէկն էլ նուաստս էր:

Մենք՝ նախ գնացինք Արծիւ թագաւորի մօտ: Պատմեցինք մեր դրութիւնը, մանրամասն ասացինք թէ ինչպէս խլում են մեր ձեռքի ամբողջ վաստակը, մեր քրտնքից բղխած պտուղը, ինչպէս տանջում, նեղացնում են մեզ և մեր ամուսիններին և քոյրերին, ինչպէս կոտորում, այրում են մեր գաւակները և պղծում, աւերում մեր այն ամենը, ինչ որ սուրբ, ինչ որ նուիրական է և այլն և այլն:

Արծիւը ամենայն մեծահոգութեամբ ընդունեց մեզ, սիրտ տուաւ և խոստացաւ անպատճառ օգնել:

— Եթէ դուք մեզ չօգնէք, ասացինք մենք, եթէ շուռ գաք այն երկնքից, որին նայում ենք թէ դուք և թէ մենք, այն ժամանակ, հաւատացէք, որ մենք կկուռենք միայնակ, մեր երակների արիւնը կթափենք մինչև վերջին կաթիլը և կամ կողատուինք այդ բռնակալ Բուհի, կամ երկնքի առաջ մեր անմեղ արեան պա-

տասխանատուութիւնը թողնելով ձեզ վերայ, վերջ կը-
ղենք մեր ազնիւ և անբիծ կեանքին:

Ամենասրտաշարժ խօսքերով մեծափառ Արծիւը մը-
խիթարեց մեզ և խոստացաւ անպատճառ օգնել և միան-
գամայն ազատել բռնակալ իշխանաւորի ձեռքից:

Վերադարձանք: Ճանապարհին պատահեցինք Սի-
րամարգին, այն թուշունին, որ բովանդակ աշխարհը ապ-
շեցրել է իւր գեղեցկութիւնով:

Այդ ուր էք գնում. հարցրեց նա:

Գալիս ենք ձեզ մօտ, յարգելի Սիրամարգ:

Ինձ մօտ քնչ ունիք, ասաց նա մի առանձին քմա-
հաճութեամբ:

Օգնութիւն, շեշտեց նա և խօսքն իսկոյն փոխեց,
նայեցէք իմ փետուրներին, որքան գեղեցիկ են:

Նա բացեց իւր պոչի ծալքերը և գոյնզգոյն փե-
տուրները ծածանեց օդի մէջ:

Ագռաւների սովորութիւն է երբեմն սիրամարգի
փետուրներ հագնելը, մենք մեր փետուրներն ունինք
և շատ գոհ ենք նրանցից, բայց իմացէք, որ մեր սիրտը
աւելի գեղեցիկ է:

Սակայն իմ փետուրները... ասաց սիրամարգը, մեր
խօսքն ընդհատեց և հեշտասէր յաւէրժահարսի նման,
առանց մի պատասխան տալու թողեց ու հեռացաւ:

Ահ, հառաչեցինք մենք ակնապիշ նրա հետքը
զննելով:

Նա իւր արտաքին պաճուճանքով շլացած ամենևին
չէր էլ կամենում մեր ձայնը լսել, ուր մնաց թէ մեր
վերքերը շօշափել և բժիշկ օգնական հանդիսանալ, ա-
սաց ընկերներեիցս մէկը և նորից մի խոր հառաչ արձակեց:

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը և ահա
որտեղից՝ չիմացանք մեզ հանդէպ եկան ծանրաշարժ
սագերը:

Բարև:

Բարև:

Ո՛ւր էք գնում. հարցրեց սագերից մէկը:

Բժիշկ որոնելու:

Ի՞նչ է, գլխացաւ ունիք:

Համարեա գլխացաւ:

Գլուխներդ խրեցէք սառը ջրի մէջ, ցաւն իսկոյն կանցնի:

Համ... Ժպտացինք մենք դառնութեամբ և ամեն ինչ լրջօրէն պատմեցի նրանց:

Օ՛, սիրելիներ, մենք ձեզ օգնել չենք կարող, մենք Հռովմն ազատեցինք՝ բաւական է, լաւ որ իմանաք այդ էլ «փոշմանել ենք», մեր երախտիքը մոռացել են:

— Եւ առանց «մնաս բարև» ասելու, սագերը խառնիճադանճ ձայներով թողին մեզ ու հեռացան:

Գնում ենք, գլխակօր, մտամոլոր: Սրտերիս մէջ բարակ թելերից ծործոր արիւն է կաթում. էլ ո՛ւմ գանգատինք: Ծանր ու յուզիչ խոկմունքներում սուղուած, մոլորուած քայլերս առաջ ենք տանում և յանկարծ պատահում ենք Կարապին:

Բարև:

Բարև:

Ա՛խ, լսեցի ձեր մասին, հաւատացէք, որ շատ և շատ լացի. խեղճեր, խեղճեր, ի՛նչպէս էք դէմ կենում, ախ, որքան ծանր է, որքան դառն. ասաց կարապիների աւագը և երկար վիզը տատանեց աջ ու ձախ:

Տանում ենք, յարգելի Կարապ, ի՛նչ անենք, եթէ ձեզ պէս զօրեղ հարեանները մեզ օգնեն, այն ժամանակ իհարկէ մեր այս անարգ լուծն էլ քիչ կը թեթեւանայ: Նշմարիտ է, ասաց Կարապը, ես ինքս մտածում եմ. ախ, շատ եմ ցաւում, շատ: Դուք հաստատ յոյս ունեցէք, որ այդ անիրաւները եթէ մի օր երեւան մեզ մօտ,

նրանց իսկոյն կիսեղգենք մեր լճակների մէջ: Ա՛խ, ցաւում եմ, շատ: Դէ՛հ, մնաք բարեւ, մենք կանենք, կանենք:

Կարողի պատասխանն էլ այս էր, նրա հասցնելի օգնութիւնն էլ այսպէս էր:

Ո՛չ, մեր յոյսը միայն մեզ վերայ լինի, ասաց ընկերներիս մէկը արտասուախառն ձայնով:

Այո՛, մեզ վերայ. ձայնակցեց նրան մի ուրիշը:

Տխուր, աչքերս արտասուքով լճացած, մինչև իսկ քաղցած, գնում ենք լուռ, անտարբեր բնութեան գլորկում, մեր մտքերը սաւառնում են դէպի դարաւոր անցեալը և սրտներիս ճնշող արիւնը կաթ կաթ մեր աչքից գլորում: Ոչ մի տեղից չենք լսում սրտառուչ ձայն, ոչ մի տեղից չենք տեսնում մեկնած կարեկից ձեռք. ակն, երկինքն էլ լուռ, անխօս ականատես է մէկի հըրճուանքին և հազարաւորի լացին: Ո՛վ երկինք, երբ պէտք է տեսնես մէկի ընկճուելը և դրանով հազարաւորի բարձրանալը:

—Այսպիսի թախծալի և մաշող մտորումներով գրնում ենք: Շատերի բաղտն ենք տեսնում, շատերի ուրախ ժպիտը և աւելի յուզւում ու աւելի վառւում:

—Անբաղտ իմ հայրենիք, որ մեղքիդ համար կըրեցիր ճակատիդ՝ այդ դառնութեամբ զեղուած ու թուլնով ներկուած գիրը, որ յանցանքիդ փոխարէն այդ անարգ շղթաները ժառանգեցիր տարաբաղտ որդոցդ համար, ակն, ինչո՞ւ մի ըուպէ գութն ու խիղճը չհտնեցիր սրտիցդ և ապիրատ այս արարածների մէջ չպահեցիր իրաւունքներն ու պապերի թողած բոյները, որ դեռ ժպրհեց անարատ ստինքդ վայրենիների ապաստան շինել և պանծալի անունդ նշաւակի առարկայ դարձնել: Ո՛ւր են տածած յոյսերդ: Մէկն զբաղուած է իւր զարգարանքով, մէկն իւր ջրարշաւով, միւսն իւր պալատ-

ներով և նրանցից ոչ մէկի սրտում արձագանք չի լըսուում թշուառ որդւոցդ հառաչներին:

Այսպէս՝ դառնութեամբ զեղուած ու վառուած մըտածում էի ես, երբ յանկարծ իմ յանդիման եկաւ ընդարձակ մի ծով: Ծովի ափին, ահագին տարածութեան վերայ թափուած բազմաթիւ բոյներ: Ահա մէկ տեղ բուերի ամբողջ երամներ, ահա և մեր արիւնակից արտոյտները: Անշուշտ այստեղ է մեր տէր Բուռի ապարանքը, որտեղ նա գիշեր ցերեկ պահուած է և չգիտէ թէ դրսում ինչ է կատարւում, կամ եթէ գիտէ տալիս է մոռացութեան:

Մենք մտանք այդ ահարկու վայրը, որտեղ այնքան բոյներ կան ընկած: Առ ժամանակ մենք ապշել էինք. չգիտէինք թէ ինչ տեղ է այս, բայց երբ մենք հարցրինք, մեզ ասացին, որ սա թռչնոց քաղաք է և իսկապէս այստեղ է ապրում մեր տէր՝ Բուռ:

Այս լաւ է, մտածեցի ես և իսկոյն մտաբերեցի, որ այստեղ է և մեր արտոյտների ընդհանուր ներկայացուցիչը: Նախ պարտք համարեցինք գնալ նրա մօտ: Ա՛խ, նրա անունը, որ այնքան սիրելի է դարձել մեր բոլոր արտոյտների մէջ: Ո՛րքան մեծ փափագով էի ուզում նրան տեսնել: Նա, որ մեր ընդհանուրիս հայրն է, կատարելապէս փոխարինում է մեր երկու անմահ և պաշտելի հայրերին, որոնցից մէկը ապրում է մեզանից քիչ հեռու «մեծ սարի» ստորոտում, իսկ միւսը, մեր չար բաղտից, արդէն կնքել է իւր երկրայինը և հանգիստ պառկում է բնութեան լուռ, խոնաւ գրկի մէջ:

Բաղտի բերմունքով գնացի և Հայր Արտոյտին տեսայ: Երբ մեր երկրի դրութիւնը պատմեցի նորան, նա սաստիկ տխրեց և խրոխտահայեաց աչքերից արտասուքն ոռոգեց զժգունած այտերը: Ա՛խ, որքան խանդո՛րքան աւիւն կար նրա մէջ: Առ ժամ լուեց և ապա

դարձաւ և սրտաբեկ ձայնով ասաց. հանգիստ եղէք, քիչ է մնացել, շուտով կլսենք փրկութեան օրհներգը, ահա և մեր արշալոյսը բացուում է, շուտով կծագի և մեր արևը:

Դ.

Հետեւեալ օրը սոսկալի օր էր: Բու իշխանի այդ ահագին քաղաքը պատերազմի դաշտ դարձաւ: Թէ բուեր, թէ կոցահարներ և մինչև իսկ վայրագ ագռաներ ու կաշաղակներ թափուել, կոտորում էին մեր արտոյտներին: Արիւնը գլխիս խփեց, նետուեցի նրանց մէջ և մի քանի ժամուայ ընթացքում մի շարք կոցահարներ ու բուեր անշնչացրած գլուխներով գետնին: Խօսքեր պէտք է ունենալ ճշտիւ նկարագրելու այն ահեղ մարտը, որ մըղում էին մեր փափկասունները այդ լպիրշ անօրէնների դէմ: Բուի այդ ահալի քաղաքը ամբողջովին արիւնով ներկուեց: Ինչ թուում էր թէ՛ մեր պանծալի պապերի ուրուականները շրջում էին այդ տեղերում և ամենքին էլ դափնեայ պսակներ մեկնում: Բուն, որ աչքերը ծածկած, իւր ապարանքի մէջ պահուած, դուրս չէր գալիս, լսեց մեր քաջարի արտոյտների կոիւը, սարսափեց և քանի արևը իւր պայծառ ճառագայթները չէր սփռել աշխարհի ամենամութ անկիւնները, նա իսկոյն հրաման արձակեց և յայտարարեց, որ մենք ազատ ենք, որ այլ ևս մի կոցահար, մի կռուակ կամ մի այլ ժանտ թռչուն իրաւունք չունի մեզ նեղացնել, մեր մագին անգամ դիպչել: Այդ խոստումին թէպէտ շատ էլ չհաւատացինք, քայց այլ ևս շատ երկիւղ չունեցանք: Մենք արդէն սովորեցինք կռուելը և մինչև իսկ վճռեցինք կռուել, մինչև ձեռք կրեբենք ազատ կեանք, ազատ իրաւունքներ և Աստուծոյ շնորհաց լոյսի հանգիստ վայելումն:

Բայց և այնպէս տէր Բուրի տուած այդ ծաղկէ մի փնջովն էլ բաւականացած վերադարձանք մեր հայրենիքը: Հարիւր հազարաւոր արտոյտներ, որ տարագիր էին եղած աշխարհի այս և այն անկիւնները, նոյնպէս վերադարձան իրանց տեղերը:

— Գնացինք հայրենիք: Ա՛հ, թնչ հայրենիք: Ոչ միայն մեր բոյները չկային, այլ և նրանց հետքերն անգամ անհետացել էին: Ամենուրեք խոպան, ամենուրեք փլատակ, ամալի և ամեն անկիւն արիւնոտ: Մենք նախ և աջ մեր արիւնակիցների բոլոր դիակները իբրև սուրբ մասունքներ, յանձնեցինք հողին և նրանց գերեզմանները դարձրինք ուխտատեղի: Ապա սկսեցինք նոր բոյներ շինել, ամեն տեղ նորոգել, ծաղկեցնել և մեր ազատուած հայրենիքին նոր կեանք, նոր շունչ տալ և նոր պաճուճանքով զարգարել նորան:

— Սակայն բռնութեան կապանքները հազիւ ջախջախուած, բռնակալի ձեռքից հազիւ ազատուած, սկսեցին նոր ցեցեր երևալ, այն էլ դժբաղտաբար ուղղակի մեր միջից:

— Այս և այն կողմից արտոյտներ եկան: Դրանց մասին ամենեւին չէինք լսել, ոչ մի տեղ չէինք տեսել, բայց եկել էին և ամեն մէկը իրան այս և այն տեղի իշխան էր համարում, այս և այն բոյնի գլխաւորը և այլն և այլն: Եւ ոչ մէկն էլ նրանցից համեստ պատառով չէր բաւականանում, միշտ ձգտում էին դէպի բարձր, դէպի վեր: Մէկն ասում էր, որ ինքը իմաստուն մարդ է, որ մեզ համար շատ է խօսել, շատ է գրել, մի ուրիշը բացականչում է, որ ինքը հարուստ էր, ունեցածը փչացրել է մեզ համար, իսկ շատերն ուղղակի գոռում էին, որ մենք տգէտ ենք, լիմար ենք և իրանք եկել են մեզ կառավարել և լուսաւորել: Խօսքով առաջ բուերն ու ագռաւներն էին մեզ նեղացնում, տանջում,

չարչարում, վերջն էլ այդ անառակները հանդէս եկան: Մեր արիւնակիցներն էին, բայց անառակ արիւնակիցներ: Այնու ամենայնիւ, դրանք ոչ մի նպատակի չկարողացան հասնել, վասն զի մենք արդէն շատ լաւ ճանաչում էինք գործողին և խաբեբային: Մենք դրանց փախցրինք և մեր երկրի ղեկը յանձնեցինք ազնիւներին, խելօքներին և իսկական գործողներին: Խաբեբաների դիմակները պատռեցինք և մեր ձայնը բարձրացրինք յօգուտ մեր հայրենիքի, յօգուտ հայրենակիցներին:

Ե

Այդ օրից անցաւ ուղիղ տասը տարի: Մի գեղեցիկ օր լուր առանք, որ Բու իշխանը հոգեւարքի մէջ է և նրա դաւանակից ստորագրեալները սաստիկ կոտորած են մղում իրար դէմ և մինչև իսկ պատրաստուում են աւերակ դարձնել տէր Բուի ապարանքը և նրա ամբողջ իշխանութիւնը:

Վուռի հետեանքը այդպէս էլ եղաւ: Բու իշխանը տապալուեց. իշխանութիւնն իսպառ փչացաւ, նրա ամբողջ երկիրը բաժին-բաժին եղաւ և անցաւ աշխարհի երեսին ապրող այս և այն թռչունների ցեղերին: Մեր երկիրը, որ արդէն սկսել էր ծաղկել, ժպտաց, անշուշտ յայս տալով, կարճ ժամանակու միանգամայն փոյլելու: Մենք կտցահարներին, ագռաւների և միւսների հետ ներողամտութեամբ վարուեցինք, ջանալով նրանց ևս հանգիստ, խաղաղ և աշխատասէր կեանքին սովորեցնել: Մեզ հարկաւոր էր իշխան և վճռեցինք ազնիւ իշխանագուններից մէկին հրաւիրել: Մեր վճիռները շուտ էին կայանում:—Վճռուեց Բագէ իշխանին հրաւիրել: Այդպէս էլ եղաւ: Այդ բաղձանքին էլ հասանք:

Մի օր ամպրոպի ձայնով աշխարհը գըրգաց և աշխարհի ամեն անկիւններից սկսեցին մեր գլխին տեղալ աւետեաց ուրախալառ ողջոյններ: Մեր երկիրը հետըզհետէ դրախտի պատկեր ստացաւ: Յո, նուաստս, վայելում էի Բաղէ իշխանի խորին համակրութիւնը և քիչ ժամանակից յետոյ դարձաւ նրա աւագ ատենադպիրը: Հարկ եմ համարում հազարաւոր շնորհաւորութիւններից դէթ մի քանիսը կարդալ, որոնք ուղարկուած են այս և այն թուղանների իշխաններից և որոնք բնորոշում են նրանց՝ սկզբում և վերջում բռնած դիրքը: Ահա նրանք:

1) Սրտի խորին բերկրութեամբ շնորհաւորում եմ Ձեզ Ձեր գահի նոր շունչ առնելու առթիւ: Յուսով եմ, որ մեր երախտիքը չէք մոռանալ: Մենք որքան կարողացանք, արինք, այսուհետեւ էլ արէք դուք որքան կարող էք:

Միշտ Ձեզ բարեկամ Արծիւ:

2) Ա՛խ, երանի մի այնպիսի գրիչ ունենայի, (լաւ լսեցէք) որ ինքն իրան գրէր իմ սրտի անկեղծ զգացմունքները (կեղծաւոր), բայց իմ ժողովուրդը այդ էլ կստեղծէ, միայն ուզում եմ ասել, որ շատ և շատ ուրախ եմ, խնդրում եմ բարեհաճէք ինձնից փետուրներ տանել, յուսով եմ ինձ չէք մոռանալ, մանաւանդ պարահանդէսների, առաւել ևս դիմակահանդէսների ժամանակ:

Ձեր սիրահեղ Սիրամարգ:

3) Ա՛խ, որքան ուրախ եմ, որքան: Եւ ձեզ լաւ լայտնի է, որ մենք Ձեր անկեղծ ցաւակիցն ենք եղել: Որտեղ խեղճերին օգնել էր հարկաւոր, մենք չենք զլացել և մենք կշարունակենք այդպէս լինել, մանաւանդ ձեզ համար: Խնդրում եմ իմ աղջիկն հարս առնէք, մենք խնամի կդառնանք և

իրար հետ աւելի սիրով ու աւելի յարգանքով կը լինենք: Կարծեմ իմ ասածները պարզ են և անկեղծ:

Ձեր հրաւերին սպասող Կարապ:

4) Հռովմի պահպաններս մեր գլխաւորով հանդերձ ողջունում ենք Ձեզ՝ Ձեր յաղթութեան առթիւ, եթէ իմանալիք, որքան արտասուք ենք թափել Ձեզ համար, որքան ճանճեր ենք փչացրել և որքան էլ ջրեր, լճակներ ենք պղտորել, մեր երախտիքը չմոռանաք: Գիտեմ, որ դուք բարի էք:

Ձեր աղօթարար Սազ:

5) Մենք գիտէինք, որ Դուք պէտք է յաղթէիք և մի օր պէտք է այս փառքին հասնէիք, ուստի և Ձեր գործերի մէջ սկզբում չխառնուեցինք, սակայն այժմ յուսով եմ անկեղծ բարեկամներ կլինինք և իրար չենք մոռանալ:

Ձեզ յարգող Կարապ և Սարեակ:

6) Ես մի քանի անգամ վազեցի Ձեզ օգնելու, չկարողացայ հասնել, մի անգամ էլ ճանապարհին ընկայ գարեջրի տակաւը և շատ ուշ դուրս եկայ, այսուհետև մենք միշտ բարեկամ կլինինք:

Ձեր խոնարհ ծառայ Բաղ:

Իսկ ինչ մնում է սոխակներին և ծիծառներին՝ նըրանք անձամբ թռան մեր արտոյտների մօտ և յայտնեցին իրանց անչափ ուրախութիւնը: Որ նրանց փալփալանքն ու ողջագուրանքը անկեղծ էին, այդ ճիշտ է, վասն զի մենք նրանց լաւ գիտէինք:

Բազէ իշխանի հրամանով մի մեծ խնջոյք պատրաստուեց, որին մասնակցեցին աշխարհի ամեն կողմից եկած արտոյտները: Սեղանի բարձր կողմում նստած էր ինքը Բազէ իշխանը, իսկ նրա աջ ու ձախ Սոխակն ու Ծիծառը. ապա կարգով բոլոր նշանաւոր արտոյտները:

Քէ լաւ ուտում էին ու խմում և թէ տաք-տաք ճաշեր արտասանում:

Շատերը խօսեցին: Խօսեց և Սոխակը և իւր թո՛վիչ խօսքերով ամենքի վերայ թողեց գիւթիչ տպաւորութիւն: Երբ երկար «կեցցէ»-ն զղրդաց, նա խօսքը վերջացնելով դարձաւ նուաստիս և ասաց. լիշում ես, Արտոյտ եղբայր, ես մի օր քեզ ֆասացի թէ՛ «երբեմն մէկի մահը միւսին ազատութիւն է»:

Այո՛, ասացի ես և աւելացրի. բոլոր օգնողներին շնորհակալ ենք, բոլորի անուններն էլ, իրանց բարի գործերով հանդերձ, այս օրուայ անցքի հետ, մեր արտոյտների պատմութեան մէջ ոսկի տառերով կտպուին:

ԹՈՒՄԱՆԷ

ՍՈՒՐԻ ՈՍԿԵՐՔ ¹⁾

Անապատ, անշէն, դաշտ էր ընդհանուր,
Ուր թափառում եմ մտայոյզ, տխուր.
Ուր աւերակաց տրտում տեսարան
Բերէ անախորժ զգացմունք իմ վերան:

Ազամայ որդւոց չէր լսվում աստ շունչ,
Այլ բուրի ճշիւն, ալուխուոց մոռնչ,
Միակ յիշատակ աստ հին մարդկութեան
Ներկայանում է ցուրտ դամբանարան:

Անգութ ժամանակ, — Կռուին ծերունին,
Ստեղծագործութեան այդ հին թշնամին,
Մարդկանց մարմիններ փոշի դարձրել ողջ,
Մի կառափ միայն մնացել էր ամբողջ:

Անապատի մէջ, թէև դուզնաքեայ,
Վաղամեռ մարդու այդ մնացորդը
Ինձ շատ գրաւեց, վեր առայ նորան,
Դրած, նայում եմ, իմ ծնկի վերան:

Երանի՜ վերին գրոց սրբազան
Լինէի դալիր, և տառք զանազան
Նս բացատրէի այդ լայն ճակատին,
Թէ ո՞վ էր արդեօք մարդու այդ որդին:

1) Վյս երգը գրելուն առիթ է տուել մի աւանդութիւն, որ 1856 թուին անցանելով Աւարայրի դաշտից, լսեցի մի շինականից:

Արդեօք արքայի դա գլուխ թագադարդ,
Որ իւր գահոյից մահուան սուր գեղարդ
Ջարկեց, կործանեց, տարաւ հողի տակ,
Կորաւ նորա փառք, մարգարտեայ պսակ:

Արդեօք մի աղքատ, բըքրուած մուրացիկ,
Որոյ կենաց թել սովոյ կտրեց ժանիք,
Եւ բարի մարդիկ նորա մեռած դին
Բերին թաղեցին մէջ այդ ցուրտ հողին:

Արդեօք ծերունի մի սուրբ րարուն,
Քարոզող Փրկչի կտակ և անուն,
Վարվարաց ձեռքից խմաւ դառն բաժակ,
Յիսուսի սիրուն եղաւ նահատակ:

Ասա, ով վերին գողտրիկ Զուարթուն,
Որ պահպանում ես այդ փթած աճիւն,
Ո՛ւմ կը պատկանի փշրած այդ կառափ,
Որ բերէ զաղտնի ինձ վերայ սարսափ:

Յանկարծ լսելի եղաւ մի հնչիւն,
Որպէս զեփիւռի հեղիկ շշնջիւն.
Եւ նորա միջից որոշ այդ ձայներ
Ինձ զմայլանաց բերեն հիացում:

«Դա էր քաջ Վարդան այն հայ տղամարդ
«Ճաւարչան դաշտում մարտնչեց իւր մարտ,
«Կրօնի, Հայրենեաց և Ազգի համար
«Նա թափեց արիւն, եղաւ զոհ արդար:

«Դա սպարապետ էր Հայոց զօրքին,
«Միրող հայրենեաց, սիրող իւր ազգին.
«Որ մինչև կենաց իւր վերջին վայրկեան
«Եղաւ իւր ազգին շահաւէտ անդամ»:

Անհրկոյթ ձայն ազդեց իմ սրտին,
 Ես սուրբ նշխարքը դրեցի գետին.
 Եւ նորա առջև ծունկ իջայ շուտով,
 Երկրպագեցի երկիւղած սրտով:

Ինձ տիրեց սարսափ: Կոչեմ սաստկազին. —
 — Դա ազգասիրի գլուխ է անգին,
 Դա մեր Հերոսի գանգն է քաջազէն,
 Որ փրկեց կրօն զենտի կրակէն:

— Քեզ, ով սուրբ ոսկերք, ես պիտի պաշտեմ,
 Ոսկի, արծաթի սափորում կ'ամփոփեմ,
 Կը շինեմ մատուռ, տաճար, սուրբ սեղան,
 Կը կանգնեմ քեզի մի անմահ արձան:

— Առաւօտեան շուտ ես քո առջեւ,
 Եւ երեկոյեան ծնկներու վերայ,
 Կը լամ, կը վերուզդեմ աղօթք ջերմաջերմ,
 Դու իմ բարեխօս, ես քեզ կ'աղերսեմ:

— Շրբ որ դաւ դնէ անգուլթ թշնամին,
 Եւ պատժել պէտք էր այն անզգամին,
 Ես կռուի դաշտում, սուրբ իմ ձեռքում, —
 Կը խնդրեմ միայն քեզնից օգնութիւն:

— Շուրջ միջումն երբ տանջէ մրրիկ,
 Ինձ տակով անեն լեռնացեալ ալիք,
 Երբ կըսպառնայ ինձ մահ և սարսափ
 Անապատի մէջ մի Բէտով — Արար. —

— Ամէն տեղ, ամէն փորձանքում
 Քո անուն կը յիշեմ, քեզնից օգնութիւն,
 Քեզնից փրկութիւն ես միշտ կը խնդրեմ,
 Դու ես մեր Փրկիչ, ես քեզ կը պաշտեմ:

*
* *

Մի՛ լար, իմ՝ ընկեր, մի՛ թափիր արցունք,
Մի՛ յուզիր միտքդ սին ցնորքներով,
Կանցնի խօլ մ'ըրիկ եւ գիշեր տաղտուկ,
Կքացուի երկինք ցոլուն աստղերով:

Եւ անագորոյն հէգ հառաչանքներ
Մի՛ յանձնիր իզուր վէտ-վէտ հողմերին,
Եւ այրուող աչքից աղի կաթիլներ,
Մանկամիտ տենչով մի տալ ժայռերին:

Թո՛ղ՝ քանի մուծ է եւ փծուն խաւար,
Նենգմիտը ցնծայ լաիրջ հրճուանքով,
Եւ քանի ծնշուած ազնիւ գաղափար,
Յողուի սեւ հողը խեղճի քրտինքով:

Բայց, ո՛հ, դու մի լար, յենուիր վառ յոյսին,
Կգայ ժամանակ, կժպտայ աշխարհ
Ինչպէս գոռ ամպից ազատուած լուսին.
Եւ վառուած սրտից կթափուի կապար:

Կգայ ժամանակ. — թշուառի համար
Ժպտավառ օրեր, զարուն յուսալից,
Եւ Ապաօլոնեան հոգեքողիս քնար
Աւետիք կերգէ ծաղկոտ Պարնասից:

Եւ քաղցրիկ միմունջ հայրենեաց հովտից
 Կսուլէ զեփիւռ արտասուող սրտին,
 Եւ վառ լուսարեր ըաց արեւելքից
 Կցոլայ պայծառ կոծուած աշխարհին:

Բերկրաւէտ ողջոյն արնոտ լեռներից
 Վեհ գաղափարի անուան զոհերին,
 Բացուած ձիթենի Պոռմէթէոսից
 Կժպտայ յաւէտ սուրբ հոգիներին:

Գրեց իմ արարածս զայս
Գրեց իմ արարածս զայս

Գրեց իմ արարածս զայս
Գրեց իմ արարածս զայս
Գրեց իմ արարածս զայս
Գրեց իմ արարածս զայս

*
* *

Լոռում են ամպերը կատղած,
Դադրում կայծակ ջանթալից,
Լոռում է են ծովը յուզուած,
Ծավրջոտ ալիք փրփրալից:

Լոռում են են գոռոզ լեռներ,
Եւ մթին ձոր ու անտառ,
Հեզանազ հասկեր ու վարդեր,
Դաշտ ու մարմանտ սիրալատ

Լոռում է ջիւղ, արտասուալից
Համայն աշխարհը կոծուած,
Բացում էրկինք լուռ, աստղալից,
Ժպտում լուսին խորրած:

Բայց չէ լոռում ամենեւին
Վառուած սիրտը պօտին,
Որոտում են այնտեղ ուժգին,
Եռզուած ալիք տենչերի:

Այնտեղ փայլակ էւ շառաշիւն.
Կայծակնալից ամպերի,
Այնտեղ աղբիւր մեղմ, կարկաշիւն,
Հեզիկ ջրջիւն ծառերի:

Սիրոյ ազնիւ զգացմունքի
Այնտեղ անվերջ փոթորիկ,

Չայն անդադրուս նրգնհոնի,
Կնդրուսի ու վարդ գեղնցիկ:

Եւ այդ տարնք յաւիժահան,
Եւ անսպառ ձայնն ու թուրնուսն,
Անդուս ցօես տնն ի դաւիան
Թափուս քրտիսն ու արցունք:

ԹՈՒՄԱՆԷ

ՍՏԵՓԸՆՆՈՍ ՊԱԼԵՍՏԻՆԸՆ

(Մի քանի խօսք նրա կեանքի եւ գրականական ուղ-
ղութեան մասին):

„Եւ զու համոզուած, որ ճշմարտութեան
Սկզբունքներին ես հարազատ թարգման,
Գրչով թղթի վրայ գծագրում էիք
Դու քո մտքերը ազնիւ եւ ընտիր:»,

Գ. Բարխուդարեան:

Հայութեան կենդրոն՝ Ս. Էջմիածնում 1889 թ. փե-
տրրուարի 19-ին կամ հայոց մեհեկան ամսի 13-ին, մեր
գրականութեան և ազգային վերածնութեան հիմնադիր
սուրբ Մեսրոպի մահուան տարեգարձի օրը, խորհրդաւոր
զուգադիպութեամբ, կնքեց իր մահկանացուն Ստեփան-
նոս Պալասանեանը:

Ո՛վ էր նա:

Պալասանեանն իր ազգի հարազատ զաւակը, հայ
աշխարհիկ լեզուի ու գրականութեան պայծառ աստղե-
րից մէկն էր և հայ մանկտույ դաստիարակը: Նա ծնունդ
է Մուղալիայում, այժմեան Ռումինիայի թագաւորութեան
Բօլուշան քաղաքում 1837 թուին և մանկութեան ժամա-
նակ թոթովել է նաև մուղալերէն: Նրա հօր անունն էր

Յովհաննէս, իսկ մայրը կոչուում էր Ֆլօրա: Փոքրիկ Ստեփաննոսն իր սկզբնական ուսումն ու կրթութիւնը ստանում է իր ծննդավայր Բօդուշանում Տէր Պօղոս քահանայ Յակոբեանի մօտ: Մինչև տասն և հինգ տարեկան հասակը վայելելով իր սիրելի ծնողաց գորովագութ խնամատարութիւնը, 1852 թուին պատանի Պալասանեանը զբոսնում է իր սիրելի հօրից: Սակայն նրա մտաւոր ընդունակութիւնն ու դէպի ուսումն տաժաժ սէրը չեն թողնում, որ ընկճուի խեղճ որբի սիրտն այդ տխուր հանգամանքից. ընդ հակառակը նրան յաջողում է նոյն տարին (1852 թ.) ուղևորուել Փարիզ և Բօդուշանի հայոց «ազգային հոգաբարձութեան» ատենապետ պ. Գասպար Կոյլաեանի միջնորդութեամբ ընդունուում է ի թիւս ձրիավարժ աշակերտաց Փարիզի Մուրադեան վարժարանի ¹⁾:

¹⁾ Աղա Սամուէլ Մուրադեանը, որի անունով կոչուեցաւ Փարիզում հիմնուած ուսումնարանը, ծնուել է Եւդոկիայում 1760 թուին: Սամուէլի հայրը վաճառականական նպատակով ուղևորուում է դէպի Հնդկաստան. ճանապարհին նա իր որդոց հետ միասին այցելում է Աննետկի Մխիթարեանց վանքը և սիրալիր ընդունելութիւն գտնում հայ վարդապետներից 1775 թուին:—Երևի Մխիթարեան հայրերը շատ մեծ տպաւորութիւն և ազդեցութիւն են արել այդ ժամանակ երիտասարդ Սամուէլի սրտի վրայ, որ ապագայում իր ազգօգուտ կտակի իրագործելը թողնում է դրանց ձեռքը:—Աղա Սամուէլը ճանապարհին հիւանդանալով վախճանում է Սուրաթում՝ երկու երիտասարդները տրամութեամբ լցուած՝ թաղում են իրենց հօր դիակն այդտեղ և ճանապարհ ընկնում դէպի Մադրաս: Սամուէլը ժիր և աշխոյժ երիտասարդ լինելով՝ յաջող գործունէութիւն է ցոյց տալիս վաճառականական ասպարիզում և շուտով ամուսնանում է Եդուարդ Ռափայէլ Ղարամեան անունով ազդեցիկ ու յայտնի հարուստ հայ վաճառականի դուստր հետ: Եդուարդ Ռափայէլը մեռնելով կտակում է մի

4 m 5 n 6 z 5 n e p u r p u n d
f u r t u r n i d e r a n n e n t e f r e d e n t
i d e o 2 2 2 2

6/6.2024

— *Handwritten text, mostly illegible due to fading.*

Handwritten text, mostly illegible due to fading.

Այդ միջոցին Մուրադեան դպրոցը կառավարում էին Սարգիս Թէոդորեան և Գաբրիէլ Ալվադեան վարդապետները, սակայն արդէն սկսուել էր դրանց գծտուլթիւնը Վենետիկ միաբանութեան հետ. և Պալասանեանի վարժարան

փոքրիկ գումար—այն է 7309 հուն կամ մօտ 70,000 ֆրանկ, որ Մխիթարեանց հսկողութեամբ մի դպրոց պահպանուի հայազգի մանուկների դաստիարակութեան համար. Սամուէլ Մուրադեանը, որ հանգուցեալի փեսան և կտակակատարներից մէկն էր, 1792 թուի փետրուարին Մադրասից գրած մի նամակով խոստանում է Մխիթարեան միաբանութեան անդամ հայր Նիկողայոսին, որ Ռափայէլի որդոց դաստիարակն էր Լոնդոնում, Ռափայէլի կտակած գումարի վրայ աւելացնել իր ստացած 32,000 հուն ժառանգութեան տասներորդ մասը, այն է 3200 *) հուն, եթէ հայր Նիկողայոսը բարեհաճի գալ Մադրաս: Այսպիսով հայազգի մանկանց դաստիարակութեան համար նա համաձայնում էր տալ իր աներոջ կտակած գումարի հետ միասին ընդամենը 10,509 հուն կամ մօտ 100,000 ֆրանկ. սակայն հայր Նիկողայոսը Մադրաս չէ գնում և այդպիսով թէ կտակը և թէ խոստումը մնում են անկատար:

Անցնում են տարիներ, սակայն աղա Սամուէլը չի մոռանում իր համազգի աղքատ մանուկների դաստիարակութեան նպատակը խոստումը և անդադար նամակներ է գրում Վենետիկի Մխիթարեանց, որ իրենց միաբաններից մէկին ուղարկեն Մադրաս՝ իր որդոցը հայկական կրթութիւն տալու և ապագայ դպրոցի մասին խորհրդածելու: Չգիտենք ճանապարհի հեռաւորութեան, թէ այլ պատճառներով այդ ժամանակամիջոցում միաբանութիւնը չի յարգում աղա Սամուէլի առաջարկութիւնը: Մուրադեանը տեսնելով որ իր կենդանութեան ժամանակ չի կարող հասնել իր բաղձանքին, չի յուսահատում և մեռնելու ժամանակ իր վաղուց հետէ փայփայած գաղափարի համար կտակում է մի պատկառելի գումար:

*) Հնդկական հուն ոսկին արժէ 9 ֆրանկ 32 սանտիմ:

դպրութիւնը տարին արդէն, 1855 թուին, այդ գծու թիւնն այն դժբաղդ հետեանքն ունեցաւ, որ պատճառ եղաւ դպրոցի անկման:

Ապա կարգադրում է, որ եթէ իր ժառանգներից մէկը վախճանուի առանց զաւակի, նրա կարողութիւնն աւելացուի դպրոցին կտակած գումարի վրայ և որդոցը պատուէր է տալիս, որ իրենց արդիւնքից տարեկան հինգ տոկոս աւելացնեն դպրոցին կտակած գումարի վրայ:

Իր հայրենիքից հեռու՝ պանդխտութեամբ Հնդկաստանում ապրող աղա Սամուէլ Մուրադեանը, որի սիրտը տրոփում էր իր թշուառ հայրենակիցների անմեղ մանկանց համար և որի ոգին սաւառնում էր իր սիրելի հայրենաց ձիւնագագաթ լեռանց վրայ, վախճանուում է 1816 թ. Մարտոսում 56 տարեկան հասակում:

Մխիթարեան միաբանութիւնն այս անգամ անուշադիր չէ թողնում իրեն առաջարկուած պատիւն և Սամուէլի որդոց ու կտակատարների՝ Եղուարդ և Յովհաննէս Մուրադեանների առաջարկութեան համաձայն, ուղարկում է իր միաբաններից երկուսին՝ Սարգիս Թէոդորեան և Սուքիաս Սումալեան վարդապետներին Հնդկաստան: Սակայն մինչև սրանց Հնդկաստան հասնելը, ժառանգներից ու կտակատարներից մէկը, Պ. Յովհաննէս Մուրադեան, ուղևորում է իր ընտանիքով Եւրոպայ. իսկ միւս եղբայր Եղուարդը պատճառ բերելով իր եղբօր բացակայութիւնը, չի իրագործում իր հօր կտակը և վարդապետներն ունայն ձեռքերով 1820 թ. վերադառնում են Վենետիկ, երկու տարի Մարտոսում մնալուց յետոյ:

Չորս տարի զուր անցնելուց յետոյ՝ Սարգիս Թէոդորեան վարդապետը հանգուցեալ Սամուէլի տիկնոջ հրաւերանօք կրկին ուղևորում է դէպի Հնդկաստան՝ իբրև գործակալ Մխիթարեան միաբանութեան, սակայն կտակի վերաբերութեամբ չի կարողանում համաձայնութիւն կայացնել: Մխիթարեան միաբանութիւնը տեսնելով, որ Մուրադեանները չեն կամենում իրենց հօր կտակն իրագործել, դիմում են անգղիական օրէնքի օգնութեանը:

Թէոդորեան, Ալվադեան և Դալֆայեան հայրերը թողնելով Մուրադեան վարժարանը, մասնաւոր կեանք են վարում Փարիզում. իսկ Մուրադեան վարժարանի այն սա-

Մուրադեաններն երկիւղից համաձայնում են առանձին դաշնադրութեամբ գործը վերջացնել հայր Թէոդորեանի հետ:

Այս դաշնադրութիւնը տեղի է ունենում 1827 թուին և սրանով պէտք է Մուրադեան կտակի գործը վերջացած համարուէր, սակայն այդպէս չէ լինում. Մուրադեան եղբայրները գումարի կէսը վճարելուց յետոյ զղջում են և չեն կամենում մնացածն ևս վճարել և հնարք են գտնում Թէոդորեան վարդապետին բանտարկել տալ. հայր Թէոդորեանը բանտից բողոքում է Մադրասի անգղիական բարձրագոյն ատեանին, և ազատոււմ է հարիւր օրեայ բանտարկութիւնից յետոյ: Վերջապէս նոյն բարձրագոյն ատեանը 1832 թ. վճռում է մնացած գումարն ևս յանձնել հայր Թէոդորեանին: Դաշնագիրը կնքոււմ է 1832 թ. մարտի 31-ին ու հայր Թէոդորեանը ստանում է կտակի ամբողջ գումարը, որ ստացած տոկոսի հետ ի միասին անում է մօտ երկու միլիօն ֆրանկ:

Մի տարի անցնելուց յետոյ Մխիթարեանները Պալատայ քաղաքում մի դպրոց են հաստատում և անունը կնքում «Մուրադեան վարժարան». այս դպրոցի տեսուչ կարգոււմ է Թէոդորեան վարդապետը: Սակայն շուտով Յով. Մուրադեանը Հնդկաստանից Եւրոպայ գալով՝ նորոգում է իր պահանջը, որպէս զի Մխիթարեանները Սամուէլ Մուրադի կտակի գործադրման հաշիւը տան. և նրան յաջողւում է աւստրիական արտաքին գործերի նախարար՝ հռչակաւոր Մետերնիխի միջնորդութեամբ ստիպմամբ հաշիւ պահանջել միաբանութիւնից: Միաբանութիւնն այդ հաշուէտուութիւնից խոյս տալու համար պատրաստոււմ է դրպրոցը տեղափոխել ուրիշ երկիր. հայր Թէոդորեանը գնում է Փարիզ և Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար Գիզոն թոյլտուութիւն է տալիս Մուրադեան վարժարանը տեղափոխել Փարիզ 1845 թ. հայր Թէոդորեանը Փարիզում 400,000 ֆրանկով գնում է մի մարկիզի պալատ և

ների ծնողներն, որ գաղափարակից և համակրող էին դրանց, հանում են իրենց որդիքը վարժարանից և նրանց խնամատարութեանը յանձնում:

200,000 նորոգման համար ծախսելով այդտեղ տեղաւորում է Մուրադեան վարժարանը՝ ազատ Ֆրանսիական դրպրոցական կանոնադրութիւններից և պետական հսկողութիւնից. 1846 թ. հայր Թէոդորեանը ձեռք է բերում Լուի Ֆրիլիպ արքայի երկու հրովարտակները Մուրադեան դպրոցի հաստատութեան վերաբերմամբ:

Մխիթարեան միաբանութիւնն այդ մեծածախս դպրոցը կառավարելու համար տարեկան ծախսում է 42,000 Ֆրանկ, սակայն սկզբներումը մի որոշ արդիւնք չէ տալիս. աշակերտները, որ թուով 35 ին լինում, բերում են Աոստանդնուպօլիսից, սակայն ոմանք բոլորովին անպատրաստ և ոմանք մի փոքր ուսման պաշարով, այնպէս որ Փարիզում հիմնուած մեծանուն վարժարանը սկզբնական դաստիարակութիւն է տալիս նրանց, ուստի Թէոդորեան վարդապետը նախագծում է Պօլսում բանալ մի նախապատրաստական տարրական դրպրոց, որի աշակերտներն աւարտելով՝ գնան Փարիզ և այնտեղ գննէ միջնակարգ դպրոցի դասընթացն ուսանեն:

1853 թ. Հռովմի պապը պահանջում է Ֆրանսիական պետութիւնից, որ Մուրադեան վարժարանը Հռովմ փոխադրուի, սակայն հայր Սարգիս Թէոդորեանն ամեն կերպ արգելք լինելով՝ յաջողում է Ֆրանսիական կառավարութեան դիմադրութեան շնորհիւ չկատարել պապի և միաբանութեան արքայ Հիւրմուզեանի ցանկութիւնը: Եւ այսպիսով լարւում է Մուրադեան վարժարանի վերատեսչի և միաբանութեան արքայի յարաբերութիւնը, իսկ վարժարանի ուսողմանական մասի տեսուչ Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանի Զմիւռնիայի «արշալոյս Արարատեան» թերթի մէջ հրատարակած մի նամակն առիթ է լինում նրա Մուրադեան վարժարանից և նաև Մխիթարեան միաբանութիւնից արտաքսուելուն: Այս դէպքից սետյ Թէոդորեանի և Հիւրմուզեանի գժտութիւնն աւելանում է և վերջանում է նրանով, որ 55 թ. ապրիլին ձերբունի Սարգիս վարդապետ Թէոդորեան:

Այսպիսով հարք Թէոդորեան, Այվազեան և Գալֆայեան ծրագրում են Փարիզում հիմնել մի նոր դպրոց իրենց լիակատար իրաւանց ներքոյ՝ «Հայկազեան» անունով, սակայն յաջողութիւն չեն ունենում:

Մուրադեան վարժարանի մի խումբ Մուղաւիացի սաներն իրենց ծնողների կամքով նոյնպէս թափում են վարժարանը և ապաւինում իրենց նախկին և սիրելի դարձած տեսուչներին. ահա այս երիտասարդ ուսանողների մէջ է լինում նաև Ստեփան Պալասանեան որը աշակերտը, որի ուսման վճարի համար դիմում են Բօդուշանի հայոց ազգային կառավարութեան: Բօդուշանի հայոց ազգային վարչութեան ուղարկուած այս թղթի մէջ ևս յիշում է, որ ուսանող Պալասանեանն ունեցել է մի «մասնաւոր բարերար» Կոյլաեան Դասպար անունով: Բօդուշանի հայոց ազգային հոգաբարձութիւնը յարգելով Այվազեան վարդապետի և իր ընկերների միջամտութիւնը՝ վճռում է ազգային գանձարանից երեք հազար (3000) ֆրանկ վճարել Ստեփան Պալասանեանի երկու տարուայ ուսման և ապրուստի համար. — այս գումարն յետոյ հանգուցեալ Պալասանեանն ու իր եղբայրները վճարում են Բօդուշանի ազգային գանձարանին: — Յառաջ ենք բերում Այվազեան Դարբիէլ վարդապետի Բօդուշանի ազգայիններին գրած թղթի պատճէնը, որ հանուած է Բօդուշանի հայոց ազգային դիւանից.

«Մեծապատիւ Աղաներ

Ազգային կառավարութեան Հայոց Պոթուշանի.

«Մուրատեան վարժարանին ցաւալի վիճակին պատճա-

նին դատարանի և զինու զօրութեամբ հեռացնում են իր հիմարկած վարժարանից, որովհետև նա իր սաներին կըրթում էր հայկական ոգւով և ոչ թէ զուտ կաթոլիկական, որ հարկաւ հաճելի չէր կարող լինել Հոռովին:

ռաւ, ըստ հրամանին Յակոբ Աղայի Տըլըբլեան, Եսայի Աղայի Դրանկսօլեանց և Կարապետ Աղայի Խաչիկեան և Աստուածատուր Աղայի Մսերեան, իրենց որդիքը հանեցինք այն վարժարանէն ու առ այժմ դրինք մէկ դպրոց մը ուր պիտի կատարելագործեն իրենց ուսմունքը մեր հոգաբարձութեանը տակ. այն Մոլտաւիացի պատանիներէն չէինք կրնար զատել նաև Պալասանեան Ստեփան սնունով որք տղան, յուսալով թէ մէկ երկու տարեկան ձախքը իր ազգականներն ու բարեկամները կամենան վճարելու. ինչպէս որ մեր ազնիւ բարեկամ Յակոբ Աղան ալ յոյս կուտար:

Այս օրերս Մսերեան Աստուածատուր Աղան խոստացաւ որ նոյն Ստեփան պատանւոյն համար տարին 200 ֆլորանք ինքը վճարէ. բայց որովհետեւ անոր տարեկան ծախքը 1500 ֆլորանքէն պակաս չըլլար, մեզի պարտք համարեցանք այս բանս ծանուցանել ոչ միայն Կոյալեան ազգասէր Գասպար Աղային՝ որ տղուն մասնաւոր բարերարն է, այլ և մեծապատիւ Ազգային կառավարութեան Բաղաքիդ. և խնդրել որ այս բարեբաղոյ եւ ուսումնասէր պատանւոյն գոնէ երկու տարուան վճարքը հոգացուի, որով ուսմունքը անկատար չմնայ, այլ մասնաւոր երբոր դառնայ իր հայրենիքը՝ կարող ըլլայ օգտակար ըլլալու իրեն ընտանեացը ու նաեւ քաղաքակցոցը՝ վարժապետութիւն ընելով կամ թէ ուրիշ որեւիցէ պաշտօնով:

Պոթուշանի Ազգային կառավարութեան ողորմածութիւնն ու ազգասիրութիւնը յոյս կուտայ մեզի որ աս ազնիւ պատանին չի մնար երեսի վրայ, այլ կը գտնէ իրեն հայրենակից Աղաներուն առատաձեռնութենէն աս պէտք եղած տարեկան վճարքը 1500 ֆլորանք, ու յաւիտեան երախտագէտ կըլլայ իրենց: Աս ուրախարար որոշման կը սպասենք օրէ օր:

Միանգամայն կը խնդրենք, մեծապատիւ Աղաներ, որ եթէ յանկարծ անկարելի երևնայ Չեղի աս աղաչանքիս կա-

տարումը (որ մենք չենք կարծեր), որչափ կարելի է շուտով իմացընէք մեզի՝ որպէս զի պարտքի տակ չմնանք, ու ժամ մը առաջ շրջենք զպատանին իրեն հայրենիքը, թէպէտև ցաւով սրտի։

Ողջ լինել կը մաղթենք

Մեծապատիւ աղաներուդ

Ի Փարիզ, 12 յունիսի 1855 թ.

Խոնարհ ծառայք

Հ. Գաբրիէլ վարդապետ Այվազովսքի,

նաև ի դիմաց

Հ. Սարգսի վարդապետի Թէոդորեան,
և

Հ. Ամբրոսիոսի վարդապետի Գալֆայեան։»

1858 թ. երիտասարդ Ստեփաննոսն իր ուսման ընթացքն աւարտելով՝ գնում է իր ծննդավայր Բօդուշան քաղաքը և նոյն տարին, հոկտեմբեր ամսին, Թէոդոսիայի նորաբաց Խալիպեան ուսումնարանի հիմնադիր Գաբրիէլ Այվազովսկին հրաւիրում է նրան՝ իր նախկին աշակերտին, ուսուցչական պաշտօն վարելու այդ դպրոցում։

Քսան ու մէկ տարեկան վաւարուն երիտասարդ Ստեփաննոսն իրեն յատուկ ոգևորութեամբ նուիրում է իր դործին և օգտւում է Գ. Այվապեանի նման հմուտ գիտնականի բարեկամական աջակցութիւնից։ Մուրադեան և Հայկազեան դպրոցները թէև նրան բարձրագոյն կրթութիւն չէին տուել, սակայն նա կատարելապէս գիտէր հայերէն և ֆրանսերէն լեզուները և շարունակ կատարելագործւում էր իր անգլոգական հայկաբան ու լեզուագէտ ուսուցչի ղեկավարութեամբ։

Աղատ ժամերին Պալասանեանը պարապում էր նաև արդի գրականութեամբ և յօդուածներ էր գետեղում «Մասեաց Աղանի» հանդիսում։

Սակայն Պալատանեանի պաշտօնավարութիւնն երկար չէ տևում Խալիպեան դպրոցում. սկսում են Խալիպեան — Հայրապետեան յայտնի կուսակցութիւնների կռիւները և տաքարին Ստեփաննոսն էլ զանազան պատճառներով գժտում է Այվազեան եպիսկոպոսի հետ և 1861 թուին թողնելով Խալիպեան դպրոցն ու Թէոդոսեան, Հայրապետեան կոչուած կուսակցութեան հրաւերով գնում է Նոր-Նախիջևան՝ ընկերակցութեամբ Ստեփաննոս Ջիշլիկեանի և Համբարձում Իփեկճեանի: Հայրապետեան կուսակցութիւնը հակակրելով թէ Գ. Այվազեան եպիսկոպոսին և թէ նրա հիմնարկած Խալիպեան վարժարանին, այդ երեք գործունեայ երիտասարդներին միջոց է տալիս Նոր-Նախիջևանում մի նոր ազգային դպրոց բանալու: Դպրոցը բացւում է և կառավարւում Ջիշլիկեանի ղեկավարութեամբ: Սակայն Այվազեանը չէր կարող հաշտ աչքով նայել հակառակ կուսակցութեան գործունէութեան վրայ. նորաբաց դպրոցը փտանգաւոր է համարւում Խալիպեան ուսումնարանի գոյութեան համար և թեմակալ Սրբազանը միջոցների խտրութիւն չէ անում իր նպատակին հասնելու, այսինքն նորաբաց դպրոցը կործանելու համար: Հետևանքն այն է լինում, որ 1863 թ. վերոյիշեալ երեք ուսուցիչներն Եկատերինօսլաւի նահանգապետից հրաման են ստանում՝ 24 ժամուայ ընթացքում թողնել Նոր-Նախիջևանը: Նրանք անմիջապէս ցրւում են և Պալատանեանը գալիս է Տփլիս:

Սկզբում երիտասարդ ուսուցիչը մասնաւոր դասեր է տալիս Տփլիսի հայ ընտանիքներում, բայց իբրև լուռ, զգոյշ և համեստ մարդ շատերից յարգանք է վայելում և հաստատ քայլերով առաջ գնում:

Նոյն թուականին Պալատանեանը հրաւիրւում է ուսուցչի պաշտօնով Ներսիսեան դպրանոց և այդ օրից արդէն հետզհետէ յաճախակի է լսւում նրա անունը սակա-

աթիւ հայ գրագէտների շրջանում: Այդ միջոցին Տփլիսում «Կոռնկո-ի», «Մեղու»-ի և Պետրոս Հանչեանի շրջաններից դուրս շատ սակաւ էր հայախօսների և նա մանաւանդ հայերէն օրինաւոր գրել իմացողների թիւը, այդ պատճառով Պալասանեանն իբրեւ հռչակաւոր հայկաբանների աշակերտ և լաւ հայագէտ շուտով յայտնի եղաւ ազգային-հասարակական խնդիրներով զբաղուող շրջաններում:

Նա բնակւում է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիր Պ. Պետրոս Սիմէոնեանի հետ ի միասին և ուսումնասիրում է մեր, արեւելեան, նոր գրականական լեզուն, որովհետեւ իր գիտեցած և գործադրած արեւմտեան բարբառով դժուար էր մեր գրականական ասպարիզում ճանապարհ հարթել և Տփլիսի հասարակութեանը մատչելի լինել:

Արարատեան բարբառի համէն ու հոտը Պալասանեանն առաջին անգամ առնում է խաշատուր Արովեանի «Վէրք Հայաստանի» անմահ գրուածքից և ապա դառնում է մեր աշխարհիկ լեզուի մշակողներից մէկը՝ հրատարակելով այդ բարբառի քերականութիւնը, որ մինչև այժմ էլ չունի իր հաւասարը: ¹⁾ Լեզուագիտական ընդունակու-

¹⁾ Այդ աշխատութեան վերնագիրն է. «Ընդհանուր տեսութիւն Արեւելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց» և հրատարակուած է 1870 թ.: Այդ աշխատութեան յառաջաբանում հեղինակը յիշելով, որ օգուտ է քաղել նաև Հ. Արսէն Այտընեանի «Քննական քերականութիւն»-ից, համեստաբար ասում է. « . . . մեր միտքը չէ ամենեւին քերականութիւն գրել. այդ յանդգնութիւնը հեռու է մեզանից, միտ դնելով այն դրութեան, որի մէջ գտնւում է մեր մանուկ լեզուն: Մեր դիտաւորութիւնը եղել է միայն լեզուի գլխաւոր ու ամենասովորական ձևերը մէկ տեղ հաւաքել. գուցէ այս փոքրիկ աշխատութիւնը յորդոր լինի աւելի

թիւն ունենալով և լաւ ուսումնասիրած լինելով գրաբարն և արեւմտեան աշխարհիկ լեզուն, նա շուտով ըմբռնում է արարատեան բարբառի ոգին: Պալասանեանն իր աշխատասիրութեամբ ու դէպի ազգային լեզուն ու մատենագրութիւնն ունեցած սիրով մի այնպիսի սիրուն, վայելուչ ու սահուն ոճ է ստեղծում իր գրչով, որ մեր այժմեան հայագէտների ու մատենագիրների համար ևս կարող է նախանձելի լինել:

Նա իր տոկուն աշխատասիրութեամբ սովորում է նաև ռուսերէն լեզուն և կարգւում է ծփխիսի ռէալական դպրոցում ֆրանսերէն ու հայերէն լեզուների ուսուցիչ-այդ առիթով և ընդունում է ռուսահպատակութիւն: Մի առ ժամանակ այդտեղ պաշտօն վարելուց յետոյ այդ դպրոցի վարչութիւնը վկայական է պահանջում Պալասանեանից, սոյն պահանջն առիթ է տալիս նրան մտածելու Պետերբուրգ գնալ և համալսարանի արեւելեան լեզուագիտական իւթնում քննութիւն տալ. Պ. Պ. Սիմէօնեանի միջնորդութեամբ նա դիմում է հանգուցեալ ուսուցչապետ Բ. Պատկանեանին, սակայն պատասխան է ստանում, որ համալսարանում քննութիւն տալու համար անհրաժեշտ է ունենալ գեմնադիական վկայական:

Գիմնադիական վկայաթուղթ չունենալով՝ Պալասանեանը թողնում է Պետերբուրգ գնալու միտքը, սակայն չէ յուսահատւում և իր բարեկամ Խանժիւկի օգնութեամբ, որ այդ միջոցին տեղոյս առաջին գիմնադիայի տեսուչն էր, գիմնադիայում քննութիւն է տալիս և ձեռք է բերում տնային ուսուցչի վկայաթուղթ: Թէև նոյն միջոցին նա

մանրամասն դիտողութիւններ գրելու նոցա՝ որոնց բաղքը ու սիրելի է մայրենի լեզուի յառաջագիմութիւնը»:

Նա ունի հրատարակած նաև «Գործնական բերականութիւն»:

ուսուցիչ էր նաև Ներսիսեան դպրոցում, սակայն երևի թէ այստեղ քիչ դաս ունենալու պատճառով ստիպուած էր նաև այլ տեղ պաշտօններ որոնել:

Իր տասնևութամեայ պաշտօնավարութեան ժամանակ Պալասանեանը Ներսիսեան դպրոցում ուսուցել է հայոց լեզու, հայոց պատմութիւն, հայոց գրականութիւն, ընդհանուր գրականութիւն, ընդհանուր պատմութիւն և ֆրանսերէն: ¹⁾

Թէև նա մասնագէտ մանկավարժ չէր, սակայն գիտէր վարուել աշակերտների հետ և իր առարկան սիրելի դարձնել. դասատուութեան ժամանակ նա լուրջ և խրատապահանջ էր, բայց ինքն ևս պատրաստ էր պարզել ու համբերութեամբ քաջատրել այն, ինչ որ դժուար ըմբռնելի էր աշակերտներին: Առհասարակ նա լաւ և ընտիր ուսուցչի հռչակ էր վայելում:

1869 թ. մի խումբ երիտասարդներ ոգևորուած հայ աղջկանց ազգային դաստիարակութեան գաղափարով իրենց ջանքով ու սուղ միջոցներով հիմնարկեցին սուրբ Գայիանեան օր. դպրոցը. այդ խմբի մէջն էր նաև Պալա-

¹⁾ 1865 թուին Պալասանեանը հրատարակում է նաև մի ձեռնարկ ֆրանսերէն լեզուի համար, դրա կարեւորութիւնը գրքի յառաջաբանի մէջ այսպէս բացատրելով.

« . . . Մի այնպիսի դասական գիրք, որով հայ պատանիները հայերէն լեզուի միջնորդութիւնով կարող լինէին ֆրանսերէնը սովորել, պէտք է ասել, մինչև այժմ չկայ մեզանում: Այս պակասութիւնը ըստ մասին լրացնելու համար՝ հրատարակում ենք ահա ներկայ գրքովը. ըստ մնացին, ասում ենք, որովհետև մեր նպատակը առ այժմ ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ մի սկզբնական ձեռնարկ տալ հայ մանուկների ձեռքը, որով կարող լինին նրանք կարճ միջոցում ֆրանսերէն անսխալ կարգալ, քիչ շատ հասկանալ և մինչև անգամ թեթեւ խօսակցութեան մէջ վարժուիլը:

սանեանը, որև այդ դպրոցի վարչութեան մէջ կրեց «հիմնադիր» անդամի անունը և հինգ տարի ձրի դասատուութիւն էր անում (69 — 74).

Պալասանեանը յարգուած էր նաև իր պաշտօնակիցների շրջանում իբրև լուսամիտ, եռանդոտ, ներողամիտ, աշխատասէր և պարտաճանաչ անձնաւորութիւն. ընկերական շրջանում նրա թերութիւնն էր համարուում նրա վերին աստիճանի և ժլատութեան հասնող խնայողութիւնը, սակայն այդ էլ իր հիմքն ունէր. նրա ձգտումն էր՝ իր կեանքի վերջին տարիներն անցկացնել Պարիզում և միմիայն գրականութեամբ զբաղուել:

Տփլիսում Պալասանեանն ամուսնացաւ բանաստեղծ Գէորգ Բարխուդարեանի քրոջ հետ, սակայն վերջինս կանխահաս մահուամբ ի Տէր հանգեաւ և իբրև միակ մխիթարութիւն վշտահար Պալասանեանին թողեց մի փոքրիկ դուստր: Պալասանեանն յետոյ երկրորդ անգամ ամուսնացաւ, սակայն այլևս ուրիշ զաւակ չունեցաւ:

Պալասանեանը Տփլիսում մնալով՝ անընդհատ պաշտօն է վարում ներսիսեան դպրոցում մինչև 1881 թ. այդ թուին Գէորգ Գ. երջանկայիշատակ կաթողիկոսը հրաւիրում է նրան սուրբ Էջմիածին՝ ճեմարանում հայոց պատմութիւն և ֆրանսերէն դասաւանդելու:

1883 թուին ճեմարանի ուսուցչական խումբը և աշակերտները, ճեմարանի դահլիճում, համեստ հանդիսով տօնում են Պալասանեանի քսաննւնինգամնայ ուսուցչական գործունէութեան յօբելեանը և այդ առթիւ Դամառ Քաթիպան նուիրում է նրան «հայ վարժապետ» գեղեցիկ և խորին միտք պարունակող հետեւեալ բանաստեղծութիւնը.

ՀԱՅ ՎԱՐԺԱՊԵՏ

(Ս. Պալասանեանի 25-ամեայ յօբելանին):

Բաղդը եւ հերթը, գիտեմ, կը հասնին
Գեղեցիկ մի օր Հայ գործիչներին,
Ոտքի կը հանգնեն մեր որդիքըն էլ,
Կ'ողգենան ազատ մարդոց կարգ մըտներ,
„Ունենք, կասեն, մենք կրօն եւ ազգութիւն“:

Եւ ահա մեր Հայ հարուստ մեծատուներ,
Կապարտողներ, եպիսկոպոստներ,
Զենք ու զարդերով ըսպայք ու զինուորք,
Փայտուն կոճակով աստիճանաւորք,
Կըսկըսեն պանծայ, իրանց դրոշատնչ
Թե՛ „այս բոլորը մենք ենք ձեռք յեղել“:
Ու կաղնեայ, դափնեայ դաշար պըսակներ
Կը զարդարեն շատ ցույի մականներ:
Մըտքից էլ չ'անցնիր Ստեփաննո՛ւ եղբայր,
Այդ խոշոր մարդոց սոստ-պարծուի կամառ,
Որ օր կարծեցած մեր հայրենիքին
Որք ոսկոր, մարմին ու արիւն տըրին.
Ով տըրնց ընդոս անընդոս ազգին,
Կազդուրնց սիրտը, վերածննց հոգին,
Մըկըրտնց անցաւ այն առաջանում,
Որի, մեր օրով, դըպրոց է անուն.
Որք արիւն-քրտինք արին վար ու ցան—
Հընձողքը անցաւ անունը մոռցան.
Հիմադրի անոշակ անքաւ ըստացան,
Որք հիւքի վըրայ բնաւ չ'աշխատեցան.
Իսկ որ ծիր, տոկոսն ըջակ էր ազգին
Եւ անքարակտի չունենցաւ նա գին.
Զի անքաւ անունն է „հայ վարժապետ“—
Հայ ժողովըրդի պաշտօնեայ ունիւնտ:

Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ:

Իսկ 1888 թուին նոյն ճեմարանի ուսուցչական խումբը և աշակերտները անկեղծ կերպով շնորհաւորում են նրա երեսնամեայ ուսուցչական գործունէութեան տարեգարձը՝ ցանկանալով նրան դեռ երկար տարիներ առողջութիւն և եռանդոտ ու ազգօգուտ գործունէութիւն:

Սակայն տարաբաղդաբար նախախնամութիւնն ուրիշ կերպ էր տնօրինել. յաջորդ թուի փետրուարին, կարճատե հիւանդութիւնից յետոյ, վախճանուեցաւ հայ գրականութեան անխոնջ մշակը՝ 52-ամեայ հասակում՝ սգաւոր թողնելով ամուսնուն, դստերը, պաշտօնակից ուսուցիչներին և բազմաթիւ աշակերտներին: Հանգուցեալի մարմինը՝ վերջին պատշաճաւոր յարգանքներն ընդունելուց յետոյ, թաղուեցաւ սուրբ Գայիանէի վանքի բակի հիւսիս արեւելեան կողմը:

Համեստ գործչի անշուք դամբարանը դեռ ևս չատ սերունդների համար սուրբ էջմիածնայ ուխտատեղիներից մէկը կհամարուի, որովհետեւ Պալասանեանի գործունէութիւնը չէ սահմանափակուում միմիայն ուսուցչութեամբ, որպէս զի միայն իր ընկերակիցներն ու աշակերտները յիշէին նրան. այդ դէպքում գուցէ նրա խօսքի հետ դադարէր նաև աղղեցութիւնը, սակայն Պալասանեանի գրիչն ևս բեղմնաւոր և ոգևորիչ է հանդիսանում, ինչպէս և խօսքը. գրչի արդիւնքն աւելի շատ սերունդների սրտերն է տիրապետում քան խօսքինը:

Պալասանեանի եռանդուն և սահուն գրիչը չէ դադարում գործելուց. բացի իր երկասիրութիւնները հրատարակելուց, նա շարունակ գրում է ժամանակակից օրաթերթերի ու հանդէսների էջերում՝ Կազգային ու հասարակական խնդիրների մասին: Թէոդոսիայում աշխատակցում է «Մասեաց Աղանուն», գալով Տիփլիս՝ գրում է «Կռունկ» ամսագրում—որի մէջ ի միջի այլոց լոյս տեսաւ Պալասանեանի թարգմանութեամբ Վիկտօր Լանգ-

լուայի մի հետազոտութիւնը Մովսէս խորհնացու պատմութեան աղբիւրների մասին — և «Մեղու Հայաստանի» լրագրում — մի ամառ, «Մեղու»-ի խմբագիր պ. Գ. Սիմէոնեանի բացակայութեան միջոցին, վարում է նաև ժամանակաւոր խմբագրի պաշտօն — : Ապա երբ հրատարակւում է «Մշակ»-ը և «Մեղու»-ն երկու ամսով դադարում, Պալասանեանն էլ ուրիշների հետ սկսում է աշխատակցել «Մշակ»-ին և հսկելով լրագրի լեզուի վրայ ընդհանրապէս, մասնաւորապէս խմբագրում է թերթի բանասիրական բաժինը։ Սակայն նրա ամենահմտալից ու մշակուած յօդուածները լոյս տեսան պ. Արգար Յովհաննիսեանի հրատարակած անգղուզական «Փորձ»-ում և կարող են մեր առօրեայ մատենագրութեան ամենաթանկագին զարդը կազմել։ «Փորձ»-ի մէջ լոյս տեսան նաև նրա «Դրիշ» ստորագրութիւնը կրող մատենախօսական յօդուածները, որ նոյնպէս հաւասարը չունեցաւ ցայժմ։

«Փորձ»-ը դադարելուց յետոյ Պալասանեանը շատ քիչ է գրում, միայն վերջերը նրա մի քանի յօդուածները լոյս տեսան «Վարժարան» ու «Արարատ» ամսաթերթերում։

Պալասանեանն իբրև հասարակական գործիչ՝ նպաստում է նաև Թիֆլիզի հայ թատրոնական գործին՝ սրբազրելով ու խմբագրելով զանազան թարգմանական պիէսներ և անձամբ թարգմանում է ֆրանսերէնից Վիկտոր Հիւգոյի «Էրնանի» կոչուած թատրերգութիւնը, որև ներկայացւում է հայ բեմի վրայ։

Իբրև դասատու հայոց պատմութեան և մատենագրութեան ¹⁾ նա քաջ գիտէր, որ Նպատմական գիտութեան

¹⁾ Պալասանեանն իբրև գրականութեան ուսուցիչ հրատարակեց նաև գրականութեան պատմութեան մի ձեռնարկ, որ կազմած էր վաթսուհինական թուականներին յայտնի Լիւնչէնկոյի դասագրքի հետևողութեամբ, սակայն այդ գործը

համութիւնն ընդհանրապէս և հայ հեղինակների ոգու և ուղղութեան ծանօթութիւնը մասնաւորապէս՝ անհրաժեշտ են հայոց պատմութեանը մի որ և է ծառայութիւն մատուցանել ցանկացողի համար. նա տեսնում էր, որ պատմական գրականութիւնը, որի կրթողական նշանակութիւնըն ապացոյցի կարօտ չէ, համարեա՝ անմշակ դրութեան մէջ էր մեզանում, իսկ ազգային պատմութիւնը տակաւին մանկական վիճակի մէջ ¹⁾:

Իսկ մեր գրականական նոր լեզուն աւելի թշուառ դրութեան մէջ էր. գրոց կամ գրաբար լեզուի պաշտպանները հալածում էին նոր լեզուի ակոյեաններին. իսկ նոր լեզուի ակոյեաններն իրենց չափազանց եռանդից ծայրահեղութիւնների մէջ էին ընկնում և այնպիսի ինքնահնար ձևեր մտցնում լեզուի մէջ, որ նրա հոգուն հակառակ էին:

Ահա այս բոլորը տեսնելով, Պալասանեանը հոգևով ու սրտով նուիրում է ազգային պատմութեան ու գրականութեան և աշխարհիկ լեզուի ուսումնասիրութեան և մշակութեան գործին: Գրաբար ու աշխարհաբար լեզուի պաշտպանների չափազանցութիւնները մերժելով՝ նա իր տոկուն աշխատասիրութեամբ և ըմբռնման ընդու-

թերի մնաց, որովհետև հրատարակուեց միայն «Բանաւոր գրականութիւնը»:

¹⁾ Պալասանեանի «գլուխ գործոցը» նրա «Հայոց պատմիչութիւնն» է, որ տասնեակ տարիների քրտնաջան աշխատութեան արդիւնք լինելով՝ իր մահից յետոյ միայն հրատարակուեց «հրատարակչական ընկերութեան» միջոցով 1889 թուին և այժմ արդէն երկրորդ տպագրութեամբ մի քանի հազարներով ցրւում է հայ ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջ: Խւրաբանչիւր հայի սեղանի զարդը պէտք է լինի այդ գիրքն այժմ և անյագ կարգացուի:

Նախութեամբ մշակեց աշխարհաբարի մի գողտրիկ, սահուն և քաղցրահնչիւն ոճ: Նա իր բեղմնաւոր քննադատութիւններից մէկի ¹⁾ մէջ ասում է. լեզուն անհոգի ու անկենդան նիւթ չէ, որ կարելի լինի նրան մեր ուղածին պէս մէկ կաղապարի վրայ ձեւել. նրա բոլոր ձեւերը մէկ կանգունով չափել: Լեզուն հոգի է, կենդանութիւն է, ստեղծագործութիւն է. ստեղծագործութիւնն ազատութիւն է սիրում, նրան չէ կարելի բռնաբարել կամ շղթայել, սառն կանոնների ու միակերպութեան տակ ձգելով...:

Պալասանեանը դպրոցի մշակ լինելով, քարոզում է ազգային դաստիարակութիւն ²⁾. Նա կամենում է հայ ժողովրդին հասկացնել, որ եթէ դպրոցն առհասարակ անհրաժեշտ է, մեզ համար նա կեանքի ու մահուան խնդիր է, մի խնդիր՝ որի հետ սերտ կապուած է մեր լեզուի գոյութիւնը, ազգային կեանքի այս ամենահատուտ սիւնը: Ներկայումս դժուար թէ գտնուի մի հայ հասարակութիւն, որքան էլ սակաւաւոր լինի, որ համոզուած չլինի թէ տղիտութիւնը մեր ամենամեծ թշնամին է, որի դէմ պատերազմելու միակ միջոցը դպրոցն է. դպրոցից է կախուած ազգի ու եկեղեցու փրկութիւնը:

Դպրոցի հետ ի միասին Պալասանեանն ազգային լեզուի և ազգային պատմութեան ուսումնասիրութիւնը համարում է մեր ազգի կեանքի և մահուան խնդիր ³⁾: Նա կշտամբում է անվերջ ու յուսահատ երեմիաներ կարդացողներին, որոնք բացի վնասից ոչինչ օգուտ չեն բե-

1) Մինաս Չերազ, գրական փորձեր. տես. «Փորձ» Ա. տարի № 2. էջ 358—368:

2) Տես. Ազգային կրթութիւն յօդուածը. «Փորձ» Ա. տարի № 4. էջ 89—160.

3) Տես. «Փորձ» Բ. տարի № 3. էջ 285—311:

րում. խաւական է, Աստուծոյ սիրուն, որքան ողբացիք ազգի անմիաբանութեան և թշուառութեան վրայ: Յոյց տուէք ընդհակառակը՝ թէ այդ առակ դարձած անմիաբանութիւնն ոչ թէ հայ բնաւորութեան յատկանիշն է, այլ հետեանք է պատմական և տեղագրական անյաջող պայմանների, թէ մեր թշուառութիւնն ընդհանրապէս նախընթաց պատճառների անհրաժեշտ արգասիքն է: Հիացէք այդ ազգի բարոյական զօրութիւնների վրայ, որ անտանկի տանջանքներ կրելուց յետոյ, միշտ անօգնական և հալածուած լինելով, ցրուած ու ջլատուած, կարողացաւ սահալանել իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը: Կասկածական աչքով մի նայիք հայի ապագայի վրայ, այլ համեմատելով նրա հրեկոտան վիճակը՝ երբ Հեռ անշարժ ընկած էր գետնին, այսօրուան դրութեան հետ՝ երբ գիտակցութեան կայծը սկսում է տաքացնել նրա թմրած հոգին, ցոյց տուէք որ պէտք է կատարեալ վստահութիւն ունենայ վաղուան աւուր վրայ:

Եւ Պալատանեանը վերացական կերպիւ չէ դատում, այլ նա այդ ասում է՝ ուսումնասիրելով հայոց անցեալը¹⁾. Նա աշխատում է հայոց բեռագրերի բովանդակութիւնը կառակցել մեր տոհմային պատմագրութեան հետ և մեր նախնեաց անկախութեան ձգտմանց մասին խօսելով ջատագովում է Մ. Խորենացուն, որ չ'նայելով իր յորին ծերութեանը, զարմանալի փափուկ սրտի և ոգևորուող բնաւորութեան տէր մարդ է. նա հայոց ժազաւորութեան հաստատութեամբն այն աստիճան է յափշտակում, որ «Երանի՛ կը լինէր ինձ, բացականչում է նա, եթէ Փրկիչըն այն ժամանակ աշխարհ եկած և ինձ գտած լինէր, որ

1) «Մի հայեացք հայոց նախնական կեանքի վրայ» տեօ. «Փորձ» Ա. տարի № 2. էջ 118—144:

ևս էլ Հայկազուն թագաւորների ժամանակ ապրէի, նրանց տեսութեամբն ուրախանայի... ¹⁾։

Պալասանեանն ուսումնասիրելով մեր պատմութիւնը, այն եզրակացութեան է դալիս, որ թէև Հայաստան աշխարհն իր գոյութեան ամենաընդարձակ շրջանում, ամենից զօրաւոր, ծաղկեալ և յառաջադէմ երկիրը չէր, այնուամենայնիւ նա իր նշանակութիւնն ու տեղն ունէր ասիական ազգերի խմբի մէջ. հայկազուն իշխանների ու թագաւորների դաշնակցութեանն ու միջնորդութեանը դիմեցին միշտ հին աշխարհի մեծամեծ աշխարհակալներն այն նշանաւոր խնդիրների համար, որոնք ազգերի բաղբը վճռեցին։ Հայ ազգը թէև միշտ պատած է եղել իրենից աւելի զօրաւոր ու կարգաւորեալ պետութիւններով, այնուամենայնիւ միշտ գիտացել է իր արժանաւորութիւնը պահպանել՝ սուրբ ձեռքն անընդհատ կռուելով իր անկախութեան և ազգային միութեան համար։

Պալասանեանի պէս ուսումնատենչ հայ մարդը հարկաւ չէր կարող անուշադիր թողնել այն հսկայական մըտաւոր ձգտումը դէպի վերաժնութիւն, որ տեղի ունեցաւ հայոց մէջ հինգերորդ դարում և ահա նա գրում է «Հայոց մտաւոր շարժողութիւնը հինգերորդ դարում» ²⁾, որի մէջ հայ երիտասարդների բուռն ցանկութիւնն է նկարագրում դէպի ուսումն և ազգային վերաճողութիւնը։ Ինչպէս մի գետ, որի ջրերն երկար ժամանակ արգելուելով բարձրացած թումբը խորտակում, առաջ են մղում, այսպէս և հայոց աշխարհի թարմ և նորարոյս ոյժերը տգիտութեան թմբից ազատուելով, որ դարևոր ժամանակներ թանձր խաւարի մէջ էր պահել իրենց հայրերին, մէկը

¹⁾ Տե՛ս Մ. Խորենացի. գիրք առաջին, գլուխ ԻԲ. էջ 70։

²⁾ Տե՛ս. «Փորձ» Բ. տարի № 3. էջ 1—68։

միւսից առաջ էին վազում մտաւոր մնունդով իրենց քաղ-
ցրյապեցնելու։ Ոչինչ էր երեւում նրանց աչքին հայրենիքից բա-
ժանուել, տարիներով հեռու մնալ ազգականներից ու սի-
րելիներից, որովհետեւ այդ կամաւոր պանդխտութիւնն ի-
րենց սիրելի հայրենիքի օգտի համար էին յանձն առ-
նում։ Ի՞նչ բան է ոգևորութիւնը. այն միջոցին, երբ հայ-
աստանը քաղաքականապէս բաժանուած էր և հեռատես
մարդիկ տեսնում էին նրա մօտակայ անկումը, մի խումբ
եռանդուն երիտասարդներ ձգտում էին յունական քաղա-
քակրթութիւնը տեղափոխել հայաստան, Վաղարշապատը
դարձնել երկրորդ Աթէնք և Աղէքսանդրիա։ Ապա խօսե-
լով Մ. Խորենացու, Դաւիթ Անյաղթի և այլոց վրայ,
Պալասանեանը յիշում է իր երիտասարդական գեղեցիկ
և բարձր իդէալական ձգտումները։ Ով իր երիտասարդու-
թեան տարիներն անց է կացրել արեւմտեան քաղաքակրթ-
ութեան կենդրոններում այն նպատակով, որ մի որ և է
կողմից օգուտ տայ այն հասարակութեանը, որի մէջ սա-
հել են իր մանկութեան օրերը, նա հեշտութեամբ կա-
րող է հասկանալ թէ՛ սրպիսի ցանկութիւններով ոգևո-
րուած պիտի լինէին Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներն
իրենց երկար ճանապարհորդութիւնից յետոյ հայաստան
վերադառնալիս։ Երևակայեցէք ազգի յառաջագիմութեան
իդէով վառուած վաթսուն հայ ուսումնականներ, որոնք
իրենց երկարատեւ պանդխտութեան և տոկուն աշխատա-
սիրութեան վարձը ստացած՝ ոտք են կոխում հայրենի
հողի վրայ։ Ի՞նչ պիտի լինէր նրանց դիտաւորութիւնը՝
եթէ ոչ իրենց ամբարած թանկագին գանձը—ուսումն և
գիտութիւնը հայաստանի մէջ ծաւալել։ Վաղարշապատը
նրանց շնորհիւ պիտի դառնար մինոր կենդրոն, մտաւոր
կեանքի հոց, որտեղից լուսաւորութեան ճառագայթները
պիտի տարածուէին ամբողջ երկրի վրայ։ Նրանք մէկ սիրտ
ու մէկ հոգի եղած ուխտեցին իրենց աշխատութիւնը չը

խնայել ազգի օգտի համար: Քաղաքական կեանքի անկումը մեծ արգելք չէր երևում նրանց ժողովների արևմտ-թեան, նրանց մեծ ոգևորութեան առաջ, որ արգէն վարդապետն գոյներով էր տեսնում հայ ազգի մտաւոր վերածնութիւնը: Պալասանեանի զգայուն սիրտը թախիծով և սրտաճմլիկ կերպիւ է նկարագրում այն աղէտները, որոնց հանդիպեցին այս գեղեցիկ իգէալներով հայրենիք դարձող երիտասարդները: Տէր Աստուած, ի՞նչ զրպարտութիւններ չբարգեցին նրանց գլխին. նրանց լեզուի վրայ ծիծաղում էին, նրանց արհամարհում էին իբր անհաստատ, համոզմունքից զուրկ անձանց, որոնք ոչինչ պիտանի գիտութիւն չունին, նրանցից ամեն մէկին մի մի ազանդաւոր էին համարում: Եւ որոնք էին այս ոխերիմ թըշնամիները: Ցաւ է ասել, որ նրանք այն դասին էին պատկանում, որ իր կոշմամբ պարտաւոր էր ամենից աւելի փայփայել, սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տալ նրանց:

Պալասանեանը չէ բաւականանում միայն հայոց անցեալն ուսումնասիրելով՝ նա հոգում է նաև ներկայի մասին. նա ճանաչում է իր ազգի բարոյական կողմերը և յարմարեցնում է դրան «տասն և իններորդ դարու նշանաբանը.» ¹⁾ այսինքն որ հայ ազգը չ'պէտքէ մեռնի և չի կարող մեռնել: Նա տեսնում է, որ հայն սթափուեցաւ իր բարոյական թմրութիւնից. նա իմացաւ թէ իր գոյութիւնն երեկուսնից չէ սկսւում, այլ ունեցաւ մի փառաւոր անցեալ, ունեցաւ իր Տիգրաններն ու Տրդատները, Վարդաններն ու Վահանները, Սմբատներն ու Լևոնները, Ներսէսներն ու Սահակները, որոնց մեծագործութեան յիշատակներն ոչ միայն գրքերն են լցնում, այլ և հայրենի երկրի բոլոր անկիւնները ծածկում են: Հայն սկսաւ զգալ թէ ինքն էլ ուրիշների պէս մարդ է, թէ ինքն էլ ուրիշ

¹⁾ Տես. Փորձ. Բ տարի. № 1. էջ 129-174:

ազգերի պէս դոյութեան իրաւունք ունի, և թէ պէտքէ պահպանէ իր ազգային առանձնութիւնները, իր լեզուն, իր կրօնը, իր սոսիւրութիւնները: Պալասանեանն իրաւացի կերպիւ կշտամբում է նրանց, որոնք այս բնական և օրինաւոր ձգման դէմ մեր մէջ դժբաղտաբար զինաւորում են, որոնք համաքաղաքացիութեան (cosmopolitisme) սկզբունքներով տոգորուած՝ կարծում են թէ հայը չէ կարող ոչինչ յառաջադիմութիւն անել, ոչինչ օգուտ բերել իրան և ուրիշներին, քանի որ կաշխատի պահպանել իր ազգային անհատականութիւնը: Ուրիշներն աւելի ստոր զգացմունքներից ոգևորուած, մութ անկիւններում համարձակում են հեգնօրէն խօսել հայութեան վերածնութեան վրայ, կամենալով հաւատացնել թէ հայկական կեանքը քաղաքակրթութեան տարւելի չէ բովանդակում իր մէջ, հետևապէս և աւելորդ յամառութիւն է այդ կեանքին հաւատարիմ մնալ: Թէ առաջինները և թէ վերջինները կեղծ մարդասիրութեան դրօշակի տակ մտած՝ քաղոքում են մեզ հրաժարուել մեր ազգային առանձնութիւններից և խառնուել, ձուլուել ուրիշ ազգերի հետ: Հայրենասիրութիւնը և ազգասիրութիւնը մի անօգուտ և անպատակ ցնորք են համարում նրանք: Սակայն անհնար է ամբողջ մարդկութիւնը սիրել՝ իր սեպհական հայրենիքը չսիրած, ինչպէս որ անկարելի է հայրենիքը սիրել՝ եթէ մարդ նախ իր հարազատ գերդաստանը չէ սիրում:

Խօսելով կրօնի տարբերութեան պատճառած վնասների վրայ, Պալասանեանն այն կարծիքն է յայտնում, որ մենք՝ հայերս սկսում ենք հասկանալ, որ թէ լուսաւորչական, կաթոլիկ և բողոքական, մեր ամենի երակներում վազում է հայ արիւն, ամենիս կրծքում բաբախում է մի հայ սիրտ, որի ցնծութեան և տրտմութեան առարկաները միևնոյնն են. սակայն հաւատաւորսութիւնը վնասակար համարելով նա ասում է. այնտեղ ուր կրօնը մէկ

ազգութեան հետ է կապուած, ուր մանաւանդ ազգի գոյութեան համար քաղաքական ապահովութիւն չկայ, կրօնըն ամենաազգու միջոց է ազգայնութեան համար: Եթէ այսօր ուրախանում ենք, տեսնելով որ մեր հոռմէական ազգայինների մէջ մտած շարժողութեան շնորհիւ շատ անհատներ վերադառնում են հայոց եկեղեցու գիրկը, կրօնամօլութեան ոգին չէ մեզ ոգևորողը, այլ մի շատ բնական և արդարացի զգացմունք, ազգայնութեան զգացմունքը: Այն օրը, երբ ազգն այս կամ այն ճանապարհով իր ապագան ապահոված կը համարի, տարակոյս չկայ, որ խղճի ազատութիւնն օրէնքի զօրութիւն կստանայ մեղանում, որովհետև մեր եկեղեցին ի բնէ ներողամիտ է և զերծ ամեն տեսակ փառասիրական և փանատիկոսական ձգտումներից:

«Յունաստանի անկախութիւնը» ¹⁾ յօդուածի մէջ կարելի է գտնել այն հայեցակէտը, որ ունէր Պալասանեան իր ազգի ազատութեան վերաբերմամբ տաճիկ բռնակալութիւնից. նա թէև Յունաստանի ազատութեան նախահայր «Րիզասի» հետ բացագանչում է. միթէ դեռ երկար ժամանակ առիւծների պէս առանձնացած պիտի ապրիք կրճերում, լեռնոտ և ժայռոտ տեղերում: Երկար ժամանակ պիտի ապրիք մութ այրերում և անտառներում, զարհուրելի և դառն ստրկութեան մէջ, և պիտի փախչիք լոյսից: Երկար ժամանակ անպաշտպան պիտի լծոյնէք ձեր եղբայրներին ու ծնողներին, ձեր հայրենիքը, ձեր բարեկամներին և զաւակներին, ձեր տուն ու տեղը: Յիշեցէք որ աւելի լաւ է մի ժամ ազատ ապրել, քան հազարաւոր տարիներ անցկացնել ստրկութեան լծի և բռնակալի իշխանութեան տակ: Սակայն, շարունակում է Պալասանեանը, յոյն ժողովրդին վիճակուած չէր նիւթական զօրու-

¹⁾ Տես. Փորձ. Բ. տարի №. 2. էջ 163-230

Թեամբ գրաւել քաղաքակիրթ աշխարհի համակրութիւնը, այլ միայն արեւելեան անշարժութիւնից սթափուելով և արեւմտեան լուսաւորութեան հետ միանալով: Բիւզանդական և տաճկական բռնակալութիւնն ոչնչացրել էր յոյներին քաղաքականապէս. բայց աւելի մեծ ցանցայն էր, որ ժողովրդի բնաւորութիւնը խանգարուել էր Բիւզանդական ժամանակների բարոյական ապականութեամբ և թուրքերի մեռելատիւ անշարժութեամբ: Ոչ մի արտաքին արշաւանք, ոչ մի ներքին ապստամբութիւն չէր կարող այդ երկհազարամեայ ողբալի ստրկութիւնը խորտակել. այդ կը յաջողուէր միայն այն ժամանակ՝ եթէ Վարելի լինէր մի անգամ էլ շարժողութեան մէջ դնել ազգի քոլոր հողերու, եւ քարոյական զօրութիւնները:

Յոյն պատանիները, որոնք դաստիարակոււմ էին արեւմտեան քաղաքակիրթ երկրներում, այնտեղ սովորեցան հասկանալ իրենց հին կեանքի ոգին, մանաւանդ Գերմանիայում, ուր ամենայն մանուկ ոգևորութեամբ լսում էր թէ ինչպէս մի ափ յոյն ժողովուրդը եւրոպայից յետ մղեց պարսիկ բարբարոսներին: Կարող էր չզարթել յոյն ուսանողների մէջ այն միտքը՝ թէ իրենք էլ պէտք է միացնեն իրենց թոյլ ուժերը՝ կործանելու նոյնպիսի բարբարոսութեան մնացորդներն իրենց հայրենիքում: Ականատես մարդիկ պատմում են թէ սրալիսի յափշտակութեամբ Շիլլէր¹⁾ ենայում համոզում էր յոյն ունկնդիրներին իրենց հայրենիքն ազատելու:

Մի ուրիշ յօդուածի մէջ ¹⁾ Պալասանեանը հարց է տալիս իրեն. արդեօք Հայաստան աշխարհի որդիքը բարոյական իրաւունք ունի՞ն մտածելու իրենց ապագայ բարօրութեան վրայ. և ստատախանում է ոգևորուած և զոգտ-

1) Տասն և իններորդ դարու նշանաբանը. տես. Փորձ. Բ. տարի №. 1. էջ 129-174.

րիկ խօսքերով. ոչ ոք կարող չէ գոյութեան իրաւունքից զրկել այն ազգին, որի ուսերի վրայ բարձած էր անցեալում քրիստոնէական գաղափարի համար տուած պատերազմի ծանրութիւնը, և որին նոյն իսկ արեւմտեան ազգերի կարծիքով, վիճակուած է ապագայում նոր քաղաքակրթութեան միջնորդ հանդիսանալ եւրոպական և ասիական ազգերի մէջ: Բացի սրանից հայերը, աշխարհիս ամենահին ազգերից մինը, նոր ժամանակներում ցոյց տուին թէ իրենց կենսական ոյժը չէ սպառուել, այլ արեւի ջերմութիւնից և ջրի խոնաւութիւնից զուրկ տունկի պէս երկար ժամանակ թառամած վիճակի մէջ են մնացել՝ նոր զօրութեամբ զարգանալու ու բարգաւաճելու համար: Հազիւ կէս դար կայ, որ այդ արեւի ջերմութիւնն սկսաւ տաքացնել հայի թմրած մարմինը և ջուրը կազդուրել նրա հոգին, և ահա այսօր այդ մարմինը կենդանութեան նշաններ է ցոյց տալիս, այդ հոգին արձակուած է դարեւոր տգիտութեան կապանքներից: Կարճ միջոցում կազմուեցաւ մի նոր հայկական լեզու, նոր մտքերի ու քաղաքակրթութեան թարգման, դիւթական զօրութեամբ յարուժին արաւ մի նոր գրականութիւն, որ թէև դեռ մանուկ, սակայն խոստանում է աճել և գեղեցիկ պտուղներ արտադրել: Մենում է մեղ այս ճանապարհով ընթանալ, առանց երբէք վհատելու, առանց փոքրոգութեամբ տեղի տալու այն խոչնդոտների առաջ, որոնց կարող ենք հանդիպել մեր վերածնութեան շաղի վրայ, և այն ժամանակ ամենայն հայ կարող է հանդարտ աչքով նայել հեռաւոր ապագայի վրայ, ամենայն ճշմարիտ հայ կարող է համարձակ կրկնել Գարնիէ Պաթէսի հետ. «մի ազգ չպէտք է մնոնի, նա չէ՝ կարող մնոնել»:

Պալասանեանը յայտնի է մեր նոր գրականութեան մէջ նաև իբրև կրիտիկոս. «Գրիչ» կեղծ անուան տակ ծածկուած՝ նա զարդարում էր «Փորձ» հանդիսի էջերն իր ա-

նաչառ և ընդարձակ քննադատութիւններով, որ ցայժմ անդուգական մնաց մեր մանուկ գրականական ասպարիզում: Ոչ ոք չէ կարող ժխտել, որ քննադատութիւնը, եթէ նա հիմնուած է առողջ և անաչառ սկզբունքների վրայ, մեծ օգուտ կարող է բերել այն անձանց, որոնք հրապարակական ասպարիզի որ և է աստիճանի վրայ երևում են՝ առաջնորդելով նրանց իրենց գործունէութեան մէջ: Քննադատութիւնն այն զօրաւոր միջոցն է, որ հասարակական կեանքի անիւղ տեղից շարժում և պարտ ու պատշաճ ուղղութիւն է տալիս նրան: Մեր նոր լեզուն և գրականութիւնը, չնայելով իրենց մանուկ հասակին՝ քիչ շատ յառաջադիմել են, բայց այդ յառաջադիմութիւնն աւելի արդիւնաւէտ կլինէր անշուշտ, եթէ ունենայինք Պալասանեանի նման քանի մի անաչառ և խոհուն քննադատներ:

Պալասանեանը չ'նայելով իր զբաղմանց շատութեանը՝ հետեւում էր նաև եւրոպական գրականութեան նորութիւններին. նա թարգմանում էր գիտական ընդարձակ յօդուածներ և յարմարեցնում մեր կեանքի պահանջներին. այսպէս նա գրում է. «Գիտութիւն և կրօն», «Ազգերի զարգացման օրէնքները», «Բնաւորութիւնների ժառանգականութիւնը» և այլն, որոնք նրա ինքնուրոյն պատմական հետազօտութիւնների հետ ի միասին տրւում էին «Փորձ»-ի մէջ և ամենայն համակրութեամբ կարգացւում հայ երիտասարդութիւնից:

Օտար գրականութիւնն ուսումնասիրելով Պալասանեանը շատ անգամ բարի նախանձ է զգում. իր քննադատութիւններից մէկի մէջ ¹⁾ օրինակի համար նա ասում է. ամեն անգամ որ կարդում եմ ուրիշ ազգերի ժողովրդ-

¹⁾ «Նաւոյ ու Դամասկոսի»: տես. Փորձ. Բ. տարի. №. 3. էջ 326—336.

ղական բանաստեղծութիւնները, ցաւը և նախանձը տիրում են սրտիս: Ինչի՞ մենք էլ չպէտքէ ունենայինք մեր դիւցազնական վէպերն ու զրոյցները, որոնց մէջ հռչակուած լինին հայ հերոսների սխրագործութիւնները: Պատմական յիշատակարանները ցոյց են տալիս թէ՛ հայ վիպասանների բամբիւռն ու քնարն երկար ժամանակ հնչել են Հայաստանի գեղեցիկ երկրի տակ ու մասնաւորապէս գլխաւէտ Գողթան այգիների մէջ: Ո՛ւր են խորեհացու յիշատակած «Թուեւաց երգերը»: Ո՛հ, ի՛նչ անգլին գանձեր կլինէին նրանք մեզ համար, ի՛նչ դիւթական զօրութիւն կունենային նրանք մեր մատաղ սերնդի վրայ, որ սովոր է լսել միայն մի քանի կցկտուր, անհոգի ու անկենդան տեղեկութիւններ մեր պատմական անցեալից՝ առանց լսածների խորհուրդն իմանալու, առանց գործող անձանց գործերը սիրելու:

Պալասանեանը զբաղւում էր նաև ժամանակակից խնդիրներով. երբ արևելեան վերջին Ռուս-տաճկական պատերազմից անմիջապէս յետոյ Հայաստանի հայ ժողովուրդը կրկին ձգտումներ էր ցոյց տալիս վաղթելու, Պալասանեանը հանդէս է գալիս իր «գաղթականութեան խընդիրը» յօդուածով ²⁾ և զգուշացնում է հայ ժողովրդին այդ ազգութիւն կործանող ձեռնարկութիւնից: Յօդուածի սկզբում նա խօսում է Զիլլէրի բերանով.

...Ո՛հ, պինդ ամրացրու

Ազգութեան կապը, սրտով միացիր

Մեր սուրբ, թանկագին հայրենիքի հետ.

Նրա մէջ հաստատուած են քո զօրութեան

Պինդ արմատները: Նրանից հեռու,

Օտար աշխարհում կը լինիս մենակ

²⁾ Տես. Փորձ Բ տարի. №. 4 էջ 149 — 201:

Եւ անօգնական ինչպէս թոյլ եղէզն,

Որին կը կոտրէ ամեն փութորիկ:

Ապա յառաջ բերելով հայոց պատմութեան մէջ տեղի ունեցած բազմաթիւ գաղթականութիւններն ու դրանց վնասակար ազդեցութիւնը բացատրելով Պալասանեանը սրտի ցաւով ասում է, ուր էք կամենում գաղթել. ուր տեղ յոյս ունիք գտնել այն տնտեսական և բարոյական ապահովութիւնը, որ ամենայն ժողովուրդ իսկապէս իր բնիկ երկրում պիտի աշխատի ձեռք բերել և որ օտարութեան մէջ յաճախ աւելի դժուար է ստացուում. միթէ անցեալի օրինակները ձեր աչքի առաջ չ'են... Եթէ այսօր օտարի կողմից չէ կարելի տեսնել այն զաղանային բռնակալութիւնը, որին ենթարկուեցան օրինակի համար Իտալիայի և Լեհաստանի հայ գաղթականները, դրա փոխարէն նոր քաղաքակրթութիւնն ունի աւելի նուրբ միջոցներ ներգործելու, սրոնք նրանով աւելի վտանգաւոր են, որ ամբոխի աչքերին չեն երևում. հետեապէս և դժուար է լինում նրանից անվնաս մնալ:... Ամենալաւ օգն այն է, ուր ազգը ծնել է:.. 2է, պանդխտասէր հայ, բաւ է որքան քո հայրերն ու պապերը թափառեցան օտար երկրների տակ. իմացիր որ եթէ դու էլ և քեզ նայելով քո որդիքն էլ աչքերդ անպաղար հայրենիքից դուրս ունենաք, օր կը գայ, որ ձեզանով ոչ միայն ձեր ազգութիւնը կորուստ կունենայ, այլ և մարդկութիւնը... Եթէ մինչև այսօր հեռանալով քո երկրից փոքր ի շատէ արդարաճում էիր, մեծ յանցանք կը լինէր քո կողմից ու մեծ ապերախտութիւն հայրենիքիդ դէմ՝ պանդխտութիւնը շարունակել և ներկայումս....

Պալասանեանն այն կարծիքի էր, որ այն հայ երիտասարդները, որոնց գիտութիւնը և տաղանդն ոչինչ օգուտ չէ բերում հայ հասարակութեանը, համակրութեան արժանի չեն: Այսպէս օրինակի համար իր յօդուածնե-

րից մէկի մէջ ¹⁾ նա պատմում է այն հայ երիտասարդ-
ների գործերը, որոնք մեծ հռչակ էին հանել Աթէնքում
իրեն գիտնականներ, — որոնցից մէկի, Պրոյերեսիոսի հա-
մար հռովմայեցիք պղնձէ արձան կանգնեցրին «regina-
rerum roma, regi eloquentiae» մակագրութեամբ, որ նը-
շանակում է. «Թագաւորների թագուհի Հռովմը՝ պերճա-
խօսութեան թագաւորին».— սակայն նա չէ ոգևորում
սրանցով, որովհետեւ ինչպէս Պրոյերեսիոսի, այնպէս և
միւս աթենացի հայ գիտնականների մտաւոր գերազան-
ցութիւնը բոլորովին անպտուղ անցաւ Հայաստանի համար՝ և
այս բանը յիշելու արժանի է համարում միմիայն նրա հա-
մար, որ ցոյց տայ թէ ուսման և գիտութեան սէրը վա-
ղուց արդէն զարթել էր հայոց մէջ և թէ միայն մի
զարկ էր հարկաւոր որ այդ սէրը տարածուէր ընդհանուր
հայ ազգի մէջ....

Այս փոքրիկ տեսութեամբ մենք ցանկացանք ցոյց
տալ Պալասանեանի գրականական ուղղութիւնը՝ նոյն
խիւ իր երկերից անմիջապէս։ Այդտեղ պարզապէս երե-
ւում են նրա ներքին արժանաւորութիւնները. նա ու-
նի նուրբ զգացմունք, ազնիւ ձգտումն, զգայուն սիրտ, խո-
հուն դատողութիւն, լուրջ և քննադատական հայեացք իրերի
վրայ, լիակատար ճանաչողութիւն մեր անցեալ և ներկայ
կեանքի, ողորկ և գրաւիչ լեզու, սիրող եւրոպական գրա-
կանութեան և այս ամենի պսակը կազմող՝ անսահման
անձնանուիրութիւն եւ սէր դէպի հայ ազգն ու նրա
հայրենիքը։

ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

¹⁾ Հայոց մտաւոր շարժողութիւնը Եւրոպայի գարուն։

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք

(ԼԵՈՊԱԼԴԻ)

Թարգմանութիւն ողեսերէնից

Հայրենիքդ իմ, ահա պարիսպ, կամալներ,
Ահա կոթող, աշտարակներ, պալատներ՝
Մեր վեհ նախնեաց արժանաւոր ձեռակերտը.
Բայց չեմ տեսնում փառքը նրանց և գափնին:
Չեմ, չեմ տեսնում այն պողովատ, որ երբեմն
Իտալիայի զարդարանքն էր ու պարծանք.
Կուրծքը նրա, նրա ճակատ այժմիկ մերկ
Վայ ինձ, վայ ինձ, խոցուած է նա վիրաւոր.
Ուր էլ նայես, խոց է միայն և արիւն
Զքնանդ տիկին, այլանդակուած հայհոյուած
Երկրին հարցրի, երկինք դարձայ աղերսով
«Ո՛վ, ո՞վ արդեօք պղծեց նրան, ասացէք.
«Ո՛վ, ո՞վ արդեօք զազիր ձեռքով, բռնութեամբ,
«Ճնշեց նրան շղթաներով կապկպեց:
Ահով, վշտով նստած է նա արդ գետնին՝
Յուսահատուած, մաղերն արձակ և անքող
Ծնկներրի մէջ դէմքը պահած դառնագլին
Լալիս է նա և փշրտում իւր ձեռներ:
Լաց, Իտալիա, գերի ես արդ, լոց, ողբս
Որ երբեմն կէս աշխարհի տէրն էիր.

Ճշմարիտ է քո աչքերից սրբն[թաց
 Երկու վտակ թէ հոսէին դուրս յանկարծ,
 Գիտեմ, գիտեմ, դարձեալ չէին կարենալ
 Քո անարգանք, քո ծանր վիշտը ողբալ:
 Մայր հայրենիք, ստորուկ ես արդ, դու գիտես
 Իտալիայի այժմեան վիճակ. ում արդեօք
 Զէ յիշեցնում անցեալի փառքն ու պարծանք:
 Ո՛հ, լինչպէս վեհ, ինչպէս մեծ էր նա հնում:
 Եւ ոհ որքան այժմիկ ընկած ու չնչին.
 Ի՛նչու համար: Եւ ուր է, ուր, ոյժը քո,
 Փառքն անցեալի, արիութիւնն ու եռանդ.
 Եւ ասա՛ ինձ. ուր է թուրդ շողշողուն:
 Յափշտակեց մէկն արդեօք և լինչու
 Եւ ում ձեռքով թմրեցիր դու, քնեցիր
 Կամ ոմ արդեօք յանդուգն կազ ու կռուով,
 Յափշտակեց թազդ, ոսկի ծիրանիդ.
 Հայրենիքդ իմ, ասա՛ ինձ երբ կամ ինչո՛ւ
 Բարձր գահից գլորուեցար այս անդունդ.
 Որդիներիցդ միթէ ոչ մին դուրս չի գալ
 Որ սուր հանէ և պաշտպանէ քո պատիւ:
 Ձէնքեր բերէք. զէնքեր տուէք, հա՛ ի զէն
 Մենակ, մենակ պիտի գնամ կռուելու:
 Եւ թող, երկինք, կռոււմ թափած իմ արիւն
 Հրդեհ վառէ իտալացու սառ կրծքում:

ԵՐԿՈՒ ԱՄԻՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԵՒ ՍԻՒՆԵԱՅ ԱԶԻԱՐՀՆԵՐՈՒԾ

Ա.

Հրաժեշտ Թիֆլիսին:—Անվճար ճանապարհաթուղթ:—Եոր
շինուած խճուղին եւ ձիաների խելքը:—Ղարաչիների թաբուն:—Գո-
մէշների, եղների եւ կովերի վեճակը:—Թարաքամանների ձմերոցնե-
րը:—Հայերի խելքը:—Ղազախը, Շամշադինը եւ Շամքորը:—
Գանձակը հեռուից:

1881 թ. Յուլիսի 25-ին թողի Թիֆլիսը: Ճանա-
պարհի սալակը, որ բերել էին ինձ համար փոստի կայա-
րանից, այնքան նեղ, այնքան փոքրիկ էր, որ կարծես
ձուռի պէս կիսած կեճեփից էր շինուած: Ասում են, կա-
պալառուները այդ վարպետութիւնը բանեցնում են,
որ ճանապարհորդները շատ ծանրութիւններ չը կարո-
ղանան վեր առնել իրանց հետ: Զջմարիտն ասած, թէ
իմ եւ թէ ընկերիս ծանրութիւնները մեծ չէին: Նա ու-
նէր մի թեթեւ մաֆրաշ, իսկ ես մի փոքրիկ չէմոդան:
Մաֆրաշը դրեցինք մեր տակին, իսկ չէմոդանը մեր ոտ-
ների առաջ: Նստեցինք, սալակը շարժուեցաւ: Յետոյ
ես իմ կողմից, ընկերս իւր կողմից, սկսեցինք միմեանց
քաղաքավարութեամբ հարցնել. «ձեր տեղը ի՞նչպէս է,
հանգիստ էք»: Բայց մեզանից ոչ մէկը չէր ուզում սկզբ-
ուում խոստովանուել, որ նստած է համարեա մի փը-

շի վրայ, մի փոքր անգգուշ շարժում, — ահա կը գլորուի ցած... Աերջը ընկերս ասաց ինձ. «Երբ այդ փոստալի կապալառուները իրանց զեղծումների համար կը դատապարտուէին տաժանակիր աշխատանքի աքսորուել, ես եթէ դատաւոր լինէի, կը վճռէի նրանց նստացնել իրանց շինել տուած սալակների վրայ և մի քանի տարի ման ածել խճուղու (շօսէի) ճանապարհով»...

Սալահլուի փոստալի կայարանում պատահեց մեզ սկանատես լինել մի սկանդալի: Դրան առջև ինքնաբաւական վեհաթեամբ կանգնած էր կայարանի հսկողը (СМОТРИТЕЛЬ). նրա մօտ կանգնած էին մի քանի քած շներ: (Քած շներ կարելի է տեսնել ամեն կայարաններում. նրանք հսկողների (СМОТРИТЕЛЬ-ների) անբաժան ընկերուհիներն են, գրելու ժամանակ պտըտուում են նրա գրասեղանի շուրջը, քնելու ժամանակ պառկած են նրա մահճակալի մօտ, իսկ դուրս գալու ժամանակ նրանից չեն հեռանում): Հսկողի առջև, վզները ծռած, կանգնել էին երկու պարսկաստանցի ասորիներ: Դրանց կէսը թուրքերէն, կէսը հայերէն, կէսը ռուսերէն ասում էին. «Աստուած է վկայ մենք տուել ենք... մեզա՛հից առել են փողը... մեզ ասեցին, որ ձեզանից փող էլ չի պահանջուի»...

Սմօտրիտէլը երբեմն հռհռում էր խեղճ ճանապարհորդների միամտութեան վրայ, երբեմն բարկանում էր, երբեմն հայհոյում էր, վերջապէս բարեհաճեց ասել, — «Ձեզ խաբել են»...

Բանից ինչ դուրս եկաւ: Երկու ասորիները Թիֆլիսում գնում են ճանապարհաթուղթ (ПОДОРОЖНЯ) առնելու: Քանապահուութեան (КАЗНАЧЕЙСТВО) արտիստ-գրագրներից մէկը, նկատելով, որ դրանք անփորձ մարդիկ են, յանձն է առնում նրանց ճանապարհաթուղթ տալ, ի հարկէ գանձարանից առնելով: Նա ստանում է ա-

սորիններից, սկսեալ Թիֆլիսից մինչև Կարս, ամբողջ ճանապարհավճարը (платонъ), հաւատացնելով նրանց, թէ այլ ևս նրանցից փող չի պահանջուի, ամեն տեղ ձիաներ կը տան, և այդ թղթով կարող են ցանկացած քաղաքը գնալ, առանց մի կոպէկ վճարելու:

Ասորիները դժուարանում էին հաւատալ, որ գրագիրը կարող էր այսպէս խաբել նրանց: Երբ նրանց հասկացրին, թէ իւրաքանչիւր կայարանում պէտք է նորից փող վճարեն ձիաներ ստանալու համար, նրանք ստիպուեցան ոտքով վերադառնալ Թիֆլիս և որոնել իրանց կողոպտող արտիստին:

Ասորիների վիճակը մեզ այնքան չէր հետաքրքրում, որքան մեր սեպհական դրութիւնը: Սալահլուի կայարանում մտածեցինք մի կերպ անել, որ գոնէ այս անգամ կարողանանք փոքր ինչ հանգիստ նստել սալակի վրայ: Ընկերիս մաֆրաշը էլի առաջուայ նման դրեցինք մեր տակին, իսկ իմ չէմօդանը կապել տուինք սալակի ետեւը:

Կարծես, բախտը վճռել էր դեռ ևս երկար հալածել մեզ: Կէս ճանապարհին յետ եմ նայում, տեսնում եմ, որ չէմօդանը չը կայ: Սալավարը այնքան վատ էր կապել, որ ճանապարհին ցած էր ընկել: Անպիտանը իր մեղքը քաւելու համար իսկույն բաց արեց ձիաներից մէկը, նստեց և վազեցրուց, որ գտնէ չէմօդանը: Այդ միջոցին իմ գլխում ծագեց մի միտք. եթէ այդ աւագակը չէմօդանը կը գտնէ, մի փոսի մէջ կը ծածկէ, յետոյ կը վերադառնայ ինձ լուր կը բերէ, թէ չը գտայ, անցորդները տարել են,—ես թնչ կարող եմ ասել նրան: Այդ ենթադրութիւնը շատ հաւանական էր, թէև սալակայանը իմ չէմօդանը գողանալով, շատ խէր չէր տանի. նրա մէջ կային՝ Ջալալեանցի ճանապարհորդութիւնը, Թաղիաթեանցի ճանապարհորդութիւնը, Կադանկա-

տուաքու Աղուանից պատմութիւնը, Սրբեւեանի Սիւ-
նեացի պատմութիւնը, Ինչիջեանի Հնախօսութիւնները, Հին
Հայաստանի քարտէսը, մի քանի կտոր ուրիշ քարտէս-
ներ նոր Հայաստանի մասին, «Մշակի» վերջին համար-
ները, որ Թիֆլիսում ժամանակ չէի ունեցել կարդալու,
թուղթ, մատիտ, մի խօսքով բոլորը մի սալլավարի հա-
մար անպէտք բաներ:

Բայց հէնց որ ձին մի քանի քալլ վազեցրի, ես
մոռացայ Ինչիջեանի Հնախօսութիւնն էլ, հին Հայաս-
տանն էլ, նոր Հայաստանն էլ... ով որ իւր կեանքում
գոնէ մի անգամ նստել է տկլոր ձիու վրայ, կը հաս-
կանայ իմ դրութիւնը: Աւելցնենք դրան, որ ձին սաս-
տիկ նիհար էր, մէջքի ողնաշարը լեռնային շղթայի
նման դուրս էր ցցուած: (Այդ պէտք է վերաբերել փօս-
տայի ստարօստաների առողջապահական հմտութեանը,
որ նրանք իրանց խնամակալութեանը յանձնուած ձիա-
ներին շատ գարի չեն ուտացնում, զգուշանալով, մի
գուցէ նրանց ստամոքսը փչացնեն): Ինչ էլ որ լինի, իմ
դրութիւնը անտանելի էր: Ես նստած էի, ինչպէս որ
ասեցի, ձիու տկլոր մէջքի վրայ: Հէնց որ նա տրտնկում
էր, ես այնպէս էի կարծում, որ ողնաշարի սուր, դուրս
ցցուած ոսկորները իմ նստատեղը կտրատում էին:

Ծիծաղելի բան է, որ մարդ ամենասարսափելի
տագնապի մէջ երբեմն փիլիսոփայ է դառնում: Այդ մի-
ջոցին մի բան գրաւեց իմ ուշադրութիւնը, ես մոռա-
ցայ իմ ցաւը, սկսեցի դրա վրայ մտածել: Զին քշում
էի խճուղու վրայով, բայց նա սատանայի նման կանգ-
նում էր, ճանապարհից դուրս էր գալիս, և աշխատում
էր կողքերովը գնալ: Այստեղ քնչ խորամանկութիւն
կարող էր լինել: Յետոյ իմացայ, որ ձին չէր ցանկա-
նում իր սմբակները ջարդել խճուղու անհարթ մակե-
րւոթի վրայ, և աւելի բարւոք էր համարում կողքե-

րովը գնալ, ուր գետինը իր բռին գրութեան մէջ համեմատաբար աւելի փափուկ էր և հաւասար: «Այդ խելացի անասունը. ասացի ինձ ու ինձ, աւելի լաւ է հասկանում խճուղու անպիտանութիւնը, քան այն բազմաթիւ ռէվիզորները որոնք գալիս են, տեսնում են և զեկուցում են տալիս, թէ «ամեն ինչ լաւ է»...

Սալլավարը գտաւ չէմօդանը: Եւ հեռուից ինձ տեսնելով, որ արդէն մօտենում եմ, ՚ի հարկէ շատ էլ որ ցանկանար, չէր կարող թագցնել նրան. միայն ուրախութեամբ ձայն տուեց. «աղայ, նաւթթկան շատ պիտի տաս»...

Զիւնները կրկին կապեցին սալլակին, նա շարժուեցաւ:

Սալլավարը իր խե քով պակաս չէր երևում իր ձիաներից: Նա էլ թողնելով խճուղին, քշում էր կողքերի ճանապարհներով, որոնք զանազան ուղղութեամբ երբեմն հեռանում էին, երբեմն մօտենում էին խճուղուն: Սերկ գետինը քանդուելով անիւների ծանրութեան տակ, հողը փշրուելով, մանրուելով, փոշիացել էր, և մ քանի թիզ թանձրութեամբ ծածկել էր ճանապարհը: Անիւները խրուելով, ափսոսներ բացանելով, անցնում էին. բարձրացնելով ահագին փոշեղէն ամպ, որի մէջ խիստ հեշտութեամբ կարելի էր կուրանալ, իսկ դժուարութեամբ շունչ քաշել:

Ես կարծեցի, թէ սալլավարներին պատուիրած է խճուղու հետ խնայողութեամբ վարուել, նրա վրայով չը քշել, որպէս զի չը մաշուի: Այս պատճառով հարցրի սալլավարից. «ինչու չէք քշում խճուղու վրայով»:

— «Այնտեղից, աղայ, մենք քշում ենք միայն անձրեւային օրերում, երբ այստեղ ցեխ է լինում, նա ցոյց տուեց իր գնացած թանձր փոշով ծածկուած ճանապարհը, որի անձրեւային օրերի ցեխը կարելի էր երեւակայել, թէ ինչ կլինի»:

Ինչ շատ է պատահել տեսնել ասիական գնչուների թաքուններ, բայց Կովկասում առաջին անգամ ես տեսայ նրանց: Մեր մօտով անցաւ զարաջիների մի ամբողջ քարաւան: Խիստ հետաքրքիր էր նայել բնութեան այդ ազատ զաւակների վրայ, որոց համար ոչ հայրենիք կայ և ոչ տուն: Քարաւանը շարժւում էր արագ, խառնափնթոր բազմութեամբ, անասունների համարեա ամեն տեսակները կարելի էր գտնել այնտեղ: Տեսնում ես, բարձած աւանակի խուրջին մի հակից երևում է մի նորածին քուրակի գլուխը, որը դեռ շատ թոյլ լինելով, չէր կարողացել հետևել ըւր մօրը: Խուրջին միւս հակից երևում են երկու փոքրիկ երեխաների գլուխներ: Բարձած աւանակը վազում է քարաւանի հետ, տնկտընկում է և երեխաների գլուխները աւանակի շարժուելուց ներդաշնակաբար զարկւում են միմեանց: Նրանք հանգիստ են, կարծես, ցաւ չեն զգում: Մինը, երևի, քնած է, գլուխը թեքուած է դէպի ցած և օրօրւում է աւանակի քայլերի հետ:

Կնիկները բաց կուրծքով, մերկ սրունքներով և բոբրիկ ոտներով վազում են քարաւանի հետ: Պրանք էլ աւտնակների նման բարձած են. մէկը շալակին կապել է իր երեխան, իսկ միւս ծծկերին գրկած ունի: Տղան այնպէս պինդ կպել է մօր կուրծքին, և ծծում է, կարծես տգրուկ լինի:

Ահա այնտեղ աւանակի բեռան վրայ կապած են մի քանի հաւեր: Միւս բեռան վրայ բլբլեւ է մի կապիկ և հեգնական ժպիտը երեսին, նայում է իր շուրջը:

Գլխաւոր մթերքը, որ բարձած է աւանակների վրայ, են պատրաստի կամ անպատրաստ մաղեր, որ այդ ցեղի արհեստագործութեան գլխաւոր արդիւնքն է: Նրանք հաւաքում են տներից ձիւլ ագիներ և նրանցից մաղեր են պատրաստում:

Մեր սայլակը կանգնեցրին մի քանի կնիկներ, որոնք մօտեցան զանազան հարցերով: Այդ կնիկների ձեռքի թաթերի, բազուկների, կուրծքի և երեսի վրայ երևում էին մոյգ-կապույտ գունով զանազան նկարներ, որ դրոշմուած էին մարմնի կաշու վրայ () ¹⁾ և այդ աւելացնում էր նրանց վայրենի գեղեցկութեան վրայ մի առանձին հրապուրանք:

Մէկը մեկնեց ինձ սև, փայլուն քարածուխից շինած մի բան, ասելով. «Գնիր, պարոն, դա կը բախտաւորէ քեզ»:

Այդ քնչ է, հարցրի ես ընդունելով բախտաւորեցուցիչ առարկան, որը տափակ քառանկիւնի ձև ունէր, և մակերևութի վրայ փորուած էին զանազան երևակայական նշանագրներ:

— Թիլիսման է, պատասխանեց նա խորամանկ ժրպիտով, ուղիղ աչքերիս մէջ նայելով, աւելացրեց. — Քեզ մի վտանգ է սպառնում. կամենում ես, քեզ համար «Փալ բաց անեմ» (գուշակեմ):

Մտածելով, որ մի քանի կոպէկներով կարող եմ ազատուել գնչուհու թախանձելուց, քսան կոպէկով ազատուեցայ նորանից:

Մեր սայլակը շարժուեցաւ և տասն ըոպէ արագ քշելուց լետոյ հազիւ դուրս եկանք փոշեղէն մառախուղի միջից, որ զարաչիների քարաւանը թողել էր ճանապարհի վրայ:

Կարծես, այդ կողմերում բոլոր ժողովուրդը դեռ չէ դուրս եկել այն նախնական զրուծիւնից, որի մէջ դեռ ապրում են զարաչիները:

Ճանապարհի վրայ անգաղար տեսնում էի ահագին, ծանր սայլերի խումբեր, որ ճռնչալով ձգում էին մի

1) Ձեռագրում բաց էր թողած: Խմբ.

գոյգ գոմէշներ, իսկ նրանց առջև լծած մի գոյգ եզներ։ Ծիծաղելի բան է տեսնել վիթխարի գոմէշին խաւմուտ-
ների մէջ։ Խեղճ անասուն, ինչ աշխատութեան մէջ
մէջ ասես նրան չեն գործ ածում։ Նրանով վար են վա-
րում, սայլ են կրում, Գանձակից մինչև Թիֆլիս գինու
ահագին տիկեր կրելով, նրա վրայ մինչև անգամ հեծ-
նում են։ Ծանրաշարժ գոմէշին կատարել են տալիս
բոլոր այն գործերը, ինչ որ բնութիւնը տնօրինել է
ձիու համար։ Մի և նոյն վիճակին դատապարտուած է
և եզը։ Նրան ոչ միայն լծում են, այլ նրա վրայ բեռն
են կրում, նրա վրայ նստում են։

Մենք անցնում էինք դատարկ անապատների մի-
ջով։ Դէպի աջ մինչև Կուր գետի եզերքը, դէպի ձախ
մինչև... ¹⁾ լեռները, այդ ընդարձակ հարթ տարածու-
թեան վրայ, բացի ճանապարհորդներից, ուրիշ ոչ մի
մարդկային արարած չէր երևում։ Կարծես, ժանտախ-
տը, քօլերան կամ մի այլ մահաբեր ախտ, միանգամայն
մեռցրած լինէր բոլոր շնչաւորներին։ Բայց մեր շուրջը
երևում էին մարդու աշխատութեան նշաններ։ Յորենի,
գարու արտերը հնձած էին. խուրձերի տեղերը բլրակ-
ների նման երևում էին արտերի մէջ։ Խոտը նոյնպէս
հնձուած էր. կորեակի ցանքերը դեռ կանաչ էին, չէին
հասել։ Կը նշանակէ այդ կողմերում բնակութիւն կայ,
մարդիկ են ապրում։ Բայց որտեղ են նրանք, ինչու
չեն երևում։

Ղազախի, Շամշադինի, Շամքորի ամբողջ վիճակ-
ները մինչև Գանձակ այդ տպաւորութիւնն են գոր-
ծում։ Այդ երեք վիճակների ընդարձակ, արգաւանդ
դաշտերը, տարուայ երեք եղանակներում,—գարնանը,
ամառը և աշունը,—ներկայացնում են կատարեալ դա-

¹⁾ Ձեռագրում բաց էր թողած։

տարկութիւն: Թարաքամայ բնակիչները իրանց անասունների հետ գաղթում են դէպի հեռաւոր լեռները, ճալլաղ: Նրանց ձմերանոցները մնում են բոլորովին ամառի: Ոչ մի շուն, ոչ մի կատու անգամ չէք տեսնի այնտեղ: Եւ հետաքրքրուեցայ մտնել այդ ձմերոցների (ղշլղ) մէկի մէջ, որ մեր ճանապարհին մօտ էր: Այստեղ ու այնտեղ երևում էին գետնափոր խորշեր, որոնց մէջ բնակում է այդ թափառաշրջիկ ժողովուրդը, երբ ձիւնը պատում է երկիրը: Գազանների որջերը միայն կարող էին դրանց հետ համեմատուել: Մարդը չի կարող այսպիսի մթին և խոնաւ խորշերում բնակուել: Այնտեղ կարող է բնակուել միայն թարաքաման, որ իր բնաւորութեամբ շատ չէ տարբերում գազաններից: Զարմանալի է, որ ռուսաց տիրապետութիւնից յետոյ մօտ մէկ դար ոչինչ չը կարողացաւ փոխել այդ կիսավայրենիների կեանքից:

Եթէ ընդունենք այն հիմնական օրէնքը, որ պէտքը, կարիքը և առհասարակ կեանքի պահանջները ժողովուրդների քաղաքակրթութեան առաջին վարժապետներն են դառնում, — շատ հեշտ կարելի է բացատրել թարաքամաների իրանց հարեան ազգերից յետամնացութեան պատճառները: Պողաբեր և արգաւանդ երկիրը նրանցից մեծ աշխատութիւն և մեծ հմտութիւն չէ պահանջում: Գարնան սկզբներում մի կերպով փորփրում են հողը, սերմը ցանում են և այնպէս թողնում, գնում են դէպի սարերը: Բնութիւնը ինքնայորդոր կերպով բուսցնում է նրանց ցանքը, անձրևը ոռոգում է, արտերը աճում են: Նրանք կրկին այցելութեան են գալիս իրանց տրտերին այն ժամանակ միայն, երբ հունձքը հասած էր: Հնձում են, դիզում են, և դէզերը թողնելով դաշտերի մէջ, կրկին գնում են դէպի լեռները: Վերադառնում են աշնան վերջերում միայն, շատ

անգամ իրանց հունձքի դէզերը գտնում են ձիւնի տակ ծածկուած: Այն ժամանակ միայն սկսում են կախել, ծեծել և ցորեանը բաժանել հասկերից: Երբեմն դէզերը աշնան անձրևներից փթած են լինում, երբեմն մի թշնամի ձեռք, նրանց բոլորովին անպէտ և անպաշտպան գտնելով, կրակ է տալիս և հրդեհում է:

Ամբողջ Ղազախը, Շամշադինը, Շամքորը այդ կեանքով է ապրում: Այդ երեք վիճակները, մինը միւսին կից, տարածւում են Կուր գետի աջ կողմը և ներկայացնում են ընդարձակ տափարակներ, մինչև Գանձակ հասնելը: Դաշտերը տեղ-տեղ ծածկուած են թրփերով, տեղ-տեղ ճահիճներով ու ճոխ խոտերով, տեղ-տեղ այրուած, աւազուտ անապատներ են երևում, իսկ շատ տեղերում պարարտ վարելահողեր, որ խիստ արդիւնաւոր հունձք են տալիս:

Ամառնային տօթը անտանելի է այդ կողմերում: Տենդը թագաւորում է ամեն տեղ, գուցէ դա առաջ է գալիս այն բազմաթիւ ճահիճներից, որ Կուր գետը կազմում է իր ընթացքում: Բայց Շամքորի բրինձի մըշակութեան դաշտերը լրացնում են այն, ինչ որ պակաս են թողնում ճահիճները: Շամքորը իր շիրքով շատ նման է Երևանեան նահանգի Շարուրին: Նրա մօտով հոսում է Երասխը, Շամքորի մօտով հոսում է Կուր գետը: Շարուրի դաշտերի վրայ Արփայ գետը, բազմաթիւ առուակների բաժանուելով, ոռոգում է բրինձի մշակութիւնները: Իսկ Շամքորի դաշտերի վրայ Շամքոր գետը նոյնպէս բազմաթիւ ճիւղերի բաժանուելով, նոյն սնունդն է տալիս բրինձի դաշտերին: Թէ այնտեղ և թէ այստեղ տենդը, մօծակը, զանազան տեսակ թունաւոր մփեղներ թագաւորում են ամբողջ ամառը: Գուցէ այդ պայմանները ստեղծեցին բնակիչների համար կենցաղավարութեան այն եղանակը, որ նրանք

տարուայ տաք եղանակներում գաղթում են դէպի հովասուն լեռները և այդ նպաստում է նրանց առողջութեանը:

Ղազախի, Շամշադինի և Շամքորի վիճակներում: Կուր գետի ընթացքին մերձաւոր տափարակների վրայ, ոչ մի հայոց գիւղ չը պատահեց ինձ տեսնել: Այդ տեղերում բնակւում են միայն թարաքամաներ: Հայոց գիւղերը ընկած են դէպի լիշեալ վիճակների լեռնային (?) կողմերը, սարերի ստորոտներում, բարձրաւանդակների վրայ, կամ ձորերի մէջ: Այդ երևոյթը պէտք է վերաբերել այն պատմական հանգամանքներին, որ հայերը ժամանակի անխաղաղ դրութիւնից պաշտպանուելու համար ընտրել են աւելի ամուր, անմատչելի տեղեր, — իսկ այժմ նրանց դրացութիւնը աւազակաբարոյ թարաքամաների հետ, նոյնպէս չէր կարող շատ ապահով լինել: Աւազակութիւնը թարաքամաների համար նոյնքան սուրբ բան է, որքան իրանց կրօնի սահմանած նամազը ու դաստամազը...

Մեր ճանապարհի ընթացքում, մինչև Գանձակ, անցանք չորս նշանաւոր գետերից, — Ալգետ, Խրամ, Աղստաֆայ, և Շամքոր: Առաջին երեքը կամուրջներ ունին, իսկ վերջինը՝ Շամքորը կամուրջ չունի ¹⁾: Այդ ժամանակից այդ գետը կամուրջ չունի, չը նայելով, որ գարնան ժամանակ յորդանում է, ծածկում է իր ափերը և անկարելի է անցնել, թէև միակ անցքը, որ տանում է դէպի Գանձակ, Շուշի, Նուխի (?), Շամախի (?)

¹⁾ Պարսից ժամանակներից այդ գետի վրայ շինուած կամուրջի միայն մի ականջն է մնացել: Գրանից յետոյ այդ գետի վրայ մի հռչակապ կամուրջ շինել տուեց շուշեցի Յարութիւն բէկը: Այդ կամուրջը նոյնպէս ողողուեցաւ ջրի սաստկութիւնից, ողջ մնացել են նրա երեք կամարները միայն:

և այլ քաղաքներ: Երևում է, որ հին ժամանակի մարդիկը զրդուած բարեգործութեան զգացմունքից, աւելի եռանդ ունէին գետերի վրայ կամուրջներ շինելու, քան թէ այժմեանները, որ նոյնը պիտի անէին հաղորդակցութիւնը զիւրացնելու նպատակով:

Աղստաֆայի կայարանից սկսեալ, դէպի Գանձակ տանող ճանապարհի խճուղին վերջանում է: Խճուղին ձգւում է դէպի Երևանի կողմերը: Թէև խճուղուց մենք մի առանձին բարիք չէինք տեսել, այսու ամենայնիւ, խիստ ծանր տպաւորութիւն էր գործում, երբ ընկանք մերկ ճանապարհի վրայ: Բարեբախտաբար մի քանի օր առաջ շատ անձրև էր եկել և ճանապարհը պնդացել էր, և կարելի էր առանց առատ փոշի կուլ տալու առաջ գնալ:

Կարաերի կայարանից մինչև Կօշկար գետը, և այստեղից մինչև Գանձակ անցնում էինք մերկ, աւազուտ տափարակների միջով: Ես անդադար հարցնում էի ընկերիս, «չէ՞ երևում Գանձակը»: Վերջապէս նա ցոյց տուեց ինձ մի կանաչազարդ տարածութիւն, որ հեռուից երևում էր, որպէս մի փոքրիկ օստիս, մերկ անապատների մէջ: Դա Գանձակն էր, իր գեղեցիկ այգիներով:

Բ

Գանձակի առաջին տպաւորութիւնը, փողոցները, տները, չինարիները:—«Եւրոպա» հիւրանոցը:—Ջաւադը եւ իլ-եարասի:—«Մշակի», աշխատակիցը գաւառական քաղաքում:—Մէիդանը, Շահ-աբասի մէշիդը, հին ամրոցը, Ջաւադխանի պալատը:—Վաճառանոցները:—Կլուբը:—Գանձակեցիների գլխաւոր արդիւնաբերութիւնը:—Գանձակի վիճակը նոր շինուող երկաթուղու վերաբերութեամբ:

Ի՞նչ տպաւորութիւն կը գործէ մի պարսիկ, իր քօշերով, երկար արխալուղով, շալէ գօտիով, որ գլխին

դրած ունի Եւրոպական շլեսսաւ և մերկ պարանոցի վրայ կապել է մետաքսեայ սև փողպատ. — նոյն տպաւորութիւնը գործեց ինձ վրայ կիսապարսկական Գանձակը: Նեղ, ծուռումուռ փողոցներից և ոչ մէկը քաւած չէր: Թանձր փոշին, աղբը, ամենտեսակ ապակա-նութիւն ծածկել էր յատակը: Տներից մէկը, քարից կամ աղիւսից շինած, դուրս էր նայում դէպի փողոցը բացուած լուսամուտներով, իսկ նրա կշտին մի ալ տուն կաւէ պատերով, ցածրիկ, որ դէպի փողոցը լուսամուտներ չունէր: Բարձր, հոյակապ տան մօտ, անդադար հանդիպում է կամ մի խրճիթ, կամ քանդուած աւերակներ: Մէկը փողոցի լարից դուրս է ընկած, միւսը ներս է գնացած: Ինչ որ գեղեցիկ է, դրանք են դարևոր, հսկայ չինարիները, որ իրանց զով հովանու տակ պատսպարում են շինուածքները, և թոյլ չեն տալիս նրանց բոլորովին շնչասպառ լինել փոշուց և տօթից: Չինարիները, որոնցից շատերը մէկ ու կէս սաժէն տրամագիծ ունին, Գանձակի զարդն են. նրանք մնացել են պարսից տիրապետութեան ժամանակներից, և մի բարի բախտով ոչնչացրած չեն եղել: Այդ չինարիները պահպանում են Գանձակի առողջութիւնը, որ շատ նախանձելի վիճակի մէջ չէ: Առհասարակ շատ փոքր թուով կարելի է տեսնել տներ, որ պարտէզներ չունենային: Գեղեցիկ նռնենիները, թզենիները և վարսաւոր միմօզաները իրանց մետաքսեայ ծաղիկներով դուրս են նայում բակերի ցածրիկ պատերի ետեւից:

Մտնելով քաղաքը, պատուիրեցինք սալլավարին, որ մեզ մի լաւ հիւրանոց տանէ:

«Ո՞րն էք կամենում, հարցրեց սալլավարը, — այստեղ հիւրանոցներ շատ կան՝ «Եւրոպա», «Ամերիկա», «Կաւկազ», «Թիֆլիս» և այլն:

— Դրանցից որն որ լաւ է, այնտեղ տար, ասեցինք նրան:

— «Եւրոպան», պատասխանեց սալավարը և քշեց զէպի այն կողմը:

Հասնելով յիշեալ հիւրանոցը, պահանջեցինք մեզ համար մի կացարան: Մեզ յայտնեցին թէ վերի յարկի սենեակները արժեն օրական 3—2 ռուբլի, իսկ ներքի յարկիները օրական 1 ռուբլի: Մենք ընտրեցինք վերջիններից մի սենեակ: Աւելորդ է նկարագրել այդ կացարանի սարք ու կարգը, միայն այսքանը կասեմ, ինչ որ մենք առնում ենք Եւրոպայից նրան այլանդակելու և իր փչացած ձևի մէջ ցոյց տալու համար, — այդ կացարանը կարող էր ամենաճիշտ տիպարը լինել այդ տեսակ սղաւաղութեան:

Երկար սպասում էինք, որ սպասաւորներից մէկը յայտնուի և մեզ լուսացուելու ջուր տայ, որ փոշին և կեղտը մաքրենք մեր մարմնից: Մի պատանի արխաւուղը հագին կանգնած էր պատշգամբի վրայ: Վերջապէս հիւրանոցի պահողը հրամայեց նրան, որ կատարէ մեր սպասաւորութիւնը: — «Թող զնամ շորերս հագնեմ»... ասաց սպասաւորը և անհետացաւ: Մէկ ժամից յետոյ յայտնուեցաւ նա արդէն շորերը փոխած: Եւրոպական հիւրանոցի սպասաւորը պէտք է Եւրոպական հագուստով յայտնուի յաճախորդների մօտ, և այդ մտքով Զաւադը կատարել էր ինչ որ պահանջում է պարտքը և պատշաճը:

Սկզբում պահանջեցինք ջուր լուսացուելու համար, յետոյ սամովար: Նուխեցու յատուկ ճարպկութեամբ Զաւադը երկու յանձնարարութիւններն ևս իսկույն կատարեց: Սամովարը սեղանի վրայ դնելուց յետոյ, նա սկսեց իր ձեռքով մաքրել բաժակները, որ թէյ ածէ, այդ միջոցին իմ ուշադրութիւնը գրաւեց մի բոլորակ վէրք, որ երևում էր նրա աջ ձեռքի թաթի երեսի վրայ:

— Այ տղայ, այդ քնչ բան է, հարցրի նրանից:

— Իլ-եւարասի է, աղայ, պատասխանեց նա և շարունակեց իր գործը:

Ինչ այնքան չը դրդեց զգուանքը, որ մի այսպիսի վիրաւոր ձեռքով մաքրում էր նա բաժակները, որքան այն սարսափը, որ կարող էինք վարակուել: Սպասաւորի ձեռքի վերքը տեղական մի վերք էր, որ ամեն մի գանձակեցի պէտք է անպատճառ ունենայ: Նա կոչւում է իլ-եւարասի նրա համար, որ մի ամբողջ տարի տևում է մինչև առողջանալը ¹⁾:

Բժշկութիւնը այդպէս է բացատրում, որ այդ վերքը մի սունկ է, որ յայտնւում է մարմնի մէջ. բայց գանձակեցիք այսպէս են բացատրում, որ դա առաջ է գալիս չինարիների տերւներից, որոնք թափուելով փողոցներից անցնող վտակների մէջ, փտում են, և այդ ջրերի գործածութիւնից վարակւում է ժողովուրդը: Օտարաքաղաքացիք ևս բնակուելով Գանձակում, ստանում են նոյն վերքը: Մի կամ երկու ամսուայ բնակութիւնը բաւական է վարակուելու համար: Զաւադը ստացել

¹⁾ Թէև բժշկութիւնը դեռ ևս չէ գտել այդ վերքի դարմանելու դեղը, բայց տեղացի պառաւները այժմ բժըշկում են ընդամենը մի ամսուայ մէջ, թէև առաջ մի ամբողջ տարի էր տևում: Նախ յայտնւում է նա որպէս մի ամուր ուռուցք կաշու տակ: Մկնդեղից պատրաստած մի դեղով նախ փտեցնում են կաշին և բաց են անում թագնուած ուռուցքի բերանը: Յետոյ միւսնոյն դեղը այնքան գործ են ածում, մինչև ուռուցքը ուտեցներով, հասնում է արմատին, իսկ արմատն էլ նոյն դեղով ոչնչացնելուց յետոյ, գործ են ածում մի այլ դեղ, որ պատրաստած է լինում եղանակով կոչուած կոչից: Դա բոլորովին մաքրում է վերքը: Յետոյ սպեղանիներով փոքր առ փոքր առողջացնում են վերքը. նրա փոս ընկած տեղը լցւում է առողջ մսով, բայց դարձեալ թողնում է դրօշմի նման մի հետք իր տեղում, որ սովորաբար լինում է երեսի վրայ, կամ ձեռքերի վրայ:

էր այդ վերքը իւր Գանձակ գալուց երկու տմսից յետոյ:

Իսկ որքան հաւանական է, որ դա առաջ է գալիս չինարի ծառերից, այդ պէտք է բացատրէ գիտութիւնը, ես այսքանը կասեմ, որ ուրիշ մի քանի երկրներում ևս գոյանում են նոյն օրինակ վերքեր, որտեղ չինարի ծառեր չը կան. օրինակ, Բաղդադում այդ վերքը վերաբերում են արմաւինիներին (խուրմայի) կամ յաճախ արմաւ ուտելուն:

Թողնելով այդ դատողութիւնները, ես դարձեալ վերադառնում եմ դէպի Ջաւադը: Չը նայելով, որ մի վրտանգաւոր սպասաւորի հետ գործ ունէինք, նա ամեն տեղ յայտնւում էր: Նա էր ջուր տալիս լուացուելու և սեղանատանը կերակուրները պէտք էր նրա ձեռքից ընդունել: Նա հիւրանոցի միակ խաւ սպասաւորն էր, բոլորը նրան ճանաչում էին, և իր կամակատարութեամբ միշտ պատրաստ էր ամենի պատուէրները կատարելու:

Այդ հիւրանոցի մէջ իջևանելու գիշերուայ առաւօտը զարթնելով, զգում էի բերանիս մէջ սաստիկ դառնութիւն: Ես կարծում էի, թէ գիշերը ծխելուցն է: Ես սովորութիւն ունիմ գիշերը մի քանի անգամ զարթնելու ծխել: Բայց այն գիշերը, ընդհակառակն, ճանապարհի յոգնածութիւնից այնպէս թմրած էի, որ ամենեւին չէի զարթնել: Իսկ այդ քնի դառնութիւն էր: Ես դարձայ իմ ուղեկցին, երբ նկատեցի նա էլ գլուխը վեր բարձրացրեց բարձից:

— Ընկեր բերանդ քնի դրութեան մէջ է:

— Սաստիկ դառն է, պատասխանեց նա և մի այնպիսի խոփող շարժեց իր սևուկ դէմքի վրայ, կարծես լեղի էր կերել և բերանը կծկծում էր:

Իսկոյն հասկացայ, որ այստեղ մի բան կայ, որ

երկուսիս էլ բերանը միևնոյն վիճակին է ենթարկուել:

Կէս ժամից յետոյ մեզ մօտ եկաւ մի պարոն, նրան պատմեցինք մեր բերանների դրութիւնը:

— Այստեղի ջրիցն է, ասաց նա, — զգուշացէք այստեղ ջուր խմելուց:

Այդ ջուրը, որից խմում է Գանձակի մեծ մասը, քահրիզի ջուր է, որ հեռու տեղից բերուելով, գետնի տակով անցնում է թուրքերի թաղից, և տեղ տեղ բացւում է թուրքերի տների մէջ: Թուրքերը այդ ջրի հետ ինչ ոչին ասես խաղում են, ամեն անմաքրութիւն նրա մէջ լուանում են, նրանով նամազ են անում, հաւատացած լինելով, որ ջուրը չի պղծուի: Այդ հերիք չէ, նա բաւական երկար տարածութեան վրայ անցնում է թուրքերի գերեզմանատան տակով և բերում է իր հետ փտութիւնների լուծուած մասները: Խմելու միջոցին մարդ զգում է մի տեսակ թանձրութիւն, և մի տեսակ մածուցիկ տպաւորութիւն է գործում բերանի մէջ, կարծես, մածուն լինի: Այստեղից հասկանալի է այն հիւանդութիւնները, որոնց անընդհատ ենթարկւում են գանձակեցիք, մանաւանդ ամառուայ ժամանակ: Այդ քաղաքում փոքր ի շատէ տանելի է գետի ջուրը, բայց ամառը գետը բոլորովին ցամաքած է լինում, և գրտնուած ջուրն էլ վերևից զանազան առուակներով վեր են առնում ցանքերը կամ այգիները ջրելու համար:

Գետի ջրին գալով, ես չեմ կարող մի քանի խօսք չասել այդ մասին: Գանձակում երեք օր մնալով, ես անդադար լսում էի գանգատներ, կռիւներ, դժգոհութիւններ ջրի պակասութեան մասին: Գանձակը շինուած է նոյն անունով գետի վրայ, որ քաղաքը երկու մասն է բաժանում. մի մասնում բնակւում են հայերը, միւսում թուրքերը: Գարնան սկզբում գետը սաստիկ յոր-

դանում է և ծածկում է իր եղբրքը, իսկ ամառը այնտեղ մի կաթիլ ջուր չէ կարելի տեսնել, գետը ցամաքում է: Եղած ջուրը, ինչպէս վերևում ասացի, զանազան առուակներով վեր են առնում այգիները և ցանքերը ջրելու համար: Այդ ջուրը այնքան անբաւական է, որ համարեա սմեն օր կռիւներ են լինում նրա բաշխման համար: Գանձակեցիք հաւատացնում էին, որ ջուրը առաջ խիստ շատ էր լինում. իսկ այժմ «մարդկանց մեղքի համար» սակաւացել է:

Գանձակի գետի ջրի սակաւանալը ուրիշ պատճառի չէ կարելի վերաբերել, բացի նրանից, որ անտառները սաստիկ անխնայ կերպով ոչնչացնում են: Այն լեռները, որոնց մէջ գտնւում են գետի աղբիւրները, առաջ պատած են եղել խիտ անտառներով, իսկ այժմ կամ բոլորովին մերկացել են, կամ մեծ ծառերի փոխարէն թփեր են տեսնւում:

Ջրի հարցը Գանձակի կեանքի հարցն է. եթէ այդ մասին պէտք եղած հոգածութիւններ չը կատարուեն (որոնց մէջ գլխաւոր տեղը պէտք է բռնէ անտառների պահպանութիւնը) այդ քաղաքը մի ժամանակ սովամահ կլինի:

Գանձակի գլխաւոր արդիւնաբերութիւնն է խաղողը և գինին, որ մեծ քանակութեամբ արդիւնահանւում է, տարուելով գլխաւորապէս Թիֆլիս: Շատ փոքր է այն գանձակեցիների թիւը, որ մի, երկու կամ երեք այգի չունենար: Տէրերից ամեն մէկը իւրաքանչիւր տարի մի քանի հազար ըուբլու գինի է վաճառում: Ի՞նչ կլինի ժողովրդի վիճակը, եթէ արդիւնքների այդ աղբիւրը ցամաքի: Գինի պատրաստում են հայերը միայն, մահմեդականներին, որովհետև կրօնքով մեղք է համարւում Աստուծոյ պարգևած բարիքներից մէկը, խաղողը, պղծել և նրանից գինի պատրաստել, այդ սնա-

հաւատութիւնից ¹⁾ դրդուած, իրանք գինի չեն պատ-
րաստում և իրանց խաղողը վաճառում են հայերին,
կամ իրանց այգիները նրանց վարձով են տալիս:

Գանձակի միւս արդիւնահանութիւնն է ալիւրը:
Այդ արդիւնահանութեանը շատ նպաստում է պ. Հախ-
վերդեանի շոգեշարժ աղօրիքը: Պարոնի մարդիկը գը-
նում են մեծ քանակութեամբ ցորեան, և աղալով ու-
ղարկում են Թիֆլիս, կամ ուրիշ տեղեր: Այդ, ի հարկէ,
շատ օգնում է շրջակայ գիւղացիներին, որոնց ձեռ-
քումն է ցորենի արդիւնաբերութիւնը: Եթէ այդ աղօ-
րիքը չը լինէր, գիւղացին ստիպուած էր ինքն հասա-
րակ ջրաղացի մէջ աղալ տալ ցորեանը և ալիւրը ուրիշ
տեղ տանել: Բայց պ. Հախվերդեանի աղօրիքը հեշտաց-
նում են գիւղացու գործը, որովհետեւ նրան միջոց է
տալիս իր բերքը իր տան մէջ վաճառելու առանց օտար
երկիր տանելու:

Երբ գանձակեցիք լսեցին, թէ Բագու-Թիֆլիսեան
երկաթուղին պիտի անցնի իրանց քաղաքի մօտով, նը-
րանց ուրախութեանը չափ չկար: Բայց երևում է, որ
Գանձակին ևս սահմանուած էր նոյն վիճակը, որին են-
թարկուեցաւ Քութայիսը: Երկաթուղու գիծը անցաւ
Գանձակից 5 վերստ հեռաւորութեան վրայով: Գանձա-
կեցիք բողոք յայտնեցին, յայտնելով, որ գիծը մօտեց-
նեն քաղաքին: Նրանց բողոքը մինչև Ս. Պետերբուրգ
հասաւ և մնաց անհետեանք:

Բաւական հետաքրքիր բան է լրագրի աշխատակցի
յայտնուելը գաւառական փոքրիկ քաղաքում, որպէս էր

¹⁾ Առաջ մահմեդականները խաղողը գինի չինելու հա-
մար հայերին վաճառելը մեղք էին համարում, և չէին վա-
ճառում, բայց այժմ այդ նախապաշարմունքը համարեա թէ
վերացել է:

Գանձակը: Բոլորը դիտում են, թէ նա հրտեղ գնաց, ում հետ տեսնուեցաւ, քնչ խօսեց և այլն: Ամենից առաջ նրա մօտ այցելում են տեղային վարժապետները և քահանաները: (Դրանց վրայ լրագրութեան մէջ շատ է խօսվում):

ձգմարիտն ասած, ես մի առանձին ցանկութիւն չունէի մարդկանց հետ ծանօթանալու, միայն աշխատում էի մի քանի նշանաւոր տեղեր տեսնել և շուտով թողնել քաղաքը, որովհետեւ ամեն ընդէ վախենում էի հիւանդանալուց:

Առաւօտեան մի քանի այցելուներից ազատուելով, շտապեցի գուրս գալ հիւրանոցի խեղդուած սենեակից, բազարը տեսնելու համար: Այստեղ իմ ուշադրութիւնը գրաւեց *մէյդանը* (հրապարակը): Դա մնացել է պարսից տիրապետութեան ժամանակներից, մի քառակուսի, փոքր ինչ երկայնաձև ահագին հրապարակ է, շրջապատած դարևոր չինարի ծառերով: Այդ ծառերը իրանց ընդարձակ ստուերի տակ հովանաւորում են խանութները, որ գտնուում են հրապարակի շուրջը: Երևում է, ծառերի վերաբերութեամբ պարսիկները թէ լաւ ճաշակ և թէ խնամք են ունեցել:

Այդ հրապարակի մօտն է քաղաքի նշանաւոր մէջիդը: Նրա գլխաւոր դրան Կալ և ձախ կողմերում բարձրանում են երկու բարձր մինարէթներ: Բացի դրանցից, դրան երկու կողմում կան երկու *սաքուներ*, որոնց վրայ նստած են մօլլաները: Այդ տեսնելով, ես իսկոյն լիջեցի Պարսկաստանը: Այդ մօլլաները զանազան գործեր են կատարում. նրանք աղօթքի թղթեր են վաճառում, տպուած երկար, ժապաւէնաձև թղթի վրայ, նրանք կնիքներ են փորում, նրանք անգրագէտ մարդկանց համար նամակներ են գրում իրանց բարեկամներին ուղարկելու համար. նրանք մի և նոյն ժամանակ

նօտարիուսներ են, գրում են զանազան տեսակ դաշնագրներ, պարտամուրհակներ և այլն, չը նայելով, որ քաղաքում պաշտօնական նօտարիուս կայ: Նրանց մօտ վաճառում են «տէր ողորմեաներ», վաճառում են Քարբալայի ¹⁾ սուրբ Հոդից շինուած փոքրիկ մօհրներ, որոնց վրայ մահմեդականները նամազի ժամանակ խոնարհւում են, համբուրում են, երևակայելով, թէ Քարբալայի սուրբ երկիրն են համբուրում, որտեղ թափուել է իրանց իմամների արիւնը: Մի և նոյն մօլլաները վաճառում են զանազան տեսակ զրքեր, կախարդութիւններ են անում և իրանց յաճախորդների համար զանազան թիլիսմանական թղթեր են գրում: Դրանց կըշտին մի քանի երեխաներ, գետնի մէջ փորած փոսիկների մէջ ածուխ էին ածել, մի կարգոնի կտորով հովահարում էին և թարմ սիմինդր էին խորովում վաճառելու համար: Ահա այդ բոլորը, ինչ որ տեսայ լիշեցրին ինձ Պարսկաստանը...

Ես դիմեցի դրան մօլլաներից մէկին, խնդրելով, կարելի է արդեօք մէջիդը տեսնել: Նա զարմացած աչքերով չափեց ինձ ոտքից ցզլուխ, նայեց գլխարկիս, նայեց կապոյտ ակնոցներիս, և ապա բաւական դժգոհութեամբ պատասխանեց — կարելի է:

Ես մտածեցի գրավաճառ, կախարդ, նօտարիուս, կնիքներ փորող մօլլայի բերանին փոքր ինչ իւղ քսել, նրան մի քանի ապասի շահ տալ, և հարցրի արդեօք ունի՞ այս և այն զրքերը: Իմ պահանջածը Ղարաբաղի խաների պատմութիւնն էր, մէկը հեղինակութիւն Միրզայ-Ջամալի, միւսը հեղինակութիւն Միրզայ Աբիգօղու:

¹⁾ Պարսիկների ուխտատեղի է Բաղդադի մօտ, ուր նահատակուել են իրանց իմամներից մի քանիսը. այս պատճառով այնտեղի հողը սուրբ է համարւում:

լի: Այդ աշխատութիւններից և ոչ մէկը չը գտնուեցաւ մօլլայի մօտ, նրա խօսքերից երևաց, որ այդ պատմութիւնները դեռ տպուած չեն, այլ ձեռագիրները գտնուած են հեղինակների ժառանգների մօտ:

Դրնից ներս մտանք մէլիզի բակը, որը քառակուսի ձև ունէր: Չորս կողմում պարսկական ճաշակով շինուած էին փոքրիկ և մեծ խուցեր, որոնց մէջ մօլլաները նստած, բարձր ձայնով ղօրան էին կարդում: Խուցերից մի քանիսը յատկացրած էին երեխայոց դպրոցի (մադրասէ) իսկ մի քանիսը չափահասների ուսման համար (թաքիայ): Ես հետաքրքրուեցայ տեսնել երեխաների դպրոցը: Թէև յուլիս ամիսն էր, տօթը խեղդում էր, բայց նրանց չէին արձակել: Մի սենեակում լցուած էին 40—50-ի չափ ամեն հասակի երեխաներ, 5 տարեկանից մինչև 20 տարեկան: Նրանք խառնափնթոր կերպով ծալապատիկ նստել էին միմեանց մօտ, ամեն մինը իր տնից բերած օթոցի վրայ: Նայելով ծնողների կարողութեանը, այդ օթոցները ունէին իրանց լաւ կամ վատ յատկութիւնները: Այնտեղ կարելի էր տեսնել մի քրքրուած փսիաթ կտորից սկսեալ մինչև թանկագին խալիչալ: Բոլոր աշակերտները, գրքերը իրանց առջև յատակի վրայ դրած, անդադար օրօրուելով, բարձր ձայնով կարդում էին: Երևակայեցէք, թէ ինչ աղմուկ և բաբելօն կը լինի, երբ 40—50 աշակերտ միանգամից ձայն է բարձրացնում: Շատերը կարդում էին, շատերը ոչինչ չէին կարդում, միայն աղաղակում էին, ոմանք ձայն էին հանում, միայն բերանները բաց էին անում և ջրթունքները շարժում էին: Այդ ընդհանուր աղմուկի մէջ դժուար էր որոշել, թէ ո՞րն է կարդացողը և ո՞րը չ'կարդացողը:

Վարժապետ—մօլլան նստած էր մի անկիւնում և գիրք էր կազմում: Նա զբաղուած էր իր գործով:

Աշակերտները դրանից օգուտ քաղելով, երբեմն միմեանց բռնում էին, կմշտում էին, կամ միմեանց մազերից քաշում էին: Բողոքներ էին բարձրանում: Մօլլան կանչում էր իր մօտ անհանգստին, իր կշտին դրած ճիպոտը վեր էր առնում, մի քանի զարկ տալիս էր նրա ավերի մէջ, ականջներիցը քաշում էր, յետոյ թող էր տալիս, որ գնայ իր տեղը նստի: Յետոյ նա կրկին սկսում էր իր կազմարարութիւնը: Այդ բոլորը կատարւում էր մեր աչքի առջև: Որովհետեւ սենեակի փէնջրէները բացւում էին դէպի բակը, մենք դրսից նայում էինք:

Պարսկական մանկավարժութեան եղանակները ինձ վաղուց արդէն ծանօթ լինելով, ես չուզեցի երկար նայել այդ տանջանքի և բռնամտութեան հիմնարկութեան վրայ, միայն զարմանում էի, որ մօտ մի ամբողջ զար ուսաց տիրապետութիւնը ոչինչ չէր փոխել դրանց վաղեմի քաղաքակրթութիւնից: Դարձեալ մնացել էին միևնոյն յետադէմ, խաւար թուրքերը, ինչ որ էին Ջաւադ-խանի ժամանակ:

Ես խնդրեցի ինձ առաջնորդող մօլլային, որ ցոյց տայ մէջիտը: Դա մի հսկայ շինուածք էր ընդարձակ բակի կենդրոնում, հովանաւորուած զեղեցիկ չինարիններով: Մէջիտի գուռը բաց էր: Մօլլան ականարկեց. եթէ կամենում էի ներս մտնել, պէտք էր հանել կօշիկները: Այդ առաջարկութիւնը բաւական դժուար լինելով, ես բաւականացայ միայն դրնից նայել: Այստեղից ամբողջ ներսը երևում էր: Արեւելեան ճարտարապետութեան այդ հոյակապ գործը, ճշմարիտ որ, հիանալի էր: Ամբողջ շինուածքը, առանց սիւների, կանգնած էր միայն ահագին կամարների վրայ, որ նրա առաստաղին գմբէթի ձև էին տալիս: Յատակը ծածկուած էր գորգերով. պատերի ստորին մասները զարդարած էին զանազան նկարներով: Մի կողմում դրած է բարձր ամբի-

ոնն, որի սանդուղքներով մօլլան բարձրանում է և քարոզ է կարդում: Ուրիշ ոչինչ չկար այնտեղ, առհասարակ դէպի ամեն կողմ, ուր և նայում էր մարդ, մի տեսակ պարզութիւն, որ հեռու էր քրիստոնէական կամ հեթանոսական տաճարների զարդարանքներից: Երկու հոգի այնտեղ նստած զէյլան էին ծխում, մի քանիսն էլ ճաշում էին: Երևում էր, որ մահմեդականները Աստուծոյ տան շինուածքին այն սրբազնութիւնը չեն յատկացնում, որպէս այլ կրօնքների հետևողները:

Ես դարձայ դէպի ինձ առաջնորդող մօլլան, հարցնելով, թէ ո՞ր թուականից է շինուած այդ մէջիդը: Նա ինձ ոչինչ ասել չկարողացաւ, միայն յայտնեց, որ Շահ-Ապաս մեծի շինածն է: Որովհետև այս կողմերում ամեն մի հոյակապ շինուած ընծայում են Շահապասին, թէև նրանից դարերով առաջ շինուած լինէր, այդ պատճառով մօլլայի ասածը շատ հաւանական չէ կարելի համարել ¹⁾:

Մէջիդը տեսնելուց յետոյ, ես կամենում էի տեսնել Զաւադ-խանի պալատը, որ վերջինն էր Գանձակի տիրապետող խաներից: Որովհետև քաղաքի դրսումն էր գտնուում, հարկաւոր էր կառքով գնալ: Քառորդ ժամուայ մէջ ես հասայ այնտեղ: Պալատի դուռը և դռան կողմի մի քանի շինուածքների աւերակներն էին մնացել միայն: Կառքով ներս մտանք: Երևում էր, որ այստեղ գտնուում էր խանի ամառնային ամարալժը: Որովհետև այստեղ մի ընդարձակ այգի է. եղել, շրջապատի պտրիսպների մօտ շարքով տնկած ահագին չինարիները

¹⁾ Շահապասը և Քօրօղլին բաւական մեծ անուն են թողել այդ կողմերում, վերջինիս ընծայում են բոլոր բերդերի աւերակները, որ գտնուում են զանազան լեռների վրայ:

դեռ մնում էին: Մէջ տեղում կար մի քառանկիւնի լճակ, նորա շուրջը զարդարող մարմարեայ քարերը բոլորը քանդել և տարել էին, ջուրը դեռ մնում էր և անշարժութիւնից կանաչել, պատած էր մամուռով: Այդ գեղեցիկ լճակը, որի յստակութեան մէջ ամառնային տօթի ժամանակ լեղանում էին, զովանում էին հարեմները, այժմ մի հոտած ճահիճի էր նմանում: Լճակի երկու կողմում երևում էին երկու բարձր քօշքերի աւերակներ. քարերը, աղիւսները տարել էին, մնացել էր երկու հողակոյտ միայն: Այդ քօշքերից հարեմները նայում էին լճակի հայելու մէջ ¹⁾: Դռան հանդէպ, այգու միւս ճակատում երևում էին հարեմխանայի աւերակները: Այնտեղ, ուր պահւում էին երկրի կնիկներից ամենագեղեցիկները, այժմ մողէսներ, օձեր ու չղջիկներ էին բնակւում: Հին փառքից, հին վայելչութիւնից ոչինչ չէր մնացել: Ամեն ինչ տրորուել, ոչնչացել էր յաւիտենական անէծքի և դատապարտութեան տակ: Ո՞րքան հայ աղջիկներ զոհել էին այստեղ իրանց ողջախոհութիւնը, ո՞րքան հայ կնիկներ վատնել էին այստեղ իրանց պատիւը:

Պատմում են, որ Զաւադ խանին յայտնեցին մի գեղեցիկ աղջկայ մասին, որ նոր էին պսակում և հարսանիքի հանդէսը դեռ չէր վերջացել: Նա ուղարկում է իր նօքարներին աղջկայ ծնողների մօտ, պահանջում է, որ նորապսակ աղջիկը իր փեսայի առագաստը մտնելուց առաջ, ուղարկեն իր մօտ: Ծնողները երկիւղից կատարում են բռնաւորի կամքը. նորահարսին տանում են

1) Այգու տեղում, ուր մշակւում էին ծաղիկների ամենագեղեցիկները, այժմ բոլորովին անապատ էր: Երբեմն ռուս սալդաթները վարում են հողը կաղամբ, ծխախոտ կամ կարտոփիլ են ցանում:

խանի ամարաթը: Խանը տեսնելով գեղեցկուհուն, կամենում է նրա հետ փոքր ինչ սիրախօսութիւններ անել: Բայց նորահարսը, գլուխը դէպի ցած խոնարհած, մնում է լուռ կանգնած նրա առջև, և լքերանը չէ քաց անում: «Ղէպի վեր նայիր, ասում է խանը, տես, ով է քեզ մօտ կանգնած»: Նորահարսը զգացմունքով պատասխանում է. «Դու ել դէպի վեր նայիր, տես, ով է այնտեղ կանգնած»... Նա ցոյց է տալիս բռնակալին արդարադատ երկինքը և նրա աչքերը լցւում են արտասուքով:

Ասում են, որ այդ բողոքը այն աստիճան ազդում է խանի սրտին, որ առանց նրան դիպչելու, յետ է ուղարկում ծնողների տունը, և այն օրից երգւում է հայ կնիկներ չը բռնաբարել: Առ հասարակ Ջալադ-խանը բաւական սէր է ունեցել դէպի հայերը, նա յաճախում էր հայոց եկեղեցին և ծննդեան տօնին փող էր ընծայում, որ խաչը իր անունով ջրից հանեն: Մինչև այսօր Գանձակի սուրբ Յովհաննէս եկեղեցու սիւներից մէկի վրայ դեռ մնում է հին արձանագրութիւնը «խաչի սիւն»: - Այդ սիւնի մօտ սովորաբար կանգնում էր խանը, երբ հայոց եկեղեցի էր գալիս: Նրա դէպի հայերը ունեցած համակրութեան գլխաւոր պատճառն այն էր, որ հայերից միշտ հաւատարմութիւն էր տեսել և հայոց մէլիքները միշտ օգնում էին նրան վրտանգի ժամանակ:

Միև օրուայ առաւօտը ես կամեցայ տեսնել Գանձակի հին բերդը: Այդ բերդը, որ ինն ամիս պահեց իր ամուր պարիսպների տակ ռուսաց զօրքերին, այժմ բոլորովին աւերակ է: Նա բաժանուած է մի քանի մասների: Մի մասնում, զանազան բաժինների մէջ, շինուած էր խանի ամարաթը, կանանոցը, դիւանատունը, բաղանիքները և կեցութեան այլ յարմարութիւնները:

Մի մասնում շինուած էին բազմաթիւ կացարաններ, որոնց մէջ լցնուած էր քաղաքի կամ շրջակայ գիւղերի ժողովուրդը պաշարման ժամանակ: Յոյց էին տալիս այն մասը, որ հայերին էր յատկացրած, և այն մասը ուր թուրքերն էին բնակուում: Բերդի շրջապարսպի մի քանի մասները և ամուր աշտարակներից մի քանիսը դեռ ողջ են: Երկաթէ ահագին դռները ես տեսայ թաւալուած հողակոյտերի մէջ: Պատմում էին, որ այդ բերդը մի քանի տարի առաջ բոլորովին քայքայուած չէր: Բայց այն օրից, երբ տեղային կառավարութիւնը սկսեց աճուրդով մաս-մաս վաճառել շինուածքների նիւթը, քաղաքացիք գնելով, սկսեցին քանդել քարերն ու աղիւսները, տարան իրանց համար նոր բնակութիւններ կառուցանելու:

Այդ բերդը ծառայում էր որպէս պատսպարան թէ պարսից խաների, և թէ Գանձակի մէլիքների ¹⁾ համար: Երբ 1790 թուին (?) Շուշուայ Իբրահիմ խանը, վրաց Գիօրգի իշխանը, միացած լեզգիների հետ (??) պաշարեցին այդ բերդը, նրա աշտարակներից չորսը յանձնուած էր շատ հալ մէլիքների պահպանութեանը: Դրանցից մէկն էր Մէլիք Մէջլումը, մի քաջ, խորամանկ, մի և նոյն ժամանակ անբարիշտ մարդ: Մէլիք

1) Գանձակի գաւառում Զաւադ-խանի ժամանակ եղիւ են չորս մէլիքներ. 1. Խաչակապ գիւղի մէլիք Մովսէսը, որը խանի համար զէնքեր էր պատրաստել տալիս: (Խաչակապ գիւղի հայերը մինչև այսօր յայտնի են, որպէս լաւ զինագործներ. երկաթը նրանք ստանում են Բանանց գիւղից): 2. Ոսկանապատ գիւղի մէլիք Իւսուրը, որը մէլիք Շահնազարի որդին էր: 3. Բարսում գիւղի մէլիք Ռստամը, որ տիրում էր ամբողջ Շամքորի վրայ և խանի ամենազօրաւոր դաշնակիցներից մէկն էր: 4. Դևտաշէն գիւղի մէլիք Մնացականն էր, Մ. Եղգարի որդին:

Մէջլումը պաշարման ժամանակ նոյն իսկ բերդում գընդակ ստացաւ մի գաղտնի չարագործից ¹⁾ և վիրաւոր տարուեցաւ իր վրանը, Զաւադ խանը մի ամբողջ շաբաթ նրա սպանուած մարմինը պահեց, թէ ճաշին և թէ ընթրիքին նրա մօտ կերակուրներ էր ուղարկում իր խոհանոցից, ցոյց տալու համար, թէ Մէլիք Մէջլումը դեռ մեռած չէ, որպէս զի զօրքը այդ քաջի մահը լսելով չը վհատուի ²⁾։ Երբ պաշարումը վերջացաւ, թշնամուն հեռացրին, Զաւադ-խանը նրա մարմինը թաղել տուեց Գանձակի ս. Յովհաննէս մայր եկեղեցու աջակողմեան խորանում, Աղուանից Ներսէս կաթողիկոսի (?) գերեզմանի մօտ, թէև դա հակառակ էր հայ ժողովրդի կամքին։

Գանձակի բերդի շինութեան նիւթերը, քար, աղիւս և այլն, որպէս վերևում յիշեցի, ածուրդով վաճառում են, իսկ տեղը նոյնպէս վաճառում են բնակիչներին նոր շինութիւններ կառուցանելու համար։ Այնտեղ

1) Ասում են, որ չարագործը Զաւադ-խանի եղբայրն էր, որ ռիսակալութիւն ունէր մէլիքի հետ, որովհետև մէլիքը կասկած էր յայտնել Զաւադ խանին նրա եղբօր հաւատարմութեան մասին։

2) Մէլիք Մէջլումը թէև իր քաջութեան համար շատ սիրուած էր Զաւադ-խանից, բայց նա հայերի մէջ վատ աւանդն է թողել, որովհետև Աղա-Մամատ-խանի և Զաւադ-խանի հետ մասնակցեց Թիֆլիսի աւերման արշաւանքին։ Մինչև այսօր հայերի մէջ մնացել է ժողովրդական երգի մի կտորը, որ այն ժամանակ թիֆլիսեցիք յօրինեցին նրա համար։

«Մէլիք Մէջլումը շուն դառնայ

«Զաւադ-խանը — պստիկ կուճի,

«Մէլիք Մէջլումի ազգէմէն

«Էլ չը մնայ մէկը Շուշի»։

Մելիք Մեջլումը մէլիք Հաթամի (?) որդին էր։

շինուած է ռուսաց փոքրիկ եկեղեցի, ամբարներ և այլն:

Բերդի աւերակները տեսնելուց յետոյ ես մտայ հասարակաց այգին, որ շատ հեռու չէ այնտեղից: Բոլոր գաւառական քաղաքներում, որքան պատահել է ինձ տեսնել հասարակաց այգիներ, Գանձակինը կարելի է ամենագեղեցիկը համարել: Այդ այգին տնկուած է Վարանցովի փոխարքայութեան ժամանակներից և խիստ խնամքով պահպանուած է: Այնտեղ կարելի է տեսնել, սկսեալ հնդկական մագնօլիայից մինչև տեղական ամենաընտիր տունկերը: Միակ գեղեցիկ բանը, որ գրաւեց Գանձակում իմ ուշադրութիւնը, — այդ այգին էր: Պէտք է ասած, որ գանձակեցիք առհասարակ այգեգործութեան մէջ շատ առաջ են գնացել: Նրանց խաղողը իր ընտիր յատկութիւններով ծանօթ է և թիֆլիսեցիներին:

Գանձակի մէջ մի այլ նշանաւոր բան չը լինելով տեսնելու համար, ես շտապում էի գուրս գալ: Հայոց դպրոցները ես չը գնացի, մանաւանդ ամառն էր, աշակերտները արձակուած էին: Բացի դրանից այնքան գրուել է հայոց դպրոցների մասին, որ կարդացողների զահէն տարել են: Մնում էր ինձ տեսնել մի շարքաւոր գործարան, որտեղ մետաքսից զանազան տեսակ գործուածներ են պատրաստում: Այդ գործարանը թէև եւրոպական կատարելագործուած մեքենաներ չունէր, թէև մեքենաները բոլորը պարսկական հին ձևն ունէին, այսուամենայնիւ պատրաստուած կերպասները թէ իրանց տոկունութեամբ և թէ գոյների գեղեցկութեամբ հիանալի էին: Այստեղ պատրաստուած էին՝ դարայի, զանաւուզ, կանանց գլխի չէրդաթներ և այլ զանազան տեսակ մետաքսեղէն գործուածներ, որ բաւական ծախուում են տեղացիների մէջ:

Նոյն աւուր գիշերը ես գնացի կլուբ: Նրա բաւական մեծ շինուածքը պատկանում է մի գերմանացու

Ելենդորֆի կալօնեաից, որը Գանձակից շատ հեռու չէ. կլուբի շինուածքը գտնուում է քաղաքի կամրջի մօտ որ շինուած է Գանձակի կամուրջի վրայ: Կլուբում ես բազմութիւն չը գտայ, մի քանի ծառայողներ նըստած թուղթ էին խաղում: Կլուբի դատարկութիւնը այն պատճառով չէր, որ շատերը ամառանոց էին գընացել, ինձ ասում էին, որ յաճախորդների թիւը միշտ փոքր է լինում, այնտեղ գնում են միայն ռուս ծառայողները, տեղացի վաճառական կամ արհեստաւոր դասը ոտք չէ կոխում այնտեղ, իսկ հայ ծառայողները գընում են նրանք միայն, որ առանձին սէր ունին թուղթ խաղալու: Այդ ողորմելի հիմնարկութիւնը պահպանուում է գլխաւորապէս նրանով, որ գեւղացի թուրք բէգերից իւրաքանչիւրից 20 ռուբլ առնելով, անդամ են գրել տալիս, որոնք քաղաքը տարին մի անգամ ոտք չեն կոխում:

Գանձակի հին քաղաքի տեղը աւերակ է այժմ. տների փլատակները դեռ երևում են: Այստեղ կայ մահմեդականների մի ուխտատեղի, որ կոչւում է Գօզ-Խմամ: Դա առաջ պատկանելիս է եղել հայերին, և այնտեղ է Խոսրով նահատակի գերեզմանը:

Գանձակում մնացի երեք օր միայն. այնուհետև ձի վարձեցի, որ արտուղի ճանապարհներով կարողանամ տեսնել իմ ցանկացած տեղերը:

Գ.

Քարտէսով ճանապարհորդութիւն:—Ելէնդորֆ:—Հաջի-բէնդ կամ
Հաջի-շէն:—Սիւլուկ գիւղ:—Գետաշէն:—Ղարաբուլաղ:—Թօղամ
գիւղ:—Էրբէջ:—Ղարաշինար:—Աղջակալայ:—Մէլիք-Բէգլարով-
ների կալուածքները:

Ես Թիֆլիսից դուրս գալու ժամանակ վեր էի ա-
ռել ինձ հետ Թիֆլիսի գլխաւոր շտաբի պատրաստած
Անդրկովկասի հինգ վերստանոց քարտէսները: Երբ կա-
մենում էի Գանձակը թողնել, Ելիսաւէտօպօլի գաւառի
քարտէսը դրի առջևս, կամենում էի մի մարշալուտ
պատրաստել, որ նրա համեմատ սկսէի ճանապար-
հորդութիւնս: Նայում եմ, նայում եմ, իմ ցանկացած
տեղերից և ոչ մէկը նշանակուած է քարտէսի մէջ:
Տէր Աստուած, մտածում եմ, այդ ի՞նչ բան է. թուր-
քերի ամենաաննշան ձմերոցները, որոնց մէջ տարուայ
երեք ամիսը միայն բնակութիւն է լինում, նշանակուած
են քարտէսի մէջ. բայց հայոց գիւղեր չկան: Բարեբախ-
տաբար ինձ մօտ էր մի գանձակեցի պարոն, որին ես
դարձայ, խնդրելով, որ բացատրէ այդ գաղտնիքը: Նա
նոյնպէս նայեց քարտէսի վրայ ոչինչ չը կարողացաւ
ջոկել:

—Ո՛ր գիւղն էք ուզում, հարցրեց նա:

—Օրինակ, ես ուզում եմ տեսնել Գետաշէն գիւղը:
Նա որոնեց քարտէսի վրայ, և ասաց.

—Ահա այդ Չալ-բէնդը հայոց Գետաշէնն է:

—Հիմայ հասկացայ, քարտէս պատրաստողները հա-
յոց անունները թարգմանել են, չայ—թուրքերէն նշա-
նակում է գետ, իսկ քէնդ նշանակում է գիւղ, և այս-
պիսով Գետաշէնը դարձրել են Չալ-բէնդ՝ այսինքն գե-
տի գիւղ:

Ես նկատեցի, որ ոչ միայն հայոց գիւղերը, այլ մինչև անգամ հայոց վանքերը թուրքերէն անուանե-
րով էին նշանակուած: Ուրեմն առաջ պէտք էր նրանց
թուրքերէն անուանելը սովորել, յետոյ օգուտ քաղել
այդ քարտէսներէց, որը մի մեծ դժուարութիւն էր ինձ
համար: Բայց ինչ նպատակ կար այսպէս խառնաշփոթ բան
շինել անուանելից, — ես հոսկանալ չը կարողացայ:

Ես մի կողմ դրեցի քարտէսները, և աւելի բարուք
համարեցի մի հմուտ առաջնորդ ինձ հետ վեր առնել,
քան թէ թուրքերէն անուանել սերտել:

Մի ամբողջ ժամ տուեց մինչև ես դուրս եկայ
Քանձակի այգիներից և բոնեցի այն ճանապարհը, որ
տանում էր դէպի գերմանական Ելենգորֆ կոչուած
կոլոնիան: Յանկանում էի տեսնել, թէ ինչպէս է ապ-
րում եւրոպացի գաղթականը Հայաստանում:

Թիֆլիսի գերմանական կոլոնիան իր մաքրութեամբ
և գեղեցկութեամբ ամենին հիացք էր պատճառում:
Բայց պէտք է ասած, որ Թիֆլիսի կոլոնիան այժմ իս-
կապէս քաղաքի մի մասն է կազմում. նա կորցրել է
իր կոլոնիայի յատուկ բնաւորութիւնը: Բայց Ելենգոր-
ֆը կալոնիայի կատարեալ կերպարանք է կրում. այստեղ
կարելի է տեսնել մի քաղաքակիրթ ժողովրդի տնտե-
սութիւնը: Փողոցները լայն, ընդարձակ և ուղիղ են.
աջ և ձախ կողմից զարդարած են բարդի և չինարի ծա-
ռերով, որոնք հովանաւորում են տների շարքը: Փողոց-
ների երկու կողմից ևս, տների դռան առջևից ջրի վը-
տակներ են վազում: Բոլոր տները միակերպ են, ար-
խիտեկտոնւրայով չեն զանազանւում միմեանցից, բայց
բաւական պարզ, մաքուր, և համեստ ճաշակով շինուած,
պատուհանները նայում են դէպի փողոցը, որոց միջում
կարելի է տեսնել զանազան տեսակ ծաղիկների բազար-
ներ: Տների ետևի կողմումն է ընդարձակ բակը, ամ-

քարները, փխռատուներ և մի կանոնաւոր տնտեսութեան համար հարկաւոր եղած այլ շինուածքները ¹⁾։ Միևնոյն տների շարքում դուք կը տեսնէք կօպէկների ետևից ընկած հայ մանրավաճառի խանութը, որը յայտնի չէ որ ջհանդամից եկած, այստեղ ամբողջ օրը երգումներ է ուտում, ստախօսում է, որ կարողանայ մի առարկայ իր արժէքից կրկնապատիկ գնով վաճառել։ Ինչ համեմատութիւն կայ այդ խաբեբայի և այն հասարակութեան մէջ, որ գործ ունի բնութեան հետ, որ իր արդար վաստակը ստանում է աշխատանքով ու քրտինքով։

Այս կողմերում չը կայ մի ուրիշ աշխատասէր ժողովուրդ որպէս Ելենդօրֆի գերմանացիները։ Կինը այստեղ ամեն գործում օգնում է տղամարդին։ Նա հունձք է հնձում, խոտ է հնձում, կալ է կառում, նայում է անասուններին։ Քաղցր է նայել կնոջ վրայ, յարգեայ գգակը գլխին, մի կարճ դերեայ հագած, թեթև բաշմակները ոտին, հնձում է։ Աղջիկները, տղաները նոյնպէս ամենայն եռանդով մասնակցում են ծնողների եռանդոտ աշխատութեանը։

Ելենդօրֆի գաղթականները շուաբներ են, եկան այդ կողմերը բոլորովին մերկ և աղքատ։ Մի ամբողջ տարի Քանձակի հայերը կերակրեցին նրանց, մինչև կառավարութիւնից տեղ ստացան իրանց համար բնակութիւն հաստատելու։ Նրանք եկան կարծես 1828 թուին, և երեք տարի առաջ կատարեցին իրանց յիսուն ամեայ յօբելեանը։ Կէս դարի ընթացքում նրանք կարողացան հարստանալ և իրանց համար կանոնաւոր տնտեսութիւն

¹⁾ Այդ շէնքերը այնքան ընդարձակ են, որ տան տէրերից շատերը նրանց մի մասը վարձով են տալիս զանազան օֆեցերների և ծառայողների, որոնք ամառը այն են կացնում այնտեղ։

ստեղծել: Կառավարութիւնը շնորհել էր նրանց այնպիսի արտօնութիւններ, որ կէս դարը բաւական էր այդ աշխատասէր ժողովրդին իր գրութիւնը ապահովելու համար: Նրանք ստացան ամենապատուական հոդեր, այնքան, որքան ցանկանում էին: Գանձակի ջրի եօթը մասից վեցը տուեցին քաղաքի ամբողջ ժողովրդին իրանց այգիները և ցանքերը ոռոգելու համար, իսկ մի մասը ստացան Ելենդորֆի գաղթականները: Յիսուս տարի ազատ էին հարկերից և ամեն տեսակ տուրքերից. ունէին իրանց առանձին ինքնավարութիւնը, իրանց մէջ եղած բոլոր վէճերը քննվում էին և վճռւում էին իրանցից ընտրուած շուլցի ձեռքով: Տեղային իշխանութիւնը իրաւունք չուէր շուլցի ընտրութեան կամ նրան փոխելու մէջ ¹⁾:

Այդ բոլոր զիւրութիւնները կարող էին մի այլ հասարակութեան ծուլացնել, փչացնել, բայց նրանց միջոց տուեցին ինքնուրոյն կերպով զարգանալու և կանոնաւոր, բնական ճանապարհով յառաջադիմելու: Այժմ նրանցից իւրաքանչիւրը ունի մի քանի այգիներ, ընդարձակ վարելահողեր, խոտ հնձելու մարգագետիններ, այլ և աշխատում են գնել այգիներ Գանձակում, երբ աճուրդով վաճառւում են, կամ աղքատութիւնից ծախւում են:

Իւրաքանչիւր գերմանացի ամեն տարի վաճառում է մի քանի հազար ռուբլու գինի և այլ բերքեր:

Ելենդորֆի գաղթականները ունին մի գեղեցիկ եկեղեցի կարմրագոյն քարերից շինուած. նրա մօտ է

¹⁾ Գանձակի հաշտարար դատարանում կամ նահանգական դատարանում մի երկու կամ երեք գործեր կան, որ վերաբերում են Ելենդորֆի գերմանացիներին: Նրանք սուր գերում ուրիշ գործեր չունին:

գպրոցը, որի մէջ սովորում են երկու սեռի աշակերտները միասին: Դպրոցի մօտ կայ մի փոքրիկ կօկիկ տուն վարժապետի բնակութեան համար. դպրոցը ունի ընդարձակ պարտէզ երեխաների խաղալու համար: Տարէնը երկու տնգամ արձակուրդ է լինում մի քանի շաբաթներով, մէկը գարնան սկզբում ցանքի ժամանակ, միւսը ամառը հունձքի ժամանակ:

Ունին խնայողութեան կասսայ, ունին բարեգործական կասսայ աղքատներին օգնելու համար. ունին հասարակաց շտեմարան, մի խօսքով, այն բոլոր հիմնարկութիւնները, որ միջոց են տալիս մարդուն ապահով կերպով ապրելու և կարօտութիւնից ազատ մնալու:

Խնայողութիւնը, չափաւոր և համեստ կեանքը այդ գաղթականների կենցաղավարութեան հիմնական կանոնն է: Նրանք իրանց հեռու են պահում ամեն տեսակ շռայլութիւնից: Մինչև վերջին տարիները նրանց կանայքը ծանօթ չէին մետաքսեքէն, կամ բրդեղէն հագուստների հետ, չը նայելով, որ շատ հարուստ էին: Հասարակ չթեղէն հագուստով կտուավարում էին: Տղամարդիկ նոյնպէս չէին հագնում մահուդ կամ տրիկո: Պատմում են, որ նրանցից մէկը Թիֆլիսում գնել էր մի թանկագին մուշտակ: Իսկոյն կալօնիստները ժողով կազմելով, արգելեցին նրան հագնել, որ իր օրինակով չը գալթակղեցնի միւսներին: Նա ստիպուեցաւ իր մուշտակը վաճառել:

Ելէնդօրֆի գաղթականները իրանց օրինակով կարող էին լաւ օրինակ տալ Գանձակի հայերին: Բայց մինչև այսօր հայերը դրանցից սովորեցին երկու բան միայն, այն է՝ ֆօրգօն և տակառ շինել: Գանձակեցի թուրքերի բանեցրած բոլոր ֆօրգօնները հայերն են շինում:

Ելէնդօրֆում ես մնացի կէս ժամ միայն: Այստե-

ղից պիտի գնայի Հաջի-քէնդ, որը Գանձակի ծառայողների ամարանոցն է: Ճանապարհը հարթած էր, որովհետեւ մինչև յիշեալ գիւղը Գանձակից միշտ կառքեր և փոստայի սայլակներ են գնում: Ելենդորֆից սկսեալ Գանձակի տափարակը վերջանում է և ճանապարհը բարձրանում է գէպի բլուրների զառիվերը, և լեռների վրայով պտոյտներ գործելով, հասնում է մինչև Հաջի-քէնդ: Ելենդորֆից այն կողմը բնութիւնը բոլորովին փոխւում է. կարծես, մարդ մտնում է մի ուրիշ աշխարհ: Հետզհետէ բլուրները ծածկւում են թփերով, և ապա սկսւում են անտառները: Ես հագած ունէի բարակ ամառնային հագուստ. մինչև Ելենդորֆ հասնելս սաստիկ շոքում էի տօթից. իսկ այժմ սկսեցի մըրսել և մի և նոյն օրը հարփուխ ստացայ:

Հաջի-քէնդը, ինչպէս ասացի, Գանձակի ամարանոցն է. այնտեղ է անցկացնում ամառը գաւառապետը իր բոլոր ծառայողներով, այնտեղ են լինում քաղաքի բոլոր պաշտօնատարները: Գանձակից մինչև այստեղ բերած է հեռագրական թել: Հաջի-քէնդը այժմ բացի ամարանոց եկողներից ուրիշ բնակիչներ չունի: Բայց նա առաջ եղել է հայաբնակ գիւղ. մինչև այսօր մնացել է հայոց եկեղեցին, որ կիսով չափ աւերակ է: Գիւղից ոչ այնքան հեռու, անտառի մէջ երևում է հայոց գերեզմանատունը:

Հասնելով Հաջի-շէն, մի փոքր այս կողմ և այն կողմ ման գալով երկու ժամը լրացաւ: Սաստիկ սոված էի, մտայ հիւրանոցը մի բան ուտելու: Հիւրանոցի պահողը գերմանացի էր, ով գիտէ որ տեղից եկած. ահագին բարձրահասակ կինը, նստած պատշգամբի վրայ նամակ էր գրում, ամուսին այրը պտըտւում էր հիւրերի շուրջը, զանազան հանաքներ էր անում: Մտայ սեղանատունը: Նրա շուրջը պատել էին տեղային բո-

լոր ծառայողները ամեն կոչման և ամեն աստիճանի, սպասում էին, որ ճաշ տան: Երևում էր, որ կերակուրների ցուցակ չը կար. սպասաւորը ներս մտաւ և բերանացի յայտնեց, թէ ինչ տեսակ կերակուրներ կան, և նրանց թւում լիշեց հայոց քորանին ու չիխիրթման: Այդ երկու անունները ընդհանուր ծիծաղ բարձրացրին, ուսնները սկսեցին հռհռալ: Նրանց թւում գտնուող մի քանի հայ ծառայողներ ևս սկսեցին ծիծաղել իրանց պապերի բօրանու և չիխիրթմայի վրայ, երբ նկատեցին, որ իրանց ուս պաշտօնակիցները ծիծաղում են: Բնաւորութեան ցածութիւնը, ստոր հաճոյամոլութիւնը երևում է առաւելապէս այսպիսի մանր բաների մէջ: Իմ դրութիւնն էլ ոչ սակաւ ծիծաղելի էր. ազգային զգացմունքը շարժուեց ինձանում, ես բոլորի հակառակ պահանջեցի չիխիրթմայ և բօրանի: Դուրս եկաւ, որ շատ լաւ էին պատրաստուած:

Ճաշի սեղանի վրայ խօսակցութեան առարկան գուրբերնատօրի ջէյրանն էր:

— Դուք տեսա՞ք գուրբերնատօրի համար բերած այն նոր ջէյրանը, հարցնում է մէկը միւսին:

— Տեսայ. ինչպէս չէ, շատ զաւուսն է. պատասխանում է միւսը:

— Երբ մօտենում է մարդուն, սկսում է առջևի ոտիկներով քանդել գետինը, մէջ է մտնում երրորդը:

— Չէ, առջևի ոտիկներով չէ քանդում, ետևի ոտներովն է քանդում և մի և նոյն ժամանակ պոչը շարժում է, մի չորրորդը սկսում է ուղղել նրանց սխալը:

Ամբողջ կէս ժամ տևեց վիճաբանութիւնը, արդեօք գուրբերնատօրի ջէյրանը մարդուն մօտենալու ժամանակ առջևի ոտներն է շարժում, թէ ետևի: Ես ձանձրացայ այդ դատարկախօսութիւնից, դուրս եկայ սեղանատնից պատշգամբի վրայ, այստեղ պահանջեցի կօֆէ:

Գրսից ես լսում էի մի և նոյն վիճաբանութիւնը, բայց հարցը դարձեալ մնաց անվճիռ:

Պատշգամբի վրայ նստած ժամանակս հայ ծառայողներին մէկը մօտենում է ինձ, և առանց իրան ծանօթացնելու, ուղղակի ասում է.

— Գիտէ՞ք ինչ կայ, հիւրանոցի տէրը այդ տունը շինելու ժամանակ, ասում են, գտել է ահագին գանձ, հիմա նա շատ հարուստ է:

— Ես հաւատում եմ, այսպէս թանգ-թանգ որ ծախում է նա իր կերակուրները, կարող է գանձ ունենալ, եղաւ իմ պատասխանը:

— Ձէ, փող է գտել, փող, կրկնեց անծանօթը, և դարձեալ չէր կարողանում ըմբռնել, որ իր տեղեկութիւնը միայն առասպել էր և աւելի ոչինչ:

Մինչև Հաջի-շէն ես եկայ միայնակ, որովհետև ճանապարհը ուղիղ էր և հեռագրական թելի սիւները օգնում էին ինձ չմոլորուելու: Բայց հեռագրական թելը Հաջի-շէնում վերջանում էր: Այստեղից ես պիտի գնայի Սիւլուկ կամ Ազատ կոչուած գիւղը: Ճանապարհը, որ տանում էր այնտեղ, մի նեղ շաւիղ էր, որ պտըտւում էր լեռների վրայով: Խիստ հեշտութեամբ կարող էի մոլորուել, մանաւանդ, որ տեղ-տեղ շաւիղը կորչում էր թփերի մէջ: Իմ բախտից պատահեց մի գիւղացի, որ Հաջի-շէնից գնում էր դէպի Սիւլուկ: Ես խնդրեցի, որ առաջնորդէ ինձ, խոտանալով, որ նրան արդի փող կը տամ: Դուրս եկաւ, որ գիւղացին թէև հագուստից աղքատ էր երևում, բայց բաւական բարեսիրտ և ունևոր մարդ էր: Ճանապարհի երկարութիւնը ձանձրալի չը լինելու համար, ես սկսեցի նրա հետ հետևեալ խօսակցութիւնը.

— Ի՞նչ գործ ունէիք Հաջի-շէնում:

— Գնացել էի զուփերնաթի մօտ, ասաց նա մի առանձին կերպով:

— Ի՞նչ գործ ունէիր զուփերնաթի հետ:

— Ղազախները մեր արտերը ուտացնում են:

— Յետոյ զուփերնաթը լսե՞ց քո գանգատը:

— Ինձ չը թողեցին նրա մօտ:

— Քեզ թէ՛նչ ասեցին:

— Ոչինչ:

— Հիմա՛յ ո՛ւր ես գնում:

— Գնում եմ մեր տունը:

— Քեզ թէ՛նչու չը թողեցին զուփերնաթի մօտ:

— Նա լռեց:

Բարձրանալով լեռան բարձրաւանդակի վրայ, ես տեսայ նորն կազախների վրանները, որոնք իրանց ձիաներով տրորում էին գիւղացու արտերը և որոնց վրայ գանգատուելու էր գնացել նա:

Երեկոյեան, դեռ արևը մայր չը մտած, ես հասայ Ազատ գիւղը: Այստեղ իջևանեցի մի երիտասարդ քահանայի մօտ, որ Գանձակից եկել էր ամարանոց: Արևը մայր մտաւ, բայց դեռ բաւական լոյս էր, որովհետև լուսնկայ գիշեր էր:

Գիւղացիները ցերեկուայ աշխատութիւնից դադարելով, հաւաքուել էին խրճիթների կտուրների վրայ և բըբուզ նստած խօսում էին միմեանց հետ: Ես իմ հիւրընկալի հետ մօտեցանք մէկ խումբի: Խօսակցութիւնը դարձեալ կազախների վրայ էր, որոնք գիւղացիների խոտի դէզերը և հունձքը ուտեցնում են իրանց ձիաներին և այլն:

Մի քանի րոպէ լսելուց յետոյ ես այն եզրակացութեանը հասայ, որ կազախները իսկապէս մեղաւոր չեն: Նրանց տուել են իջևանելու համար մի տեղ, որ ծած-

կուած է անտառով, իսկ մնացած բոլոր հողերը մշակուած են: Յայտնի բան է խիտ անտառում անկարելի է ձիաներ արածացնել, նրանք իրանց ձիաները քաղցած չը պահելու համար, ստիպուած են արածացնել մշակուած դաշտերի վրայ:

Գիւղացիների խօսակցութիւնից երևաց և մի ուրիշ բան: Յիշեալ կազակների իջևանելու համար տեղային իշխանութիւնից նշանակուած է եղել մի այլ ամարանոց, ուր ընդարձակ արօտամարգեր կային նրանց ձիաների համար: Յետոյ զանազան անձինք այդ տեղերը պահել են իրանց ձիաների համար խոտ հնձել տալու, իսկ կազակներին քշել են այնտեղ, որ արածացնեն գիւղացիների հունձքի արտերը: Այժմ ես հասկացայ, թէ ինչո՞ւ իմ առաջնորդին չէր յաջողել իւր արտերն ազատել:

Ազատ գիւղում ես մնացի երկու ամբողջ օր, որովհետեւ այդ գիւղի մերձակայքում մի քանի նշանաւոր տեղեր կային, պէտք էր տեսնել:

Ազատ գիւղում պատահեց ինձ ծանօթանալ Կովկասեան ուսումնական շրջանի տեսչի օգնականի հետ: Նա մի հայ երիտասարդ էր, որ իր ընտանիքով եկել էր այդ գիւղը ամառը անցկացնելու համար: Որպէս Կովկասեան ուսումնական շրջանի տեսչի օգնական, նրան յանձնուած էր աշխատել թէ Ելիսաւէտօպօլի. թէ Նուխուայ և թէ Ղարաբաղի կողմերի հայաբնակ գիւղերում ուսաց դպրոցներ բաց անել: Որովհետեւ այդ դպրոցները վերջին ժամանակներում բաւական աղմուկներ բարձրացրին, ես հետաքրքրուեցայ տեղեկանալ պատճառները:

Յետոյ առայ ինձ հետ, որպէս ուղեցոյց, գիւղացիներից մէկին, իսկ որպէս առաջնորդ Սարգիս Զալալեանցի ճանապարհորդութեան երկու հատորները: Շուտով

յայտնուեցաւ, որ այդ գրքերը մի և նոյն տեսակ բաներ էին, որպէս Թիֆլիսի շտաբի պատրաստած քարտէսները, միայն տարբերութիւնը նրանումն էր, որ քարտէսների մէջ բոլոր տեղերի անունները թուրքացնում են, բայց ճիշտ իրանց տեղումն են դնում, իսկ Ջալալեանը տեղերի անունները հայացնում է և ցանկացած տեղումն է դնում: Երևում է, լուսահոգին շատ տեղեր աչքով չի տեսել, գրել է ուրիշներից հարցնելով: Թէև անդադար կրկնում է, թէ հայրենեաց սուրբ հողը համբուրելով, արտասուք թափելով, անցայ այստեղ, այնտեղ և այլն:

Ձիով գնալ շատ դժուարին էր լեռների ելևէջների վրայ, ես վճռեցի այնօր ոտքով ճանապարհորդել: Ես կամենում էի տեսնել Գէօգէօլ (կանաչ լիճ) կոչուած փոքրիկ լիճը: Այդ լիճը կազմուել է Քեափազ սարի փլատակներից: Մինչև այսօր ժողովրդի յիշողութեան մէջ մնացել է դարևոր աւանդութիւնը, թէ ինչպէս երկրաշարժից յիշեալ սարի մի մասը քանդուեցաւ և թափուելով ձորի մէջ, կտրեց գետի (?) ընթացքը, որ նոյն ձորով հոսում էր: Ձուրը հաւաքուելով լճացաւ, բայց դարձեալ ահագին ժայռերի տակից նա բուսնում է և շարունակում է իր ընթացքը:

Քեափազ սարի փլատակները, դիզելով ահագին քարաժայռեր միմեանց վրայ, կազմել են բազմաթիւ խռոչներ և այրեր, որոնք մեծ ծառայութիւն են արել բնակիչներին երկրի խռովեալ ժամանակներում: Այդ այրերի մէջ պատսպարւում էր հայ ժողովուրդը լեզգիների, պարսիկների և օսմանցիների արշաւանքների ժամանակ: Այն տեղը, ուր գտնւում է Քեափազ լեռան քարակարկառը, կոչւում է Ձինգիլ, այսինքն չանկլ, որ նշանակում է անկարգ կերպով դիզուած քարեր: Ձր նայելով, որ Քեափազ սարի մի մասը քանդուել է, բայց

նա դարձեալ բարձրաբերձ հանդիսանում է իր շրջակայ լեռների մէջ: Անտառներից մերկ է նա:

Վերադառնալով Քեափազ սարից, ես կրկին եկայ Ազատ գիւղը, ուր իջեանել էի: Այդ գիւղը գտնւում է լեռան բարձրաւանդակի վրայ, նրա զէպի արեւմտեան(?) կողմը բարձրանում է Սարի-եալ կոչուած սարը, որի գագաթի վրայ կայ մի հայոց մատուռ, որի մէջն է ս. Պանդալեօն բժշկի գերեզմանը: Նոյն լեռան արեւելեան կողմը, մի ձորի մէջ գտնւում է հայոց վանք, որի մէջն է Հերմոգինէ քահանայի գերեզմանը:

Ազատ գիւղում երկու օր մնալով, իմ հիւրընկալ քահանայի հետ ձի վարձեցինք, և երրորդ աւուր առաւօտեան պահուն սկսեցինք դիմել զէպի Գետաշէն գիւղը: ձանապարհը ձգւում էր լեռների բարձրաւանդակների վրայով, երբեմն իջնում էր խորին ձորերի մէջ: Կէս օր էր, երբ հասանք Գետաշէն հայաբնակ գիւղը:

Գետաշէնը գտնւում է մի գեղեցիկ ձորի մէջ, որ տեղից անցնում է Քիւրաղ-չայի ճիւղերից մէկը: Ամբողջ ձորը, գետի աջ և ձախ կողմերում, լցուած է գիւղացիների այգիներով, որ նրան անտառի ձև են տալիս: Վայրենի ընկուզենիները դարեւոր հասակ ունին:

Այդ գիւղում ես իջեանցի Մելիք Մնացականովների տանը. մի հոյակապ, քարից շինուած տուն, որ որոշուած էր միւսներից իր մեծութեամբ: Դա Գան. ձակի գաւառի չորս մէլիքներից մէկի տունն էր: Ես գտայ այդ տոհմի ներկայացուցիչներից մէկին՝ Մնացական բէկին անկողնի մէջ: Մօտ հարիւրամեայ ծերունին տկար էր, բայց լիշողութիւնը տակաւին արթուն և դատողութիւնը առողջ: Խիստ հետաքրքրական էր խօսել այդ կենդանի հնութեան հետ հին անցքերի

մասին: Նա պատմում էր բոլորը ինչպէս մի Խորենացի: Երբ նա նկատեց, որ ասածները նշանակում եմ յիշատակարանիս մէջ, շատ ուրախացաւ: «Գրեցէք, որդի, ասաց նա, թող հայոց նախնեաց գործքերը չը կորչեն. նրանք շատ երևելի մարդիկ են եղել»: Յետոյ նա հարցրեց. «Հիմա ինչպէս է հայոց ազգի գործը»: Ես պատմեցի նրան մի քանի բաներ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածից, Ներսէս պատրիարքի աշխատութիւններից և այլն: «Բա մեր կաթողիկոսը ինչ է շինում, հարցրեց նա: — Ոչինչ, պատասխանեցի ես: Ծերունին խորին կերպով հոգւոց հանեց և լռեց:

Գետաշէն գիւղը ունի մի քարաշէն եկեղեցի և մի մատուռ, որ ուխտատեղի է. նա կոչւում է ս. Նշան: Եկեղեցին ես չը գնացի. ինձ հետաքրքրում էր ուխտատեղին, որտեղ ես կամենում էի տեսնել մի հին գրչագիր աւետարան:

Երկար որոնելուց յետոյ գտան քահանային, որ եկաւ մատուռի դուռը բաց արաւ: Ճանապարհին իմ ուղեկից տէր Գ. Բ. պատմեց մի նոր պատահած ¹⁾ անցք,

¹⁾ Մի գանձակեցի պարոն զանազան երկրներում վատնած լինելով իր առողջութիւնը, բժշկներից յուսահատուելով, վերադառնում էր իր հայրենիքը, սկսում է մանգալ հայոց ուխտատեղիների դռները, որ բժշկութիւն գտնէ: Գալով սյդ մատուռը, քահանային պաշտամունք է կատարել տալիս, ինքն էլ մի նարեկ ձեռքին բռնած, առանձնանում է մի անկիւնում, սկսում է լուռ կարդալ: Ուխտաւորի վարմունքը անհաճոյ է թւում քահանային, որ նա համարձակւում է իր ներկայութեամբ կարդալ, նրան պատժելու համար, կամ նոյն իսկ մոլեռանդութիւնից գրգռւած, թէ աշխարհական մարդուն ներելի չէ գիրք կարդալ եկեղեցում, — քահանան դուրս է վազում մատուռից, սկսում է աղաղակել. «դա ֆարմասօն է, դա ֆարմասօն է»: Գիւղացիք թափ-

որից ես հասկացայ, թէ ինչպէս պէտք էր վարուել այդ մատուռի մէջ: Ամենայն երկիւղածութեամբ մօտեցայ, երեսս խաչակնքելով համբուրեցի ս. Աւետարանը և այլ սրբութիւնները, որ կարգով շարած էին սեղանի վրայ: Յետոյ խնդրեցի քահանային, եթէ կարելի էր, ինձ ցոյց տալ գրչագիր աւետարանը: Որովհետեւ մատուռի մէջ սաստիկ մութն էր, նա այնքան բարի եղաւ, որ թոյլ տուեց աւետարանը մատուռից դուրս հանել և բակումը նայել:

Ես տեսել եմ հայոց բազմաթիւ գրչագրներ, բայց առաջին անգամ պատահում էր ինձ տեսնել մի այսպիսի գեղեցիկ աշխատութիւն: Մագաղաթի նրբութիւնը, գրչի գեղեցկութիւնն ու կանոնաւորութիւնը սքանչելի էր: Համարեա ամեն երեսների վրայ կային հիւնալի պատկերներ, որ ներկայացնում էին աւետարանի իւրաքանչիւր գլխի բովանդակութիւնը: Պատկերների նկարները, գոյները, ոսկեզօծութիւնը, ցոյց էին տալիս ժամանակի գեղարուեստի կատարելութիւնը: Կազմը ամբողջապէս արծաթից էր. կազմի վրայ դուրս էին փորուած առաքեալների և այլ սրբերի պատկերներ:

Բայց ես բախտաւոր գտնուեցայ, որ նոյն աւետարանի վերջին թերթերի վրայ գտայ մի յիշատակարան, որ ինձ համար շատ թանգագին էր: Իմ ճանապարհորդութեան գլխաւոր նպատակներից մէկը լինելով հայոց հին մէլիքների մասին պատմական տեղեկութիւններ հաւաքել, — այդ աւետարանի մէջ գտայ Զրաբերդի մէլիք-

ւում են և լաւ ջարդում են «Փարմասօնին»: Խեղճ մարդը փոխանակ բժշկութիւն գտնելու, ունեցած առողջութիւնն էլ կորցնում է այստեղ: Նա գանգատուել է հոգ. իշխանութեանը, յայտնի չէ պատժուեց արդեօք անպիտան քահանան:

ների ամբողջ տոհմագրութիւնը ¹⁾։ Ահա ինչ դիպուածքով, Յիշատակարանից երևում է, որ 1753 թ. Չարաբերդի մահալի իշխան մէլիք Հաթամը յետ է գնել այդ աւետարանը պարսիկներից, որ նրանց ձեռքում գերի էր ընկած։ Նրա առաջին արծաթակազմը պարսիկները պահած են եղել, մէլիքը նորից արծաթով կազմել է տալիս և ընծայում է Գետաշէնի եկեղեցուն։ Որպէս զի ապագայ սերունդը այդ բարեգործութեան համար լիշէ նրան իր աղօթքների մէջ, մէլիքը ժամանակի սովորութեան համեմատ, ի հարկէ կրօնական մտքով, արձանագրում է յիշատակարանի մէջ իր նախնեաց, իր որդիների և թոռների անունները։—Ահա այդքանը մի հաստատ փաստ է պատմագրի համար, գիտենալ թէ որ ժամանակումն էին ապրում այդ մարգիկը, ովքեր էին նրանց նախնիքը, ովքեր էին նրանց որդիքը, թոռները և այլն։ Բացի դրանից, յիշատակարանի մէջ արձանագրւում է, թէ ով էր ժամանակի կաթողիկոսը, առաջնորդը, երկրի տիրապետողը և այլն։

Մեր հին ձեռագրների մէջ գտնուած յիշատակարանները, համարեա բոլորը այդ ձևով են գրւում, և կարող են մատակարարել հնասէրներին առատ պատմական նիւթեր, եթէ հաւաքուէին։ Գոնէ Էջմիածնի ծով, պորտաբոյժ վարդապետները այսքանը անէին, հաւաքէին իրանց ձեռքի տակ գտնուած ահագին գրադարանի գրչագիր գրքերի յիշատակարանները և տպել տային իրանց տպարանում։

Ես աւելորդ եմ համարում իւրաքանչիւր գիւղի տնտեսութեան եղանակը, կեցութեան ձևերը, գիւղացիների վիճակը առանձին-առանձին նկարագրել, դա կը

¹⁾ Չրաբերդի մէլիքութիւնը Ղարաբաղի հինգ մէլիքութիւններից (Խամսայի) մէկն էր։

ձանձրացնէր իմ ընթերցողներին, և ես անդադար կըրկնութիւնների պիտի հանդիպէի: Այդ կողմերի գիւղացիների դրութիւնը և նրանց կենցաղավարութեան եղանակը այնքան նման է միմեանց, որ բոլորի մասին կարելի է գրել մի ընդհանուր տեսութիւն և այդ կը գրեմ ես յետոյ:

Գետաշէնցիների մասին այսքանը աւելորդ չեմ համարում լինել, որ նրանք յայտնի են շրջակայ գիւղացիների մէջ իրանց կռուասէր և խռովարար բնաւորութեամբ: Երբ գիւղական աշխատութիւնները դադարում են, հանգստի ժամանակ, նրանք մի առանձին բաւականութիւն են զգում, հաւաքուել խրճիթների կտուրների վրայ, ծխել և միմեանց ուշուկներ տալ: Երևանի նահանգի աշտարակցիները հայհոյանքը, ուշուկը իր կատարելութեանն են հասցրել, բայց գետաշէնցու ուշուկը, թէև սիւնեցու նման կոշտ է, կոպիտ է, բայց ազդու է:

Գետաշէնից անցանք Կարաբուլաղ գիւղը, որ ընդամենը 2 ժամուայ (?) ճանապարհ է: Ամեն մի գիւղ հասնելիս կամ պէտք է որոնել տանուտէրի տունը, կամ քահանայի տունը: Ես ընտրեցի վերջինը, մտածելով, թէ հուձքի, կալի ժամանակ է, տանուտէրը զբաղուած կը լինի, բայց քահանան անգործ կը լինի: Բայց իմ կարծիքը խաբեց ինձ: Քահանային մենք գտանք մի քարաշէն քարվանսարայի մէջ: Այդ քարվանսարան մնացել է ամենահին ժամանակներից, նրա շրջապարիսպը, դարվազան, ախոռատները քանդուած են, և գիւղացիները քարերը տանելով գործ են ածել իրանց շինութիւնների համար: Այժմ ողջ մնացել են մի կարգ քարաշէն և կամարակապ սենեակներ, որ առաջ ծառայում էին որպէս իջևան ճանապարհորդների համար¹⁾:

¹⁾ Երևում է, որ հին ժամանակներում Գանձակից

Քարվանսարան այժմ բոլորովին անտէր մնալով, գիւղի տէր Դ. քահանան սենեակներից մէկը ընտրել էր իր համար որպէս արհեստանոց, այնտեղ տակառներ էր շինում, որոնք մեծ քանակութեամբ գնում են շրջակայ գիւղացիները: Քահանան վարպետի մօտ չէ սովորել, այլ իր սեպհական վարժութիւններով, փայտից այնպիսի իրեղէններ է շինում, որ ամենահմուտ արհեստաւորի գործ կարելի է համարել: Ես տեսայ նրա շինած մի փայտեայ մատուցարան (պօգնօս) որը իր նըրբութեամբ և գեղեցկութեամբ շատ հիանալի էր¹⁾: Քահանան բացի հիւանդութիւնից գիտէր և այգեգործութիւն: Անտառներից վայրենի պտղատու ծառեր բերելով, տնկել էր մի այգի և տունկերը պատուաստելով, այն աստիճան ագնուացրել է, որ ամենաընտիր տեսակների հետ կարելի է համեմատել:

Առ հասարակ այդ քահանան ինձ վրայ շատ լաւ տպաւորութիւն գործեց, ես առաջին անգամ տեսնում էի Աստուծոյ սեղանի պաշտօնեաներից մէկին, որ իր ապրուստի յոյսը չէր դրել միայն պսակից, մկրտութիւնից և թաղումից ստացած փողերի վրայ, այլ ապրում

Նախիջևան և Երևան տանող ճանապարհը այդ ձորի միջովն է եղել: Այստեղից մինչև Սևանայ լիճը և այնտեղից Դարալագեազի (Վայոց ձորի) միջով մինչև Նախիջևան և Երևան, երևում են այս տեսակ քարվանսարանների հետքեր, որ ծառայում էին որպէս իջևաններ քարաւանների անցուղի դարձի համար:

¹⁾ Պատմում են որ յիշեալ քահանան իր շինած փայտեայ մատուցարաններից երկու հատ ընծայ տարաւ Էջմիածին հայոց կաթողիկոսին, և այնտեղ փոխանակ վարձատրուելու յանդիմանութիւն ստացաւ: Ես կարծում եմ եթէ մի քանի հարիւր թուրքի տարած լինէր Մ...նուն, մի խաչ կստանար ու պատուով յետ կդառնար:

էր արդար արհեստով և գիւղային տնտեսութեամբ: Նրա արհեստանոցի մօտ էր կալը, որտեղ նա կալսել էր տալիս իր մշակութեան բերքը:

Քահանայի արհեստանոցում ես գտայ մի ուրիշ զարմանալի մարդ: Դրան կարելի է իր կեանքում պատահած արկածների համար և տեսած երկրների համար հայոց թափառական հրէայ կոչել: Նա եղել է Թուրքիայում, Պարսկաստանում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Չինաստանում, մի խօքով, ամեն տեղ: Հնդկաստանում նա սովորել էր լեղակ մշակելու արհեստը, Կամենալով այդ արհեստը իր հայրենիքում ևս մտցնել, նա վերադառնալով Գանձակ, սկսեց փորձեր անել, փորձը յաջողութեամբ և իր արդիւնաբերած լեղակը նա ցոյց տուեց տեղային կառավարութեանը, խնդրելով, որ իրան օգնեն, որ կանոնաւոր մշակութիւն սկսէ: Ոչ ոք նրա վրայ ուշադրութիւն չդարձրեց, այժմ ծերութիւնից և աղքատութիւնից ստիպուած, նա պատսպարան էր գտել Կարա-Բուլաղի հին քարվանսարայի աւերակների մէջ, և տէր հօր արհեստանոցում նստած, կօշիկներ էր կարում, կօշիկների կաղապարներ էր շինում և օգնում էր տէրտէրին նրա հիւսնութեան գործում:

Կարա-Բուլաղի եկեղեցին մտնելուց յետոյ և մի քանի գրքերի յիշատակարանները քննելուց յետոյ, ես պատրաստուեցայ շարունակել իմ ճանապարհը: Այստեղ ես պիտի բաժանուէի տէր Գ. Բ. եանցի հետ, որը Ազատ գիւղից բերել էր ինձ մինչև Կարա-Բուլաղ:

Մի թուրքից ձի վարձելով, ճանապարհ ընկայ: Զիւռ տէրը եկաւ ինձ հետ ճանապարհը ցոյց տալու համար: Հարց ու փորձով հասկացայ, որ իմ առաջնորդը թուրքերի մի թափառական ցեղին էր պատկանում, և մեծ անզգուշութիւն էր իմ կողմից մի այսպիսի աւազակի հետ, միայնակ, լեռների վրայ ճանապարհոր-

դել: Նա փիաղայ էր, աստցի, որ առաջ գնայ, իսկ ես ձիով կը հետևեմ նրան: Այդ այն նպատակով էր, եթէ թուրքը ինձ կողոպտելու փորձ անէ, ես կարողանամ շուտով նկատել և պաշտպանուելու միջոց ունենամ: Իմ ետևից գալով, նա կարող էր մի ատրճանակի հարուածքով ինձ ցած գլորել, յետոյ կողոպտել: Բարեբախտաբար ոչինչ չը պատահեց և ես (Թօղան¹⁾) թուրքաբնակ գիւղից անցնելով, անվտանգ հասայ հայոց էրթէջ գիւղը, որ գտնուում է Բալայ-քիւրակ գետակի մօտ:

Ձը կամենալով Երթէջոււմ երկար մնալ, շուտով վանջել տուի գիւղի քահանային, որ եկեղեցու դուռը բաց անէ: Քահանան յայտնուեցաւ. դա Կարա-Բուլաղի արհեստաւոր քահանայի հակապատկերն էր: Նա յօժարութեամբ բաց արաւ եկեղեցու դռները, կարծելով, թէ ես ուխտաւոր եմ և շուտով աւետարանը և մի կոտրած խաչ դրեց սեղանի վրայ, որ ես համբուրեմ և նրան փող տամ: Բայց երբ նկատեց, որ ես յիշատեւորը դուրս հանեցի ծոցիցս և սկսեցի մատիտով մի քանի նկատողութիւններ անել նրա վրայ, քահանան սարսափեց, կարծելով, թէ ես մի պաշտօնական անձն եմ և սատանան գիտէ, ինչ նպատակով եկել եմ նրա եկեղեցին «գրելու»: Իմ բոլոր ջանքը, համոզելու նրան, որ նա այսպիսի կասկածներ չունենայ, ի զուր անցաւ: Նա ոչինչ չը կամեցաւ ինձ ցոյց տալ: Մտածելով, որ կարող է մի անախորժութիւն պատահել, ես թողեցի ու դուրս եկայ եկեղեցուց, բայց ամենևին չը մեղադրելով ողորմելի քահանային:

¹⁾ Թօղանը նոյնպէս հայաբնակ գիւղ է եղել, այժմ թուրքերի ձմերոց է: Հայոց եկեղեցին կիսով չափ աւերակ, դեռ մնում է:

Երբէջից դուրս գալով, շարունակեցի իմ ճանապարհը, դէպի Կարաչինար, կամ Աղջա-ղալայ (սպիտակ բերդ): Դէպի ձախ կողմի լեռները, որ շարունակութիւն են Մռաւ (?) լեռան, պատած էին անտառներով, իսկ դէպի ձախ բարձրաւանդակները փոքր առ փոքր իջնում են լեռները, աւելի տափարակ ձև են ստանում, անտառներ չը կան, միայն պատած են ճոխ խոտաբոյսերով և մշակած արտերով: Երեկոյեան ես հասայ Ղա-րաչինար Մելիք Բէգլարովների տունը:

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի

(Շարունակութիւնը միւս գրքում)

Մ Ի Կ Տ Ո Ր Հ Ա Ց

(Ի. ՊՕՏԱՊԵՆԿՕԻ)

Մոդեստ Դեմենտևիչ Ալօեվը լաւ մարդ էր. այս բանին բոլորովին համաձայն էին այն ամենքը, որոնք ճանաչում էին նորան և գործ էին ունեցել նորա հետ: Գոնէ միշտ, երբ նորա մասին խօսք էր լինում, ասում էին.

—Հա, ինչ է, Ալօեվը լաւ մարդ է, միայն . . . էէ. . . 'ի հարկէ. . . բայց այնուամենայնիւ նա լաւ մարդ է:

Թէ իսկապէս ինչ էր հասկացում «միայն... էէ...» անորոշ արտայայտութիւններից, ոչ մի հնար չկայ երկու խօսքով բացատրելու: Աւելի դժուար է ապացուցանել այնպիսի մի ըստ երևութին հասարակ բան, ինչպէս այն փաստը, որ Ալօեվը լաւ մարդ էր: Այս պատճառով անհրաժեշտ է պատմել գործի էութիւնը:

Այն ժամանակ, երբ ամենքը միաբերան հաստատում էին, թէ «Ալօեվը լաւ մարդ է, միայն» և այլն. նա քառասուն տարեկան էր: Նա ման էր գալիս արագ, գործի տէր մարդու քայլերով, այնպիսի քայլերով, ինչպէս ման են գալիս յանձնակատարները, նամակաբերները և լրատուները, բայց նորա քայլերը մի փոքր անհաստատ էին երևում,

այսինքն հէնց այն յատկութիւնը, որ յատուկ է իրանց ոյժերի վերայ հաւատ չունեցող մարդոց: Նա բարձրահասակ էր, բայց չափազանց կռացած, առաջին հայեացքից մինչև անգամ սապատող էր կարծւում. սորա համար էլ նորա երկայն հասակը բանի տեղ չէր անցնում և մի առանձին ազդուութիւն չէր տալիս նորան: Նա շարունակ կրում էր երկայն սև թիկնոց և ամառ ձմեռ կառավարւում էր առանց վերարկուի: Իւր այս վարմունքը նա բացատրում էր կատարեալ արհամարհանքով դէպի տարերքը և երբ ամառուան շոգերին հարցնում էին նորան, թէ չէ՞ շոգում արդեօք, իսկ ձմեռուան ցրտին՝ թէ չէ՞ մրսում, նա միշտ միևնոյն պատասխանն էր տալիս.

— Դատարկ բան է: Մարդ պէտք է վեհանձն լինի:

Բայց ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այդ աւելի պարզ է բացատրւում և մինչև անգամ այնքան պարզ, որ խօսել չարժէ այդ մասին: Եթէ սորա վերայ աւելացնենք, որ անդրաժարտիքի ստորին եղերքը գզգզուած էր, որից նա նմանում էր թաթաւոր սագին, իսկ կօշիկները կրունկները ներս էին ծռուած, արդէն Մոդեստ Ալօեվի արտաքին տեսքի նկարագրութեանը էլ պակաս բան չի մնալ:

Եթէ նայէիր նորան մէջքի կողմից, նա քեզ վերայ մի ահագին, ամրակազմ, թիկնաւէտ, առողջակազմ և ուժեղ մարդու տպաւորութիւն կ'գործէր, որովհետև բնութիւնը նորան տուել էր լայն թիկունք, բարձր ուսեր, հաստ վիզ, երկար և մեծ մեծ ձեռքեր, այդ բաւական չէր, դեռ ինքն էլ երկար սև մազեր էր թողել, որոնք իրանց կոպտութեան պատճառով ձիու մազի կեղծամին էին նմանում, որպիսին գործ են ածում դերասանները զաւառական ամենախղճուկ ներկայացումներին: Բայց արժէր միայն առաջ վազել և նորա կերպարանքին նայել, որպէս զի իսկոյն ակներև լինէր, որ Մոդեստ Ալօեվը ա-

մենեկին չէր աճեցրել այն ձիրքերը, որ բնութիւնը տուել էր իրան: Բանից երևաց, որ նորա կուրծքը ներս է ընկած, իսկ դէմքը, փորրիկ քթով և բերանով, մանրիկ աչերով, գունատ, կախընկած այտերով, որոնց նիհարութիւնը անկարող էին ծածկել անօսը, սե, ուղիղ դուրս ցըցուած ծնօտամօրութեանը, — այդ դէմքը պարզ արտայայտում էր եթէ ոչ քաղց, գոնէ կիսասոված դրութիւն:

Այսպիսի էր Մողէստ Ալօեվի արտաքինը. իսկ ինչ վերաբերում է նորա ներքին յատկութիւններին, մի բան միայն կարելի էր ասել առ այժմ. որ նա լաւ մարդ էր, միայն... էէ... այլ սակայն նա լաւ մարդ էր:

Բայց ժամանակ կար, երբ Մողէստ Ալօեվի մասին ասում էին լոկ, թէ նա լաւ մարդ է, և ոչ մի թեքութիւն չէին կալցնում, պարզ. ասում էին լաւ մարդ է, և վերջացաւ: Այս այն ժամանակն էր, երբ նորա մայրը կենդանի էր, մի շատ սլառաւ և խիստ յարգուած կին, գնդապետի այրի, որ մինչև իւր վերջին օրը կենսաթոշակ էր ստանում, և ահա այս իսկ վերջին հանգամանքումն էր բոլոր գաղտնիքը: Պառաւ և յարգելի կինը, գնդապետի այրին կենսաթոշակ էր ստանում, ուստի և Մողէստ Ալօեվը ունէր բնակարան և ճաշ, — երկու բան, որոնք միանգամայն անհրաժեշտ են ամեն մի կարգին մարդուն: Բնակարանը գտնուում էր Պետերբուրգեան կողմի մի շատ հեռաւոր մասնում և շատ վատ էր, ճաշը համեստ էր և խղճուկ, և որ ամենից անտանելի էր — թէ բոլոր չորս պասերին և թէ չորերշաբթի ուրբաթ պասուայ էր. բայց նորա ունեցած չունեցածը բնակարանն ու սնունդն էր, իսկ Մողէստ Ալօեվը պարտաւորուում էր մտածել նաև հագուստի համար:

Բայց այս խնդիրն էլ թեթեացաւ նորա համար այն հանգամանքով, որ նա մի մեծ եղբայր ունէր, որը երբեմն երբեմն առնում էր նորա համար կամ անդրաւարտիք,

կամ բաճկոն, կամ գլխարկ և կամ կօշիկ: Այսպիսով Մողէստ Ալօեվը այդ բաղտաւոր ժամանակներում վստահ կարող էր ապրել աշխարհում, ոչ մի վնաս չհասցնելով մերձաւորին. այս պատճառով նորա ծանօթները պնդում էին առանց որ և է յաւելումի, թէ նա լաւ մարդ է:

Սակայն գնդապետի պառաւ և յարգելի այրին պէտք է վաղ թէ ուշ մեռնէր, որ և վերջապէս կատարեց, և ահա իսկ և իսկ այդ ժամանակից Մողէստ Ալօեվը պարտաւորուած էր կեանքի ասպարէզը ոտք կոխել մի կտոր հաց գտնելու նպատակով: Պարզ բան է—մի կտոր հաց երկրագնդի երեսին փոքր քանակութեամբ միշտ կայ պատրաստ և ամեն մի կտոր իր տէրը ունի, և եթէ յանկարծ հանդէս է գալիս մի նոր խնդրակ, որ առաջ կենսաթոշակով էր սնւում, նորան ուրիշ բան չէ մնում, բայց եթէ իւր որոնած կտոր հացը մերձաւորի ձեռքից խլել: Այս պատճառով էլ այն խօսքերին, թէ Մողէստ Ալօեվը լաւ մարդ է, այժմ սկսեցին զանազան պոչեր կալցնել:

Սակայն հեշտ է արդեօք հաց գտնել այն մարդու համար, որի մասին աւանդութիւնն ասում էր, թէ այսինչ ժամանակ այս-ինչ հաստատութեան մէջ հասաւ մինչև երրորդ դասարան, իսկ որի կրթութեան շարունակութեան մասին աւանդութիւնը ամենեկին ոչինչ չէր ասում... Ոչ, հեշտ չէ: Բայց սակայն Մողէստ Ալօեվը այն կարծիքի էր, թէ մինչև մարդ ձեռք չբերէ մի կտոր հաց, ամենեկին չէ կարող այն ուտել, ուտի և ոչ մի բանի ուշ չդարձնելով սկսեց հաց ձեռք բերելու վերայ մտածել:

Նորա առաջին գործն այն եղաւ, որ գնաց եղբօր մօտ: Ղուկաս Գեմենտեմիչ Ալօեվը կենում էր Լիտէնի հրապարակի վերայ Յիրօհնօյից ոչ հեռու, և շատ էլ լաւ չէր ապրում, բայց ոչ էլ շատ վատ: Գոնէ նա ամեն ինչ ունէր. թէ հագուստ, թէ տաք բնակարան, թէ փափուկ կարասի բնակարանում, կուշտ ճաշ, կին, որդիք, մինչ-

դեռ Մոդեստ Ալօեվը սոցանից ոչ մէկը չտունէր: Մոդէստը եկաւ եղբօր մօտ ու ասաց.

— Դիտես, Ղուկաս, որ մայրիկը մեռաւ, նորա հետ մեռաւ և կենսաթոշակը: Ես ոչինչ չտունիմ: Իսկ դու, Ղուկաս, սեպհական աշխատութեամբդ ձեռք ևս բերում թէ հաց և թէ ուրիշ ինչ որ պէտք է: Ինձ էլ սովորցրու այդ արհեստը...

Ղուկասը նայեց Մոդէստին, ուշադրութեամբ և անթարթ նայեց ու ասաց.

— Տեսնում ես, Մոդէստ, ի հարկէ ամեն մարդ պէտք ունի հաց և այլ ինչ աշխատելու, ուրեմն նաև դու: Բայց այդ արհեստը հեշտ չէ և կապուած է բազմաթիւ դժուարութիւնների հետ: Եւ ինչպէս ես քեզ տեսնում եմ, ինձ թուում է, թէ դու անընդունակ ես այդ բանին:

— Ի՞նչպէս թէ անընդունակ: Ինչո՞ւ եմ անընդունակ:

— Ապացոյցներ չկան: Ինքդ դատիր. ես թատերագիր եմ և կապեր ունիմ թատրոնական աշխարհի հետ: Բայց ի՞նչ գործի կարող եմ քեզ դնել, Մոդէստ: Պարի համար դու պիտանացու չես, որովհետև ոտներդ մեծ մեծ են և անհաստատութիւն է նկատուում նոցա մէջ: Դերասան չի՞նել քեզ չի կարելի, որովհետև քո լեզուդ ամենաէական չորս բաղաձայները չունի. դու չես կարող արտասանել ինչպէս հարկն է ոչ ը, ոչ լ, ոչ շ, և ոչ Ժ... Ի՞նչ տեսակ դերասան կլինես: Ես քեզ կյանձնէի օտարազգի պիէսներ թարգմանել, որոնցից տասը տարի է ահա ինչ որ ես յաջողութեամբ օգտուում եմ ռուսերէն ողբերգութիւններ գրելիս, բայց դու լեզուներ վատ էիր սովորում և հազիւ թէ որ և է բան յիշես: Արտագրելու ձտայի, բայց էլի արգելք կայ. ես ինքս էլ ճիշտ չեմ գործ դնում *եատ* տառը, իսկ դու առաւել վատ... Ես միշտ այնպիսի գրագէտ արտագրող եմ որոնում, որ գիտենայ այդ... էլ ի՞նչ կարող եմ քեզ համար հոգալ:

Մոդէստը մտածմունքի մէջ ընկաւ: Այս ամենը ստոյգ էր, նա ոչինչ չգիտէր և ոչինչ չէր կարող: Այնուամենայնիւ այս խոստովանութիւնից նորա ակորդակը ամենեւին չպակասեց, և երկար մտածելուց յետոյ նա ասաց.

— Խնչպէս գիտես, բայց միայն ես քեզ մօտ կմնամ, որովհետեւ էլ ուրիշ տեղ չունեմ...

Խնչպէս ասաց, այնպէս էլ արեց: Ղուկասը ուռչում էր և կնճուռում, բայց սիրտ չարաւ նորան դուրս անել նախ՝ նորա համար, որ ինչ և իցէ եղբայր էր, իսկ երկրորդ էլ, որ հասարակաց կարծիք կար:

Մոդէստը ապրում էր, այսինքն՝ քնում էր, ուտում, դբօսնում և ապագայի մասին մտածում: Նա ազատ ժամանակ շատ ունէր, ուստի և նորա մտածմունքներն էլ բարդ էին և բազմադան:

Նա մտածում էր. «Խնչպէս է իմ եղբայր Ղուկասը վարպետութեամբ հաց դատում: Ես հաւաստի գիտեմ, որ նորա գիտութիւնը իմից մի քիչ աւելի է: Ես երրորդ դասարան հասայ, իսկ նա հինգերորդ, — մեծ բան է ինչ է: Նա ինքն էլ հէնց ասում է, որ շատ լաւ չգիտէ *հատ տալը* գործ դնել: Այն ինչ համեցէք տեսէք — պիտաներ է գրում, ներկայացնել է տալիս թատրոններում և սորա համար փող է ստանում: Եթէ ասենք, թէ նա առանձին խելք ունի... բայց չէ, ամենեւին այս բանը նորա մէջ չէ նկատուել: Ընդհակառակը, ուսումնարանումն էլ, տանն էլ ամենքը նորան շատախօս են համարել, ինչպէս և ինձ, Մոդէստիս: Ո՛չ, այստեղ ուղղակի մի գաղտնիք կայ, և պէտք է իմանալ թէ ինչ է այդ»:

Եւ Մոդէստն սկսեց քրքրել Ղուկասի այդ գաղտնիքը: Դիցուք թէ Ղուկասը նստած էր վինում իւր մենարանում, պարապմունքի մէջ մտախոհ, Մոդէստն յէլ տեսար կմտնէր կամացուկ:

— 2է, ոչինչ, ես քեզ չեմ խանգարի, ես միայն թեք

կրնկնեմ այստեղ տախտի վերայ... կասէր նա և թեք կրնկնէր: Պարկում էր իր համար և կարծես նայում էր առաստապին, բայց իսկապէս նա Ղուկասին էր նայում: Ղուկասի հոգը չէր: Նորա առաջ գրած է գերմաներէն մի գրքոյկ. նայում է գրքին և ինչ-որ գրում, կրկին նայում է և կրկին գրում: «Էհէ, մտածում է Մոդէստը,—այ թէ ինչպէս է նա պիտաներ շարադրում. պէտք է աչքի առջև ունենալ այս»: Այսպէս նա մի շարաթ գիտեց, մի անգամ էլ մտաւ մենարանը, երբ Ղուկասն այստեղ չէր, մօտեցաւ սեղանին և տեսաւ, որ գերմաներէն գրքում գերմաներէն պիես է, իսկ տետրակում՝ ռուսերէն: Գերմաներէն պիեսի վերնագիրն էր— Աստուած գիտէ թէ ինչ, իսկ ռուսերէնինը՝ «Առութիւն: Դաւառական պատկերներ: Փոխադրութիւն»: Մօդէստը խելքն ու միտքը լարեց և քանի մի բան յիշեց իւր ուսած գերմաներէնից: Կարդում է և տեսնում, ուր որ գերմաներէնում Ադօլֆ Զմիտ էր գրած, Ղուկասի տետրում Իվան Պետրովիչ Զկուրին էր. ուր որ գերմաներէնում Լուիզա Զպայզէն էր, Ղուկասի մօտ—Ջինայիդա Սերգեևնա Կուպիզոնով էր. ուր Զմիտն ասում էր. «գուտ մօրգէն», այնտեղ Իվան Պետրովիչ Դօրսկին. «բարև» էր ասում. ուր որ Լուիզա Զպայզէնը ձայնում էր. «իհ լիբէ գիհ», այնտեղ Ջինաիդա Սերգեևնան. «միշտ քեզ անձնուէր» էր ասում:

«Է՛, մտածեց Մօդէստը, ահա թէ ինչումն է եղել բոլոր զաղանիքը, այ թէ ինչ կնշանակէ պիեսներ փոխադրել: Վերցնել և ուղղակի... թարգմանել: Հմ... Զատ հասարակ մի բան: Այդ հօ ես էլ կարող եմ անել... Հարկաւոր է միայն որ մի քիչ լեզուներ սովորեմ, քիչ ու միչ յիշեմ»...

Եւ նա սկսեց եռանդով կրկնել լեզուները և քիչ ու միչ յիշել: Նայում էր նորան Ղուկաս եղբայրն ու զարմանում. «միթէ սորանից բան դուրս կ'գայ: Ա՛յ քեզ

հրաշք. — դեռ շարունակ պարկած էր տախտի վերայ և առաստաղին էր նայում, իսկ այժմ յանկարծ անձնատուր է եղել մտաւոր պարապմունքին: Ի՞նչպիսի մարդ է»:

Երկու ամսից յետոյ Մողէստը իրան պատրաստ զգաց: Նա գնաց դրավաճառանոց, քրքրեց այնտեղ և գտաւ մի նոր, թարմ պիես, որի վերայ գրած էր իրան բոլորովին անծանօթ հեղինակի մի անուն: Բայց պէտք է նկատել, որ նորան անծանօթ էր նաև միւս բոլոր հեղինակների անունները: Առաւ նա ֆրանսիական պիեսը, եկաւ տուն և նըստեց նկուղում: Ղուկասի զարմանքը աւելի մեծացաւ. «Ի՞նչ է անում նա այնտեղ: Մի՞թէ իրաւ երեսուն և չորս տարեկան հասակում Մողէստը խելքի եկաւ և մի լուրջ գործի ձեռնարկեց»:

Բայց Մողէստը շարունակ նստած էր նկուղում և միայն ճաշելու էր դուրս գալիս: Նա պարապում էր մեծ եռանդով: Ժան դը-Բէֆերն ու Լուի Կավերնաները շատ հասարակ կերպով փոխւում էին նորա մօտ Սիմէօն Պետրովիչ Բրինկինների և Ֆէօդօր Իվանիչ Կավէրգովների, Սիւզանին նա դարձնում էր Արին, իսկ Մարգարտին՝ Ստեփանիդ: Թարգմանութիւնը դուրս եկաւ ճիշտ, բառացի, եթէ չհաշուենք այն տեղերը, որոնք չ'հասկանալուց աղճատուած էին: Պիեսը վերջացած էր: Վերնագրի համար Մողէստն ընտրեց այս առածը. «Ձխարես՝ չես ծախի», գրեց «փոխադրութիւն», ստորագրեց խոշոր տառերով «աշխատասիրեց Մողէստ Այօեմ» և հրապարակ հանեց:

Երբ պիեսը նորա ձեռքից ելաւ և պատշաճաւոր ընթացք ստացաւ, Մողէստը համարեան հանդիսավեհ կերպարանքով բացուեց իւր եղբօր առաջ.

— Գիտես, Ղուկաս, ես պիես հեղինակեցի, ասաց նա:

Ղուկասը զարմանքից մի քանի քայլ յետույետ գնաց:

— Դո՛ւ: Հեղինակեցիր: Հա, հա, հա: Մի՞թէ դու հեղինակելու չնորհ ունիս:

— Ինչո՞ւ չունիմ։ 2Է որ դու էլ ես չարագրում։

— Հմ... Հա... Բայց այդ ուրիշ բան է բոլորովին...

— Բաս լա... Մի քիչ սպասիր, կտեսնես...

Ղուկասը լաւ համարեց սպասել։ Պիեսը արդէն յաջողութիւն գտնելով յետ դարձուեց Մողէստին և դարձեալ ուղարկուեց ուր հարկն էր։ Կարդացին, քննեցին ու գտան, որ յիրաւի վատ պիտես չէ։ Մեղ յայտնի չէ, ճշմարիտ վատ չէ՞ր, թէ ձեռնհաս մարդկանց թւում էր այդպէս, որովհետեւ շապկի վերայ Ալօեվի անունը կար գրած, մի անուն, որ յաճախ կրկնուում էր թատրոնական շրջանում։ Ամենքը իմանում էին, որ Մողէստ Ալօեվը պէտք է Ղուկաս Ալօեվի եղբայրը լինէր և որ եթէ Ղուկաս Ալօեվը յաջողութեամբ փոխադրութիւններ էր անում, էլ ինչու նոյնը չէր կարող անել և Մողէստ Ալօեվը։

Հասաւ նոյն իսկ այն օրը, երբ Ղուկասին անսլաւաժի գարմանք էր տիրել, տեսնելով յայտարարութեան վերայ իւր ազգանունը, որից առաջ սակայն ոչ թէ «Ղուկաս» էր դրուած, այլ «Մողէստ»։

— Սատանան գիտէ թէ այս ինչ բան է, ասաց նա բարձր ձայնով։— Ճարահատեալ պէտք է հաւատալ, որ Մողէստի վերայ շնորհ է իջել։

Պիեսը լաւ գնաց, հասարակութիւնը ծափահարեց, քննադատները գովաբանեցին, տնօրէնները մէկ մէկու ձեռքից խլում էին, Մողէստը լաւ սիրուն գրպանն էր ժողովում ներկայացումների վարձը։ Մի խօսքով գործը այնպէս փառաւոր էր գնում, որ Մողէստը չէր էլ երազել։ Նա կարծում էր, թէ իրան մի չնչին բան կհասնի, իսկ յանկարծ, արի տես, բարիքը հեղեղի պէս սկսաւ թափուիլ նորա առաջ։ Ղուկասն անգամ սկսաւ նորան նախանձել։

— Այս տեսակ յաջողութիւն աչքով էլ չեմ տեսել երբէք, չնայելով որ այսքան փորձուած եմ այս գործում։

Մի կտոր հաց ունիմ, ով գիտէ այն էլ խլես իմ ձեռքից...

Բայց Մողեստը առատօրէն վայելում էր փառքի ու բարիքի շնորհները, փոխադրուեցաւ մի առանձին բնակարան, իր սեպհականը, էլ ոչինչ չէր ուզում իմանալ և լսել: Նա գնաց գրավաճառանոց և սկսեց մի նոր պիես որոնել, որպէս զի նորա տակն էլ ստորագրէ «աշխատասիրեց Մողէստ Ալօեվ»: Բայց այդ միջոցին մի դէպք պատահեց, որ ցնցեց նախ և առաջ Ղուկասին, ապա Մողէստին ու վերջ ի վերջոյ սորա փառքն ու բարեկեցութիւնը փտանգի ենթարկեց:

Մի անգամ եկաւ Մողէստի մօտ Ղուկասը խիստ յուզուած կերպարանքով և, անխօս՝ գրպանից հանելով լրագրի մի թերթ, տուեց եղբօրը և կատաղի կերպով ասաց.
— Կարդա:

Մողէստն սկսեց կարդալ: Լրագրում հետեւեալն էր գրած. «Մօտ օրերս լոյս է ընկել մեզանում մի նորագոյն թատերագիր Մողէստ Ալօեվ անունով: Մենք միշտ այն կարծիքի էինք, որ օտար պիեսները ռուսական բարբերին յարմարացնելու համար բաւական է միայն Ղուկաս Ալօեվը: Այնուամենայնիւ մենք ծափահարում էինք «Զխարես՝ չես ծախի» ի հեղինակին, որովհետև պիեսը տաղանդաւոր և հետաքրքրական էր թւում: Բայց ինչքան մեծ եղաւ մեր զարմանքը, երբ իմացանք, որ այս պիեսը, որը Մողէստ Ալօեվի ստորագրութիւնն է կրում, բառացի, այն էլ շատ խայտառակ թարգմանութիւնն է ֆրանսիական թատերագրի պիեսի (այստեղ յիշուած էր ինչպէս թատերագրի անունը, այնպէս էլ պիեսի): Չատ երևոյթների ականատես էինք եղել, բայց այսպիսի անամօթ գողութիւն կարծում էինք դեռ չէ պատահել գրականութեան մէջ: Հնորհաւորում ենք Ղուկաս և Մողէստ Ալօեվ եղբայրներին և ցանկանում ենք նոցա յաջողութիւն այսուհետև ևս, բայց խորհուրդ ենք տալիս թատրոնական

վարչութեան շուտով հանել այդ գրուածքը պիեսների շարքից, որովհետեւ անվայել է մայրաքաղաքի բեմի վերայ տեսնել պարզ խաբեբայութիւն.....

—Դու անասուն ես և յիմար: Աւելի ոչինչ. մեծաբան խօսքերով ասաց Ղուկասը:—Ինքդ ընկար և իմ անունն էլ արատաւորեցիր:

Մոգէստը նայեց նորան և աչքերը յառեց:

—Այդ բոլորից ես բան չեմ հասկանում, պարզասրտութեամբ ասաց նա:

—Ի՞նչպէս չես հասկանում: 25 որ սա ճշմարիտ է: Դու թարգմանել ես և գրել, որ քո հեղինակութիւնն է... այդպէս չէ:

—Բոլորովին ճշմարիտ է:

—Է՛, այդպիսի բան կանե՞ն:

—Ի՞նչպէս չեն անի, անում են: 25 որ դու էլ նոյնն ես անում, և ուրիշ ոչինչ... ինչո՞ւ ես չեմ կարող անել:

—Որովհետեւ դու յիմար ես... Ահա թէ ինչու... Մի-թէ ես թարգմանում եմ: Ես յարմարացնում եմ ուսաց բարքերին, հասկանում ես: Իմ գրուածքներից երբէք չի կարելի իմանալ, թէ որտեղից եմ ես գողացել. հէնց սորանումն էլ կայանում է արուեստն ու ստեղծական շնորհը... Հասկացար: Իսկ դու, ապուշ, վերցրել ես ե թարգմանել և կարծել ես, թէ այդպէս էլ պէտք է...

Մոգէստը սկսաւ քիչ շատ հասկանալ, թէ ինչո՞ւն է տարբերութիւնը: — Բայց ի՞նչպէս անեմ, հարցրեց նա, երբ տեսաւ, որ յիրաւի խայտառակ բան է:

—Ինչպէս կամենաս այնպէս արա, իսկ ես էլ չեմ ուզում քեզ ճանաչել: Դու իմ գլուխս կտրեցիր, պատասխանեց Ղուկասը: Միայն այս մէկ բանը աչքի առաջ ունեցիր, — իսկոյնեկեթ մի որ և է լրագրում պատասխան տալիք, թէ յիրաւի նմանութիւնը կայ, բայց դա լոկ գաղափարների զուգադիպութիւն է: Աւելացրու, որ դու քո

պիեսը գրել ես և բարեկամներիդ ու յարգողներիդ մօտ կարդացել տասն տարի առաջ, մինչդեռ ֆրանսիական հեղինակը իւր գրութեան լոյս է ընծայել միայն անցեալ տարի: Նկատիր, որ չէ՛ր կարող արդեօք նա քեզանից փոխ առնել... Տես նայիր, չը խառնես, ապուշ: Իսկ այնուհետև միայն բարեաւ և երբէք աչքիս չերևաս: Ես քեզ էլ ամենեւին չեմ ուզում ճանաչել: Հասկանում ես: Ամենեւին:

Այս նշանաւոր խօսքերն ասելուց յետոյ Ղուկասը, որին Մոդէստը միշտ մի բարեհոգի մարդ էր համարում, աչքերը գազանի նման չռեց, ատամները կրճատացրեց գայլի պէս և դուրս գնաց:

«Հմ... մտածեց Մոդէստը, «երևի թէ ես էլ յիրաւի մի չարիք եմ գործել, որ Ղուկասն էլ այսպէս գազանի պէս է նայում:

Նա հետևեց եղբօր խորհրդին և լրագրներից մէկի մէջ մի նամակ տպեց, որի մէջ ասուած էր կէտ առ կէտ այն, ինչ որ Ղուկասն ասաց, այն է. դա լոկ գաղափարների գուգաղիպութիւն է: Պիեսը գրուած էր և բարեկամների ու յարգողների մօտ կարդացուած քսան տարի առաջ (աւելի համոզելու համար Մոդէստը աասը տարի էլ իրանից աւելացրեց) և 'ի հարկէ աւելի շուտով ֆրանսիացի հեղինակը կարող էր գովանալ Մոդէստից, քան հակառակը: Յայտնի չէ ով և իցէ հաւատաց այս բացատրութեան, բայց շատերը ցոյց էին տալիս թէ հաւատացել են, իսկ մնացեալները շուտով մոռացան այս պատմութիւնը: Սակայն պիեսը էլ չերևցաւ թատրոնի վերայ, Մոդէստը էլ չէր ստանում ներկայացման վարձը և նորա գրութիւնը աննախանձեղի էր դառնում:

Եղբօր մօտ գնալ նա սիրտ չէր անում, յիշելով, թէ ինչպէս նա իւր վերջին այցելութեան ժամանակ ատամներն էր կրտճացնում: Նա ուղղակի վախենում էր, որ Ղուկասը, առողջ և ուժեղ լինելով, չծեծէր իրան: Մո-

դէստը փորձեց մի պիէս էլ թխել, այս անգամ արդէն Ղուկասի հրահանգով, այսինքն «մշակուած»: Պիեսը պատրաստ էր և կարծես վատ չէր: Վերջապէս Մողէստը դրնաց իւր ծանօթ թատրոնական տնօրէնների մօտ և առաջարկութիւն արեց. բայց նոքա ականջ էլ չդրին:

— Ես ձեզ հաւատացնում եմ, որ այս պիեսը գրած է ինչպէս հարկն է... սա իմ հեղինակութիւնն է, միայն նիւթն է փոխ առած... համոզում էր նա:

— Այդ բանում կասկած լինել չի կարող, պատասխանեցին նորան: — Միայն... դարձեալ... ոչ, ոչ, ոչ մի կերպ:

Եւ այսպէս նորան չյաջողեց պիեսը ընդունել տալ: Ահա այս տխուր միջադէպից յետոյ էր, որ սկսեցին Մողէստի մասին ասել, թէ նա լաւ մարդ է, միայն... և այլն:

Մողէստը ինչքան աշխատեց, ոչինչ չկարողացաւ անել: Ամենքը ժպտում էին նորան, թօթուում էին նորա ձեռքը, ասում էին, թէ հաւատում են նորա անմեղութեանը, բայց պիեսն ընդունել չէին ուզում: «Գուցէ յիրաւի ինքն է հեղինակել, մտածում էին տնօրէնները, միշտ դժուար բան հօ չէ. քիչ մարդ կայ որ պիես է գրում: Բայց վայ թէ յանկարծ երևայ, որ նա դարձեալ... Ո՛չ, թող իր բանին գնայ: Ինքը Մողէստ Այօսվը ՚ի հարկէ լաւ մարդ է, միայն... հմ... 2է, Աստուած բարի տայ իրան...»

Մողէստի աննախանձելի դրութիւնը կրիտիքական դառաւ: Ճաշել էլի մի կերպ կարողանում էր, որովհետեւ գաւառներից, ուր այնքան էլ չէ հետաքրքրում պիեսների հարադատութիւնը, երբեմն երբեմն ուղարկում էին նորան ութնական ռուբլի, բայց նորա անդրափարտիքը էլ ամենևին բանի պէտք չէր և նա միանգամայն միջոց չունէր նորոգել: Փորձեց Մոսկվա երևալ, բայց այնտեղ, հէնց

որ իմացան, թէ Մոզէստ Աթոմն է, ամենքն էլ սկսեցին ծաղրել:

Ա, հա, հա, հա: Մոզէստ Աթոմ: Դա հէնց այն մարդն է որ առանց խաբելու չէ ծախում: Հա, հա, հա:...

Մոզէստն ականջները խցեց և փախաւ քաղաքի ամենահեռաւոր ծայրը: Նա յետին յուսահատութեան մէջ էր: Նա մտածում էր. «Ինչի համար: Ինչի համար են հալածում ինձ: Կարծեմ ևս ոչ ոքի վիրաւորելու միտք չունիմ և ոչոքից էլ բան խել: Ես միայն ուզում եմ մի կրտոր հաց գտնել և ուրիշ ոչինչ... Ես ինչո՞վ եմ ուրիշներից պակաս և ինչո՞ւ ուրիշներին կարելի է, իսկ ինձ չի կարելի մի կտոր հաց վաստակել: Օրինակ հէնց իմ եղբայր Աուկասը: Նա էլ ինձպէս չգիտէ թէ ուր պէտք է դնել եատ տառը, և միայն ժշակել գիտէ, իսկ ես այդ չըզիտէի, ահա ամբողջ տարբերութիւնը իմ ու նորա մէջ... Ախ, ան: Ո՞ւր է արդարութիւնը:

Եւ այն միջոցին, երբ Մոզէստը խորին յուսահատութեան մէջ էր ընկղմուած, յանկարծ մի մեծ միտք ծագեց նորա մէջ.

— Գաւառում: Գաւառում, գոռաց նա բոլոր ուժով, և ուրախութիւնից մինչև անվամ թռչկոտաց, որ այս միտքը ծագեց նորա մէջ. «Էլ ի՞նչ էի երկար մտածում: Մայրաքաղաքներն ինձ չգնահատեցին... Ա՛խ հպարտ, գոռոզ մայրաքաղաքներ: Նոքա վաղուց հրաժարուել են ինձ կերակրելուց. իսկ գաւառը, ոչ-ոչ, էլի նա է ինձ մտաբերում և ուլթն ուրբու ծանուցագիր ղրկում: Ոհ բարի, սիրելի՛ գաւառ: Բայց ո՞ր կողմը: Ո՞ր քաղաքը գընամ: Բայց այդ միւնոյն է, բոլոր քաղաքները միապէս բարի են և պարզահոգի: Օն անդր ուրեմն դէսի գաւառ:

Եւ Մոզէստը շոգեկառք ստեց ու գնաց: Չգիտեմ ինչո՞ւ և ինչպէս նա ընկաւ նահանգական Կօզօդոյ քաղաքը և ոտք կոխեց այնտեղ կեանքի մի նոր ասպարէզ:

Նահանգական Կոդոդոյ քաղաքում, ինչպէս և ամեն մի ուրիշ փոքր իշատէ իւր յարգը ճանաչող Նահանգական քաղաքում 'ի հարկէ գրամատիքական արուեստը սիրողներ չըջան կար: Բայց,—այս էլ 'ի հարկէ,—ոչ մի կարգ չկար այնտեղ: Սիրողները գործում էին իւրաքանչիւրն իւր խելքի կտրածի պէս. այս պատճառով ոչինչ չէր գուրս գալիս և ամեն ինչ գոյութիւն ունէր այնտեղ, բացի գրամատիքական արուեստից: Սիրողներն զգում էին ու հասկանում, որ դա տգեղ բան է, բայց ոչինչ չէին կարողանում անել, որովհետեւ գլխաւոր չունէին, որին նոքա աւելի յարգէին, քան իրանց կամակորութիւնները: Կարելի է երեւակայել թէ ինչքան մեծ էր նոցա ուրախութիւնը, երբ իմացուեց, որ քաղաքը մի մարդ է եկել, Ալօսով ազգանունով,—մի ազգ, որ այնքան յաճախ հանգիպել էր թատրոնական աֆիշների վերայ: Նոքա 'ի հարկէ չէին քրքրում և չէին էլ ցանկանում քրքրել թէ բանն ինչումն էր, և հէնց որ տեղական լրագրում մի լուր երևեցաւ, թէ եկել է այդ քաղաքը «մեր յայտնի թատերագիր Ալօսովը», այդ միևնոյն օրը մի պատգամաւորութիւն ժողովարանի կողմից առաջարկեց նորան բեմի տնօրէնի պաշտօնը:

Մոգէստը սկզբում զարմացաւ, բայց յետոյ գլուխը վեր բարձրացրեց: Նորան շատ էլ բարեյաջող հանգամանք չէր թւում, որ իւր անդրաւարտիքը շատ վատ վիճակի մէջ էր, իսկ կօշիկները ծռուած, բայց 'ի նկատի առնելով իւր անուան թովչութիւնը, որ միևնոյն ժամանակ իւր եղբօր անունն էլ էր, նա որոշեց թքել այս հանգամանքի վերայ: Նա գնաց ժողովարան և մի ճառ խօսեց արուեստի վեհութեան և սրբութեան մասին, որին, ասաց, «մենք ամենքս ծառայում ենք», որպիսի ճառի հազիւ երրորդ մասը հաւկացուեց, որովհետեւ, ինչպէս գիտենք, Մոգէստը չէր կարող ինչպէս հարկն է արտասանել ռուսաց այբուբենի

չորս ամենաէական բաղաձայն տառերը: Սակայն ժողովարանի անդամները հիացած էին և բուռն ծափահարութիւններ նուիրեցին նորան:

Այսուհետև Մոզէստը ձեռնարկեց բեմի տնօրէնութիւնը:

Նա առաջարկեց ներկայացնել «2խաբես՝ չես ծախի» պիեսը և ներկայացնել տուեց, որովհետև անհնարին ոչինչ չկար այդտեղ: Սիրողները լաւ չներկայացրին, Մոզէստի տնօրինութիւնը զգուշի էր, որովհետև ոչինչ հասկացողութիւն չունէր այդ արուեստից, բայց ամենքը լաւ էին տրամադրուած, իսկ ժողովարանի նպատակն ու ցանկութիւնն էլ այս էր: Այսպիսով ամենքը գոհ էին իրանցից և իրանց տնօրէնից:

Այս անսպասելի յաջողութիւնը կարճ ժամանակ միայն տևեց Մոզէստի համար: «Այս բոլորը լաւ է: Զատ էլ հաճելի է, հրք քեզ լնդունում են ինչ որ իսկապէս դու չես, դորա էլ յարգում են: Սակայն այդ յարգանքով վարտիկ չի առնուի»: Այսպէս էր դատում Մոզէստը և շատ էլ իրաւացի էր: Սիրողներն ՚ի հարկէ ոչինչ չէին վճարում նորան տնօրէնի պաշտօնի համար: Նախ և առաջ ժողովարանը փող չունէր, ինչպէս և սիրողների ամեն մի ժողովարան, իսկ երկրորդ՝ ամենքը հաստատ համոզուած էին, որ աֆիշների վերայ այդքան յաճախ երկացող յայտնի թատերադիրը, ինչպիսին Ալօեմն էր, չէր կարող փողի կարիք ունենալ:

Նորա հարկաւ նորա հագուստը և ամբողջ արտաքինը դորան հակառակ ապացոյց էին համարում: Բայց այս բացատրում էր ուղղակի ինքնուրոյն սովորութեամբ: Կօղօդոյ նահանգական քաղաքում կարծիք կար տարածուած, թէ գրականութեամբ պարապողները սովորաբար ման են գալիս գջլտուած, չսանդրուած և անլուայ, — մի կարծիք, որ վաղուց արդէն չքացել էր ուրիշ ամեն տեղերում, բայց Կօղօդոյում դեռ գոյութիւն ունէր: Այս ամե-

Նի՛ չնորհիւ Մողէստը, յաջողութեան մէջ թաղուած, մի-
 ևնոյն ժամանակ սոված էր: Էլի մի կերպ ապրում էր,
 երբ իւր պիեսի կրկնութիւնները տեղի ունէին: Ժողովա-
 րանի բոլոր մարդիկ փողատէր էին և ուտել խմելու սի-
 րողներ: Սիջոցներում որեւէ մէկի հաշուով անպատճառ
 օղի և նախաճաշ էր առնում, որից առաջին ճաշակն 'ի
 հարկէ առնում էր տնօրէնը: Սակայն կրկնութիւնները
 չուտով վերջացան և այնուհետև սկսուեցաւ կատարեալ
 սովի ժամանակ:

Ոչ մի կասկած չկայ, որ մարդկութիւնը շատ նշա-
 նաւոր գաղափարներով պարտական է քաղցին: Այս վեր-
 ջինների և դատարկ ստամոքսի մէջ մի գաղաւթի կապ
 կայ, և թէպէտ այն գաղափարը, որ յղացաւ Մողէստը
 իւր այս քաղցածութեան օրերում, ամենեւին չբարւոյեց
 մարդկութեան վիճակը, այնուամենայնիւ սա մի զարմա-
 նալի գաղափար էր:

— Ինչո՞ւ ես... հմ... պրօֆէսսօր չդառնամ, հմ, գո-
 չեց նա և ամենեւին չապշեցրին իրան իւր այս սեպհական
 իօսքերը: Առաջին նուազ սա մի փոքր խորթ կ[թուայ]:
 Ի՞նչպէս կարող էր Մողէստը, որ որեւէ դպրոցի հազիւ
 երրորդ դասարան էր հասել և որ չէր կարողանում *երատ*
 տաւը իւր տեղը գործ դնել, պրօֆէսսօրութեան մասին
 մտածել: Բայց պէտք է 'ի նկատի առնել, որ Մողէստը
 սոված էր, իսկ երբ մարդ սոված է, և այն էլ տևո-
 ղաբար, և ապագայումն էլ ճաշելու ոչ մի հնարաւորութիւն
 չէ տեսնում, արդարեւ ոչինչ զարմանալու բան չկայ, որ
 նա պատրաստ է նոյն իսկ պրօֆէսսօր դառնալ:

Իսկ եթէ այս էլ չլինի՝ Մողէստի մտածմունքը հիմ-
 նաւոր էր: Կան այնպիսի գիտութիւններ, — իսկ գուցէ
 դժբա գիտութիւններ էլ չեն, — կամ արուեստներ, — և գու-
 ցէ դժբա արուեստներ էլ չեն, — ով դիտէ թէ ինչ բան
 են, — որոնց մէջ կարելի է պրօֆէսսօր լինել և դա-

սաւանդել, առանց մի բան գիտենալու և կարողանալու: Այդ տեսակ ճիւղերից մէկն էր ընտրել և Մոդէստը:

Մի անգամ նա գնաց ժողովարանի նիստին և յայտնեց, թէ ցանկանում է ճառ խօսել: Այն դէպքերը միշտ աւելի հետաքրքրական են լինում և ամենքն ականջները սրեցին: Մոդէստը վերկացաւ և ասաց.

«Տիկիւններ և պարոններ: Կարճ ժամանակ ապրելով ձեր մէջ ես կարողացայ համոզուիլ, որ ձեր մէջ բեմական բաղմամբիւ պատուական տաղանդներ կան: (Ունկնդիրներն աւելի սրեցին ականջները): Մանաւանդ ես այս նկատել եմ իմ «Զխարես» չես ծախի» պիեսի ներկայացման ժամանակ: Սակայն 'ի մեծ ցաւ իմ սրտի պէտք է ասեմ, որ այս պատուական տաղանդները անհետ կկորչեն, եթէ նոցա պատշաճապէս չմշակեն: 'Իզուր չէ մեծ մարդը ասել (բայց որը, Աստուած է վկայ-չգիտեմ, մտածում էր նա այդ միջոցին). հանճարը - աշխատանքն է: Մենք այս կարող ենք և տաղանդի համար ասել, տաղանդը ոչինչ է առանց պատշաճաւոր մշակութեան: Այն ինչ ձեր ընտիր տաղանդներին հէնց այս բանն է պակաս. մշակութեան բացակայութիւնը: Ես որոշել եմ, տիկիւններ և պարոններ, օգնութեան հասնել ձեզ և իմ բոլոր ոյժերս նուիրել այս գեղեցիկ գործին: Յայտնում եմ ձեզ, որ ես պատրաստ եմ, եթէ դուք էլ կցանկաք - ճարտարախօսութեան և դրամատիքական արուեստի կուրսեր բանալ»...

Մոդէստին մինչև անգամ թոյլ չտուին, որ իւր առաջարկութիւնը պարզէ և աղաղակեցին «բրաւօ»: Այդ միտքը զարմանալի կերպով սիրողների ժողովարանի բոլոր անդամների սրտովն էր: Մոդէստի այն խօսքերը, թէ ժողովարանում պատուական տաղանդների գոյութիւն ունին, ամեն մէկը իւր վերայ ընդունեց, և ոչ ոք 'իհարկէ չէր ցանկանում, որ իւր ընտիր տաղանդը անհետ կորչի:

Ոչ մէկի մտքովն անգամ չանցաւ զարմանք յայտնել,

Թէ ինչպէս Մոզէստը, որ չորս ամենաէական բաղաձայնները արտասանելու չնորհ չունէր, ճարտարախօսութիւն պիտի աւանդէր: Միկնոյնը չէ: Թող մէկը մի որևէ բան զաստաւանդէ, որ մի հիմք լինի ուրևէ մանգալու և ինչպէս և իցէ անցկացնելու ոչոքին և ոչ մի բանի պիտանի չեղող ժամանակը:

Մոզէստի կուրսերին ոչ թէ միայն ամբողջ ժողովաբանն էր յաճախում, այլ գտնուեցան նաև կողմնակի ցանկացողներ: Նա շատ համեստ վարձնշանակեց. վճարողները չէին նկատում անգամ թէ վճարում են: Նորան էլ շատ քիչ էր արդէն պէտք. մի կերպ կերակրուէր ու հագնուէր:

Այդ ժամանակից ամեն տարի սեզոնի սկզբին տեղական լրագրում առաջին երեսի վերայ երևում էր մի յայտարարութիւն, թէ «ճարտարախօսութեան և գրամատիքական արուեստի պրօֆէսսօր Մոզէստ Դեմենտովիչ Ալօելը, այս ինչ սեպտեմբերից, անցեալ տարիների նման, նորոգում է ցանկացողների համար իւր սովորական կուրսերը»:

Մոզէստեան այս որոշման հետևանքները անթիւ էին և անշափ բարբեր: Նոցանից գլխաւորը այն էր, որ Մոզէստը այժմ արդէն մշտապէս կուշտ էր և հագնուած: Բայց կային և ուրիշները, օրինակ. նա այլ ևս չէր աշխատում ռուս թատրոնների բէպէրտուարը հարստացնել իւր հեղինակութիւններով, իսկ այս-պարզապէս աշխատանք էր թէ նորա և թէ արուեստի համար. նահանգական Կօզօգոյ քաղաքում, որ գտնւում էր որևէ մտաւոր կենդրոնից շատ հեռու, կազմակերպուեց սեպհական ճեմարանի պէս մի բան, և դեռ պրօֆէսսօրով: Ամենայն հաւանականութեամբ կային և ուրիշ, ոչ պակաս բարբեր հետևանքներ, բայց մենք նոցա մասին ոչինչ չգիտենք:

Նւ այս ամենը տեղի ունեցաւ միմիայն այն հանգա-

մանքի շնորհիւ, որ Մողէստ Ալօեկը, որ լաւ մարդ էր
 չնչին թերուլթիւններով, պէտք է ինչ էլ որ լինէր վաս-
 տակէր մի կտոր հաց:

Թարգմ. Գ. Բ. Ա:

Ե Ր Ր Ո Ր Գ Ս Ե Ռ

(ՎԻԼՀԵԼՄ ՖԵՐԲԵՐՕՒ):

Մեզ ժամանակակից, առանձնապատուկ հասարակութեան գերագոյն ճգնաժամի յառաջընթաց նշանները այնքան բազմաթիւ են, որ գրեթէ ամեն օր մի կամ միւս բնազնինը հրապարակ է հանում այն նշաններից մի նորը: Օ՛ն, ուրեմն, մենք էլ գոնէ մի անգամ բժշկի դերը յանձն առնենք և աշխատենք մերովսանն օգնել ժամանակակից ընկերական հիւանդութեան ընդարձակ ախտաքննութեան (դիագնոզ), ուսումնասիրելով անպսակութեան մի նոր տեսակի կազմուիլը, որ չունենալով որ և է կրօնական հիմք, սպառնումէ այնպիսի ընդարձակ ծաւալ ստանալ, որպիսին ունեցել է երբեմն միանձնականութիւնը միջին դարի որոշ շրջաններում:

Բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում այր և կին փորձով գիտեն, որ ամուսնութիւնը հետզհետէ դժուարանումէ. անթիւ անհամար խոչնդոտներ, մանաւանդ տնտեսական կողմից, արգելք են լինում դորան և շատերը այդ դժուարութեանցը յաղթելու յոյսը միանգամայն կորցնելով բարւոք են համարում անպսակ մնալ: Դիւրաւ կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ երկու սեռի անձանց մի մեծաքանակ բազմութիւն, ապրելով ամուսնութիւնից դուրս, այսինքն, կեանքի շինծու պայմանների ներքոյ, մեծ ներգործութիւն պիտի ունենայ մարդկային ամբողջ հասարակութեան վերայ և թէ

չ'ամուսնացած կանանց ազգեցութիւնը աւելի մեծ պիտի լինի քան անպսակ այր մարդկանցը: Այր մարդու վերաբերմամբ, անպսակութիւնը, անգամ զարգացնելով նորա մէջ հոգեբանական որոշ յատկութիւններ, հիմնիվեր չէ փոփոխում նորա անձնաւորութիւնը, որովհետեւ անպսակութիւնը նորա մէջ կուսութիւն չէ ենթադրում: Անպսակութիւնը կը ստիպի մարդուն թերեւ մի փոքր աւելի զուարճանալ թեթեամիտ կանանցով կամ շնութեան արկածների յետեւ ընկնել, բայց նա չի լսի նորանից միանգամայն մարմնական կեանքի մեծագոյն գործողութիւններից մէկը: Միանգամայն ուրիշ է կնոջ դրութիւնը: Կնոջ մէջ, և այն ժամանակահից ընկերական պայմաններում, անպսակութիւնը գրեթէ միշտ ենթադրումէ կուսութիւն, իսկ կուսութիւնը միանգամայն խախտումէ նորա մէջ մայրութիւնը, այսինքն այն գործունէութիւնը, որի համար էապէս ստեղծուած է կինը, հոգւով և մարմնով: Իրերի այդ վիճակը միանգամայն պիտի կերպարանափոխի կնոջ հոգեբանութիւնը, և այդպիսի կանանց մեծ թիւը մեծ էլ ներգործութիւն պիտի ունենայ հասարակութեան վերայ:

Եւրոպական երկրներից այն երկիրը, ուր ամենից լաւ կարելի է ուսումնասիրել ժամանակակից կեանքի այդ հետաքրքրական երեւոյթը, Անգլիան է: Անգլիայում անպսակ կանանց, կամ ինչպէս նրանց անուանումեն՝ սպինստերններին թիւը ահագին է, մանաւանդ քաղաքացի բարձր և միջին դասակարգերում: Գրեթէ իւրաքանչիւր ընտանիքում կայ մէկը, երբեմն երկուսը, երբքը, վասն զի երբ աղջկերբը շատ են, դժուար է լինում մէկից աւելին մարդու տալ, և Անգլիայի պառաւ աղջիկները բոլորը միասին առած մի մեծաքանակ զօրք են կազմում, մի բաւականին զօրեղ և հետաքրքրական դասակարգ, որի ազգեցութիւնը անտես չառնելու չէ:

Այդ երեւոյթի պատճառները բազմաթիւ ու բարդ են.

գլխաւոր պատճառը, անշուշտ, կանանց թուի գերակշռութիւնն է այր մարդկանց թուի վերայ, որ հետեւանք է գաղթականութեան: Այր մարդկանց երիտասարդ մասը չուով գաղթավայրերը. ամեն գաղթող մի ամուսին է, որ ձեռքից գնում է իսկ տանը մնացող կանանց համար այդպիսով հետգհետէ փոքրանում է ամուսին գտնելու և ընտանիք հիմնելու առիթը: Միւս կողմից, թէև մնացող այր մարդոց թիւը կանանց թուից մեծ է, այսու հանդերձ այդ մնացողներն էլ շատ նուազ ձգտում են ցոյց տալիս ամուսնանալու: Ինչո՞ւ: Միջին դասակարգի մէջ դորա պատճառը անշուշտ շարունակ աճող տնտեսական դժուարութիւններն են՝ պսակուելը թանկ է նստում, ընտանիքը մի ծանր բեռն է այնպիսի հասարակութեան մէջ, որի բոլոր դասակարգերը պերճասիրութեան որոշ սովորութիւններ ունին. պսակուել ուզողը սպասում է այն օրին, երբ նա իւր կնոջն ու որդւոցը կարող է տալ այդ պերճանքը, սակայն շատ անգամ այդ օրին հասնում է մարդ հասակն առած ու կեանքի հետ կռիւ մղելուց յետոյ, երբ արդէն ընտանեկան օջախ հիմնելու ամեն յոյս կորած է: Գալով հարուստներին, դոցա մէջ կայ անշուշտ ատելութիւն դէպի ամուսնութիւնը, սակայն ես այդ չեմ կարող բացատրել: Տնտեսական պայմանները չեն կարող այդտեղ մեծ ներգործութիւն ունենալ, քանի որ ամուսնութիւնը միջոց է տալիս թէ սրտերը և թէ ժառանգութիւնը միացնելու: Ուրեմն ինչո՞ւ հարուստները սակաւ են պսակվում: Դժուար է այդ հարցին պատասխանել: Մի բան միայն անհերքելի է, այսինքն այն, որ անգլիական բարձր դասակարգի մէջ հետզհետէ աւելի ընդհանրանում է մի տեսակ ամուսնութիւն, որ ոչ կենսաբանական է և ոչ հոգեբանական, այլ լոկ ընկերական: Օրինակ յիսուն տարեկան մի մարդ, հարուստ, իւր ասպարիզի ծայրը հասած, հոգսից ու վատտակից ազատ, պսակվում է մի քառասուն, քառասուն ու հինգ տարեկան, երբեմն մինչև անգամ տարիքով իրեն հաւասար կնոջ հետ

և երկուսը միասին գնում են բնակուեցու Լօնդոնի որ և է սպրկիկ (fashionable) քաղաքամասնում հարուստ անգլիացու սրտով ուզած, մեծ ճոխութեամբ կահաւորած մի տան մէջ, ուր այր և կին կարող են հիւրեր ընդունել և դառնալ կենդոն մի փոքրիկ շրջանի, ուր ամենապատուաւոր տեղը իրենք կը բռնեն: Ես ասացի, որ դա մի ընկերական ամուսնութիւն է և ոչ զբայական կամ հոգեբանական, վասն զի իրօք դժուար է ենթադրել որ և է սեռական հրապոյր այդ տեսակի երկու ամուսինների մէջ: Դա այնպիսի մի ամուսնութիւն է, որ կը մնայ անզաւակ և կը դառնայ մի միջոց թէ էրկան և թէ կնոջ համար, կեանքի մի ընկեր ձեռք բերելու և երկուսով ի միասին մի աւելի փայլուն դեր խաղալու ընկերութեան մէջ: Բնական չէ այդ ամուսնութիւնը, այլ, եթէ կարելի է այսպէս ասել-ծայրայեղ արուեստական, որ միշտ տարօրինակ տպաւորութիւն է անում մի Խտաւացու կամ մի Քրանսիացու վերայ, որի գլուխը, սիրոյ նկատմամբ, տակաւին լինէ և ուսմանտիքական գաղափարներով:

Սակայն պատճառը ինչ կուզէ թող լինի, ստոյգն այն է, որ օրիորդների թիւը Անգլիայում ահագին է և նոցա ընկերական ազդեցութիւնը՝ նշանաւոր. մինչև անգամ ես կարող եմ ասել, թէ առանց սպիշստերների պոսիքն անպսակ կանանց, անկարելի է ըմբռնել Անգլիայի էութիւնը: Եւ ահա պարզ ի պարզոյ այդ ազդեցութիւնն է, որ մենք պէտք է բնալուծենք:

Ներկայ դարի անգլիական կեանքի ամենահետաքրքրական երևոյթներից մէկն է կանանց արշաւանքը դէպի այն ամեն ասպարէզը, որ երբեմն այր մարդոց մենաշնորհութիւնն էր՝ արհեստ, գեղարուեստ, գիտութիւն և այլն. կինը շարունակ բարձրանում ու բարձրանում է, ընդլայնելով գեղւոյ և շնորհաց միջնորդի սահմանները, ուր նա իշխել է

քաղաքակրթութեան առաջին օրերից սկսած: Իսկ անգլիացի կնոջ այդ յաղթական վերելքը ուղղակի յարաբերութիւն ունի անպսակ կանանց թուի ահագին աճման հետ: Լօնդոնում մի անգամ վիճում էին իմ և պ. Լօմբրոզօի յայտնած գաղափարների դէմ՝ կանանց և նոցա ու այր մարդոց մէջ եղած մտաւոր տարբերութեանց նկատմամբ. և որպէս զի հերքեն այդ տարբերութեան գոյութիւնը, օրինակ էին բերում անգլիացի կանանց, որոնք ամեն գործ կատարում են, ինչ որ այր մարդիկ, մարդկային գործունէութեան գրեթէ բոլոր ասպարէզներում: Տեսնելով որ վէճը երկարում է, ես կարճ կտրեցի՝ «բայց դոքա կանայք չեն. դոքա կազմում են մի երրորդ սեռ»: Ես կարծեցի թէ իմ ասածը լոկ մի սրախօսութիւն էր, որով մարդ աղատւում է մի երկար ու դժուարալոյծ վիճաբանութիւնից. բայց վերջը, աւելի խորհրդածելով այդ հարցի վերայ, որչափ աւելի առիթ ունեցայ դիտողութեան առնել մի առաւել մեծ թիւ այդ անգլիացի օրիորդների, ես համոզուեցայ, որ այդ սրախօսութիւնը մի ֆիզիօլոգիական և հոգեբանական ճշմարտութիւն է արտայայտում մի յայտնի կարեւոր չափով: Անպսակ կնոջ դիրքը, սիրոյ և մայրական գործունէութեան չքացումը անշուշտ շատ կողմից փոփոխւում ու խեղաթիւրւում է կնոջ անձնաւորութիւնը, որովհետեւ մի կին, որ ոչ մայր է ոչ ամուսին, անկատար մի կին է. սակայն միւս կողմից այդ զգացումը զօրացնում է նորա անձնաւորութիւնը, կարելի դարձնելով որոշ ծայրայեղ զարգացումներ և այլ որոշ մասերի սնդազանցութիւն (hypertrophie), որոնք կարող են միւս պահանքների վնասը շտկել: Սերման գործունէութիւնը բնաբանական ու հոգեբանական ահագին ուժ է խլում թէ մարդուց և թէ կնոջից, մանաւանդ կնոջից, որ պիտի կազմէ նորաստեղծ էակը իւր իսկ կազմուածքի նիւթից, որ պիտի կերակրէ և խնամէ նորան նորա գոյութեան առաջին շրջանում և վերջապէս ամեն րոպէ հազար

ու մի աշխատանք ու չարչարանք պիտի կրէ նրա համար: Արդ, հեռացրէք այդ մարմնական ու հոգեկան ուժերի սպառումը և ուժի այդ ամբողջ հարստութիւնը կը մնայ կնոջ ձեռքում ի գործադրութիւն իւր մասնաւոր նպատակներին: Նա չէ վայելում այն մարմնական անբարոյականութիւնը, որի մասին խօսում է Աէյսմանը. մի ամբողջ սերունդ փք դադարի դորանով և յաւիտեան ջարդ ու փշուր կ'լինի. սակայն սիրոյ և մայրութեան բարձումը նորա ձեռքը կը տայ իւր անհատական բոլոր ուժերը: Մշտական կուսութեան ուխտը կամ սովորութիւնը, գրում է պ. Գիւյօ, նոյն իսկ վանական կեանքը մեր օրերում մի անսպասելի պաշտպան են գտել յանձին պ. Ռընանի: Իրաւ է, նորա տեսակէտը միանգամայն տարբեր է բրիտոնէական տեսակէտից: Եթէ նա սաստիկ գովում է մշտական կուսութիւնը նա այդ անում է լոկ ֆիզիօլօգիական հայեցակէտով. նա կուսական կեանքի վերայ նայում է իբրեւ միջոց մտաւոր արդիւնաբերութիւնը և ուղեղի ընդունակութիւնը աճեցնելու: Նորա կարծիքով մի տեսակ հակառակութիւն կայ կատարեալ մտաւոր զարգացման և սիրոյ արգաւանդութեան մէջ. ճշմարիտ գիտնականը, նորա կարծիքով, պիտի կենդրոնացնէ իւր բոլոր ուժը իւր ուղեղի մէջ, սիրէ միմիայն վերացական բաներ կամ ցնորական կերպարաններ. այդպէս մղելով իւր բոլոր կենսական ուժերը դէպի գլուխը, նորա մոտքը կը հասնի այն կրկնակի ծաղիկների զարգացման, որոց հրէշաշին գեղեցկութիւնը որ յառաջ է գալիս որձանի թերթիկ դառնալովը, հետեանք է ամլութեան ¹⁾: Իրաւ է, եղել են հերքողներ, թէ՛ Ռընանի և ուրիշների արած այդ գիտողութիւնը այր մարդկանց նկատմամբ, ճիշդ լինի նաև կանանց վերաբերմամբ. դոցա կարծիքով, սէրը, որ թու-

¹⁾ «Ապագայի անկրօնութիւնը» Փարիզ 1889. եր. 257:

չացնում է այլ մարդու մտաւոր ընդունակութիւնը, վառում է կնոջ ձեռքը և, ինչպէս ասել են մի տեղ Գօնկուռ եղբայրները, չը կայ իբր մի մեծ գործ, որ ստեղծած լինի որ և է կոյս աղջիկ: Ես չեմ ուզում վիճել ոյդ վճռի դէմ. սակայն ընդունելով անգամ, որ կուսութիւնը կնոջը անընդունակ է դարձնում մտաւոր մեծ ստեղծագործութեան, այսու հանդերձ նորան տալիս է հաւանականութիւն յաջողութիւն ունենալու կեանքի մրցման մէջ: Այն բոլոր միջին դասակարգի դեռահաս օրիորդները, որոնք ամուսին չը գտնելով, իրենց ապրուստը իրենց ձեռքով պիտի հոգան, պէտք չունին «Աստուածային կատակերգութիւն» կամ «Համլէտ» գրելու. բաւական է, որ նոքա կարողանան որ և է մասնագիտութեամբ այն չափով զբաղուել, որ նոցա աշխատանքը խնդրուի և գնահատուի: Եւ հէնց այդ կուսական կեանքի շնորհիւն է, որ կինը այնպիսի լաւ, երբեմն այլ մարդուց աւելի լաւ յաջողութիւն է ունենում, բոլոր մասնագիտութեանց մէջ. չունենալով ամուսին, ընտանիք, զաւակներ, նա մտածում է միմիայն իւր սնունդի և իւր աշխատանքի մասին. նորա բոլոր մարմնական ու հոգեկան ուժերը կենդրոնանում են աշխատանքի միակ ասպարիզում, քանի որ ոչ մայրութեան յառաջ բերած մարմնոյ մաշումը, ոչ սիրոյ յուզիչ կիրքը, ոչ ընտանիքի տանջող հոգսերը նորան չեն զբաղեցնում. նորա արտագրիչ զօրութիւնը բազմապատկւում է այն ամենով, որ նա խլում է ծննդաբերութեան պարտականութիւնից: Բացի դորանից, քանի որ կեանքը մի անողոր շահատակութիւն է, անպսակ կնոջը յաջողում է շատ անգամ այդ կռուի մէջ ցոյց տալ այնպիսի յամառութիւն ու դաժանութիւն, որ շատ այլ մարդիկ անընդունակ կ'լինէին մէջ բերելու, վասն զի մայրութիւնը չէ արել այդ կնոջ հոգու վերայ իւր մեղմացուցիչ ազդեցութիւնը և մարդկային էակի բնածին եսամոլութիւնը այդտեղ հասնումէ իւր սաստկութեան գագաթնակէտին, առանց

մեղմանալու մարդկային գործունէութեան ամենամարդասիրական տեսակով:

Եթէ այդ էակները այդքան յաջողութիւն ունին, պատճառն այն է, որ դոքա, հոգեբանական առմամբ, իսկական կանայք չեն, այլ մի երրորդ չեզոք սեռ, վասն զի կնոջ գլխաւոր գործունէութիւնը բարձուած է նոցա միջից, ուստի և դոցա մէջ երեւան է գալիս սաստիկ փոփոխուած կանացի մի տիպար: Երեւակայութեամբ կարելի է համեմատել այդ տեսակի կանանց մեղուների չեզոք մշակների հետ. նոքա նոյնպէս խելացի են, նոյնպէս գործունեայ, արիասիրտ, որձերից գերազանց. նոքա ևս էգ չեն, որովհետեւ ֆիզիոլոգիայէս մայրութիւնը չքացրած է նոցա մէջ. նոցա գերակշռութիւնը ամլութեան հետեւանք է: Նոյնն է և մարդկային ցեղի մէջ. այն կանայք, որոնք ոչ մայր են ոչ ամուսին, այսինքն կազմում են մի նոր, երրորդ սեռ, գերազանցում են իսկական կանանց ու այր մարդկանց. նոքա կեանքի մրցման մէջ շատ ուժեւոր են գործ դնում, եթէ կուզէք փոքրիկ, բայց աւելի կենդրոնացած ուժեր, որոնք երաշխաւորում են նոցա համար գրեթէ միշտ փայլուն յաղթանակներ: Հարցրէք անգլիացի վաճառականներին ու գործարանատէրերին, որոնց մօտ ծառայում են սպինստերներ. նոքա գրեթէ բոլորն էլ ձեզ կասեն թէ աւելի գոհ են այդ կանանցից կան այր մարդկանցից: Մի ահագին մրցութիւն պիտի անի ուրեմն ամլութեամբ զօրացած այդ երրորդ սեռը այր մարդկանց ու կանանց, ներմուծելով խռովութեան մի նոր տարր ընկերական կեանքի մէջ: Իսկապէս, գոյութեան այդպիսի կատաղի կռուի մէջ, մի առաւելութիւն է, երբ անհրաժեշտ պէտքերից մէկը կամ միւսը պակաս է, հետեւանքը ինչ կուզէ թող լինի: Ենթադրենք թէ մէկը կարողանում է ապրել առանց ուտելու. չէ՞ որ դորանով մի հաւանականութիւն աւելի կունենար նա կեանքի մէջ յաջողութիւն ունենալու: Յաջողութեան նոյն

հաւանականութիւնը ունին այն կանայք, որոնցից բարձեւած է կեանքի միւս մեծ հոգսը:

Եթէ անգլիացի կինը այնքան մեծ դեր է կատարում քաղաքական գործերում, այդ ըստ մեծի մասին սպինստերների շնորհիւն է: Յայտնի է, որ Անգլիայի երկու մեծ կուսակցութիւններից իւրաքանչիւրը իրենց բանակում ունի ամառօնների մի խումբ՝ պահանջողականներին՝ Primrose League ընկերութիւնն է, իսկ ազատամիտներին՝ Women's Liberal Federation (կանանց ազատամիտ դաշնակցութիւն): Դոցա եռանդը, մանաւանդ ընտրութեանց ժամանակ, նշանաւոր է և նոցա ազդեցութիւնից օգտուելը ամենեւին չեն արհամարհում երկու կուսակցութեանց պարագլուխները: Այդ երկույթը անշուշտ հետեանք է մասամբ այն իրողութեան, որ անգլիացի կինը ընդհանրապէս աւելի զարգացած լինելով, աւելի է հետաքրքրւում քաղաքական գործերով, քան նորա քոյրերը Եւրոպայի ցամաքում: Բայց արդեօք, եթէ անգլիացի կանայք ամենքը, կամ գրեթէ ամենքը պսակուած լինէին, հետեալար իրենց վերայ ունենային երեսաներին խնամելու, ընտանիքը կառավարելու հոգսը, այդ ընկերութիւնները այդչափ բազմանգամ և այդքան զօրեղ կլինէին: Երկու ընկերութեանց մէջ ևս կան անշուշտ ամուսնացած կանայք, որոնք երբեմն առաջնակարգ տեղ են բռնում, սակայն բոլոր այն գործերը, որոնք ամենից շատ ժամանակ, եռանդ և անձնուիրութիւն են պահանջում, գրեթէ բոլորն էլ յանձնուած են օրիորդներին: Գոնէ այդ սյուպէս է Women's Liberal Federation-ի մէջ, որ ես կարողացել եմ իմօտոյ ուսումնասիրել. սակայն չեմ կասկածում, որ Primrose League-ը նոյն պայմանների մէջ է գտնւում: Եւ այդ դիւրին է բացատրել. Հարուստ սպինստերները, որոնք

պէտք չունին իրենց ապրուստը հայթայթելու համար աշխատելու, որոնց միտքը միանգամայն ազատ է ընտանեկան հոգսերից, բնազդմամբ կարիք են զգում որ և է գործով զբաղուելու, մանաւանդ այնպիսի մի երկրում, ուր գործունէութիւնը ցեղին յատուկ ֆիլիօզփիական մի պահանջ է: Ենթարկուելով այդ պահանջին, իւրաքանչիւր ոք իւր ճաշակին է հետևում: Որպէս շատերը անձնատուր են լինում կրօնական զբաղմանց, գեղարուեստի, գրականութեան, այնպէս էլ շատ շատերը ընկնում են քաղաքականութեան մէջ: Անպսակ կինը այլ ևս լիակատար կին չէ, բառի բուն իմաստով: Նա պատկանում է մի չեզոք սեռի, որ ֆիզիքայէս և բարոյապէս կորցնում է կանացի որոշ յատկութիւններ և որ որոշ կողմերով մօտենալով այր մարդուն, շատ անգամ արտայայտում է արական ճաշակ և բաւականին բուռն ցանկութիւն այր մարդուն հետևելու: Արդ, գործունէութեան ո՞ր ասպարէզն է ներկայումս առաւել բնորոշ արական սեռի համար քան քաղաքականութիւնը: Եւ ահա հանդէս են գալիս բազմաթիւ սպինստերներ, որոնք, այր մարդոց նման, խելքահան են լինում զանազան միտինգներին, ընտրողական պայքարի, ճառերի ու վեճերի համար: Այլ և նոցա ուժը այդ ասպարիզում, ևս առաւել մեծ է այն պատճառով, որ նոքա, մեր օրերում, միանգամայն անշահագրգիռ են: Քաղաքական փառասիրութիւն նոքա չեն կարող ունենալ, քանի որ իրենք ընտրելի չեն: Հետևաբար նոքա անձնատուր են լինում քաղաքականութեան զգալով մի ներքին պահանջ իրենց միտքը զբաղեցնելու, առանց խարդախութեան ու գաղտնի միտումների և նոքա այդտեղ գործ են դնում կատարեալ անկեղծ ոգևորութիւնը մի հոգու, որ ձանձրանում էր անգործութիւնից և որ վերջապէս հնար գտաւ մի հաճելի և հեաքբքբական գործունէութեան նուիրուելու:

Սակայն իրերի այդ վիճակը այլ ևս երկար չի տևի: Եթէ սկզբում մի կամ միւս կուսակցութեան համար պրո-

պագանդ անելու երկրորդական դերը գոհացնումէր այդ քաղաքագէտ կանանց, այսօր այլ ևս չէ բաւում այդ նուրբ սկսում են պահանջել քաղաքական իրաւունքներ նոյն իսկ իրենց համար: Կյաջողին արդեօք: Ինձ թւումէ թէ կը-յաջողին, վասն զի այդ պահանջողների թւում, բացի հա-րուստ սպինստերներից, որոց համար քաղաքականութիւնը մի նորաձեւ զբօսանք (sport) է, ահագին բազմութիւն աշ-խատանքի դատապարտուած սպինստերների: Սորա ճիշտ նոյնպիսի շահեր ունին պաշտպանելու որպէս այր մարդիկ: Նորա-ծանօթ են կեանքին ու գործերին, որպէս այր մար-դիկ և չեն կարող հասկանալ, թէ ինչո՞ւ նոցա ձեռքը չեն տալիս իրենց շահերը պաշտպանելու նոյն միջոցները, որ ու-նին այր մարդիկ, քանի որ իրենք ոչ ամուսին, ոչ եղբայր և ոչ ալ ոք ունին, որ յանձն առնէ այդ շահերը իրենց համար պաշտպանել: Դոցա հանդէպ կանանց քաղաքական իրաւունք-ներն ընդարձակելու դէմ եղած բոլոր հին պատճառաբանու-թիւնները խորտակում են և քանի որ իրական շահերի և բանականութեան լուրջ ձայնն է, որ լսեցնում են սպին-ստերները այդ հարցի մէջ, ուստի կանանց իրաւանց շար-ժումը գնալով աճում ու մօտենում է իւր յաղթանակին: Սակայն, ինչպէս տեսնումենք, այդ շարժումը չէ բղխում ար-դարադատութեան վերացական սկզբունքի դիւրագործով յաղ-թանակից, այլ ուղղակի կապ ունի կանացի այն մեծ ճգնա-ժամի հետ, որ Անգլիայում այնքան կանանց ստիպումէ ան-պսակ մնալ. կարելի է ասել թէ գրեթէ ամենից մեծ ճգնա-ժամն է, որին երբէք ենթակայ է եղել կինը քաղաքակրթու-թեան պատմութեան ամբողջ ընթացքում և վերջանումէ ա-մենամեծ յեղափոխութեամբ, որ երբ և իցէ տեղի է ունե-ցել կանանց շրջանում:

Մինչև այժմ մենք աչքի անցրինք այն կերպարանափոխութիւնները, որ յառաջ է բերում այդ անպսակ կանանց բաղմութիւնը նոյն իսկ կանանց հասարակութեան մէջ. այժմ պիտի քննութեան առնենք այն ներգործութիւնը, որ նա ունի ամբողջ հասարակութեան վերայ: Սիրոյ և մայրութեան վերացումը վրդովում, և, այսպէս ասած, հիմնի վերյեղափոխում է կնոջ գաղափարների և զգացմանց սիստեմը. և իսկապէս՝ անպսակ կնոջ այդ մասամբ անբնական յուզմունքն է, որ ամենից ուժգին կերպով ներգործումէ հասարակութեան վերայ:

Անգլիական հասարակութեան մէջ մի այլ՝ հոգեբանօրէն չնաչխարիկ երեւոյթներից մէկն էլ, որ անշուշտ մեծաւ մասամբ հետեւանք է սպիւնստերների ազդեցութեան, անասնոց խնամքն է: Ի՞նչ անուշ բան է մի շուն կամ մի կատու լինել անգլիացի որ և է պատուաւոր տան մէջ: Անգլիան անասնոց արքայութիւնն է. շուն, կատու, ձի, կապիկ ոչ մի տեղ այնքան պաշտպանուած չեն, որքան այնտեղ. օրէնքով, սովորութիւններով արանց և կանանց ամբողջ լէգիոններով, որոնց զլուխ կանգնած է Վիկտորիա թագուհին. նոցա մարմինը պաշտպանվումէ նոյն եռանդով թէ կռպիտ կառապանի մտրակի հարուածների և թէ բնագէտի կտրոցի դէմ, որ նոցա փորոտիքում մարդկային առողջապահութեան գաղտնիքն է որոնում: Ողջահերձ (vivisecteur) բնագէտը նոյն իսկ ատելի մի անձն է Անգլիայում. այդտեղ նա իւր չորս կողմն ունի այն կասկածոտ չարակամութիւնը, որ երբեմն միջին դարերում, ալեքիմիքները յարուցանում էին իրենց դէմ. նա պէտք է առանձին թոյլտուութիւն խնդրէ տեղական վարչութիւնից ողջահերձութեան դահլիճ բանալու և այդ թոյլտուութիւնը ստանալու համար նա գրեթէ միշտ ստիպուած է անցնել անարգանքի ու բողոքի այն տարափի միջով, որ կտեղայ նորա վերայ խել մի կատաղի անասնասէրների կողմից: Մարդիկ չեն քաշւում, որեւէ շան կաշին աղատելու հա-

մար, գիտութեան ամենահռչակաւոր մշակներին վերաւորե-
լուց: Ես տեսայ, օրինակի համար, փողոցներում բազմաթիւ
հրապարակական հայհոյալից յայտարարութիւններ մեծահռ-
չակ Պաստէօրի հասցէին ուղղած, որովհետեւ Ձեզեայում
ուզում էին կատարած գաղանի կծածից բժշկելու բուժարան
հիմնել: Շնորի համար Անգլիան ազատութեան իդէալական
մի աշխարհ է, վասն զի այնտեղ նոքա ցոկահայի ստրկու-
թեան չեն ենթարկուած. փորձ եղաւ, մի բանի տարի ա-
ռաջ, շնորի ազատ երախը պարփակելու, սակայն մի մեծ
վերդովմունք զինաթափ արեց այդ շարժման պա ագլուխներին:
Վերջապէս Աստուած չանէ, որ զարկէր որ և է անասունի,
մանաւանդ Լօնդօնի փողոցներում. անպատճառ տեղն ու տե-
ղը կը գտնուի մի ալօլիսմէն (ոստիկան) կամ անասնախնամ
ընկերութեան որ և է անգամ, որ չի դանդաղի երթալ
յայտնել ձեր յանցանքը և ձեզ ենթարկել 10 կամ 20
շիլլինգ տուգանքի, դատաւորի կողմից էլ մի լաւ, զորս դու
պատուիրեցեր, յանդիմանութիւն էլ վրէն: Մի խօսքով, Անգ-
լիայում աւելի լաւ է շուն կամ կատու լինել, քան աղքատ
Անտանեկան մի անասունի հասարակական դիրքը անհամեմատ
աւելի բարւոք է, քան մի թշուառ, արհամարհուած փեշակի
տէր բանւորի դիրքը:

Այդ հիւանդոտ դիւրազգացութիւնը մի ժողովրդի մէջ,
որ շատ ուրիշ կողմերով այնքան լըջամիտ, այնքան հաստա-
տակամ է, բացատրուումէ միմիայն սպինստերների աղ-
դեցութեամբ և նոցա անքնական յուզմամբ: Անպսակ կա-
նայք ընդհանրապէս սիրում են անասուններին, վասն զի
այդ ճանապարհով նոքա մասամբ գոհացումն են տալիս մայ-
րական բնավգման: Վատուն կամ շունը, մանաւանդ շունը,
որ ամեն երկրում կնոջ սիրած բանն է, սպինստերի հա-
մար զաւակի տեղն է բռնում, որովհետեւ կինը կարիք է
զգում սիրելու և խնամելու տկար արարածներին: Այդ
նկատելի է մինչև իսկ վայրենի ժողովրդների մէջ. այդպէս

օրինակ Թասմանիայում ¹⁾ ուր որդեսպանութիւնը մի սովորութիւն, մինչև անգամ մի հանրային պարտաւորութիւն է, այն կանայք, որոց զաւակներին սպանել են, մխիթարւում են մի փոքրիկ շուն մեծացնելով: Անպսակ կինը, որ ցաւ է զգում երբ իւր շունը առաւօտը հաց չէ կերել, կամ որ անմիջապէս ուղարկում է անասնաբուծի յետևից, հենց որ իւր անասնիկի դէմքը տեսնում է, հպատակում է նոյն ֆիզիոլոգիական հակմանը: Ընկերական անբնական պայմանները կարողացել են խորտակել նորա մէջ իւր սեռի ֆիզիքական օրէնքը, սակայն նորա հոգու անդիմադրելի կարիքները մնում են նոյնը, և թէև յեղաշրջուած, խեղաթիւրուած, այլասեռուած, դարձեալ ճգնում են, ամեն խոչընդոտների հակառակ, ուղղակի կամ անուղղակի բաւարարութիւն ստանալ: Դուք կարող էք ոչնչացնել կնոջ մէջ ինչ որ կուզէք, բայց չէք կարող մեռցնել նորա մէջ մայրը. մայրութիւնը նորա մէջ միշտ հանդէս կը գայ վեհ կամ ծիծաղելի կերպարանքով՝ կամ շնաչխարհիկ անձնութեամբ դէպի մարդկային անհատը, կամ ամենամիտ դիւրազգացութեամբ դէպի շունն ու կատուն: Այժմ երևակայեցէք մի հասարակութիւն, ուր այդ անպսակ կանանց թիւը լեգիօններ են և դուք դիւրութեամբ կը հասկանաք, որ նոքա կը հիմնեն այնտեղ անասնոց խնամելու մի կատարեալ կրօնք: Անասունների օգտին եղած բոլոր շարժմանց մէջ նոքա առաջին տեղն են բռնում յառաջ մղելով անտարբերներին, խլելով կասկածոտների կեղծաւոր հաւանութիւնը, ջերմացնելով գաղջ ու երկչոտ կեղծ դիւրագորովներին: Կեանքի ամեն պարագաներում իրենց ճառերով, իրենց անձնական օրինակով, իրենց վարքով նոքա հալեցնում են մարդոց մէջ անասունները յարգելու և սի-

1) Կղզի է Աւստրալիայի հարաւում: Առաջ կոչվում էր Վանդիմենեան կղզի:

րելու գաղափարը. մեծ թէ փոքր պարագաներում նոքա միտ գիտակցաբար թէ անգիտակցօրէն պաշտպան են կանգնում անասնոց դատին: Այդ յաղթանակը առաւել դիւրին էր տանել Անգլիայում, քանի որ Անգլիացիք, ինչպէս բոլոր գերմանական ցեղի ժողովուրդները, իբնէ գաղափարական և ազնիւ են, ուստի և ընդունակ են հակուելու դէպի մէն մի դիւրագգաց վարդապետութիւն: Անշուշտ այդ գաղափարահանութիւնն ու ազնւութիւնը շատ անգամ չքանում են գոյութեան կռուի կատաղի ընդհարումների մէջ, տեղի տալով տմարդութեան ու եսամոլութեան. այսու հանդերձ նոքա ժամանակ առ ժամանակ հնար են գտնում երևան գալու այդտեղի հոգու խորքերում, այս կամ այն կերպարանքով, երբեմն Շէլլէի նման գերազանց իդէալիստի երգերում, որոնք ասես թէ մի առանձին տեսակներ լինէին, կամ որ և է դիւրագորով նպատակով յառաջ եկած ժողովրդական շարժմանց մէջ, որպիսիք հնարաւոր են միմիայն Անգլիայում: Այդպէս ահա նոքա մի կողմից Աֆրիկայում կոտորում են, միւս կողմից ազատում են շների կեանքը Անգլիայում:

Անգլիայում բարոյական չնաշխարիկ երևոյթներից մէկն էլ, որ անկարելի կլինէր բացատրել առանց սալինստերնների գոյութեան, անգլիական հասարակութեան տարօրինակ շինծու պարկեշտութիւնն է:

Յայտնի է, որ ոչ մի երկրում սեռական ամօթխածութիւնը այնքան մեծ չէ, որքան Անգլիայում: Սեռական յարաբերութեան ամենափոքր ակնարկութիւնն իսկ արգելուած է թէ գրուածքի և թէ խօսակցութեան մէջ: Նոյն իսկ մի քանի անմեղ խօսքեր, օրինակ մերկ, մերկուլութիւն որոշեալ դէպքերում կարող են գայթակղութիւն պատճառել: Արտաքին պարկեշտութեան այդ կանոնը այնքան զօրեղ է, որ շատ անգամ գիտնական մարդիկ լժուար կացութեան մէջ են գտնվում, երբ նոքա ստիպուած են որ և է դժուարա-

պատում փաստ մէջ բերելու: Օրինակի համար Հերբերտ Սպենսէրը իւր *ընկերագիտութիւն* (Sociologie) գրութեան մէջ մի տեղ խօսելով թլփատութեան (phallotomie) մասին, անմիջապէս ներողութիւն է խնդրում ընթերցողներէից: Էմիլ Զօլաի առաջին անգլիացի հրատարակիչը հալածանքի ու դատապարտութեան ենթարկուեցաւ պարկեշտութիւնը ոտնակոխ անելու համար և այնպիսի վէպիկներ, այնպիսիք են Արման Սիլվեստրինը և Վատիւլ Մանդէսինը ոչ մի անգլիական օրաթերթ չի ընդունի իւր մէջ: Աերջապէս անգլիացւոց ճանաչող մարդիկ լաւ գիտեն, որ դիւրին բան չէ երբ խօսակցութեան նիւթ են դառնում յայտնի առարկաներ, մինչև անգամ երբ կանայք բացակայ են:

Անկասկած այդ պարկեշտասիրութիւնը յառաջ է եկել հոգեբանական ու ընկերական շատ բարդ պատճառներից. փոքր չէ եղել, օրինակի համար պուրիտանական ¹⁾ աւանդութեան ազդեցութիւնը. սակայն անհնարին է կասկածել որ եթէ այդ պարկեշտասիրութիւնը այդպէս երկար պահպանուել է իբրև ընկերական կանոն իւր ծաղրածութեան հասնող խտութեամբ, դորա պատճառը գլխաւորապէս *սպիրիտներն* են: Այդ տեսակ փաստերի նկատմամբ պառաւաճ օրիորդի ներկայութիւնը աւելի վտանգաւոր է բան դեռահաս աղջկանը: Դեռահաս աղջկայ ներկայութեամբ դուք դեռ կարողէք խօսել որոշ համարձակութեամբ, ենթադրելով, որ նա ոչինչ չը գիտէ. բայց այդպիսի մի ենթադրութիւն միանգամայն անմիտ է, երբ ձեր առջև կեցած է յիսուն տարեկան մի պատկառելի մատրօնա: Արդ, որպէս զի երկու անձինք կարողանան իրարու հետ խօսել սիրոյ

¹⁾ Պուրիտան (մաքրակրօն) կամ պրեսբիտերեան կոչվում են Անգլիայում բողոքականների մի տեսակը, որոնք յայտնի են իրենց խստակրօն ու մաքրակենցաղ բարքով:

Ծան. Թարգմ.

մասին ազատօրէն և առանց ամաչելու, պէտք է որ երկուսն և եթ ճաշակած լինին նորան, կամ երկուսն և եթ միամիտ (ամուսնացած անձինք, կամ դեռահաս օրիորդներ միմեանց մէջ ամենևին կամ շատ քիչ են քաջվում): Սակայն սէրը գիտցող մի անձնաւորութեան և մի չիմացողի միջև ամօթ-խածութիւնը անմիջապէս յայտնվումէ: Այս էլ կայ, որ ընդհանուր ֆիզիօլոգիական մի առանձին նկրտումով, մարդիկ երեսանց արհամարհում են այն, ինչին չեն կարողացել հասնել: Անյայտութեան մէջ մնացած մարդը ցոյց է տալիս արհամարհանք դէպի փառքը, աղքատութեան մատնուածը ասում է թէ իրեն ինչի՞ն են պէտք Ռօտշիլտի միլիօնները: Այդպէս էլ այն կինը, որ չէ ճաշակել սէրը, բնազդամբ սոսկում է նորանից և բողոքում է այն բոլոր գրքերի, ճառերի, տեսութիւնների ու սովորութիւնների դէմ, որոնք ձգտում են շատ մեծ կարեւորութիւն տալ կենսական այդ տարրին, որից նա հրաժարուել է: 'Ի հարկէ, եթէ այդ անպսակ կանայք փոքրածիւ լինէին, նոցա ազդեցութիւնը չէր էլ կարող նկատուիլ: Բայց քանի որ նոքա լէգիոններ են կազմում, եթէ այդ ազդեցութիւնը իրեն օժանդակիչ ունի նախընթաց աւանդութիւնը, սպիւնստերի հիւանդատարտաքին պարկեշտութիւնը դիւրութեամբ կարող է դառնալ մի չափազանց խիստ ընկերական կանոն:

Մինչև այժմ մենք տեսանք երևոյթի յոռի կողմը, այսինքն այն բոլոր անբնական ու շինծու գգացմունքները, գաղափարներն ու սովորութիւնները, որ ներմուծում են ընկերութեան մէջ սպիւնստերները. այժմ տեսնենք լաւ կողմը, այսինքն այն ծառայութիւնները, որ անումէ անպսակ կինը այն ընկերութեանը, որ նրան զրկել է կնոջ կեանքի ամենախորին ու ամենաբուռն վայելքներից:

Յայտնի է, որ Անգլիան այն երկիրն է, ուր բարեգոր-

ժական ձեռնարկութիւնները ամենաընդարձակ ծաւալ են ստացել. նոցա տեսակների բազմազանութիւնը, նոցա կազմակերպութեան ահագին մեծութիւնն և կատարելութիւնը, նոցա տրամադրութեան ներքոյ դրուած հարստութիւնը միանգամայն չլուծած ու չտեսնուած բաներ են: Եւ այդ առաւել զարմանալի է այն պատճառով, որ բարեգործութիւնը, Անգլիայում, իրեն օժանդակիչ չունի կրօնական բարեպաշտութեան այն ահագին ուժերը, որպիսին նա ունի Ֆրանսիայում և Իտալիայում. Անգլիկան եկեղեցին ոչինչ այդպիսի բան չունի, որ կարելի լինէր համեմատել կաթօլիկ եկեղեցու հրաշալի հիմնարկութեանց հետ: Գալով աղանդաւոր եկեղեցիներին, նոքա չափական բազմութիւն ու մանր են, որպէս զի կարողանային հիմնել այդպիսի ահագին հաստատութիւններ:

Եթէ, չնայելով այդ հանգամանքներին բարեգործութիւնը Անգլիայում այդպիսի լայնածաւալ զարգացման է հասել, այդ միսսների եւ սպինստերների, այսինքն հարուստ դասակարգի անպսակ կանանց շնորհիւն է: Գրեթէ բոլոր հիմնարկութեանց մէջ դուք կը տեսնէք, որ միսսները, պառաւ օրիորդները դոցա հոգին ու նեցուկն են. շատ անգամ նոքա են յղացել ու հիմնել այդ հիմնարկութիւնը. գրեթէ միշտ նոքա են վարում այդ ձեռնարկութիւնը, նոքա են դրամ ժողովում, նոքա են իսկապէս այր մարդոց գործերը կատարում, որոց լոկ անուններն են նշանակվում վարչական խորհրդի յայտարարութեանց մէջ, և որոնք, իհարկէ ուրիշ շատ զբաղմունքներ ունին, բան որ կարող լինին լրջօրէն զբաղուելու այդ ձեռնարկութիւններով: Անպսակ կանայք մասնակցում են նոյնպէս չքաւոր դասակարգերի օգտին եղած բոլոր շարժումներին և այդ շարժմանց ամենաեռանդուն գործիչներն են. նոցա կը գտնէք դուք բոլոր դիւրագործող խաչակիր արշաւանքների մէջ՝ լինի դա գաղթավայրերում՝ ճորտութեան վերացման, թէ յիմարա-

նոցաների բարեփոխման խնդիրը, միշտ եռանդուն, անխոնջ,
 երջանիկ՝ իւր անձը նուիրելով բազմաթիւ թշուառների ի-
 րական կամ ցնորական երջանկութեան համար, նմանելով
 երբեմն Դօն-Քիշօտին, երբեմն մեծ սրբերին, սակայն միշտ
 համակրելի, միշտ հիացման ու յարգանաց արժանի: Այդ
 ամենի եզրակացութիւնը շատ հետաքրքրական է: Քանն այն
 է, որ մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս մեր օրերում կազմ-
 վում է ինքն իրեն, առանց կրօնական գաղափարների ազ-
 դեցութեան, այն մարդասիրական ամուրիութիւնը, որ մին-
 չեւ այժմ քրիստոնէութեան մենաշնորհութիւնն էր: Անգ-
 լիան լիքն է կոյսերով, որոնք, առանց ուխտ առած լինե-
 լու և շարունակ ապրելով հասարակութեան մէջ, ճիշտ նոյն
 հոգեբանական ու ընկերական պաշտօնն են կատարում, որ-
 պիսին կատարում են «Օգնական Աստուածամօր քոյրերը»
 կամ «Չքաւորների փոքրիկ քոյրերը»: Այդ իրողութեան
 կարևորութիւնը չափազանցելու կարիք չը կայ: Ժամանա-
 կակից ընկերութիւնը պէտք ունի բազմաթիւ հիւանդապահ-
 ների, որոնք շտապում են օգնութեան համեմէլ գոյութեան
 կռուի մէջ վիրաւորուածներին: Վերջին ժամանակները շատ
 վէճեր են եղել բարեգործութեան և նորա հետևանքների
 մասին. շատերը ապացուցել են, որ բարեգործութիւնը ընդ-
 հանրապէս բաւական անմիտ եղանակով է գործ դրվում և
 թէ նա շատ անգամ տկարների բազմանալու պատճառ է
 լինում. այդ բոլորը ճշմարիտ է, սակայն ամենևին համոզիչ
 չէ, վասն զի բարեգործութիւնը, որքան և անմիտ ձևով
 գործադրուելիս լինի, մեր օրերում մի օրգանական պահանջ է մի
 այնպիսի ընկերութեան մէջ, որ ամեն օր այնքան նորանոր զո-
 հեր է յառաջ բերում, որ չէ կարող նորանց մատնել թշուա-
 ռութեան ու յուսահատութեան: Եթէ բարեգործութիւնը
 մէկէն ի մէկ ուղնչացուէր, մարդկութիւնը, իբրև կենսա-
 կան մարմին, կը բարուրդուէր թերեւս, սակայն դորա փոխա-
 րէն ընկերութիւնը իւր ներկայ կազմակերպութեան մէջ,

կը թուլանար, որովհետեւ բոլոր այդ ցաւերը անդարման
 մաշով, վաղ թէ ուշ կը դառնային բայքայիչ ուժեր: Ու-
 րեմն ընկերութիւնը կարիք ունի որոշ թւով հիւանդապահ-
 ների. իսկ այդ պաշտօնը կատարելու համար մարդկային
 հոգու մէջ կայ մի վիթխարի զօրութիւն՝ կնոջ գթութիւ-
 նը, տկարներին օգնելու և հովանաւորելու այդ պահանջը,
 որ մի ածանցութիւն ու գրեթէ անդրադարձումն է մայրա-
 կան զգացմանց: Բայց երբ կինը մայր է, տկարներին պաշտ-
 պանելու այդ պահանջը բաւականաչափ գոհացումն է ստա-
 նում երեխաների վերայ ունեցած խնամքով, և որպէս զի
 կինը իւր անձը նուիրէ թշուառներին, երեխան չը պէտք է
 լինի և հետեւաբար այդ պահանջը, բաւականութիւն չստա-
 նալով զաւակների վերաբերմամբ, զեղուի առաւել բազմա-
 թիւ տկարների վերայ, թէ ցանկութիւնից և թէ գթասրբ-
 անութիւնից դրդուած: Կնոջը հիւանդ մարդկութեան պահա-
 պան դարձնելու համար պէտք է խորտակել նորա մէջ մայ-
 րութիւնը և հարկադրել նորան սիրուց հրաժարուելու, մի
 ծանր պաշտօն, որ մինչև այժմ արեւմտեան աշխարհի շատ
 մասերում իւր վերայ էր առել կաթօլիկ եկեղեցին: Այդ
 թերեւս ամենամեծ ծառայութիւնն է, որ քրիստոնէութիւնը
 մատուցել է աշխարհին: Քրիստոնէութիւնը օգտուելով բազ-
 մաթիւ դեռահաս աղջիկների այլաբանական միտումներից,
 նիւթական թշուառութիւնից, սիրոյ յուսախաբուութիւնից,
 հնար է գտել կազմելու կրօնաւոր կուսանաց մի ամբողջ բանակ,
 որոնք հրաժարուել են սիրուց ու մայրութիւնից, տառապալ
 մարդկութեան մահճի մօտ հիւանդապահի դերը կատարելու
 համար: Քրիստոնէութիւնը, այդպիսով տուել է աշխարհին այդ
 հիացման արժանի կազմակերպութիւնը բարեգործ կուսանաց,
 որոց շատ աննշան օրինակները միայն ունեցել է հին յու-
 նա՝ լատինական հեթանոսական աշխարհը և կաթօլիկ եկե-
 ղեցին, որ աւելի լաւ քան միւս բոլոր քրիստոնեայ եկեղե-
 ցիները կարողացել է զարգացնել իւր կազմակերպութեան

այդ գործնական կողմը, դորա մէջ սպառել է իւր ղյժը: որպէս զի մնայ աշխարհիս ամենամեծ բարոյական զօրութիւնք ներից մէկը, հակառակ իւր բազմութիւ ու կրկնուած սխալներին քաղաքական ու գիտնական ասպարիղում:

Անգլիայում այդ ամենը այլ ևս գոյութիւն չունի. ստիպողութիւնը անօգուտ է. այլ ևս կարիք չը կայ կրօնական զօրաժողովի, զինուորական կարգապահութեան. կանանց մարդասէր ամուրի դասակարգը կազմվում է ինքն իրեն, դիւրութեամբ, առանց մեծամեծ ջանքերի: Հարկ չը կայ այլ ևս կուսութեան ուխտի և ոչ վանական միաբանութիւնների անգլիացի մարդասէր լուսինստերից մայրական վայելքների ամեն ցանկութիւն խելիւ համար. հասարակութիւնը միանգամայն զրկում է նորան այդ հաճոյքից և անկարողութիւնը այս դէպքում, ինչպէս միշտ մի աւելի զօրեղ արգելք է քան որ և է սպառնալիք կամ որ և է խոստումն: Քանի որ հասարակական բարեգործութեան առաջին պայմանը մայրութեան վերացումն, ապահոված է ընկերութեան ընդհանուր պայմաններով, այդ վեստալեան կամ կրօնաւոր կոյսերը կարող են ապրել ընկերութեան մէջ, շրջել այր մարդոց և կանանց մէջ, առանց մենաստանում փակուելու, առանց խցելու իրենց ականջները աշխարհի և կեանքի ձայներին. նոքա հաւատարիմ կմեան իրենց կոչմանը որովհետև չեն կարող վրիպել և կը կազմեն աշխարհական ազատ միանձնութիւն, որի օրինակը, ըստ իս, չէ եղել պատմութեան մէջ: Առանց բարոյական բռնաբարութեան, առանց բռնաւորական կազմակերպութեան, առանց մի հատիկ մարդ երկաթեայ դիսցիպլինայի տակ ճմլելու, մարդասիրական ամուրիութիւնը կազմվում է անգլիական հասարակութեան մէջ, այդ ահագին մեռեալներով ու վիրաւորներով ծածկած պատերազմի դաշտում և հիանալի կերպով կատարում է իւր գերը, որպէս բոլոր այն հիմնարկութիւնները, որոնք ինքնագլուխ են յառաջ եկել, կամքի ազատ յօժարութեամբ:

Ի վերջոյ մեզ մնումէ, այս դէպքում, հիացմամբ նայել ընկերական կեանքի ամենահրաշալի երեւոյթներից մէկի վերայ, այսինքն թէ ինչպէս մի ընկերութիւն կարողանում է շատ անգամ, անգիտակցաբար, օգուտ բաղել իւր սեփական ախտերից և մի կենսական գործունէութիւն ստեղծել իւր սեփական կազմուածքի նոյն իսկ ախտացեալ մասերից: Անշուշտ մի ախտաբանական կարևոր երեւոյթ է ամուրի կանանց այդ ահագին քանակութիւնը. բայց արի տես, որ անգլիական ընկերութիւնը դորանից կազմել է ամենից ազատ, այլ աեսակ գաղափարներից անկախ և այդ իսկ պատճառով հիացման արժանի բարեգործական մի մարմին:

Փրանս. թարգմ. Յ. ԼԱԼԱՅԵԱՆ.

ԴԵՊԻ ԱԹԷՆՔ.

(Հ. ՍԵՆԿԵՒԻՉԻ):

...Ստամբուլից դէպի Աթէնք ուղևորուելով Ֆրանսիական Donnaի շոգենաւով, ես յափշտակուեցայ մի այնպիսի հրաշագեղ տեսարանով, որպիսին ես իմ կեանքում չէի տեսել: Երկինքը, որ քանի մի շաբաթ շարունակ ամպերով էր ծածկուած, վերջապէս բոլորովին պարզուեցաւ և շիկնեց գեղեցիկ վերջալուսով: Մերձակայ ասիական ամիը լուսաւորուեց, Վոսփորն ու Ոսկեղջիւրը մի մի ահագին ոսկի շերտի էին նմանում, իսկ Պերան, Ղալաթան և Ստամբուլը, իրանց աշտարակներով, զմբէթներով և մզկիթների մինարէներով, ոսկու և ծիրանի գոյնով ներկուեցան:

Donnaի-ն իւր գնացքն ուղղեց դէպի Մարմարա ծովը և սկսեց թեթև ալեկոծել ջուրը, զգուշութեամբ անցնելով շոգէ և առագաստաւոր նաւերի, նաւակների ու մակոյկների միջով: Կոստանդնուպօլիսը եւրոպայի ընտիր նաւահանգիստներից մէկն է, և այս պատճառով այդ քաղաքի ստորոտում, որ իւր բլուրների բարձունքից իջիւում է երկու ծովերին, մի ուրիշ քաղաք է եւ ուում՝ նաւերի քաղաքը: Ինչպէս այն քաղաքի մէջ բարձրանում են մինարէներ, այստեղ էլ կայմերն են վեր

ուղղուած, իսկ սոցա վերայ բազմերանգ զրօշների մի ամբողջ ծիածան: Այստեղ ևս պակաս աղմուկ չէ լինում, քան այնտեղ, լերան գլխին: Այստեղ էլ լեզուների, ցեղերի, մորթի, հագուստի նոյն խառնուրդն է, ինչ որ այնտեղ: Այստեղ կտեսնես ամեն տեսակ տիպեր, որոնք միայն կան աշխարհի շրջակայ երեք մասերում, անգլիացիներից սկսած մինչև Փոքր Ասիայի կիսավայրերի բնակիչները, որոնք լցուել են մայրաքաղաքը, որպէս զի «թիավարի» անունով օրուայ հացը վաստակեն:

Մենք հասանք այն հրուանդանին, որի վերայ բարձրանում է Հին Սէրայը: Պերան, Ղալաթան ու Ստամբուլը սկսան ձուլուիլ մէկ քաղաք դառնալ, որի սահմանները աչքով ընդգրկել անհնար էր արդէն: Ոչ նէապոլը և ոչ աշխարհիս մի ուրիշ քաղաք չէ կարող հաւասարուիլ այս սքանչելի տեսարանին: Բոլոր նկարագրութիւնները, Լամարտինից սկսած մինչև Ամիշիսը, լոկ միայն մի աղօտ նմանութիւն ունին իրականութեան, վասնզի մարդկային խօսքը՝ միայն հնչիւն է, և՛ ոչ այդ գոյները, ոչ էլ այդ ձևերը, որոնք տեղ տեղ ներդաշնակ են ու օդային, տեղ տեղ հսկայական են ու ահարկու, նկարագրել չէ կարող նա: Երբեմնապէս ինձ թուում էր, թէ կախարդական պալատների մի ամբողջ քաղաք օդի մէջ է կախ ընկած, իսկ այդ զգացողութիւնը տեղի էր տալիս մի այնպիսի մեծութեան ու կարող զօրութեան տպաւորութեան, որպէս թէ այս քաղաքը տակաւին երկիւղ էր ազդում ամբողջ Եւրոպայի վերայ, կարծես թէ Սերասքերիի աշտարակում այժմ էլ, ինչպէս և հնում, վճռում էր աշխարհիս բաղտը: Մարմարա ծովից կարելի էր արդէն միայն ամենախոշոր շինուածքները զանազանել հասարակ աչքով, այն է Հին Սերայը, Եդիկուլէի պարսպի մի մասը եօթն աշտարակների հետ, Սուրբ Սօփիան,

Սուլէյմանիէն և Սերասքերիի աշտարակը: Փոքր առփոքր քաղաքի ստորոտը սկսում է ծածկուիլ ջրի տակ: ամենից առաջ չքանում է շրջապարիսպը, յետոյ ցածր տները շարքը, այնուհետև աւելի բարձրները, յետոյ մզկիթներն ու նոցա գմբէթները: Կարծես թէ քաղաքն ընկղմում է ծովի մէջ: Երկինքն էլ սկսում է մթազնել, արդէն ժանիքաւոր մինարէների վերայ միայն ընկնում են էլի կարմիր և ոսկէ շողքեր: Կարծես թէ հազարաւոր մեծամեծ կերոններ լինին վառած աներևոյթ քաղաքի վերայ:

Այս այն ըոպէն է, երբ մօլլաները դուրս են գալիս մինարէների փոքրիկ պատշգամբների վերայ և հաւատացեալներին աղօթքի հրաւիրելով, յայտնում են աշխարհի չորս կողմը, թէ Աստուած մեծ է և թէ աստուածային գիշերը իջնում է երկրիս վերայ:

Եւ վրայ հասաւ գիշերը, աստուածային, խաղաղ և աստղալից գիշեր: Դա խորհրդածութեան միջոցն է, բայց որովհետև հանդերձեալ աշխարհի կամ պատերազմի վիճակը իսկապէս պահուած է այս դաշտավայրերի շրջակայքում, ուստի դժուարին էր ինձ խուսափել քաղաքական ենթադրութիւններից: Բայց ես դոցանով չեմ զբաղուի, — դա լրագիրների գործն է: Եթէ իրականութիւնը նոյն իսկ խաբէ նոցա, նոքա դարձեալ հազիւ թէ սկսեն անբարեմիտ վերաբերուել իրանց մասնագիտութեան: Ինձ, իբրև վիպագրի, աւելի շուտով զբաղեցնում է գրականական կողմը, և ես շտապում եմ գոնէ մասամբ գծագրել թղթի վերայ:

Այսպէս ուրեմն, ինձ այնպէս թուեցաւ, որ վերջալուսի այդ փայլը, այդ ծովը, պալատները և մինարէները, որոնք ողողւում էին ոսկու և ծիրանու գոյներով, մի տեսակ նոյնպէս ըէալական էին և իրական, ինչպէս նաև այն ծեր, շները, որոնք խումբ խումբ թա-

փառում են Ստամբուլի փողոցներում: Բայց այնուամենայնիւ կան մի շարք գրողներ, որոնք նախադասում են ծեր շներին նկարագրել, քան ոչ նուազ լէալական՝ արեւի մուտը, կապուտակ ծովի ընդարձակութիւնը և սրանման հրաշալի տեսարաններ: Ինչո՞ւ: Երեւի թէ զանազան պատճառներ կան, բայց դոցա մէջ կայ և այն, որ գեղեցկութիւնը իւր բոլոր շուքով ձևակերպելու համար պէտք է ունենալ աւելի մեծ ոյժ, աւելի գոյներ նկարի տախտակի վրայ, քան գարշութիւնը նկարագրելու համար, և որ առհասարակ աւելի հեշտ է զգուանքը գրգռել քան հոգին:

Բայց ես ամենեւին չեմ ցանկանում բանակոխ մըղել, — ես միայն նկարագրեցի իմ միտքը, իսկ այսուհետև շոգենաւիս ետևից կլինեմ: Փոստային նաւերը, որոնք երեկոյեան դուրս են գալիս Ստամբուլից, լուսածագին հասնում են Դարդանէլ, իսկ լուսադէմին մտնում են Արքիպելագ: Մենք արդէն Դարդանէլն էինք հասել: Շոգենաւը ընթանում է նեղ անցքով, ավերի մէջ տեղից, որոնց վերայ երևում են ամրոցներ և դէպի նեղուցն ուղղուած թնդանօթների սև բերաններ: Մենք կանգ ենք առնում, որովհետև նաւակը նախ քան նեղուցից դուրս գալը պէտք է իւր թղթերը ներկայացնէ և բացատրէ թէ որտեղից և ուր է գնում: Ափը ներկայացնում է անպտուղ, դէզադէզ ժայռեր, որոնք աստիճանաբար հողմահարւում են ու փշրւում: Ամբողջ երկիրը, — մանաւանդ այդ միջոցին, երբ արևն սկսում էր ծագել և պայծառ գեղազարդել նորա բոլոր գծերը, — մռայլ էր ու ամալի: Իսկական նեղուցը նեղ է Վոսփորից, անգամ Վիսլաից: Աջ կողմում սպիտակին են տալիս գալլիպօլիի լքեալ, խղճուկ տնակները, — դա այստեղից էլ նկատւում է: Եւ նորից հարց է զարթնում մարդուս մէջ, որպիսին կրկնւում է գրեթէ ամեն կողմ Արևելքում, —

Ռուշչուկում, Վարնայում, Բուրգասում և նոյն իսկ Ստամբուլում. թէ՛ մի՞թէ սա այն վայրն է, որի համար այնքան արիւն է թափուել, որ նրանով կարելի էր այս ամբողջ նեղուցը լցնել: Մի՞թէ այս քաղաքների համար, որոնք կիսով չափ ներկայացնում են չքաւոր ազգաբնակութիւնների բնակավայրերի աւերակներ, այս անբերրի դաշտերի ու ժայռերի համար, միլիոններ են ծախսուում, հրակայական զօրաբանակներ պահուում մեծեր սերնդի կեանքը անցնում է մի յուզիչ անորոշութեան մէջ, թէ երբ պիտի հասնի օրը և ժամը... Դարդանէլում աւելի, քան ուրեւիցէ, ամեն մարդ պէտք է այդ հարցը տայ ինքն իրան: Կան վայրերի տեղեր, որոնք մեղամաղձութեան տիպար են ներկայացնում, բայց մէկը չկայ, որ սորա նման պարզ ասէ. ես-մարմնացած ծերութիւն եմ և քայքայումն, ես-աւերածութիւն եմ և չքաւորութիւն: Այն ինչայս նեղուցի մէջն է այդ հարցի բոլոր ելութիւնը: Խօսքը այնքան Վոսփորի մասին չէ, նոյն իսկ այնքան Պոստանդնուպօլսի մասին չէ, որքան Դարդանէլի: Երկրի այս նեղ շերտը, այս ժայռուտ նրբանցքը—միակ պատուհանն ու դուռն է, որ տանում է այս կողմերից դէպի Լոյս աշխարհ:

—Երբ ևիցէ դուք կարդացել էք այն խրացների մասին, որ սուլթանները ուղարկում էին երբեմն իրանց մեծ վեզիրներին կամ զօրավարներին, երբ սոքա յաղթուում էին պատերազմի մէջ.—հարցրեց ինձ անգլիացի ուղեկիցս:—Ա՛յ այս նեղուցը հէնց այդպիսի մի խրաց է. դորանով կարելի է խեղտել Սև ծովն և նոյն իսկ Պոստանդնուպօլիսը:

Մենք արդէն մտանք Արքիպէլագը, այն հռչակաւոր ծովը, որի մասին հին յոյները ասում էին, թէ նաեւրկնքի նման,—այնպէս է զարդարուած կղզիներով, ինչպէս երկինքը աստղերով: Երևի թէ հէնց այս պատճա-

նով էլ նորա անունը դրել են արք-ծով: Երևացին Լէմ-
նոսի ժայռերը, առաջին կղզին, որ համարեա թէ զըտն-
ւում է նեղուցի հէնց ելքի մօտ: Մի փոքր դէպ հիւ-
սիս նոյնպէս պայծառ գեղգեղում էր մարգարտանման
Իմբրօն, միւս կողմից-ասիական ափին մօտ. Տէնէզոսը:
Մարգարէի դրօշակը տակաւին ծածանում է այդտեղ,
բայց ամբողջ Արքիպէլագի վերայ իշխում է հին յունա-
կան աւանդութիւններն ու երգերը: Գուցէ այդ յիշո-
ղութիւնների տպաւորութեան ներքոյ այդ ափերը նը-
ման չեն նորան, որ ներկայանում էր մեր տեսութեան
փոքր ինչ առաջ, այլ աւելի համապատասխանում են
այն շրջագծին, ինչ տեսակ որ երևակայութիւնը գծա-
գրում է յունական ափերը: Այն ամենը, ինչ որ երևում
է—մերկ է և անբերրի, ինչպէս Պարդանէլի շրջակայ-
քը,—ոչ ծառ, ոչ մարդկանց բնակարան. գետինը գորշ
ձիթենու գոյն ունի, կարծես այրուած լինի և արևից
գունաթափ,—բայց այս ամենը գծագրուած է երկայն
և ուղիղ գծերով, կարծես դօրիական սկզբնական ոճի
տարրական օրինակներ լինէին: Բլրակները դիզւում են
մէկը միւսի վերայ,—տեղ տեղ երևում է դէպի վեր որևէ
առաւել մեծ ժայռի հեռաւոր կապոյտում հազիւ նըշ-
մարուող գագաթը: Այս ամենի հետ էլ անճաշակ և կա-
րևոր մելամաղձութիւն: Մի ժամանակ, ըստ աւանդու-
թեան, Լեմնոսի հրաբուլդի մէջ բաղխում էին Հէփէս-
տոսի մուրճերը: Գուցէ հէնց այդտեղ էլ կռեց նա Ա-
քիլլէսի հռչակաւոր սուրը: Այժմ Մօսիքլոսի բերանում
հրաբուլդը վաղուց հանգել է և միայն աւանդութիւնը
պահպանել է հրաբուլդի և նոյն իսկ չասածուն:

Այլ և ձախ-բոլորը կղզիներ են, բայց ես չեմ թուի
նոցա, որպէս զի ընթերցողիս ուշադրութիւնը չյոգնեց-
նեմ: Արքիպէլագում աչքի տեսութեան հորիզոնն աւել-
լի մեծ է, քան եւրոպական ուրիշ ծովերում: Նոյն իսկ

ամենահեռաւոր կղզիները այնպէս մաքուր և պարզ են երևում, որ կարծես թէ կարելի է որոշել ծերպի իւրաքանչիւր խոռոչն և այն թուփերը, որոնցով ծածկուած է նոցա կողերը: Այստեղ երկնքից այնքան լոյս է թափւում երկրի վերայ, որ նոյն իսկ Իտալիան էլ չէ կարող որևէ հասկացողութիւն տալ դորա մասին: Ծովն ու երկինքը չէ թէ միայն երկնագոյն են, այլ նաև վառվռուն. ուրիշ տեղերում արևը լուսաւորում է և այրում, իսկ այստեղ նա, կարծես, թափանցում է բոլոր ջրջակայքում, սննդում է նորան, յագեցնում և միախառնւում է նորա հետ, ամենափոքրիկ ստուեր անգամ չթողնելով: Այս պատճառով այստեղ ոչինչ բան այնպէս սուր չէ գծագրւում, ինչպէս, օրինակ, Սիջերկրական ծովի ափերի մօտ: Բոլոր տեսարանները, որոնց վերայ ընկնում է արևի ճառագայթը, միևնոյն ժամանակ և չափից դուրս պարզ են, և՛ չնայելով սորան, ներդաշնակ:

Արք. Ծովը շարունակ հանդարտ չէ լինում: Նոյն այն կոհակները, որոնք Ողիսևսի նաւակը մերձեցրին ցիկլոպներին, այժմ էլ երբեմն լողում են կղզիների մէջերքը վախեցած ձիերի երամի նման. ալիքը շառաչում է և ցայտում ձիւնի պէս սպիտակ փրփուրներով մինչև ափերի մօտ գտնուած ժայռերի ամենաբարձր գագաթները: Բայց այն վայրկենին, որի մասին է իմ խօսքը, կապոյտ տարածութիւնը հարթ էր ինչպէս հայելին, և միայն ջրգետնաւի ետևից ձգւում էր լայն փրփրալից հետք: Ամբողջ օրուայ ընթացքում հողմի չնչին նշան չերևցաւ: Ծոգենաւը կարծես ընթանում էր մի լճի վերայ, ուստի ամբողջ տախտակամածը լիքն էր ուղևորներով: Պակաս չէր նաև բազմեւրանգ հանդերձները, որովհետև աթենացի կտնայք Եւայի ուրիշ դուստրներից աւելի են սիրում իւրաքանչիւր յարմար գէպքում ձգել իրանց վերայ ինչ որ լաւ բան կայ:

Հաճոյքը տախտակամածի վերայ տեւեց մինչև ուշ գիշեր: Յոյները շատ շուտ են ծանօթութիւն կանչում, գուցէ նորա համար, որ բաւարարեն իրանց բնածին շատախօսութիւնը: Նոցա սիրալիութիւնը վերին աստիճան յանդուգն է, ուստի և հազիւ թէ անկեղծ համարուի: Բացի այդ նոքա առհասարակ չափազանց պարծենում են ոչ միայն իրանց անցած, այլ և ներկայ քաղաքակրթութեամբ: Ինչ էլ որ լինի, նոքա օտարականին թւում են յունական այժմեան նշանաւոր բաների անունները, որոնք որպէս թէ Եւրոպայումն էլ յայտնի են, և զարմանում են, եթէ ով ևիցէ չէ լսել նոցա մասին: Այս ու այս գեղարուեստը բոլորովին վայր ձգեց Ժերոմին իւր վերջին նկարով, այս ու այս գիտնականը Պաստեօրից քանի մի տարի առաջ սկսեց կատաղածի բժշկութիւնը, — որ, հարեանցօրէն խօսելով, աւելի նորանով է զարմանալի, որ այդ հիւանդութիւնը չկայ հարաւում: Այսպիսի զրոյցներ լսելով մտածում ես, թէ Աստուած երբեմն իւր գործերը կատարում էր Ֆրանսիացիների օգնութեամբ, իսկ այժմ, միայն առաւել փոքր յաջողութեամբ, օգնում է յոյներին: Եթէ այժմ աշխարհումս մի հիմնաւոր բան է կատարւում, լաւ որ փնտռես-կը գրանեո յոյներն:

Արքիպէլազի վրայ գիշերը նոյնքան հրաշալի է, ինչքան և ցերեկը: Այդ տեսակ գիշերները Հոմերոսն անուանում էր «ամբրոսեան»: Կղզիների ստորոտները պատած է լինում թեթև մառախուղով, սակայն լուսինը պայծառ արծաթազօծում է լեռների կատարները, երկնքում ամպի նշան չկայ, իսկ ծովը ամբողջովին երփներանգուած է արծաթեայ շերտերով: Դոցանից մէկը, ամենից լայնը, լուսնից է շողում, միւսները աստղերից: Այս երևոյթը հիւսիսում անծանօթ է, բայց հարաւային ծովերում ես յաճախ տեսել եմ այս արծաթաման

ուղիները: Մենք լողում էինք այնպիսի մի խաղաղ գրութեան ժամանակ, որ պտուտակի ամեն մի դառնալու ձայնը լսելի էր մեզ: Հորիզոնի վերայ կարելի էր նշմարել մի քանի նաւ կամ աւելի ճիշտ, նոցա լապտերները, որոնք ինչպէս բազմերանգ շարժուն կէտեր կախուած էին օդում:

Այդ նաւերը մեծ մասամբ նոյնպէս մեզ նման դալիս էին Պիրէյ, ուր մենք մտադիր էինք հասնել լուսադէմին: Եւ յիրաւի, արեգակի նախընծայ ճաճանչն երևալիս շողենաւի պտուտակը լողում է, մենք շտապով դուրս ենք վազում տախտակամածը... Պիրէյ... Ատտիկէ: Ես հաւատացած եմ, որ ամենաանտարբեր մարդն անգամ առանց յուզման չէ ոտք կոխում այդ երկիրը: Սի ժամանակ Հռովմի պապին մատուցին ամբողջ Իսլամի դրօշը, որ ձեռք էր բերուած Վեննայի մօտ, և նորա փոխարէն խնդրեցին նորանից որևէ մասուռնք: Պապը դեսպաններին այսպէս պատասխանեց. «Դուք ինձանից չպէտք է խնդրէք մասուռնք, վերցրէք ձեր հողից մի բուռն,—նա ամբողջովին շաղախուած է նահատակների արիւնով»: Բոլորովին նոյնը կարելի է ասել և այդ ատտիկեան հողի մասին, որ նորա ամեն մի բուռը ողողուած է յունական մտքով և արուեստով: Դուք անշուշտ լիջում էք Փառաստի երկրորդ մասից «մայրերին»,—աշխարհիս սահմաններից դուրս գոյութիւն ունեցող այս նախագաղափարները, որոնք այնքան բարձր են իրանց անորոշ միայնութեան մէջ, որ մինչև անգամ մարդ սարսափում է: Ատտիկէն ոչ անսահման է, ոչ ահաւոր, այնուամենայնիւ իմացական մայրն է բոլոր քաղաքակրթութեան: Եթէ նա չլինէր՝ յայտնի չէ, թէ մենք ուր կլինէինք և ինչ կլինէինք: Նա հին աշխարհի արեգակն էր, իսկ իւր պատմական անկումից յետոյ այնպիսի մի փայլուն վերջալոյս թո-

ղեց, որ նորա շուքից կարող էր մի բէննէսանս յարուցուիլ միջնադարեան խաւարից յետոյ, Ասում են՝ Ատտիկէ, փոխանակ Յունաստան ասելու, որովհետեւ ինչոր Ելլադան էր ամբողջ աշխարհի համար, նոյնը Ատտիկէն էր Ելլադաի համար: Միով բանիւ, մենք իջանք ցամաք և մեզ գտանք աղբիւրի մօտ:

Միւս քաղաքակրթութիւնները, դրացի ասիական և աֆրիկեան ցամաքների վերայ, ուրիշ ազգերի մէջ, հրէշութեան հասան,—միայն ատտիկեանը մնաց մարդկային. Նոքա չքացան զանազան արտակարգ երեւակայական ցնորքների մէջ,—իսկ սա միայն գիտութեան և արուեստի հիմք ընդունեց բէալական աշխարհը, իսկ հետը միասին այս պարզ-բէալական տարրերից գիտեցաւ ստեղծել ամենամեծ չափակցութիւն, համարեմ աստուածային ներդաշնակութիւն: Նա գիտեցաւ աստուածայինը լինել, չգաղարելով մարդկայինը լինելուց և սա բացատրում է նորա նշանակութիւնը:

Այն վայրկենին, երբ ես ոտք դրի ցամաք, երկընքում բացուեց «վարդաճաճանջ» արշալոյսը: Պիրէյից Աթէնք կարելի է գնալ երկաթուղով, բայց աւելի լաւ է կառք վերցնել և տեսնել այն ամենը, ինչ որ կհանդիպի կէս ժամուայ ճանապարհի ընթացքում:

Ճանապարհը Պիրէյից սկսած, որի երկու կողմերում տնկուած են սարոյ (platans) կոչուած ծառերից, ընթանում է այսպէս անուանած ատտիկեան հովտի միջով, որ ոռոգւում է, կամ աւելի ուղիղն ասած, կարող էր ոռոգուիլ Կէֆիզից: Այստեղ ամեն մի յատուկ անուն արձագանք է յարուցանում և պատմական յիշատակներ յիշողութեան մէջ: Եթէ այդպէս չլինէր, Կէֆիզը մեծ յարգանք չէր ազդի. Լեհաստանում կամուրջներ կան, որոնք իսկապէս չկան,—Կէֆիզն այնպիսի գետ է, որ իրօք նոյնպէս չկայ, այսինքն նորա չորացած և այ-

բուլաճ տաշտի մէջ մի կաթիլ ջուր չէ հոսում:

Այն դաշտավայրը, որով մենք գնում էինք, — նեղ էր: Ձախ կողմը, էլէվզինի ծոցի ուղղութեամբ, երևում են Դափնի և Պօիկիլէն լեռները, աջ կողմը՝ մեղրահօս Հիմէտը և Պէպտէլիկոնը, որը այժմ էլ, ինչպէս և հրնում, մեծ քանակութեամբ մարմար է մատակարարում Աթէնքին: Այդ երկիրը կարծես արևի կայարանն է, ամալի և անպտուղ: Դաշտերը, բլուրներն ու ժայռերը մոխրի գոյն են տալիս, վերին աստիճանի քնքոյշ, բաց կապուտի առնուրդով: Սա այն գոյնն է, որ ամեն գոյնին շուք է տալիս ինչպէս կղզիների, այնպէս էլ ցամաքի վերայ:

Ճանապարհի կիսում ձիթենու փոքրիկ անտառն էլ կարծես մոխրով է ծածկուած: Իսկ այս ամենի վերայ կապուտ անամպ երկինքը, ոչ այնպէս խիտ ինչպէս Իտալիայում, դորա փոխարէն, ինչպէս արդէն ես յիշեցի, հարիւր անգամ աւելի լուսագեղ նորանից: Գետինը՝ կարծես թէ մէկի ձեռքով աւերուած լինի: Ժայռերը հողմահարւում են, փշրտւում են և քանդւում: Այս ամենը շրջակայքին փլատակների ու անապատի տեսք է տալիս: Բայց այնուամենայնիւ սիրուն է... նորան սաղ է գալիս թէ այս խաղաղութիւնը, թէ զառամելութիւնը, ձիթենու անխօս ծառատունկերն ու անբերրի ժայռերը:

Գլխաւոր ուղին հասնում էր մինչև երկաթուղու կայարանը, որ Հերմէսի փողոցի ծայրին է գտնւում. բայց, քաղաքին չհասած, մենք թեքւում ենք դէպի աջ և մտնում ենք ծառուղին, որի այս և այն կողմը տնկուած են պղպեղի ծառեր: Մեր ուշքը գրաւում է մի ուղղահայեաց ժայռ մի շարք դեղնագոյն սիւներով, որոնք միաւորուած են ճղքճղքուած քովթարներով (Architrave): Այս բոլորը, կարմրատակած արշալուսի ճա-

ճանչների շնորհիւ, արտասովոր պարզութեամբ և գեղեցկութեամբ նկարուում էին կապոյտ երկնքի մակերևոյթի վրայ,— որ ծաւալով առանձին մեծ չէր, բայց մեծերից մեծն էր կազմում ըստ ներդաշնակութեան,— պարզապէս ասած աստուածային էր։ Կառապանի մօտ նստող թարգմանը դառնում է դէպի մեզ և ասում.

— Ակրօպօլիսն է։

Մեզանից ոչ հեռու, Կէրամիկի վերայ, բարձրանում է Թէզէոսի տաճարը, որ հին աշխարհի բոլոր յուշարձանների մէջ ամենից լաւ պահպանուածն է։ Այնուհետև ամեն մի քալափոխին տեսնում ես որևէ մնացորդներ. պելազգեան պարիսպներ, Պնիկսի ժայռը, Սուրատէսի այլը և ուրիշ քարայրեր, որոնք ժայռերի բարձունքից ցերեկուայ լուսի տակ ցած են նայում իրանց մռայլ բերաններով։ Նոյն իսկ լերան տակ փոքրիկ լեռնաշղթան ծածկում է Պարթէնոնի գիծը,— բայց միևնոյն ժամանակ մի ամբողջ քառս է բացւում Օդէոն Իւրօդի և Բագոսի թատրոնի աւերակների տեսարանների։ Աչքը մի տեղից միւսն է վազում, երևակայութիւնը գործում է, ցանկալով նոր կեանք շնորհել հանգած կեանքին, միտքը չէ կարողանում այդ բոլորն ընդգրկել, և ահամայից բաւականանում ես տպաւորութիւնների հասարակ ըմբռնումով։ Զգում ես միայն, որ յիշաւի արժէ այստեղ գալ, որ այստեղ չպէտք է Բէզէքերը ձեռքիդ ձեռաց վեր ու վայր նայես և փափագես շուտով հիւրանոցը դառնալ։ Բայց կառքդ արագ սահում է այս կիսա-աստուածեղէն ժայռերի մօտից և մենք յանկարծ տեսնում ենք մեզ նոր քաղաքում, նոր Աթէնքում։

Խօսենք նախապէս դորա մասին, նախքան կերթանք Ակրօպօլիս։

Ես եկալ այստեղ, այնպէս սովոր արևելեան ցեխին,

մանաւանդ Ստամբուլի ցեխին, որը մարդու նեարդերի ոյժից վեր է, որ ամենահաճոյ հիասթափութիւն կրեցի: Ամենից առաջ, ճշմարիտ չէ, որ Աթէնքում այնչափ կանաչ կայ, ինչքան կանաչեղէն մօտ կրերեն քեզ ճաշի ժամանակ, գուցէ այն պատճառով, որ կանաչը շատ քիչ է այդ կողմերում, քաղաքն ամեն ջանք գործ է դրել, որպէս զի իւր հրապարակներն ու փողոցները ծառերով զարդարէ: Ես քաղաք մտայ Ակրօպօլսի և Ոլիմպիօնի մօտից, Պանէլինեան ծառուղիով, որ մի խիտ կանաչ ժապաւէնի է նմանում: Պղպեղի ծառերը, իրանց պայծառ կանաչ շքեղ տերևներով յիշեցնում են արտասուող ուռիները և ծառուղիին մի տեսակ զարնան տեսք են տալիս: Ամեն կողմ պարտէզներ, իսկ պարտէզներում արմաւենիներ, սև կաղնիներ, կակտուսներ ալօյներ: Ծշմարիտ է, այս բոլորը ծածկուած են սև փոշիով, որոնք փոխադրում են այստեղ ժայռերից և աւերակներից, կարծես այս հանգուցեալները ցանկանում են ասել իւրաքանչիւր կենդանի արարածին. «Հող էիր և ի հող դարձցիս», — բայց այստեղ ևս կարելի է գտնել թէ ստուեր և թէ զով: Քաղաքի բոլոր փողոցները լայն են, տները մեծ-մեծ, աչք կուրացնելու չափ սպիտակ, մարմարով շքեղ զարդարուած, որ մինչև այժմըս ստանում են Պէնտէլիօնի մերկ կողքերից: Այստեղի շինուածքները զուրկ չեն ոչ գեղեցկութիւնից, ոչ թեթևութիւնից, — բացառութիւն է կազմում միայն արքայական պալատը: Սորա պատերն էլ պէնտէլիօնեան մարմարից են շինուած, բայց ոճը ծանր է, զօրանոցաձև, և պալատը ոչ թէ միայն չէ զարդարում Օրէնսդուրթեան գլխաւոր հրապարակը, այլ ուղղակի տգեղացնում է նորան: Ծշմարիտ է, պալատի ետևը, մէկ կողմից, իսկ և իսկ սքանչելի արքայական պարտէզ է գրցած, բայց միևս կողմից առջևի կողմը մինչև քաղաքա-

չին ծառատունկը ձգւում է կատարելապէս աւագուտ մի ա-
նապատ: Որպէս զի ոչ մի բան չխանգարէ անապատի
տպաւորութիւնը, նորա վերայ բարձրացած են ահա-
գին արմաւենիներ, որոնք պարզ դուրս են ցցուած ա-
ւաղի գորշ մակերևոյթի վերայ: Ինչևիցէ, բայց Աթէն-
քը մաքուր և կատարեալ եւրոպական քաղաք է, որ
միայն շինուած է զիւրահասկանալի կշռադատութիւն-
ների ազդեցութեան տակ, հին յունական ճարտարապե-
տութեան օրինակով, և այս տալիս է նորան մի հոյա-
կապ տեսք: Ամեն կողմ հանդիպում ես դօրեական, յօ-
նիական և կորնթական սիւների, գօտիների (Frise), ո-
րոնց մարդը սկսել է շինել և աւարտել է արեգակը:
Համալսարանը և մանաւանդ գեղարուեստից ճեմարանը
իւրեանց ներդաշնակ ձևերով յունական հոյակապ տա-
ճարների նմանութիւն են բերում:

Կամարակապ սրահի մօտ երկու սիւն է կանգնած
պէնտէլիօնեան մարմարիոնից, ոսկեգօծ թակաղակնե-
րով (abaque): Մէկի վերայ կանգնած է հսկայական Ա-
թենաս-Պալլասը սաղաւարտը գլխին և աղեղը ձեռին,
միւսի վերայ—նոյնպիսի հսկայաձև Ապօլլօնը քնարով:
Գիշերը, լուսնի լուսի տակ, այս արձանների մարմա-
րիոնը բաց-կանաչ է թւում և այն աստիճան կախար-
չական-թեթև, կարծես թէ հենց այն է երկրից դէպի
վեր պիտի սլանան: Գուցէ մասնազէտ ճարտարապետը
որև է պակասութիւն գտնի այս շինուածքների ձևի
մէջ, բայց, ինչ էլ որ լինի, նոքա իմ տեսածների մէջ
այդ քաղաքի ամենագեղեցիկ տեսարաններից մէկն են
կազմում:

Քաղաքի ամենահարուստ մասը, այսինքն Օրէնս-
դրական հրապարակի և արքայական պալատի կողմ
գտնուածները, այնուհետև Պանէլիոնեան ծառուղին,
Համալսարանական ծառուղին, Ստադիօն փողոցը և ու-

րիշ շատերը մինչև նոյն իսկ Համաձայնութեան հրապարակը, կառուցել են Ստամբուլեան Փանարի, Օղեսսաի, Մարսէլի և նաև հանգստալին ուրիշ քաղաքների հարուստ յոյները: Այս մարդիկ, յունաց բնածին առևտրական ընդունակութեամբ, միլիոններ են վաստակել, բայց նոցա չպէտք է մեղադրել, նոքա չեն կորցրել զորանով իրանց յունական հոգին: Օղեսսալի կամ Մարսէլի վաճառականը, որ իրան կարող էր Միլտիադի սերունդը համարել և մատնանիշ անել Մարաթոնի վերայ, Լէոնիդի սերունդ համարել և ցոյց տալ Թէրմոպիլէն, Թիդէի կամ Ապելլէսի՝ և իրեն վկայ կանչել Ակրոպոլսի աւերակները, — իւր ետևն ունէր այն, որ ոչ մի կերպ դրամով չէ կարելի ձեռք բերել: Եւ ահա, այս փառաւոր անցեալի և նորա յիշատակութեան շնորհիւ, ամեն կողմից միլիոններ թափուեցան Աթէնք, վայրենի անձանցի մէջ երկաթուղիներ ու խճուղիներ ձգուեցան, վայրենի պալիկարներով բնակեցրած քաղաքներում դպրոցներ կանգնեցան, իսկ հին Աթէնքի աւերակների վերայ — կառուցաւ նոր Աթէնքը:

Այստեղի առևտրականներն ու վաճառականները կենում են գլխաւորապէս Հերմէսի փողոցի երկայնութեան վերայ, որ, ինչպէս յայտնի է, տակաւին Զևսի ժամանակ առևտուրի հովանաւորողն էր: Առհասարակ քաղաքի ամբողջ ներսի մասը, դէպի Հար և Կէրամիկ, նորա խնամատարութեան տակ է գտնուում: Այստեղ է և շուկան, որ յիշեցնում է արևելեան միւս շուկաները. այստեղ է խմբուած շարժուն ամբօխը, որոնք այնպէս ամուր շարժում են իրանց ձեռները և այնպէս բարձր են խօսում, կարծես թէ ուզում են ամեն անցորդի խըլացնել: Կեանքն և առևտուրը փողոցներումն է կենդրոնացած, ինչպէս առհասարակ արևելեան քաղաքներում. երեկոները, երբ ցերեկուայ շոգը քիչ մեղմանում

է, շարժողութիւնը առաւել զօրանում է: Խանութները բաց են լինում մինչև կէս գիշեր: Գազային լապտերների պայծառ կրակները լուսաւորում են ապրանքների պահեստները, պատուական խաւարտներն ու ծաղիկները:

Սակայն չորս ժամից սկսած փողոց են դուրս գալիս և քաղաքի առաւել հարուստ մասի բնակիչները: Ստադիօնը, ուր իմ կացարանն էր, — նորասէրների զբօսավայրն է. նորա սալայատակների վերայ դժուար է շարժուել, իսկ փողոցի մէջ տեղը կառքերը միմեանց ետևից են շարուած: Կանայք առհասարակ քիչ են, քան այլ մարդիկ, մանաւանդ ոտով մանեկոջներից: Գուցէ սա արևելեան ազդեցութիւնների մնացորդ է, բայց կարելի է կանանց տանը փակելու սովորութիւնը նորագուէլ է և աւելի արմատացել դեռ տաճկական տիրապետութեան ժամանակից, երբ նորատի կիներ առանց վտանգի չէր կարող երևալ բիմփաշանների և բէյերի աչքերին: Կանացի գեղեցիկ դէմքեր քիչ կան: Տիպերը առաւել նման են հայկականին, քան յունականին: Փրինի և Լայսի ժամանակները վաղուց անցել են և ոչ մի արէօսպագ անմեղադիր չէր թողնի այժմեան յոյն կնոջ նորա գեղեցկութեան առթիւ: Ես կարդացել եմ, որ Մէգարի և Հին Լակոնիայի, ինչպէս նաև քանի մի կղզիների բնակչուհիները մինչև այժմ պահպանել են հելլենական գեղեցկութեան հին տիպը, բայց Մէգարում ես այդ չնկատեցի, իսկ Էվբօտի ափերին, նոյնպէս և կղզիներում, չեմ եղած:

Դորա փոխարէն այլ մարդկանց մէջ շատ դէմքեր կան և գեղեցիկ և վայրենի միևնոյն ժամանակ: Ի հարկէ, պայծառ գանգրահեր Աքիլլէսը նման չէր այժմեան տիպին, բայց Կանարիսը կարող էր նմանուիլ: Այստեղ շատերը դեռ ալբանական զգեստ են կրում, որ բաղկացած է ֆուստանէլիից, այսինքն սպիտակ, գրեթէ մին-

չև ծնկները հասնող ներքնազգեստից, ֆէսից և մետաքսով կամ ոսկեթելով հարթակար կապալից: Ազդերների շուրջը պատում է գօտին, որի մէջ երբեմն թրերի և ատրճանակների մի ամբողջ զինանոց կար խըրուած, իսկ այժմ ամրացած է թաշկինակը: Չնայելով նորան, որ թաշկինակը ներկայանում է իբրև մի աներկբայելի յառաջադիմութիւն առաջուան ժամանակների հետ համեմատած, ֆուստանէլլա կրող մարդիկ կատարեալ պահպանողականներ են և արևմտեան ազդեցութեան հակառակորդներ: Այս պալիկարների նման են հաշնուած ամբողջ զօրագնդեր, և սա բոլոր քաղաքին մի ինքնուրոյն տեսք է տալիս: Գիւղերում ապրող յոյները, չնայելով աւաղակալին միտումներին, որոնք կարծես ամեն տեղ չեն անհետացել, ազնիւ են, աշխատասէր և միանգամ տուած խօսքին հաստատ. իսկ ինչ վերաբերում է քաղաքացիներին, նոցա համբաւը յայտնի է ամբողջ աշխարհին: Մօտ մի ամիս ապրած լինելով նոցա հետ, ես չեմ կարող այս մասին խօսել իմ անձնական գիտողութիւններով, բայց այս կարճ ժամանակամիջոցն էլ բաւական էր նկատելու, որ ոչ մի ուրիշ քաղաքում ոչ վաճառականները, ոչ հիւրանոց պահողները, ոչ ուղեկիցները, ոչ սեղանաւորները—իրանց աշնուութեան մասին այնքան շատ չեն խօսում, ինչքան Աթէնքում: Այս կարծես մի փոքր կասկածելի է:

Նորագոյն ճանապարհորդները, որոնք երկար են մնացել Յունաստանում: կամ նոքա, որոնք քիչ են մնացել, բայց աւելի մեծ վստահութիւն են ունեցել, բոլորովին անյաջող դատավճիռ են կարդում նորագոյն յոյների համար:

Նորերումս վախճանած Էդմօնդ-Աբուն գրել է Յունաստանի մասին մի թոյլ, բայց հետաքրքրական գրքոյկ, սրամիտ նկատողութիւններով լի: Չարալեզու «Վօլտէրի

թողը», այսպէս էին անուանում նորան, չնայելով որ ջանացել է կրքից հեռու մնալ, վերին աստիճանի խիստ է վերաբերում դէպի հին աթենական դէմոսի սերունդները: Նորա կարծիքով, այժմեան յոյները իրանց խաբելու արուեստով կարող են ամօթ բերել և իրանց նախահաւ Յուլիսին, և նորա հովանաւոր Աթենաս-Պալլասին, և հին կրէտացիներին, որոնք, Եպիմէնիդի խօսքերով, այնքան յառաջադէմ էին այդ արուեստի մէջ: Բացի դորանից, նոքա այնչափ ազահ են, որ անհնար է նկարագրել, ուրիշ ազգութեան պատկանող մարդոց հետ կառավարում են այնչափով, որչափ որ նոցա կարելի է քամել: Քաջութեան տեսակէտից Կանարիսը, Աբուլի հաստատելովը, բացառութիւն է կազմում, ուստի և յոյները նորա մասին խօսելիս ձայնը բարձր են հանում: Աբուլն առաջ է տանում իւր խօսքը և ասում է, թէ նոքա միշտ վախկոտ են եղել, մինչև անգամ Տրոյիայի պաշարման ժամանակ: Ոչ ասպետական զգացմունք, ոչ ճշմարտութիւն մի դանկի չափ չկայ նոցա մէջ, բայց նոքա կուրօրէն յարգում են ամեն տեսակ ոյժ և ի հարկէ, սորան համապատասխան, արհամարհում են անզօրութիւնը, աղքատութիւնն ու թուլութիւնը:

Հազարաւոր անեկդոտների թւում նա առաջ է բերում և մէկը, որ և ես թոյլ եմ տալիս ինձ կրկնել, մանաւանդ, որ նա հենց մեզ է վերաբերում:

Այն մրրկից յետոյ, որ 1848 թուին ցնցեց Հաբսբուրգեան իշխանութիւնը, մի բուռն լեհացիներ բռնակուեցան Աթէնք: Այս մարդիկ սովից ու տենդից մեռնում էին, որովհետեւ Աթէնքի կլիման վնասակար է օտարերկրացիներին: Սակայն և այն փշրանքներն անգամ, որ թափւում էին նոցա առաջ, յոյների կոկորդում ինչպէս ոսկոր էին դէմ ընկնում: Նոքա խեղճերին վիրաւորում էին ամեն քայլափոխում, մենամարտի էին

դուրս կանչում և չէին երևում նշանակած տեղը: Բայց մի անգամ Աթէնքում հրդեհ պատահեց, որ ամբողջ քաղաքին սպառնում էր: Յոյները վազում էին ամեն կողմից, որ կրակին նայեն, մեծմեծ խօսեն և դուրս տան, լեհերը (խեղրեմ միտներդ պահէք, որ ես Աբուի խօսքերն եմ կրկնում) ընկան բոցի մէջ և իւրեանց կեանքը վտանգի ենթարկելով հանգցրին կրակը: Իսկ այժմ թող մէկը գուշակէ, թէ ինչ պարգև ստացան նոքա:

Նոցա պատուիրեցին Յունաստանից հեռանալ:

Լեհերի հետ այսպէս վարուեցան այն պատճառով, որ հրդեհից յետոյ նոքա հռչակուեցան յոյների շնորհիւ, որ նոցա վարմունքն ամբողջ Եւրոպայում տարածուեցաւ, իսկ այս կարող էր ընդհանուրի ուշադրութիւնը դարձնել, իսկ գուցէ և մի դիւանագիտական թուղթ դուրս կորգէր աւստրիական կառավարութիւնից, որ այդ միջոցին շատ վատ էր տրամագրուած դէպի լեհացի պանդուխտները: Եւ այս բոլորովին բաւական էր:

Եթէ Աբուի խօսքերը ճշմարիտ են,—իսկ նա երբէք այնքան բարեկամ չէ եղել մեզ, որ այն տեսակ անէկդօտներ հնարէ, որոնք մեզ մեծացնելուն ծառայեն,—այն ժամանակ պէտք է խոստովանել, որ տրամաբանութեան հնարողի սերունդները չեն դադարել տրամաբանօրէն լինելուց, ինչպէս ինքը Ստափիրիտն էր, սակայն Արիստիդէսի աւանդութիւնները անհետ կորել են նոցանից: Այնուամենայնիւ այն բանի մէջ, ինչ որ յոյների մասին ասում է վերը յիշած հեղինակը, ինչպէս նաև ուրիշ շատերը, անկասկած ծածկուած կան շատ չափազանցութիւններ, իսկ գուցէ և աւելի շատ թիւրիմացութիւններ: Ամենից առաջ, իւրաքանչիւր այդպիսի ճանապարհորդ բերում է այստեղ իւր հետ արդէնպատրաստի էտիքական մի չափ, շատ ընդարձակածաւալ, որով-

հետև նա մշտուել է արևմտեան քաղաքակրթութեան և նորա նրբացած բարոյակրթութեան ազդեցութեան տակ: Եւ ահա մի տեսակ արշինով էլ չափում են հասարակութիւնը, որ դեռ մի փոքր առաջ ակամայից ընդունուեցաւ, իսկ և իսկ ամօթալի և դալթակղելի մի չափ, և դեռ չափում են սառնասիրտ կերպով, որովհետև գործը վերաբերում է ոչ թէ իրանց, այլ ուրիշներին: Մոռանում են նոյնպէս, որ ինչպէս, օրինակ, աղնուլութեան և ասպետական պահանջների մասին հասկացողութիւնը օտար էր հին աշխարհին, ճիշտ այնպէս կարող էր գոյութիւն ունենալ բարոյական հասկացողութեանց մի ամբողջ աշխարհ, որ օտար է արեւելեան ազգերին, որ այս ազգերը, մանաւանդ չոյները, բարբարոս ցեղերից նուաճուելով, չունէին, իսկապէս ասած, երկար ժամանակ ոչինչ հասկացողութիւն, այլ իրանք ղեկավարում էին,—որովհետև պէտք է մի բանով ղեկավարուէին,—միայն ինքնապաշտպանութեան գազանային բնազդումներով: Այս բնազդումը համապատասխանում է իրերի տուած դրութեան և վճռում էր ինչպէս էտիքայի, այսպէս նաև լօգիկայի խնդիրները:

Վայրենի ազգերը ամենուրեք միատեսակ են: Երբ մի քարոզիչ պահանջեց մի նորադարձ նեգրից, որ նա մի օրինակ բերէ իրան այն բանի, ինչ որ նորա հասկացողութեամբ չար բան է համարւում, նեգրը մտածեց մտածեց ու այս պատասխանը տուեց.

—Եթէ մէկը կինս գողանայ,—դա չար բան կլինի:

—Շատ լաւ,—ասաց ուրախացած քարոզիչը:—Իսկ այժմ մի օրինակ բեր ինձ բարութեան:

Վայրենին մի բոպէ էլ չմտածեց:

—Իսկ բարի բան է,—եթէ ես մէկի կինը գողանամ:

Այսպէս է վայրենի կամ վայրենացող ժողովրդաների ամբողջ լոգիկան:

Եւ այս լոգիկան ընդարձակ կերպով տարածուած է Արեւելքում:

Բայց հանգիստ թողնենք յոյներին: Պէշէլի հին անեկզօտը ես նորա համար բերի, որ այդպիսի լոգիկայի արձագանքները լսում ենք և մասնաւոր ու հասարակական կեանքում: Նա հետզհետէ աւելի ու աւելի մեծ ձայն է ստանում, սպրդում է լրագիրների էջերը, աճում է ինչպէս նեղուցի ալիքները, օրէցօր մեծացնում է այն անդունդը, որ կայ չարի և բարու մէջ, արդարութեան և անարդարութեան մէջ, անգամալուծում է ուղղուելու ընդունակութիւնը, խանգարում է և դէպի կատարեալ խաւար է տանում հասարակական կարծիքի բարոյական ունակութիւնները, որ վերջի վերջոյ չգիտէ կամ, աւելի ճիշտ, չէ ցանկանում գիտենալ, թէ ում ետեւից գնայ և ում վերայ դրոշմէ նախատինքի կնիքը: Այժմեան աշխարհը չէ կարելի վայրենի անուանել, բայց գուցէ մի յայտնի տեսակէտից, նա վայրենանում է:

Աբուն իւր գիրքը գրեց երեսուն տարի սրանից առաջ: Այժմեան յոյն սերունդը այդպէս չէր վարուի, որովհետեւ նա քաղաքակրթում է այս բառի լաւ նշանակութեամբ: Վերածնունդ, երիտասարդ, եռանդով լի, նա մշակում է և աստիճանաբար կատարելագործում է իւր մէջ հոգու բոլոր կողմերը, իսկ 'ի միջի այլոց և բարոյական ունակութիւնները: Հաւասարակշռութիւնը դեռ խախտուած չէ այնտեղ: Նա այլ ևս վայրենի չէ, նորա երեսին արդէն ամօթ կայ:

Բայց և բացի դորանից, դեռ մի մեծ առանձնայատկութիւն էլ կայ, որին ոչ ոք կարող չէ խլել այժմեան յոյներից, դա հայրենասիրութիւնն է, և այս հայրենասիրութիւնը նոյնպէս հիմնուած է դէպի հին Եւրոպական ունեցած սիրոյ վերայ, ինչպէս և դէպի նորը:

Բանը նորանում չէ, որ աւանդութեան թելն այս-

տեղ արհեստական կերպով է կապուած, նորանում չէ, որ գիտնականները պնդում են, թէ այժմեան յոյների երականների մէջ հոսում է միայն մի կաթիլ իրանց հելլենական նախնիների արիւնից, այլ իրօք նոքա ներկայացնում են մի խառնուրդ զանազան ազգութեանց ստրուկների, ալբանացիների և սլաւոնների: Յոյները, ինչպէս այդ երկրի ժառանգներ, ցանկանում են և նորա աւանդութիւնների ժառանգորդը լինել: Այս պատճառով նոցա հայրենասիրութիւնը-այն տեսակ բոյս չէ, որի արմատները երկրի մակերեւոյթի հետ են միայն կը պաճ, — նա խորը արմատ է գցած և անդրդուելի ոյժ ունի: Ոյժ ունի նորա համար, որ պատմական մնալով և հետը միասին ցանկալով յառաջադիմել, նա հասկանում է, որ իւր գոյութեան խորհուրդը, կենսատու աղբիւրը-այնտեղ է, Ակրօպօլիս...

Մենք էլ գնանք Ակրօպօլիս, որովհետեւ այդ աղբիւրից ամեն մէկը կարող է մի բան օգտուիլ, ամբարելով զոնէ գեղարուեստական տպաւորութիւններ:

Ատտիկեան բոլոր հարթադաշտը այնպէս փոքր է, որ նաւորդները, որոնք կանգ են առնում Պիրէյուս միմիայն վեց ժամ, հնար են գտնում գալ այստեղ, տեսնել սրբազան ժայռը, Օլիմպիան Իւպետէրի և Թէզէոսի տաճարները, և ժամանակին հասնել շոգենաւին: Եւ երեք շաբաթ միջոց ունէի, — ուրեմն ժամանակ ունէի ոչ թէ գիտնական հետազօտութիւնների, այլ լոկ դիտելու համար: Սակայն աւելի հեշտ է Օրէնսդրական հրապարակից մինչև Ակրօպօլիսը անցնել, քան նկարագրել: Բայց ես հէլլենագէտ չեմ, ես լոկ ուզում եմ արձանագրել իմ տպաւորութիւնները, և ոչ թէ ընդարձակ նկարագրութիւն անել հնութեան յիշատակարանների, — նոցա մասին առանց այն էլ ամբողջ հատորներ

կան գրած-պտուղ նստակեաց և երկարամեայ աշխատանքների:

Ոլորապտոյտ ճանապարհը անցնում է լերան ստորոտով, ուր բուսած են ագաւենիներ և կակտուսներ: Առջևս և վրայիցս տեսնում եմ միայն մի հսկայական պատ, որ մասամբ հին հէլլենական ծագումն ունի, մասամբ հռովմայեցիներից և անգամ թիւրքերից է շինուած: Ժայռերի միջանցքներից երևում են տաճարի եռանկիւնի տանիքները: Երբ ես անցնում էի, շուրջը ամայի էր, կենդանի շունչ չկար, Լէսօր էր և սարսափելի շոգ, չնայելով, որ արդէն նոյեմբերի առաջին օրերն էր: Կողքի դռան մօտ նիրհում էր մի ծեր զինուոր. անցնում եմ նորա մօտից և դիտում եմ այն տնակը, որի մօտ դիզուած է մարմարիոնի կտորտանքի մի կոյտ: Ուղին դարձեալ մի անգամ պտտւում է, ես բարձրանում եմ սանդուխտներով և ինձ գտնում եմ Պրօպիլէյում, որտեղից քո հայեացքի առաջ բացւում է ամբողջ վերին հրապարակը: Առաջին տպաւորութիւնը. — աւերակ, մեռելային լուսթիւն, մահ: Պրօպիլէյի արտաքին դօրիական և յօնիական ներքին սիւններից մի քանիսը կանգուն են մնում միայն իրանց քարերի ծանրութեան շնորհիւ. պատերը ճղքճղքած, ծակծկուած, որոնց միջից ներս էր թափանցում լոյսը, խորտակուած: Փառաւոր դռան ետև մի թիզ ազատ տեղ չկայ: Այնտեղ դիզուած են պատերից թափուած սիւնների, գօտիների, խոյակների կտորտանք և քարեր: Այս բոլորը, բացի քանի մի տաճարներից, թափուած է մէկը միւսի վերայ, ամեն ինչ թափթփած է այնպիսի վայրի անկարգ դրութեան մէջ, որի մասին նոյն իսկ հռովմէական հրապարակը չէ կարող ամենափոքր գաղափար տալ: Ճանապարհորդին այնպէս է թրւում, թէ այստեղ տեղի է ունեցել հսկաների մի զարհուրելի ճակատամարտ, հսկայական ոյժերի շփումն, որից

լեռը ճղքուել է, պատերը քանդուել են, վերջապէս փուլ է եկել ամեն ինչ և միայն աւերակներն են մնացել:

Այսպէս ուրեմն, առաջին տպաւորութիւնը, որ ստանում ես Պրօպիէյն անցնելիս, աղէտների տպաւորութիւնն է: Այնտեղ ակամայից դանդաղ ես առաջ գընում, որովհետեւ բոլոր շրջապատողներն այն աստիճան մեռելային տիպ են կրում, որ քո իսկ կեանքը, քո սեպհական շարժումներն էլ մի տեսակ օտարոտի են թւում և անհամապատասխան այդ վայրին:

Եթէ մի ծանօթի ես պատահում այդտեղ, նորա հետ չես էլ ուզում խօսել, այլ միայն հարցական մի հայեացք ուղղել նորա աչքերին, նստել մի ստուերի տակ և հետեւել թէ ինչպէս արեւը իւր ճառագայթներով ջերմացնում է աւերակները:

Ես արդէն ասացի, որ այդտեղ լոյսը չէ մտնում, այլ թափւում է հոսանքներով, մանաւանդ կէսօրին: Եւ կարող էր այնպէս թուալ, որ այդ ջերմ, կենդանի հոսանքը մի տեսակ հակապատկեր է ներկայացնում այդ աւերակին, ամայութեան, այդ մեռելային լռութեան: Բայց չէ: Աւերակն էլ, ամայութիւնն էլ դորանով աւելի մեծ, համարեա՛ խիստ տպաւորութիւն են ստանում: Նստած ես, նայում ես Պարթէնօնի և Էրէխտէյօնի արեւից ջերմացած մարմարիօնին, և վերջապէս մէկ ինչ որ դուրս է գալիս աւերակների միջից, մօտ է գալիս և մտնում է քո մէջ: Եւ դու լաւ ես զգում քեզ, որովհետեւ խաղաղութիւն է իջնում քեզ վերայ, բայց այնպիսի ուժգին խաղաղութիւն, որ ունին միայն քարն ու փլատակը:

Ես կարծում եմ, որ ում հոգին աւելի շատ է տանջուել, նա իրան լաւ պիտի զգայ այստեղ: Մարդ ուզում է գլուխը դնել սեան չորեքկուսի մոյթին, փոխէփոխ մերթ գոցել, մեր բանալ աչքերը, — և հանգիստ

վայելել: Այս ամենը աւելի ու աւելի ընտանի են դառնում, յոգնած ճանապարհորդն աւելի բարեկամաբար է նայում Պարթէնոնի այս յանդուգն գծերի, սպիտակ Էրէխտէյօնի, ցածրում ընկած Պրօպիլէյի վերայ: Պէտքէ տեսնել հասկանալու համար, թէ ինչպէս այս հնութիւնից ոսկիացած շինուածքները գեղազարդւում են արեւի և կապոյտ երկնքի տակ, ինչպիսի հանգստութիւն է շնչում այդ քովթարներից, սիւնների և պսակների այդ շարքից: Պարզութիւն, խաղաղութիւն, վեհութիւն և գրեթէ աստուածային ներդաշնակութիւն: Միանգամից դժուար է այս նկատել, կախարդանքը ներգործում է սակաւ առ սակաւ, բայց նոյնքան էլ ուժեղ է թափանցում սրտի մէջ և լցնում նորան զմայլումով: Եւ զգում ես դու, ով ուղևոր, որ ոչ թէ միայն հանգստութիւն շնորհեցին քեզ արուեստի այս սքանչելի կերտուածները, այլ և մասը հանեցին քեզ իրանց գեղեցկութիւնից:

Ահա այն տպաւորութիւնները, որ ստանում ես Ակրօպօլիսի միջովն անցնելիս: Երբ դու այնտեղ ես գտնւում, մտքովդ էլ չէ անցնում Բէզէկէրը բանալ և որոնել նորա մէջ մանրամասն բացատրութիւնները: Տանն ես կարդում միայն, որ Անթե Յաղթութեան փոքրիկ տաճարը շատ ժամանակ չէ միայն, որ աւերակներից նորոգուել է, որ լօրդ Էլջինը բրիտանական թանգարանի համար բերել է հրաշալի կարիատներից (caryatide) մէկը, որոնք Էրէխտէյօնի աջ սրահների նեցուկն են կազմում, որ այնտեղ են ուղարկուած պարթենոնեան ճակատները (métope), որ Էրէխտէյօնում փաշաների հաբէմն էր գտնւում և այլն:

Առաջին վայրկենին քեզ համար բոլորը մէկ է, թէ Պարթէնոնը պարզ դօրեական ոճով է շինած, Էրէխտէյօնը և Յաղթութեան տաճարը յօնիական, իսկ Պրօպիլէյում գտնւում են այդ երկու օրդէնների սիւները:

Այս ամենը Աթէնք գալուց առաջ էլ գիտէիր: Այստեղ ամենից առաջ փչում է քեզ վերայ ընդհանուր շունչ, կամ աւելի ճիշտ-հին Ելլադաի հանճարը, և նորա շունչը դու չես ցանկանում ոչ վանել, ոչ վերլուծել: Եւ ահա երևակայութիւնն սկսում է զծագրել, թէ ինչպէս էր Ակրօպօլիսը Պէրիկլէսի ժամանակ, երբ ամեն ինչ իւր տեղն էր, երբ տաճարները գոյութիւն ունէին, որոնց հետքն էլ չէ մնացել այժմ, երբ գոյութիւն ունէր արձանների մի ամբողջ անտառ, երբ Պարթէնոնը կեղեքուած չէր իւր բոլոր զարդերից, երբ նորա սիւների պսակների վերայ կարելի էր տեսնել Աթէնքի ծագման ձևակերպութիւնը, իսկ միւս կողմից-նորա վէճը Նէպտունի հետ, իսկ Աթենաս Պրօմաքոսի սաղաւարտը ծովից անգամ երևում էր: Պատկերացնէք մեզ մի որևէ փառաւոր հանգէս. քուրմեր, աւագանիք, զինուորականներ, երաժիշտներ, ժողովուրդ, ոսկեզօծ եղջիւրներով եղներ, որոնց ներս են տանում տաճարների սրբութիւն սրբոցը, ծաղկէ պսակներ և գեղայարմար ծալուածքներով զարդարուած շալեր: Բայց ես նախադասում եմ պատկերացնել գիշերը և մարմարիոնի խաղացող լուսնի բաց-կանաչ լոյսը: Մարդ գոռարանում է հաւատալ, որ մարդիկ կարող էին այդ աստիճան առաջ գնալ արուեստի մէջ, բայց հասկանալ կարելի է: Յունական դիցաբանութիւնը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ բնութեան ոլորտի առջև խոնարհումն, այն է ուղղակի ամենաստուածեան մի աղանդ (panthéisme): Բայց արուեստագէտը յոյնի հոգու մէջ յաղթեց փիլիսոփային, այս պատճառով բանաստեղծները վերացական հասկացողութիւն հագցրին մարդկային մարմնին, մարդկային միտք շնորհեցին նորան, իսկ լետոյ եկաւ ստեղծական արուեստը և այդպիսի հրաշալի քարեայ առեղծուած ծնեց:

Աթէնքը կարողացաւ իւր քաղաքի համար տեղ

ընտրել: Եւ ի՞նչ մականուրթ այս բոլոր տաճարների և յուշարձանների համար: Ա՛յկ կողմից ծովն է երևում, որ այստեղի մթնոլորտում շատ մօտ է թւում, միւս կողմից-ամբողջ Ատտիկէն, ինչպէս փիղ վերայ: Հիմէտի լեռները, նորանից յետոյ Պէնտէլիկօնը, հիւսիսում Պարնասը, իսկ հարաւ-արեւմտեան կողմը, Պալամինեան քարանձաւի կողմը, Դափնին: Այս ամենի վերեւ մշտապարզ երկինքը, և արծիւների սեւաւ լուսաստուեր ծիրը (silhouette), որոնք մինչև այսօր իրանց ճիչերով ընդհատում են Ակրօպօլիսի հանդիսաւոր խաղաղութիւնը:

Այն տպաւորութիւնները, որ ստանում ես ուրիշ աւերակները տեսնելիս, միայն մի թոյլ ստուեր են այն տպաւորութիւնների, որոնք զարթնում են Ակրօպօլիսը տեսնողի հոգու մէջ: Մնէգիկլին, Իկտինին և Նալլիկրատին ոչ ոք դեռ չէ համեմատուել ոչ Պէրէկլէսից առաջ, ոչ էլ յետոյ: Նոքա ստեղծեցին ոչ միայն Պարթէնօնը, Էրէխտէյօնը կամ Պրօպիլէյն, այլ դոցա հետ բարձրացրին ճարտարապետական վարդապետութիւնը, որին պէտք է հետևէին հին աշխարհի բոլոր ճարտարապետները: Հռովմայեցիք աւելացրին իրանց սեպհական կամարը, կանգնեցին անդրիներ, սահմանների արձաններ, կրկեսներ, բոլորաձև տաճարներ, Ագրիպպասի պանթէօնի նման,—այս է բոլորը: Բայց առհասարակ նոքա հետեւում էին իրանց անմահ նախորդներին և նոցա վարդապետութիւնից չէին հեռանում: Նոքա կարող էին Ակրօպօլիսին միայն ծաւալով զերազանցել և իրագործեցին այս մինչև անգամ Աթէնքում:

Ակրօպօլիսից ցած, Ժալուի պատառուածքից դէպի արևելք, Իլլիսի վերայ, կանգնած է Ոլիմպեան Իւպիտէրի տաճարը, որ աւարտուեցաւ հազիւ Ագրիանոս կայսեր ժամանակ: Հարիւր քսան սիւներից, որոնց վերայ հաստատուած էր նա, այժմ մնացել են միայն 16,—13ը

մի ծայրից և երեքը միւս: Այս սիւները իսկևիսկ կորնթեան ոճով են և ունին 6 ոտն. լայնութիւն և 60 բարձրութիւն: Սա ամենից մեծ տաճարն էր այն դաշտավայրում, որ ոռոգւում է Կէֆիզով և Իլլիսով: Տիտոս Լիվին դորա մասին ասում է, որ իւր մեծութեամբ միայն դա էր համապատասխանում այն Աստուծոյ մեծութեան, որին նուիրուած էր (*unum in terris inchoatum pro magnitudine dei*): Եւ շատ էլ հաւանական է, Ձևը, որ ինչպէս Աթենասի հայր ամեն աստուածներից մեծ էր, արժանի էր ահագին տաճարի:

Ես չեմ ասում, թէ Ակրօպօլիսը ստեղծողները ծրնեցին յունական ճարտարապետութիւնը: Նոքա ներկայանում են միայն իբրև նորա վերջին և ամենաբարձր ներկայացուցիչները, հաստատեցին նորա վարդապետութիւնը, նոյն իսկ նորանով, ինչով Ֆիդիան իւր ժամանակէր քանդակագործութեան վերաբերութեամբ: Թէզէոսի տաճարը, որ նման է Պարթէնոնին միայն նուազ չափով, Պարթէնոնից առաջ է կառուցած, նոյնպէս և բազմաթիւ ուրիշ տաճարներ, որոնցից յետոյ միայն տեղտեղ միանման սիւներ են մնացել: Այս Թէզէյօնը հրնութեան աւելի լաւ պահպանուած յիշատակարաններից մէկն է: Ակրօպօլիսում ամրոց կար, ապա ուրեմն նա աւելի է ենթարկուել պատերազմի բոլոր վտանգներին, իսկ նոր ժամանակներումս անգամ և ռմբակոծութեան,— Թէզէյօնը կանգնած էր քաղաքի մէջ տեղը: Նա աւելի շուտով ներքին փոփոխութեան է ենթարկուած, որովհետև նորան քրիստոնէական տաճար դարձրին և ի հարկէ դէն ձգեցին նորա բոլոր յուշարձանները: Այժմ պահւում են նորանում գաճեայ ալլ և ալլ տիպեր և խորաքանդակների մնացորդներ, որոնցով երբեմն զարդարում էին ուրիշ տաճարները: Ես ասացի, թէ Թէզէոսի տաճարը Պարթէնոնն է յիշեցնում:

բայց որովհետև նա գտնուում է մի փոքր ինչ բարձր անձուկ հրապարակի վերայ, ուստի և մի առանձին աչք շլացնող տպաւորութիւն չէ գործում, մանաւանդ որ ծաւալով էլ չափազանց փոքր է: Պարթէնոնը ութն մոյթ ունէր ճակատի գծով և տասնեւօթը հատ կողքի գծով,—Թէզէոսի տաճարում կար վեց և տասներեք: Վերջապէս, նա այնքան էլ հարուստ չէր, որովհետև Թէզէան ակրօպօլեան տաճարի երկու ճակատների պսակները զարդարեց կիսարձաններով, իսկ բոլոր ճակատները (metope) խորաքանդակներով,—Թէզէոսի տաճարում այս զարդերը աւելի պակաս թուով էին:

Թէզէոսի տաճարի հրապարակից երևում են Պնիկսի ժայռերը: Երբեմն սա ժողովարանի տեղ էր ծառայում: Զանազան տեղեր դուրս փորուած քարեայ սանդուխները ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս էր ամբօխը բարձրանում որպէսզի ամենաբարձր դարատափին հասնէր, որտեղից կարելի է տեսնել Աթէնքը հէնց քթի տակ, աջ կողմից՝ Մուզէյօն գետը, առջևից—Ակրօպօլիսը: Այդտեղ ոչ մի շինութիւն չկայ, երևում են միայն ահագին ամբիոնի հետքերը, որոնք հնումը Բեմ էին կոչւում, և որի վերայ նստում էր ժողովուրդը խորհրդակցութեան միջոցին: Այս ժայռերը խաւառ զուրկ են բուսականութիւնից և կառարեալ անապատ են ներկայացնում. ես այնտեղ մարդկային ոչ մի շունչ չգտայ, քաղաքի աղմուկն այգտեղ չէ լսում և լռութիւնը խանգարում է միմիայն բարձունքում ճախրող արծիւների ճիչը:

Այդքան անձայն չէ, բայց նոյնպէս ամայի է և արէօպագի գլուխը, որ ընկնում է ակրօպօլեան լեռան փեշին: Քաղաքի իր մէջ և նորա շրջակայքում էլի ուշադրութեան արժանի յիշատակարաններ կան, Ադրիանոսի կամարասրահը, Ատալլի, Ագօրի կամարասրահը, Հողմերի աշտարակը, Լիզիկրատի փոքր տաճարը, Ադ-

ընտանոսի կամարը և Ֆիլսոպապի արձանը, վերջապէս նորերումս գտած՝ Գաբիա Տրիագի գերեզմաննոցը, ուր կարելի է տեսնել քանի մի գեղեցիկ, անգամ շատ գեղեցիկ արձաններ։ Սակայն ես յանձն չեմ առնի նկարագրել նորանց, ես միայն հաշիւ եմ տալիս իմ տպաւորութիւնների մասին և գլխաւորապէս կանգ առայ Սկրոպուլիսի վերայ, որ աւելի ուժգին է խօսում այն հոգու հետ, ուր կենդրոնանում է ամեն լաւ բան, ինչ որ միայն ստեղծել է ստեղծական արուեստի աշխարհում հէլլենական քաղաքակրթութիւնը, յունական հանճարի ամբողջ ոյժը։ Թուկիդիդն հարկաւ 'ի նկատի ունէր Ակրոպուլիսը, երբ ասում էր, որ եթէ Աթէնքը կործանուի, մնացորդ աւերակներից սերունդները կենթադրեն, թէ այդտեղ կրկին անգամ աւելի զօրեղ քաղաք է եղել, քան իրօք կայ։ Սակայն Թուկիդիդը սխալուեցաւ։ Աթէնքը աւելի զօրեղ երևեցաւ, քան կարծւում էր։ Հին քաղաքը կործանուեցաւ, աւերակ է դարձած, բայց նորա հանճարը այնքան բան է տուել, որ մարդկութիւնը չի կարող մոռանալ, որ նորան է պարտական։ Նա արհամարհեց նորան և այն էլ չափազանց երկար ժամանակ, բայց կան պարտաւորութիւններ, որոնք իրանց մասին յիշեցնել են տալիս ոչ միայն խելքին, այլ և խղճին։ Դոցա շնորհիւ այս փառաւոր երկիրը դուրս կորգեցին թիւրքերի իշխանութիւնից։ Միայն քաղաքական շահը չէր, որ դրդեց յարութիւն պարգեւել Յունաստանին։— Եւրոպայի համար սա մի ստիպողական պարտք էր, որ հատուցումն էր պահանջում, դա խղճի խնդիրն էր։ Կան բաներ, որոնց նոյն իսկ ամենաողորմած խիղճը տանել չէ կարող,— և ահա վայրկեանը հասաւ, երբ Նաւարինի տակ թնդանօթները որոտացին։ Ես հաւատացած եմ, որ եթէ այս ահագին credit-ը չլինէր, որ ժամանակակից քաղաքակրթութիւնը գրել էր Յունաստանի

Հաշուին, եթէ սորա փառքը և գործերը չլինէին, Հոմերի երգերը, Մարաթոնի և Սալամինի յիշողութիւնները չլինէին, չլինէին ակրօպօլեան հրաշալիքների այս փլատակները,—փաշաները մինչև այժմ էլ իրանց հարէմները պահելիս կլինէին Երէխտէյօնում, և Ակրօպօլիսի բարձունքից կճածանէր մարգարէի դրօշակը: Եւ եթէ, ասում եմ ես, այժմեան Յունաստանը ստեղծեցին Հոմերը,, Միլտիադը, Լէօնիդը, Թէմիստոկլը, Թիդէան և այլ հերոսներն ու հանճարները, որոնք ոչնչով չեն կարող չափուել, սա ոչ թէ հռետորական ձև է, այլ պատմական ճշմարտութիւն: Աշխատելով իրանց ազգի փառքի համար, նոքա, առանց իմանալու, աշխատեցան նորա վերածնութեան համար,—և ահա այս անմահ աշխատաւորների շնորհիւ է, որ ապրում է այժմեան Յունաստանը:

Թարգմ. Գ. ք. Ա.

ԴԱՏԱԻՆՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԶՅՐՈՒԹԻՒՆԸ¹⁾

1.

Մերգէրուրգի հռչակաւոր ուսուցիչ Լանդֆոխտը մի օր 1808 թուականին դասարան մտաւ իւր սովորական ուսումնական դերուէ: Նա այս անգամ մէնակ չէր, այլ իւր հետն էր նաեւ մի օտարական մի ութնամեայ մանուկի ձեռքը բռնած: Երբ որ մանուկին բազմեցրին վերջին նստարաններից մէկի վերայ, սկսուեցաւ դասացուցակի կարգի համեմատ՝ յունարէնի դասը, որ և իսկոյն գրաւեց նորեկի ուշադրութիւնը: Դասի կիսին, ի մեծ զարմանս աշակերտաց, յանկարծ ուսուցիչը դիմեց մանուկին, որին «Վարլ» անուն տուեց, որ շարունակէ, սակայն զարմանքը իսկոյն պեշացաւ, երբ որ

1) 1857 թուականին գերմաներէն լեզուով հրատարակուեցաւ ԴԱՏԱԻՆՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐ վերնագրով մի գիրք անյայտ հեղինակից, որի մէջ գետնդուած են 15 հատ իրական կեանքից առնուած դաստիարակութեան պատմութիւններ, ապացուցանելու համար, թէ նոյն իսկ երեւելի մանկավարժներ ինչպիսի խոշոր սխալներ են անում, եթէ մանուկի անհատականութիւնը ի հաշիւ չեն առնում իրանց գործում: Այլ է ընդհանուր մանկավարժութեան կանոններ գիտենալ եւ մեռած տառի պէս գործ դնել, եւ այլ է «մանկավարժական բանականութիւն եւ մանկավարժական ոգի» ունենալ, ինչպէս որ ասում է անյայտ հեղինակը, եւ այնպէս քաց աչքով առաջնորդել մանուկին իւր ուսման եւ կրթութեան մէջ: Այդ պատմութիւնները գործնական մանկավարժութիւն են, խիստ կարեւոր մաս՝ նաեւ մեր մանկավարժների համար: Թէ որքան փութ ծեղրով են գրուած նոքա, յոյս ունինք, թէ իրանք ընթերցողները կը կարողանան ըստ արժանւոյն գնահատել: Այդ պատմութիւնները հայերէնի վերածելով, թարգմանիչը շատ անգամ միայն քաղուածքներ է արել, աւելորդ անունները, թուականները, մանրամասնութիւնները դուրս ձգելով, որովհետեւ հայ ընթերցողի համար նոքա ընտելանականութիւն պիտի չունենային:

Ժամոթ. Թարգմանչի.

պատուէր ստացողը, առանց բնաւ շփոթուելու, ոչ միայն կարգաց իրան անձանօթ Պրուտարքոսից մի գլուխ, այլ և բաւական վարժ կերպով գերմաներէն թարգմանեց և ընթերցածի մասին ուսուցչի բազմաթիւ բերականական հարցմունքներին՝ ճիշտ պատասխաններ տուեց:

Ապա մանուկի ձեռքը տուին Յուլիոս Կեսար, և իրանց ուց տուած հատուածը նա թարգմանեց նոյնպէս առանց դժուարանալու. լատիներէնի վերլուծութիւնն էլ շատ յաջող անցաւ: Այնուհետեւ մանուկը թարգմանեց կեանքում չը տեսած մի իտալերէն գրքից մի քանի երես, որ ուսուցիչը բերել էր հէնց այդ նպատակի համար, և սկսեց հօր հետ խօսել այդ լեզուով: Եւ որովհետեւ դասարանում ֆրանսերէն գիրք չը գտնուեցաւ, ուսուցիչը բանաւոր կերպով քննեց այդ լեզուից, ուր մանուկը այնպէս արագ արագ պատասխանեց իրան ուղղած հարցմունքներին, որ կարծես թէ մայրենի լեզու էր բանեցնում:

Պատի վերայ կախ տուած հին Յունաստանի քարտէզի առթիւ նա սկսեց մի առ մի թուել այդ աշխարհի նշանաւոր երկիրներն ու քաղաքները, նկարագրել նոցանից իւրաքանչիւրը և պատմել նոցա երևելի մարդկանց սերագործութիւնները: Եւ երբ որ յիշատակուեցաւ Սինուպը, իսկոյն յարակցեց. «Դա այստեղ չէ», և մի ուրիշ քարտէզ մատնացոյց անելով, շարունակեց. «մենք պէտք է Սև ծովի ափին փնտռենք այդ քաղաքը»: Գնաց և տեղն ու տեղըցոյց տուեց Սինուպը, պատմեց նաև Դիոգինէսի պատմութիւնը, որ այն քաղաքումն է ծնուել: Ուրիշ շատ հին աշխարհագրական անուններ ևս ասաց, նոյնպէս և նոցա նոր անունները: Վերջապէս երից կանոնի մի քանի խնդիրներ լուծեց բանաւոր կերպով:

Եթէ ակնյայտնի կերպով ապացուցուեցան ութնամեայ հասակի համար չը լսուած այսքան ծանօթութիւնները, աւելի աչքի էր ընկնում մանուկի քաջագողջութիւնը և մանաւանդ նորա անպաճոյճ համեստութիւնը, որովհետեւ նա կարծես չէր էլ նշմարում, թէ ինչպիսի հրաշք է երեւում ինքը բոլոր աշակերտների առաջ:

Այդ օտարականն էր քարոզիչ դոկտոր Վիտտէ՝ Հալլէի մօտ Լոխաու գիւղաքաղաքից, իսկ վաղահաս ուսումնականը՝

նորա որդին: Լանդֆոխտը աշակերտների առաջ քննելու էր բերել այս մանուկին, որպէս զի շարժէ նոցա նախանձը, բայց հայրը համաձայնել էր այս բանին միայն այն պայմանով, որ մանուկի համար գաղտնի մնայ քննութեան բուն դիտաւորութիւնը:

Այս սքանչելի մանուկի համբաւը խիստ մեծ իրարանցում պատճառեց ոչ միայն Մերզբուրգի մէջ, այլ նաև աւելի հեռաւոր շրջաններում. ամէն տեղ սկսեցին խօսել, թէ $7\frac{3}{4}$ տարեկան մանուկը այնքան ծանօթութիւն ունի հին և նոր լեզուներից, որքան որ և ոչ տասնեւերեք կամ տասնեւչորս տարեկանը կարող է ունենալ: Լրագիրները գղձրդացին, մէկմէկուց արտատպելով Մերզբուրգից հասած լուրը, թէ նոր և անօրինակ աստղ է բարձրանում: Ոմանք անհաւատալի համարելով այս տեղեկութիւնները սկսեցին յիշեցնել պատմութեան մէջ յայտնի վաղահաս կրթութեանց ապարդիւն վախճանի օրինակներ. միւսները կարծում էին, թէ թղթակիցները մանուկի յառաջագիմութիւնները նկարագրել են խիստ չափազանցութեամբ կամ գուցէ և մասամբ մոլորուած. իսկ այլք բացէիբաց պնդում էին, թէ այդ բոլորը խաբեւայութիւն է:

Այսպէս հետաքրքրուած մարդիկ և կասկածողները կամ անձամբ գալիս էին Լոխաու ավանը կամ հօրն ու որդուն հրաւիրում էին իրանց մօտ և թերահաւատութեամբ քննում էին մանուկին, որպէս զի իսկութիւնը ի յայտ ածեն: Սոցա կարգումն էին մի շարք իշխաններ, բարձրաստիճան մեծատուններ, ուսումնականներ, ուսուցչապետներ, մանկավարժներ, տեսուչներ, խմբագիրներ, բանասէրներ. բայց ամենքը հիանում և գովասանական վկայութիւններ էին տալիս: Նոցանից մէկը հօրը գրեց. «Ոչ պատմութիւնից օրինակ գիտեմ, և ոչ իմ փորձառութիւնից, թէ այլ հասակի մանուկ այդչափ առաջ գնացած լինի. ես չեմ կարծում, որ պատմութիւնից յայտնի վաղահաս մանուկները՝ նոյն հասակում նոյնչափ առաջագիմութիւն ունենային: Ամենայն տաշանդաւոր պատանի կը գոհացնէ նոյն իսկ խտագոյն հարցաքննողին, եթէ տասնեւութ տարեկան հասակում այնքան ծանօթութիւններ ցոյց տալ, որքան որ տեսանք ձեր մանկահասակ որդուց: Ինձ ավելի զարմացրեց դորա դատողու-

Թեան հասունութիւնը և սրտի անմեղութիւնը: Դորա մարմնական կազմութիւնը ամուր է և մանկական աշխուժութիւնը իւր տեղը»:

Այն ժամանակուայ ամենամեծ մանկավարժն էր արքունի դպրապետ Նիմայէրը Հալլէում: Սա չըկամեցաւ քննել Պարլ Վիտտէին, Թէպէտ հայրը Թախանձանօք խընդրում էր: Ո՞վ գիտէ Թէ դպրապետը ինչ էր մտածում. գուցէ դա էլ մոլորութիւն էր համարում այնքան փառաբանած յառաջադիմութիւնները, կամ գուցէ սկզբունքով նշանակութիւն չէր տալիս վաղաժամ հասունութեան, կամ վերջապէս մի ուրիշ պատճառ պէտք է ունենար, որ անուշադիր թողեց հռչակուած գործը: Սակայն նորա ստորագրեալ ուսուցիչներից ոմանք եկան Լոխաու Վարլին քննելու համար, և նոքա ոչ մի խաբեբայութիւն չգտան: Նոցանից մէկը, որ մանուկին արդէն երկու անգամ քննել էր, երրորդ անգամ գալու ժամանակ հետը բերեց մի 17-դ դարու լատիներէն գրուած իրաւաբանական գիրք և մանուկի առաջ բաց արեց յառաջաբանի խրթին կտորը: Սա կարդաց իմաստալից առողջանութեամբ, և այնպէս լաւ Թարգմանեց, որ անհաւատը էլ չըկարողացաւ զսպել իւր զարմանքը և բացականչեց: «2է, անիծուին չար զօրութիւնները. ի՞նչպէս հաւատամ, Թէ այս գիրքն էլ բերան է սերտել: Իսկ երբ որ հայրը հարցրեց, Թէ ո՞վ է ասում, որ իւր որդին բոլորը անգիր գիտէ, ինչ որ Թարգմանում է, նա պատասխանեց, Թէ բազմութեան կարծիքն ու խօսքն այդպէս է:

1809 թուականին այս՝ անօրինակ մանուկը իւր հօր հետ եկաւ Լսյպցիգ համերգ լսելու, ուր նոքա շատերի հետ ծանօթացան: Ամբողջ ուսումնական աշխարհը, հոգեւորական և աշխարհական, տեսուչ և ուսուցիչ, բանասէր և խմբագիր ուղեցան իրանց աչքով տեսնել մանուկի յառաջադիմութիւնները: Այստեղ էլ քննութեան արդիւնքը ամենքին յայտնի կրթեց, որոնք ևս շտապեցին հրապարակ հանել իրեանց վկայութիւնը: «Աշխարհագրութեան և բնական պատմութեան հիմնաւոր տեղեկութիւններ ունի նա», ասում է մէկը, «մանաւանդ. քաջ գիտէ հին Հռովմի և Յունաստանի աշխարհագրութիւնը: Սպանիայի բարտեզի վերայ զարմանալի արագութեամբ գտնում էր ամենայն քաղաք, որ հարց-

նում էինք: Միւս երկիրների վայրերն էլ ճանաչում է նոյն-
չափ հաստատութեամբ: Նորա արտասանութիւնը խիստ կա-
նոնաւոր է: Իսկ առաւել զարմանալի է, որ այս մանուկը
գատողական մեծ ոյժ ունի, որ նա երկու և աւելի առար-
կաներ համեմատելիս՝ շուտ գտնում է գլխաւոր կէտը, և
որ իւր պատասխաններում երեւցնում է լծւոյ մտածու-
թիւն, կշռադատութիւն և սրամտութիւն: Մի հերիշը կար-
լի ծաղկեալ առողջութիւնը, իմաստուն աչքերը և մանկա-
կան աշխոյժը փառաւորելոց յետոյ, սյսպէս է գովում նո-
րա լեզուագիտութիւնը. «Ես տեսել եմ նորան հասակակից
և աւելի փոքրահասակ մանուկներ, որ ճոռողել են չորս
լեզուով, զորօր. Լիֆլանդիայում սովորաբար եօթն և ութ-
նամեայ մանուկները խօսում են ֆրանսերէն, գերմաներէն,
ռուսերէն և լեթերէն, սակայն այսպիսի թուութակի շաղա-
կրատութիւնը չը պէտք է շփոթել գիտակցական լեզուագի-
տութեան հետ, որ այս մանուկը ցոյց է տալիս իւր լա-
տիներէնի, յունարէնի, ֆրանսերէնի, անգլիերէնի և իտա-
լերէնի յառաջադիմութիւններով, և որ հազիւ թէ տաս-
նեութ տարեկանից յուսալ կարելի էր: Ես նորա առաջ
դրեցի աւելի խրթնաբան և դժուար գրքեր: Այդ չնաշ-
խարհիկ մանուկը վարժ ու հասուն մտքով գտնում էր ու-
ղիլ իմաստը և ամենակնճիռ ոճերը թարգմանում էր սի-
րուն: Պակաս զարմանալի չէ նորա միամիտ ոգին և մանկա-
կան կայտառութիւնը. նորա մէջ ոչ մի հետք չը կայ, որ
ապացոյց լինի թէ նա ոյժերից վեր աշխատել է»:

Այնուհետեւ սկսեցին նաեւ թագաւորական պալատնե-
րում հետաքրքրուիլ այս նոր երեւոյթով, մինչև որ քարո-
զիչ Վիտտէն լուր առաւ, թէ Սաքսոնիայի թագաւորը հա-
ճութեամբ կ'ուզենար, որ նա իւր որդու հետ Լայպցիգ տե-
ղափոխուի, ուր իսկոյն թագաւորական թոշակ կը ստանայ:
Պամաց կամաց խնդիր զարթեցաւ, որ մանուկը սկսէ հա-
մալսարան յաճախել, թէպէտ հասակի փոքրութիւնը մեծ
արգելք էր համարուում: Ուստի ցանկալի համարուեցաւ, որ
կարլը մի անգամ էլ քննուի համալսարանի Տոմասշուլէի տես-
չի ձեռքով, որ և 1809 թ. դեկտեմբերի 12-ին վկայու-
թիւն տուեց այս խօսքերով. «Ես ընտրեցի դժուար վերժա-
նելի գրքեր նորա համար (որ այն ժամանակ 8¹/₂ տարե-

կան էր)։ բայց նա այնպէս գեղեցիկ թարգմանեց, որ լիովին հաստատեց իւր մասին տարածուած մեծամեծ համբաւները։ Իմ նշանակած հատուածները թարգմանելիս՝ նա ոչ միայն ապացուցեց բառերի մեծ պաշար զնազան լեզուներով, այլ և հնախօսութեան ընդարձակ տեղեկութիւններ, հասուն դատողութիւն, մտքի զգաստութիւն և հոգեկան միւս կարողութեանց այնքան գերազանցութիւն, ինչքան որ այդպիսի հասակում դեռ ևս չէի տեսել։ Ուստի և իմ խորին համոզմամբ, այս մանուկի անօրինակ ընդունակութիւնները և հօր խիստ յաջող ուսուցանելու և դաստիարակելու եղանակը՝ արժանի են ուսումնականների ուչադրութեան և խորհրդածութեան. բացի սորանից, յանուն գիտութեանց յառաջադիմութեան և դաստիարակութեան արուեստի նըպաստման, ես կարևոր եմ դատում, որ մեծ ապագայ խոստացող այս հանձարեղ մանուկի առաջ բացուի համալսարանի դռները, ուր որ փառքով մանելու ընդունակ և պատրաստ է, և ոչ թէ նախապաշման պատճառով արգելքներ առաջ բերուին և այն բարի յոյսերը ոչնչանան, որոնց նա արժանի է»։

Այս ուսումնական և մեծ հեղինակութիւն վայելող մանկավարժի վկայութիւնը մատուցուեցաւ համալսարանին, իսկ այն տեղից առաքուեցաւ Դրէզդէնի նախարարութեան, որից ապա թոյլութիւն ստացուեցաւ մանուկին ընդունել Լայպցիգի ուսանողների շարքում։ Համալսարանը միւսնոյն ժամանակ խնդրել էր, որ Լայպցիգի մէջ ապրելու համար գէթ յընթացս երից ամաց նպաստ տրուի հօր և որդուն (քանի որ հասկանալի պատճառով առաջինը չէր կարող երկրորդից բաժանուիլ)։ Այս բարեխօսութիւնը չը յուսացած հետեւանք ունեցաւ։ Փոխանակ խնդրած տարեկան 300 թալէր նպաստի՝ 600 էին նշանակել, բացի ձրի բնակարանից և երկու համալսարանական թոշակից, չհաշուելով և այն, ինչ որ թագաւորը մտադիր էր առանձնապէս շնորհել։

Հայրը սկսեց վարանել, թէ այսուհետեւ ինչպէս շարունակէ որդու ուսումը։ Եթէ Լոխաուի մէջ միմիայն իւր առաջնորդութեամբ այն ուսումը շարունակուի, արդիւնքը մեծ չի լինի։ Իսկ միւս կողմից վտանգաւոր էր համարում որդուն մեծիակ ուղարկել որ և է համալսարան, կամ օ-

տար դաստիարակի հսկողութեան ապաւինել, որ մանուկի հոգեկան պէտքերը չըպիտի կարողանայ ըմբռնել: Հօր ցանկութիւնն էր, որ ինքը անբաժան մնայ որդուց նաև համալսարանական կրթութեան ժամանակ: Իսկ այս ծրագիրը գլուխ բերելու համար բաւական չէին արդէն առատաձեռնութեամբ առաջարկուած Լայպցիգի միջոցները, որովհետև հայրը ստիպուած պիտի լինէր թողնել քահանայական պաշտօնը և իւր որդու համալսարանական ուսումնի վերջանալուց յետոյ՝ ընդ միշտ զուրկ մնալ ոգեպահիկից:

Որպէս զի այս դժուարութիւնները վերանան, քարոզիչ Վիտտէն խնդրագրով դիմեց զանազան կառավարութիւններին, որ իրան քահանայի կամ ուսուցչի պաշտօն տան համալսարանական քաղաքներից մէկի մէջ, բայց ամեն տեղերից մերժում ստացաւ, թէպէտ բարեխօսներ շատ գտնուեցան: Յետոյ թղլտուութիւն խնդրեց, թէ մինչև որ ինքը որդու ուսման կատարելագործութեան համար բացակայ լինի, առ ժամանակ իւր պաշտօնը մի օգնականին յանձնէ, իսկ ապա դարձեալ իւր պաշտօնի մէջ մտնէ, բայց հրաման չստացաւ: Վերջապէս փորձեց անձամբ ներկայանալ Վասսէլ իւր որդու հետ ի միասին:

Վասսէլում դոկտոր Վիտտէն համոզուեցաւ, որ նախարարութիւնը իւր և իւր որդու մասին խիստ աննպաստ կարծիք է կազմել: Արդէն նիմայէրից մի յանձնարարական չունենալը՝ իրան շատ փնասեց Վասսէլում: Ապա նա իմացաւ, որ Հալլէից հակառակ գաղափարներ են հասել իւր որդու ընդունակութեանց մասին, նորան համարելով կեղծիքի կամ բռնի վաղահասութեան պտուղ, թէ հայրը փառասիրութեան պատճառով շլացնել ուղենալով՝ մանուկի մարմնի, ոգւոյ և սրտի յատկութիւնները ընդ միշտ զոհում է: Եւ թէ այս կարծիքը ապացուցանվում է այն հանգամանքով, որ նա իւր որդուն ցուցամոլութեան համար աշխարհքում պտտեցնում է, ամենքի խօսակցութեան նիւթ դարձնելով: Բայց այս կարծիքները առ տեղեւան փոխուեցան, երբ որ նախարարութիւնը անձամբ ճանաչեց մանուկին, տեսնելով նորա հիմնաւոր ծանօթութիւնները, բնական անբռնազբօս զարգացումը և կենդանի աշխոյժը, և խոստացաւ միջնորդել թագաւորի առաջ, որ հօր խնդրածը կատարուի:

Մինչև նա հայրենիք էր վերադառնում, ճանապարհին դարձեալ շատերը հետաքրքրուեցան և բնեցին մանուկին: Այդ ժամանակ մէկը գրեց Վիլանդին. «Մանուկին հոգով ու մարմնով աւելի առողջ և աշխոյժ գտայ, քան երեւակայում էի. Հոմերոսի և Վերգիլիոսի փորձով ստուգեցի, որ նա այնքան բառական և քերականական ծանօթութիւն ունի, որ կարողանում է ամենամեծ յաջողութեամբ թարգմանել և իմաստը ճշտիւ ըմբռնել. զարմանալի է նորա բնական երագամտութիւնը, որ միայն խիստ ընդունակ գլուխների յատկութիւն է համարուած, որոնք մի քերականական և տրամաբանական կնճռի մթութիւնը նորանով են կարողանում փարատել, որ մնացած մասերի ընդհանուր կապակցութիւնն՝ ուղիղ լուծումը գուշակում են անսխալ: «Նշանաւոր է, որ նա կարգում է իմաստով, զգացմամբ և ազդուութեամբ: Ես յափշտակուած եմ, որ նորա մէջ շնչմարեցի ոչ մի հոգեկան զօրութիւն, որ միւսների վերայ գերազանցութեամբ իշխէր. այլ ընդհակառակ, նորա յիշողութիւնը, երեւակայութիւնը, հասկացողութիւնը լաւ հաւասարակշռած են. իսկ առհասարակ ես աւելի գոհ մնացի, որ նա իրան մանուկ է ճանաչում և իւր մանկութիւնից ուրանալու սնափառութիւն չունի»:

Երբ որ Վիտտէ քահանան տուն դարձաւ, արդէն նախարարից մի թուղթ գտաւ իւր անունով, որից երեւում էր, թէ թագաւորը ժամանակաւոր արձակուրդ է շնորհում նորան, մինչև որ որդու կրթութիւնը վերջանայ, իսկ որդուն նշանակում է տարեկան 2000 ֆրանկ՝ Գէօտինգէնում ուսումը շարունակելու համար:

Փոքր ինչ տատամսելուց յետոյ, թէ արդեօք այս առաջարկութիւնը կամ լայպցիգինը ընդունէ, հայրը գերադասեց առաջինը: Սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել և տնային հանգամանքները կարգի բերել, որ կարողանայ հանգիստ սրտով բացակայել Լոխաուից: Այս վախճանով հարկաւոր եղաւ ազգականներին այցելել և մինչև իսկ Բերլին գնալ: Այնտեղ բարեկամներից իմացաւ, թէ իւր որդու մասին ընդհանուր տարածուած կարծիքը այն է, իբրեւ թէ մի մանկավարժական փորձ յաջողեցնելու համար՝ նա մատնւում է կորստեան, թէ այժմ արդէն նա մաշվում և

նուազում է, իսկ 12 կամ 13 տարեկան հասակում պառաւած և կեանքից կշտացած կարող է մեռնել Երևելի բժիշկները այսպէս էին դատում, բայց ամենից աւելի՝ Հուֆէլանդը: Հայրը որդուն տարաւ Հուֆէլանդի մօտ, որի հետ ծանօթ էր: Հուֆէլանդը չըծածկեց իւր կարծիքը, բայց հիմնաւոր հարցափորձից և քննութիւնից յետոյ ճանաչեց իւր սխալը և յօժարութեամբ տուեց սյս վկայականը. Ուրախութեամբ խոստովանում եմ, թէ տասնամեայ Վիտտէն, չընայելով որ վաղ է սկսել լեզուների վարժութիւնը և աշխատեցնել յիշողութիւնը, բայց և այնպէս մարմնով կատարելապէս առողջ է և իւր ֆիզիքական աճումը ոչնչով չի խանգարուել, մանաւանդ ի մանկական բնութիւնը թէ հոգով և թէ մարմնով լիովին պահպանել է, որ անշուշտ պէտք է վերագրուի խիստ բանական առաջնորդութեան և սորա հետ կապուած մարմնական վարժութիւններին:

Այս ճանապարհորդութիւնից յետոյ տեղի ունեցաւ գաղթումը դէպի Գէօտինգէն:

2.

Յայտնի է, որ մեր դարու սկզբին այնպիսի մեծամեծ քաղաքական դիպուածներ և փոփոխութիւններ ծնան, որ բոլոր մարդկութեան ուշքը յակամայս սյդ կողմը դարձաւ: Արդ՝ եթէ դաստիարակութեան մի մասնաւոր խնդիր, ինչպիսին էր մեր վերը պատմածը, հենց այդ ժամանակ լուսաւորեալ դասակարգերի հետաքրքրութիւնը այն աստիճան շարժեց, որ հասարակ ժամանակումն անգամ շատ չի նշմարվում, ապա ուրեմն անշուշտ նա մի աննշանակ և չընչին յայտնութիւն չէր: Եւ իրօք մատաղահաս Կարլ Վիտտէի երեւոյթը զարմանալի և խորհրդաւոր էր մանկավարժական տեսակէտից: Այնուհետեւ մինչև այսօր իսկ այդ երեւոյթը իւր կարեւորութիւնը չի կորցրել, մանաւանդ որ այժմ աւելի հնարաւոր է նորա իսկական արժէքը կշռել, որովհետեւ գործի բոլոր հանգամանքները աւելի որոշ են պատկերանում, քան առաջին տպաւորութեան ներքոյ, իսկ սկզբնական նախապաշարումը անձնական յարաբերութիւն-

ները և ցուցամուլ պաճուճանքը այլ ևս չեն կարող պղտորել խոհուն դատողութիւնը:

Այժմ կարծիք չը կայ, թէ փոքրիկ Վիտտէն արդարև գերբնական յառաջադիմութիւններ է ունեցել, որ մինչև իսկ հրաշական պիտի կոչուին, եթէ համեմատենք այն արդիւնքների հետ, ինչ որ նոյն իսկ ամենայաջող դէպքում դպրոցական և առտնին կրթութիւնը կարողանում է արտադրել. աւելացնենք, որ անհերքելի է նմանապէս և նորա մարմնական բարգաւաճութիւնը և սրտի պատուական կըրթութիւնը: Վասն զի այս մասին վերաբերեալ անուանի ուսումնականների, մանկավարժների ու բժիշկների վկայութիւնները այնպիսի գրաւական են մեզ համար, որ նոյն իսկ մանրակրկիտ և կասկածամիտ քննադատութիւնը չի կարողանայ ոչինչ խախտել ճշմարտութիւնից: Եթէ ոմանք վաղահաս մանուկի հազուագիւտ երևոյթը անուշադիր թողուցին, այս բանը հեշտ է բացատրվում: Ականատեսներն անգամ պէտք է երկիւղ կրէին, թէ այդ զարմանալի մանուկին ըսպառնում է եթէ ոչ վաղաժամ մահ, գոնէ յանկարծակի դադարում իւր հոգեկան զարգացման ընթացքում. նոքա պէտք է ենթադրէին, թէ այդ աշխոյժ հասակի բնիկ ուրախութիւնները պէտք է գնալով նսեմանան, որովհետև նա անշուշտ իւր կեանքը արդէն մաշել է, ամբողջ օր գրքերի հետ պատաղելով, և թէ իւր խելքի բռնազբօսիկ զարգացմամբ՝ անժամանակ պառսելու է առաջնորդվում: Սորան աւելացնենք և այն հնարաւորութիւնը, որ հանճարի վաղահասութիւնը, նորա հրապարակաւ հանդէս գալը և բաղած գովասանութիւնները, մանուկի սրտի մէջ կարող են կաթեցնել սնափառութեան և մեծամտութեան թոյնը: Պատանի Վիտտէի ուսման և կրթութեան մասին աննպաստ կարծիքները մասամբ ևս ծագում էին հօր բնաւորութեան պատճառով, որ թէև իւր յանձն առած գործում մեծ եւուանդ և իմաստութիւն ցոյց տուեց, այնուամենայնիւ նշաններից երևում է, որ նա փոքր ինչ սնափառ, կամակոր և անհամբոյր մարդ էր, ուստի և նորա մասին անպատուաբեր լուրեր էին պտտում, որ հարկաւ շատ անգամ չափազանց կեղծ, թշնամական, կամ բնաւ անհիմն պէտք է լինէին: —

Բայց թողնենք ենթադրութիւնները և աշխատենք իսկու-
թիւնը իմանալ:

Փոքրիկ Վիտտէի կրթութեան շարունակութիւնը պատմե-
լուց առաջ տեսնենք, թէ նա ինչ ճանապարհով այնպէս վաղ
հասաւ իւր հասակից վեր հոգեկան զարգացման: Հայրը բաւա-
կան պարզում է այդ կրթութեան սկիզբը: Նա պատմում է,
թէ ինքը անձնական փորձերով վաղուց ճանաչել էր կրթու-
թեան զօրութիւնը, երբ որ այս դէպքերից առաջ Բերլինում
գասեր էր աւանդում Գէդիկէի առաջնորդութեամբ: Յետոյ
մի քանի տարի ուսուցիչ է եղել Իտալական Զուիցերիա-
յում, ուր մի եօթնամեայ փչացած մանուկին կարճ ժամա-
նակում մարմնով և հոգով բոլորովին կերպարանափոխել է:
Իւր մէջ միշտ խոր հաստատուած է եղել մանկավարժական
սէրը և այն համոզումը, թէ գաստիարակը մեծ ազդեցու-
թիւն կարող է ունենալ:

Մի անգամ ծանօթ քարոզիչների և ուսուցիչների շըր-
ջանում խօսք բացուեցաւ, որ փորձով ապացուցուի դաս-
տիարակութեան զօրութիւնը, յիշելով Հելլենցիոսի այն ա-
ռածը, թէ ամենայն առողջակազմ մարդ կարող է կա-
տարեալ մարդ դառնալ, եթէ համապատասխան կըր-
թութիւն ստանայ: Վիտտէ քահանան, որի որդին դեռ չէր
ծնուել, պաշտպանում էր այդ առածի ճշմարտութիւնը, բայց
ամեն կողմից լսում էր հերքումն. այդ ժամանակ նա խոս-
տացաւ, թէ եթէ Աստուած առողջակազմ և հասարակ ըն-
դունակութիւններով որդի պարգևէ իրան, նա կատարեալ
մարդ կը դառնայ իւր առաջնորդութեամբ:

Հելլենցիոսի խօսքը, թէպէտ առաջին տեսութեամբ
չափազանցութիւն է երևում, բայց անշուշտ մի ճշմարտու-
թիւն է, եթէ քարոզիչ Վիտտէի մտքով ըմբռնենք: Սա այն-
պէս էր հասկանում, թէ լաւ կազմուած և միջակ ընդու-
նակութիւններով մանուկը աւելի կատարեալ մարդ կդառնայ,
եթէ բազմահմուտ և խնամքով կրթութիւն վայելէ, առաջ-
նորդուած վեհ սիրով, խոհմութեամբ և անձանձիր տոկու-
նութեամբ, — քան մի ուրիշը, որ լաւագոյն ընդունակութիւն-
ներ ունենալով, ստանում է մի անշնորհք, անմիտ, անխնամ
կամ մի խօսքով գէշ կրթութիւն: Բայց լաւ կրթել կարողա-
նալու համար նա անհրաժեշտ էր համարում, որ մանուկի

Հայրը հանգամանքներից կամ իւր ծնողներից հոգուագիւտ կրթութիւն ստացած լինի, հարկաւոր առողջութիւն, ժամանակ, գիտութիւն և փորձ ունենայ. այլ և օժտուած լինի իւր որդուն կրթելու համար ներքին յօժարութեամբ և երկաթէ կամբով. ապա և չը պակասի իրան նիւթական կարողութիւն, իսկ արտաքին յարաբերութիւններում՝ անկախութիւն և ազատութիւն, որպէս զի իւր զաւակի կրթութեան պահանջմանց համեմատ՝ հնար ունենայ ըստ իւր տեսութեան ընտրել և փոփոխել կացութիւն և պարապմունքները, ծանօթներ ու բարեկամները, ծառաներ ու բնակութիւնը, այսինքն ապրել երբեմն առանձնութեան մէջ քաշուած, երբեմն մեծ աշխարհքում, երբեմն ճանապարհորդելով, մերթ գիւղում, ապա միջակ քաղաքում, վերջապէս մայրաքաղաքում կամ համալսարանական քաղաքում: Նա այս պայմաններով միայն հնարաւոր էր համարում սովորականից վեր կրթութեան յաջողութիւնը, որով մանուկի բոլոր զօրութիւնները և ունակութիւնները կարող են հասնել բարձր աստիճանի՝ բայց և հաւասարաչափ զարգացման:

Սակայն սոքա այնպիսի պահանջներ են, որ երկրի եւրեսի վերայ չեն կատարուում: Իսկ Վիտտէի կարծիքով որքան իրական հանգամանքները աւելի մերձենան գաղափարական պահանջներին, այնքան էլ իրական կրթութիւնը կը նմանի գաղափարականին:

Այն խօսակցութիւնից յետոյ՝ շատ ժամանակ չանցաւ և 1800 թ. յուլիսի 1-ին քարոզիչ Վիտտէն օրհնութեցաւ Աստուծոց և որդի ունեցաւ: Նա չէր մոռացել իւր խոստումը և սկսեց ամենայն յարատւութեամբ ի կատար ածել: Երբ որ վերջացաւ իւր որդու կրթութիւնը, շատերը արդիւնքից այն ընդհանուր եզրակացութիւնն էին հանում, թէ Վարլը ի բնէ օժտուած է եղել արտաքոյ կարգի ընդունակութիւններով: Այսպէս էր կարծում նաև Պեստալցցին, որի հետ ծանօթ էր Վարլի հայրը: Սակայն ինքը հայրը հաւատացնում է, թէ իւր որդին ոչ թէ արտաքոյ կարգի, այլ սովորական, մինչև իսկ խիստ միջակ ընդունակութիւններ ունէր, որ անշուշտ անհաւատալի պիտի համարենք, եթէ «սովորական» և «միջակ»

բառերը այն չը նշանակեն, ինչ որ մենք հասկանում ենք «լաւ» ասելով:

Մանուկի շրջապատող հանգամանքները, որտեղ նա ապրում էր, յաջող էին: Լոխաուի քահանայական եկամուտը՝ այնքան բաւարար էր, որ Վիտտէի ընտանիքը եթէ փարթամ կեանք չէր վարում, գոնէ ապրում էր պարզութեամբ և իւր վիճակի համեմատ վայելուչ կերպով: Տեղի դրութիւնը Հալլէից 2 ժամ հեռու է, իսկ Այպցիդից՝ 4 ժամ, հետեւապէս դժուար չէր ուսումնական աշխարհի հետ հաղորդակցութիւն պահպանել:

Հայրը լուսաւորուած և իմաստուն մարդ էր: Ինչպէս գիտենք, նա վաղուց հակում ունէր դաստիարակչի կոչման համար: Ունէր փորձառութիւն, լաւ էր ճանաչում մարդկանց և աշխարհքը, զարմանալի եռանդ, յարատեւ կամք և մի հազուագիւտ ըյժ ունէր՝ այնպէս ազդելու իւր շրջապատողների վերայ, ինչպէս որ իւր կամքն է եղել ազդել: Պաշտօնը բաւական ազատ ժամանակ էր թողնում որդու կրթութեան համար և շուտ շուտ ծանապարհորդելու դէպի Հալլէ, Մերզբուրգ, Լայպցիգ և ուրիշ տեղեր:

Մայրը մի հասկացող և կրթուած կին էր, որ սկզբում թեպէտ Տօր մտադրութիւնները որդու կրթութեան մասին անիրագործելի ցնորքներ էր համարում, սակայն յօժարակամ հետևում էր նորա ծրագրին, կամ գէթ հակառակ չէր գործում այն դէպքերում, երբ որ ինքը այլ կարծիք էր ունենում:

Աղախինն էլ սովորական ծառաներին չէր նմանում: Մի փոքր կրթութիւն ունէր, մաքուր գերմաներէն էր խօսում, զգուշանում էր ծառայական կոպտութիւններից և գռեհկութիւններից, իւր վարքը բարոյապէս բոլորովին մաքուր էր և մանուկի կրթութեան համար ծնողների սահմանած կարգ ու կանոնը՝ պահպանում էր ամենայն ճշտութեամբ:

Մանկան ֆիզիքական կրթութեանը նուիրվում էր ամենամեծ խնամք, բայց առանց աւելորդ անհանգստութեան և երկիւղների. իսկ ամենից աւելի ուշադրութեան արժանաց էր համարվում նորա մաքրութիւնը: Առաջին տարին ամենայն օր, երկրորդ տարին օրամէջ, երրորդ տարին հանգամանքին նայելով՝ լողացնում էին, ապա լաւ չորացնում էին

մարմինը, լաթերի մէջ փաթաթուած էին և իսկոյն դուրս էին տանուած, եթէ եղանակը յաջող էր, իսկ եթէ ոչ՝ ցամաք անկողնու մէջ պառկեցնուած էին, որ մորթից գոլորշին փոքր ինչ դուրս շնչէ։ Մեծ զգուշութեամբ աշխատուած էին, որ անհոգութիւնից մանուկը չը մրսի կամ տաք շորերի մէջ չը խորովի։ Սպիտակեղէնը ստէպ ստէպ փոխվում էր, իսկ մնացած հագուստը պարզ և բնական էր և միշտ մաքուր պէտք է լինէր։ Մանուկին բարուրների մէջ պահեցին այնքան կարճ ժամանակ, մինչև որ տատմէրը յաճախում էր։

Որքան որ եղանակն ու հանգամանքները ներէին, մանուկը դուրսը պիտի լինէր բացօդեայ, իսկ այս նպատակին ծառայում էին ընդարձակ գտւիթն ու պարտէզը, սոցա կից դաշտը և ապա մի անտառակ ևս։ Մանուկին այդ տեղերում պտտեցնում էին կամ գրկած, կամ փոքրիկ կառքով, կամ նստեցնում էին գետնին։ Քալելը չէին շտապեցնում, և թողնում էին որ այդ արուեստում բնութիւնը առաջնորդ դառնայ, մինչև անգամ նորան չէին օգնում, այլ թողնում էին որ մանուկը ապաւինէ ինքնօգնութեան, ինչպէս որ կարենայ, եթէ ծնողները գուշակում էին, որ մանուկը պէտք է վայր ընկնի, բախուի, կամ վառարանից դաղուի, սկզբում նոքա իհարկէ այդպիսի վնասների առաջը առնում էին, ապա հանգիստ հոգով կանխաւ իմաց էին տալիս միայն, թէ իրան ինչ վնաս է սպառնում։ Եթէ նա այնուամենայնիւ չէր զգուշանում, թողնում էին որ կրէ իւր անխոհեմութեան վնասը, մինչև որ անձնական փորձերով խրատուի։ Այս նպատակի համար շատ անգամ դիտմամբ, թէպէտ և հարկաւոր զգուշութիւններով, փորձել էին տալիս կրակի և ջրի յատկութիւնները, յորդորելով, որ տաքացած վառարանին ձեռք տայ և քիչ մրկուի, կամ ջրի մէջ ընկնի, եթէ վնասը անզգալի պիտի լինէր։

Եւ ընդհակառակ մեծ հոգացողութեամբ զգուշանում էին, որ մանուկը խիստ շոգեւուց յետոյ յանկարծակի չը հովանայ կամ ցուրտ ջուր չը խմէ։ Այսպիսի դէպքերում ծնողները իրանք բարի օրինակ էին տալիս, պատմում էին այդ կարգի անզգուշութեանց վնասակար հետեանքները վէպի ձևով, նիւթը առնելով կամ իրական կեանքից, կամ դէպքի համեմատ տեղնուտեղը հնարելով։

Խաղի համար հայրը այն ճշմարիտ կարծիքն ունէր, թէ խաղալիքների շատութիւնը և առատութիւնը փնասակար է, որովհետև մանուկը կը դառնայ անյագ, չը գոհացող, անտարբերութեամբ կ'արհամարհէ պարզութիւնը, կամ կը սովորէ ամենայն ինչ փչացնել, աւերել, կործանել և կեանքի մէջ պատահող իրերը անխտիր միշտ իբրև խաղալիք նշկատել: Ծնողներից երկուսն էլ կանոն էին արել, որ իրանց զաւակի հետ շատ խաղան անձամբ, ցոյց տալով մատներ, բանալիներ, փոքր ոստիկներ, տերևներ, ծաղիկներ և ուրիշ այսպիսի պարզ բաներ: Խանութի սովորական խաղալիքներից նա գրեթէ ոչինչ չէր ստանում. աւազ, խոհանոցի մանրիկ ամաններ, աղիւսակների մի տուփ, ահա միայն սոցանով հայր ու մայրը նորա հետ խաղում էին, կամ նա ինքն իրա հետ էր խաղում: Դուրսը նա վազվզում և շարժվում էր, ինչպէս մանուկները սովոր են սիրով խաղալ, առաջնորդութիւն էր ստանում զբաղուիլ բնութեան առարկաներով, չէին վախեցնում ոչ մի կենդանիով, իսկ յետոյ վարժեցնում էին նաև պարտիզի փոքրիկ աշխատութիւններով: Հօր սկզբունքների հակառակ էր, որ Կարլը առանց հսկողութեան ուրիշ տղաների հետ խաղայ. նա միայն այն ժամանակ էր թողնում նորան խաղալ իւր հասակակիցների հետ, երբ որ դէպքը նոցա իրար պատահեցնում էր, զորօր. այցելութեանց ժամանակ: Նա յիմարութիւն և նախապաշարմունք էր համարում այն գաղափարը, իբր թէ մանուկները առանց հասակակիցների ուրախ չեն լինի և բարեհամբոյր ու մտերիմ չեն դառնայ. և հաւատացնում է, թէ իւր որդու մէջ չի նկատել խաղակիցներ չունենալու պատճառով՝ ոչ մի փնասակար հետեանք, և թէ ընդհակառակ նա միշտ կարողացել է առանց խորթանալու ընկերանալ ուրիշ տղաներին, իսկ նոքա սորա հետ սիրով միացել են:

Քնի մասին հայրը տարօրինակ կարծիք ունէր, որ թեւեւ լիովին խոտելի չը համարուի. նա ասում է, թէ մանուկի համար, գուցէ հասակաւորի համար ևս, երկար բուռն բարեբարութիւն է, եթէ միայն բուռն խոր և առողջ լինի: Ուստի և թոյլ էր տալիս, որ Կարլը որքան աւելի հասակ առնէ, այնքան աւելի երկար քնէ, այնպէս որ ուսանո-

ղութեան ժամանակ, սորա քունը 10 և 12 ժամ էր տևում: Բայց հենց որ զարթնէր, իսկոյն զգաստ և սթափուած էր լինում և անկողնի մէջ մնալու այլ ևս հրաման չունէր: Ծիծ ուտելու ժամանակ նորան չեն օրօրել, և առ հասարակ նորան սովորեցրել էին որոշ կարգ պահպանել գիշերային հանգստեան համար:

Մտունդը ևս մատակարարվում էր խելացի սկզբունքով: Մայրը ինն ամիս ծիծ տուեց երեխային և այդքան ժամանակ իւր սովորական պարզ կեանքը բնաւ չը փոխեց, զորօր. միշտ միայն ջուր էր խմում: Ծծկերը բացի մայրական կաթից ուրիշ ոչինչ չէր ստանում: Ծիծը միանգամից չը թողեց, այլ ժամանակ առ ժամանակ ստանում էր փշրած պակսիմատի ջրի ապուր, փոքր ինչ իւղախառն. ապա նորա կերակուրն էր կորկոտի ապուր, երբեմն կաթով եփած. այնուհետև ստանում էր նոսրացած մսի ջուր և վերջապէս միայն առաւօտները ապուր, իսկ մնացած ժամանակ իւղ քսած հաց և միւս պինդ կերակուրներ: Հենց որ երրորդ տարում մտաւ, նա վարժուեցաւ ուտել, ինչ որ ծնողներն էին ուտում, և սովորում էր ոչ մի կերակուրից չը խորշել: Եթէ մի կերակուր ախորժելի չը թուէր, սկզբում նա այդ կերակուրից ստանում էր շատ փոքր բաժին: Մի և նոյն ժամանակ նորան հասկացնում էին, թէ այդպէս գարշելով ինքն իրան զրկում է համեղ կերակրից, թէ իւր արհամարհած կելակուր՝ իւր ծնողների և ուրիշ մարդկանց համար խիստ ճաշակով ուտելիք է: Բայց ի հարկէ ամէնից աւելի էր ազդում ծնողների օրինակը, որոնք սովորութիւն չունէին սեղանի կերակուրներից ջոկել կամ մէկը միւսից նախապատիւ անել: Քաղցրեղէններ միշտ չէին տալիս նորան, որպէս զի շարունակ քաղցրութիւնը լիզելով՝ պարզ կերակրի ճաշակը չը խանգարուի:

Այս հրահանգութիւնները մանուկին մեծ օգուտ տուեցին: Նորա ֆիզիքական փոփոխութիւնները բնական կարգով էին ընթանում և առանց ցաւերի, զորօր. առամ հանելը, այլ և նա պաշտպանուեց մանկական հիւանդութիւններից: Այսպէս էլ հայրը աշխատեց որդուն առողջ պահել պատանեկութեան հասակում, շատ շարժում անել տալով բաց օդի մէջ, պարզ խաղերով, ջուր գործածել տալով իբրեւ ըմ-

պելիք, մաքրութեամբ և ամէն բանում կարգ ու կանոն պահել տալով, յարմար հագուստով, խնդութեամբ և խելացի պարագմունքներով, մանաւանդ բնաւ չը բռնադատելով, որ Կարլը մի բան սովորէ յակամայս և անյօժար, խիստ վնասակար համարելով յոժերից վեր մեքենական աշխատասիրութիւնը. և այս իւր ջանքերը կատարելապէս պսակուեցան:

Մանկան հոգեկան զարգացումն ևս արդիւնաւոր կերպով սկսուեցաւ ծնողների միասորհուրդ եռանդով. նոցա գործ դրած միջոցն էր առաւելապէս ուսուցումն ըստ պատահմանի, որի մեծ խորհուրդը այս օր էլ դաստիարակիչները լաւ չեն ըմբռնում, և ուսուցանող խաղեր:

Արդէն մօր գրկի մէջ փոքրիկ արարածը սովորում էր ճանաչել և ճիշտ անուանել սենեակի, տան, գաւթի, պարտիզի բոլոր առարկաները: Այդ ամէնը հետզհետէ և բազմիցս ցոյց էին տալիս, իւրաքանչիւրը անուանում էին պարզ և մէկին կերպով, ապա բաժանելով էին, որ ինքն էլ չը նորհրով կրկնէ անուներ: Եթէ լաւ էր արտասանում, նորան համբուրում և գովում էին. իսկ հակառակ դէպքում զգալի սառնութեամբ ասում էին. «Կարլը դեռ չի կարողանում այս բառը արտասանել»: Այս խօսքը այնպէս էր ազդում, որ նա սկսում էր ճիգեր թափել, որ առարկաները ճանաչէ և ուղիղ անուանէ: Այդ ժամանակ նա խիստ հանդարտ պիտի խօսէր, ուստի և բարկութեամբ կամ անհամբերութեամբ չէին շփոթւում, չէին սասանեցնում, այս միջոցով առաջն էին առնում ամենայն տեսակ կակաղաբանութեան կամ թերաբանութեան. մանկական կոչուած թոթովախօսութիւնը իսպառ մերժուած էր, ոչ ոք չէր ասում մոլմոլ՝ փոխանակ կովի, կամ միւսով՝ փոխանակ կատուի. և որովհետեւ մանուկը այդպիսի ձայներ չէր լսում, նա ուրեմն միւս մանուկների պէս կարեւորութիւն չունէր՝ լաւ արտասանութիւն սկսելու համար՝ նախ մոռանալ մի վատ սովորութիւն:

Հայրը և մայրը սրբազան կանոն էին սահմանել՝ որդու հետ և նորա ներկայութեան ժամանակ խօսել միշտ մաքուր գրական գերմաներէն և ընտիր դարձուածքներով, այն ևս միշտ բարձրաձայն, պարզ և հանգիստ: Ամեն կերպ աշխատում էին խուսափել մութ և խրթին ոճերից, աշխատում էին իմաստը լաւ որոշելու Ոչ նուազ հետամուտ

էին, որ շեշտն ու արտասանութիւնը ուղիղ լինի: Առաջին և երկրորդ դէմքի փոխարէն երրորդի գործածութիւնը (զոր օր. Կարլը՝ փոխանակ դու, հայրը՝ փոխանակ ես) միայն այն դէպքերում ներելի էին համարում, երբ որ պարզութեան համար անհրաժեշտ կարեւոր էր լինում: Իւրեանց ծանօթ-ներից և բարեկամներից ոմանք իհարկէ ուղիղ չէին խօսում, աւելի ևս տեղացի ռամիկները: Բայց այս հանգամանքը մանուկին չէր փնտսում, որովհետեւ վաղուց գիտէր, թէ որն է սխալ և որը ուղիղ: Այսպիսի և ուրիշ անկանոնութիւններ տեսնելու ժամանակ, հօրից պատուէր էր ստանում, որ համբերող լինի և չը ծաղրէ. մի և նոյն ժամանակ այսպիսի ընդհանուր խրատ էր լսում. «դու այսպիսի բաներ դեռ շատ կը տեսնես. լաւագոյն մարդիկ անգամ միշտ չեն խօսում և գործում այնպէս, ինչպէս որ իրանց վայել էր»:

Այս կերպով մանուկը շատ շուտ սովորեց մաքուր գերմաներէն խօսել և ամենայն միտք որոշ և ճիշտ արտայայտել: Եթէ իւր ասածի մէջ մի անձշտութիւն կամ շփոթութիւն էր երևում, իսկոյն կատակի ձևով և բարեմտութեամբ հասկացնել էին տալիս նորան իւր բառերից հետևող իմաստի ծռութիւնը: Մայրենի լեզուի այսպիսի վաղ իմաստասիրութիւնը և այն օգուտն ունեցաւ, որ օտար լեզուների ուսումնասիրութիւնը յետոյ խիստ հեշտացաւ:

Հօր գլխաւոր հոգսերից մէկն էր, որ մանուկը շատ առարկաների ծանօթութիւն ստանայ, ուստի և ծնողները հէնց առաջին տարիներում նորան իրանց հետ էին առնում, երբ որ գնում էին Մերգերուրգ, Հալլէ, Լայպցիգ, Վայսէնֆէլդ, Նաումբուրգ, Դեսսալու, Վիտտենբերգ և այլն, ուր որ նա շատ բան կարող էր տեսնել, ինչ որ տանը չէր տեսնի: Այդ ճանապարհորդութիւնները 3-դ և 4-դ տարին շատ անգամ կրկնվում էին, որպէս զի մի անգամ տեսածն ու սովորածը աւելի ևս տպաւորուի: Երրորդ տարում ութ շաբաթի չափ Լայպցիգ մնաց, չորրորդ և հինգերորդ տարում հօր հետ մինչև անգամ ոտքով գնաց Մագդեբուրգ, Հալբերշտատ, Հարց: Հինգերորդ տարում աւելի ընդարձակուեցաւ աշխարհատեսութիւնը մինչև Բերլին, Ռոշտոկ և սկսուեցաւ ծովի ճանապարհորդութիւն: Մի տարուց յետոյ հայրը նորա հետ 6 շաբաթ Դրեզդէն մնաց, ուր տեսաւ

ոչ միայն հրաշալի շրջակայքը, այլ և գեղարուեստների գանձերը զանազան թանգարաններում: Հայրը գիտութեամբ մի քանի օր մնաց Կեօնի գլխախնամ: Եւ որովհետեւ մի օր ներքեւի ձորը ամբողջապէս ամպերով ծածկուեցաւ, իսկ վերեւ գմբեթացել էր երկնքի կապոյտ կամարը, այս մի բընական առիթ համարեց հասկացնելու համար, թէ ինչ է մշուշ, ամպ, անձրեւ, ձիւն, եղեամն, կարկուտ և այլն:

Նորան իրանց հետ տանում էին անխտիր ամենայն ընկերութիւն, համերգ, թատրոն և ուրիշ զանազան հրաշալիքներ տեսնելու: Ուստի և նա այնպէս գաղափար ունէր որբերգութեան և թատրերգութեան մասին, ինչպէս և ջրաղացի և հողմաղացի մասին, այնպէս առիւծի, ջայլամի և փղի մասին, ինչպէս և խուլրդի և չղջիկի մասին, այնպէս աղահանքի և գիւղական շուկայի մասին, ինչպէս և Լայպցիգի տօնավաճառի և բովքի մասին, այնպէս չքաւոր վարձկանի խրճիթի մասին, ինչպէս և մեծատան պայծառ ապարանքի մասին, այնպէս պարահանդիսի մասին, ինչպէս և յուղարկաւորութեան մասին: Բայց այս բոլորի վերայ նա պէտք է ոչ թէ ապուշի պէս բերանաբաց նայէր, այլ ըստ հնարաւորութեան լաւ դիտէր և հասկանար: Տեսածների և լսածների մասին ևս շատ անգամ հարցումներ էր ստանում, որոնք երկար ու բարակ զրուցատրութեան նիւթ էին դառնում, և նա քաջալերութիւն էր ստանում խօսել, պատմել, իւր տպաւորութիւններն ու դատողութիւնները յայտնել: Այսպէս նա վարժեցնում էր իւր ուշադրութիւնը, դատողական զօրութիւնը և միտք արտայայտելու կարողութիւնը, այն ևս այն հասակում, երբ որ ուրիշ մանուկներ հաղիւ կարողանում են մի քանի բառ իրար հետ կապել՝ առանց խոշոր սխալների, — մինչև որ նա չէր դժուարանում իւր փոքր շրջանի առարկաների մասին գեղեցիկ ոճով և կապակցուած լեզուով խօսել և որոշ տեղեկութիւններ տալ:

Մանուկը շարունակ այսպէս էր ուսանում ղիպուռ-ծով, բայց առանց նմարելու, թէ բան է սովորում: Նա անչափ շատ բան էր իմանում, բայց իւր իմացածները արուեստական դեգերմամբ և քննութեամբ ստացած գիտութիւն չէր, մի խօսքով բնաւ գիտնականութիւն չէր: Նա իւր հոգեկան զօրութիւնները այնպէս նրբացրեց և կատարելագործեց, որ

կարողանում էր շատ շուտ ըմբռնել ամենայն առարկայի բնութիւնը, իսկ դժուար խնդիրներում իւր բոլոր ոյժը գործ էր դնում, որ ոչինչ չը վրիպի իւր մտաւոր տեսութիւնից: Միևնորոշ ժամանակ բնաւ չէր երեւակայում, թէ աւելի է գործում, քան ինչ որ գործում է կամ պարտաւոր է գործել ամենայն մանուկ, ամենայն հասարակ մարդ: Վերջապէս նա ուսանում էր սիրով, որովհետեւ զգում էր զանազանատեսակ գոհութիւններ և զուարճութիւններ և մանաւանդ իւր ջորութեանց աճումը: Այս առաւելութիւնը նորան խիստ նպաստեց, երբ որ յետոյ սկսեց գրքերից ուսանել:

Ուսուցանող խաղերը նմանապէս բարերար ազդեցութիւն ունէին նորա հոգեկան զարգացման վերայ և անզգայի սանդուղ դառան կանոնաւոր ուսումն սկսելու համար:

Նորա սիրելի զուարճութիւններից մէկն էր պատկերներ և պատկերազարդ գրքեր դիտելը: Հարկաւ ծնողները իւրաքանչիւր պատկերի բոլոր նշանաւոր մասերը մեկնում էին, իսկ յետոյ նորանից էին լսում բացատրութիւններ—կամ իբրեւ ուսուցիչ կամ իբրեւ աշակերտ: Մինչև որ նա կարգաւ սովորէր, շատ անգամ նոքա փսոսութեամբ նկատում էին, «Ո՛ւր է, եթէ դու կարդալ գիտես» յիշ. այս պատկերը ներկայացնում է շատ սիրուն պատմութիւն. ահա լսիր, բայց ես այժմ ժամանակ չունիմ, որ պատմեմ»: Ապա եթէ ծնողները հեռանային, նա սկսում էր պատմութեան գիրքը անյուստութեամբ և սրտապակաս դիտել, որպէս այնպիսի մի յուռուժք, որի ծածուկ զօրութիւնից չի կարողանում օգտուիլ, որովհետեւ չը գիտէ գաղտնիքը բացանող հմայական խօսքը: Երբեմն ինքը մի պատմութիւն էր հնարում այդ պատկերի համար, ինչ որ աւելի հաւանական էր համարում, և հաղորդում էր հօրն ու մորը, որպէս զի նոցանից իմանայ իսկականը: Այսպէս նորա մէջ քիչ քիչ զարկեց կարգաւ սովորելու սէր:

Այս խաղերը մանուկի համար այնպէս լուրջ բաներ էին, որ սովոր չէր պատկերները պատռտել կամ աղտոտել: Ուրիշ տների մէջ ևս եթէ պատին կախած պատկեր տեսնէր, սկսում էր ուշի ուշով զննել, կամ պատկերազարդ գրքեր էր խնդրում, որ ցոյց տան:

Պատկերների մասին պատմութեանը մի ուրիշ օգուտ

էլ ունէին: Նոքա նպաստում էին բարսյական կրթութեան: Եթէ Կարլը մի փոքր մեղք գործէր, ծնողները ոչ մի խօսք չասելով այդ մասին՝ բաց էին անում գիրքը և փնտռում էին նորա մէջ միջար կամ բարի մանուկի պատկեր, որ յայտնի էր Կարլին, և իրան ցոյց էին տալիս մատով: Կամ եթէ նա ուզում էր վարուել ոչ թէ ծնողների պատուէրների համեմատ, այլ իբրև մի չար մանուկ (Մարտին կամ Կոստանդ), որի պատմութիւնը նա արդէն լսել էր, իսկոյն ծնողները կարճ և ազդու կը բացականչէին, «էյ, Մարտին» կամ «Կոստանդ»: Շատ անգամ այսքանն էլ բաւական էր, որ նա թողնէր իւր մտադրութիւնը և զգուշանար:

Կարգալու սէր ազդելու համար, մի կողմից սերտել էին տալիս փոքրիկ ոտանաւորներ, միւս կողմից զբաղեցնում էին տառերի խաղով: Որքու 4-դ տարին դեռ ևս լը լրացած, հայրը գնեց խոշոր գիրքով տառերի և կէտադրութեանց թերթիկներ բարակ տախտակների վերայ կպցրած: Նախ մի տփի մէջ ձգում էին միայն մանր գրի տառեր, որ մէկ մէկու յետևից խառն կարգով հանում էին, մանրամասն զննել էին տալիս, անուանում և բարձր արտասանում էին: Մանուկը շատ շուտ սովորեց բոլոր տառերը, յետոյ սկսեց միմեանց հետ համեմատել, որով իւր մտածմունքը վարժվում էր: Այնուհետև էլ դժուարութիւն չը կար վանկեր և բառեր շարելու համար, մանաւանդ մանուկին յայտնի և սիրելի իրեր նշանակող բառեր: Այսպէս սկսուեցաւ կարգալու ուսումը 4-դ տարում:

Մի ուրիշ տառախաղ գործ էր դրվում աւելի ուշ հասակում: Սեղանի շուրջ նստում էին խաղացողներ, իւրաքանչիւրը տփից հանում էր մի երկու բուռն տառ և միւսներից ծածուկ բառեր էր կազմում: Ապա այդ շարուածը խառնելով, խաղացողը յանձնում էր իւր տառերը մի ուրիշին, որ նա իւրաքանչիւր բառի սկզբնատառը խաղացողից լսելով՝ իմանայ բառը և կազմէ: Հասկանալի է որ այդ ժամանակ հարց ու պատասխաններով կարելի է շարժել հետաքրքրութիւնն ու սրամտութիւնը և մտքին տալ զուարճալի պարապմունք:

Ինչ ընկերական խաղ որ սովորել էր հայրը Բերլինում, Լայպցիգում և ուրիշ տեղերում, կամ եթէ ուրեւի-

ցէ նկարագրուած կարգացել էր, բոլորը որդուն փորձել էր տալիս, միշտ միւսնոյն ժամանակ կնճիւնները դժուարացնելով, որքան որ խաղի կանոններով ընդունելի էին: Հայրը ճարպիկ աճպարհներին վարձատրում էր, որ իւրեանց ձեռնածուլթեան արուեստներից մի քանիսը իւր որդուն սովորեցնեն, և միւսների գաղտնիքը բացատրեն: Եւ այսպէս սկսեց մանուկը ոչ միայն զարմանալ ձեռնածուլթիւնների վերայ, այլ և մտադրութեամբ հետամուտ լինել, որ գաղտնիքի բանալին գտնէ և շատ անգամ յաջողութեամբ գտնում էր: Իսկ երբ որ նա իւր նոր հմտութիւններով սկսում էր շքրջապատող հանդիսականների ապշութեան առարկայ դառնալ, իսկոյն հայրը զգուշանալով՝ աշխատում էր մոռացնել տալ սովորածը. նա ուզում էր միայն նպաստել, որ մանուկի միտքը բացուի և ոչ թէ նա սնափառութեան վարժուի:

Հայրը մտադիր չէր եօթը տարեկան հասակից առաջ որդուն կանոնաւոր դասեր տալ: Նա առ հասարակ չէր ուզում այնպէս պատրաստել, որ որդին ուսումնական դառնար կամ ուսուցչապետ, աւելի ևս չէր ուզենայ նորա վաղահաս ուսումնականութիւնը: Նորա միակ ցանկութիւնն էր, որ որդին մարդ դառնայ այս բառի վսեմագոյն նշանակութեամբ, այն ևս իւր առաջնորդութեամբ, որքան որ իւր հանգամանքները, գիտութիւնն ու փորձառութիւնը ներեն: Նորա ձգտումն էր, որ որդին նախ և առաջ կատարելապէս առողջ, ուժեղ, աշխոյժ և ուրախ պատանի մեծանայ: Ապա որ նորա հոգեկան և մարմնական զօրութիւնները ըստ հնարաւորութեան բազմակողմանի, հիմնաւոր կերպով և հաւասարաչափ զարգանան և ոչ մէկը միակողմանի կերպով չիշխէ ի վնաս միւսների: Եւ այսպէս սպառազինուած միայն, որդին այրական հասակում պիտի հանդիսանայ մի ողջակազմ մարդ, որչափ կարելի է անկարօտ, իւր ընկերներին օգտակար, այսինքն թէ ինքը անձամբ բախտաւոր և թէ ուրիշներին բախտաւորեցնող: Հայրը այն չէր հոգում, որ որդին դառնայ առաւելապէս մի մեծ լատինաբան, յունաբան, մաթեմատիկոս և այլն, կամ առ հասարակ որ իւր բռնադատութեամբ որոշուի որդու ապագայ վիճակը և պարագմունքը: Ընդհակառակ որդին այն պէտք է դառնար, ինչ որ

ինքը յօժար կամօք ապագայում ուզենար դառնալ, միայն թէ այնպէս բազմակողմանի կրթուած լինի, որ կատարեալ ընդարձակութիւն ունենայ իւր վիճակը ազատօրէն ընտրելու համար: Իսկ եթէ մասնաւորապէս ցանկսյ ուսանող լինել, այդ դէպքում հօր ծրագիրը այն էր, որ որդին 18 տարեկան հասակից առաջ համալսարան չը մտնէ:

Այլ այս բոլոր մտադրութիւնները և նախակարգութիւնները փոխուեցան ակամայ և պատահական կերպով: Մանուկի հոգեկան զարգացումը անակնկալ և անբռնազբօս կերպով այնպէս արագ արագ ընթացաւ, որ նա, հակառակ հօր ցանկութեանց, վաղաժամ գիտնական դարձաւ: Սկզբում հայրը դժգոհ էր այս բանից, բայց նոր ընթացքը բռնի կերպով դադարեցնել այլ ևս հնար չուներ, մանաւանդ որ իւր որդու մարմնական, հոգեկան և բարոյական վիճակների մէջ երկիւղալի նշաններ չէին երևում: Իւր ժամանակակիցների հետ ի միասին առաջ ինքն էլ երթադրում էր, թէ հոգու վաղ զարգացումը միշտ կատարվում է ի վնաս մարմնի և սրտի, բայց յետոյ փորձով տեսաւ, որ այդ կարծիքը նախապաշարման ծնունդ է և համոզուեցաւ, որ իւր որդին վաղ հասունանալով մեծ օգուտներ ստացաւ: Նորա սրտի մէջ շատ շուտ հաստատուեցաւ կրօնական և բարոյական հիմքը. ուսումը դարձաւ նորա համար գրեթէ լոկ միայն մի խաղ, միայն մի հաճելի զբաղմունք, միայն զուարճալի ժամաւաճառութիւն: Ուղիղ մտածելու, հարցնելու, պատասխանելու, խօսելու և պատմելու վաղ սովորութիւնը ամենքի սիրելի դարձրեց նորան, ուստի և նա ամեն շրջաններում ցանկալի անձնաւորութիւն ճանաչուեցաւ, որով առիթ էր ունենում շատ բան տեսնել, լսել և ուսանել և բազմատեսակ ուրախութիւններ վայելել: Երբ որ նորա լեզուագիտութեան և ուսումնական ծանօթութեանց համբաւը տարածուեցաւ, աղնիւ և ուսումնական, իշխան և հարուստ մարդիկ սկսեցին հովանաւորել նորան. նոցանից իւրաքանչիւրը աշխատում էր նորան ցոյց տալ և մեկնել. նոր նոր և հետաքրքրական բաներ, որով նորա կրթութիւնը աւելի ճոխացաւ: Այս կերպով Վարլը հնգից մինչև վեց տարուայ ընթացքում այնքան բան լսեց, տեսաւ, զգաց, ինչ որ ուրիշը ամենայանցող հանգամանքում հազիւ քսանից մինչև ե-

ընտանի տարուայ ընթացքում ձեռք է բերում: Հասկանալի է ուրեմն, որ խիստ վաղ ազատուեցաւ նախապաշարմունքներին և մտաւոր կարճատեսութիւնին: «Միթէ այս ամենը երջանկութիւն չէ՞, որ ամենայն հայր անշուշտ պատրաստ կը լինէր հազարներ վճարելով գնել, եթէ նոքա դրամով ստանալու բաներ լինէին» բացականչում էր հայրը: «Ոչ, ես զղջալու բան չունիմ, որ նա վաղ զարգացաւ»:

Այս առաւելութիւնները միայն այդ մանուկին օգուտ կարող էին բերել, առանց փաստի միւս կողմից. հոգու այդչափ վաղ զարգացումը ուրիշներին միշտ կարող էր փնասել: Նոյն իսկ Կարլ Վիտտէն վերջերը զգաց տոյժը. և հիմա դժուար է ժխտել, թէ նորա վաղ զարգացումից և իրան վիճակուած հոչակից իրօք անհերքելի փնասելի են գոյացել, որ ոգևորուած հայրը այն ժամանակ չէր նկատում:

3.

Խաղ և աշխատութիւնը հայրը նկատում էր այն ուղիղ սկզբունքով, թէ նոքա չը պէտք է շփոթուին, այսինքն որ խաղը աշխատութիւն չը դառնայ, և ոչ աշխատութիւնը՝ խաղ: Ուստի և աշխատելու ժամանակ որդուց պահանջում էր, որ իւր բոլոր ոյժը մէջը գնէ: Սկզբում աշխատութիւնը տեւում էր օրական քառորդ ժամ: Որպէս զինա սովորէ աշխատութեան ժամը լուրջ բան համարել, մի անգամ՝ ընդ միշտ անպայման կերպով մերժվում էր ամենայն այցելութիւն, ամենայն հարցում որեւիցէ անձից, ով որ դա լինէր, փոյթ չէր, այնքան ժամանակ, մինչև որ աշխատութիւնը տեւում էր: «Ես այժմ չեմ կարող, մենք աշխատում ենք», ասում էր նա այս դէպքերում դիտմամբ, որպէս զի մանուկը հասկանայ խօսքի բուն զօրութիւնը: Այս հնարը խոր տպաւորութիւն էր գործում մանուկի վերայ, այնպէս որ արդարեւ վարժուեցաւ աշխատութեան ժամը սրբութիւն համարել: Այսպէս նա սովորեց ոչ միայն լուրջ կերպով և ամենայն ուժով աշխատել, այլ և կարողութեան չափ՝ արագ: Իսկական ուսումնի սկսուեցաւ, երբ որ Կարլը 4 տարեկան էր: Վիտտէ քահանան 1804 թուականին իշխանութիւն

նից հրաման ստացաւ, որ գնա Զուլիցերիա Պետալոցցու ուսուցիչարանը այցելելու համար և այդ նոր մանկավարժական հաստատութեան մասին տեղեկագիր ներկայացնէ։ Որովհետեւ ճանապարհորդութիւնը երկար տևեց, մայրը երկիւղ էր կրում, թէ Կարլը պարապ նստած զուր կը կորցնէ ուսման օրերը, ուստի սկսեց նորան կարգաւ սովորեցնել, համոզուած լինելով, թէ երբ որ հայրը դառնայ՝ նորան այդ բանով անակնկալ ուրախութիւն կը պատճառէ։ Սակայն մանուկը ախորժով չէր կատարում գրագիտութեան սերտողութիւնները, որովհետեւ իրան պատահում էին բազմաթիւ անհասկանալի բառեր, իսկ մայրը չէր կարողանում հօր սկզբունքների համեմատ ուսուցանել։ Երբ որ սա վերադարձաւ, փոքր աշակերտը արդէն կիսատ կարդում էր։ Հայրը այս բանը չը հաւանեց, բայց որովհետեւ չէր ուզում մօր սիրտը կոտրել, աշխատեց ուղղել գործը և յաղթել մանկան տհաճութիւնը։ Նա ձգտում էր մանուկի համար հաճելի կացուցանել կարգաւ, տաղտուկ աշխատութեան պետուղները շուտ և սիրով վայելել տալով։ Այս վախճանով նա հաւաքեց ծիծաղաշարժ կարճ պատմութիւններ, որ մանուկը արդարեւ կարդում էր ուրախութեամբ, յօժարութեամբ և խնդալով կրկնում էր ընթերցածը։ «Ցեանում ես», ասում էր հայրը, «ինչպէս քաղցր է գիր գիտենալը։» Այնուհետեւ տան բարեկամները մանուկին առաջարկում էին, որ զուարճութեան համար մի մի բան կարգայ իրանց։ Այսպէս նա սկսեց ամենայն օր աւելի զբաղուիլ ընթերցանութեամբ։ Միւս կողմից հայրը չէր դադարում գրքեր բերել, որ յագեցնէ որդու ընթերցանութեան քաղցը։

Ուսուցանելիս հայրը այն սկզբունքին էր հետևում, որ իւրաքանչիւր առարկայի սէր զգացնել տայ և սովորեցնէ միմիայն կարեւորագոյն մասը հեշտ և հասկանալի կերպով։ Իսկ այնուհետեւ նորան առիթներ էր տալիս, որ մնացած մասը ինքը լրացնէ, ստանալով գովասանք, խրախոյս և եթէ հարկաւոր լինի՝ նաև օգնութիւն։

Գրութիւնն էլ այսպէս սովորեց Կարլը։ Յատուկ դասեր գրել չէին սահմանած դժուար համար։ Ծնողները շատ անգամ խօսում էին գրի օգտի մասին կամ իրար հետ, կամ նորա հետ և կամ նորա ներկայութեան ժամանակ ու-

րիչների հետ Տեղն եկած ժամանակ, թողնում էին որ նա յօժար կամօք բան գրէ. այդ ժամանակ նորան չէին օգնում, կամ օգնութիւնը երկար չէր լինում, այն ևս տրվում էր շատ խնդիր լսելուց յետոյ: Այդպէս ստիպվում էր նա տպած տառերը նկարել և—գրել: Երբ որ մի առ ժամանակ նորա անկատար գործքը ծնողաց ծիծաղն էր շարժում և վերջապէս ձեռագիր այբուբենն ստացաւ իւր խնդրանաց համեմատ, նա սկսեց այս էլ արտանկարել, մինչև որ գրել սովորեց:

Թուաբանութեան սկիզբը նոյն ժամանակ դրուեցաւ, երբ որ Կարլը կարդալ սովորեց: Պետտալըցցու թուերի ուսումը հայրը անգործնական էր համարում: Նա խորհում էր գործնական հաշիւը այնպէս պարզել, որ փոքրիկ մանուկն անգամ արագ ըմբռնէ և հմտութեամբ վարէ: Եւ հէնց իւր 4 տարեկան որդու վերայ փորձեց իւր գիւտը: Օրական քառորդ ժամ նուիրելով՝ թուական ամենապարզ վարժութիւններով էր զբաղեցնում նորան, և ահա փոքր թուաբանը սովորեց անսխալ և արագ հաշուել մտքում: Այս յաջողութիւնը այնպէս զարմացրեց նոյն իսկ հօրը, որ սա ասում էր, թէ ուսման սկզբից հազիւ մի տարի անցնելուց յետոյ, կարող էր փայլել իւր որդու թուաբանական հմտութիւններով, եթէ առհասարակ ցանկութիւն ունենար իւր որդով փայլել: Բայց երբ որ մի օր այդ վարժութիւնների դասին իւր ձեռքը մանուկի գլխին դրեց և նորան գովեց, նկատեց որ գլուխը տաքացել և մազերը թաց են: Նա զարհուրեց և որդու ջանասիրութիւնից վտանգ գուշակեց: Երբ որ հետեւեալ օրը փորձը նոյնութեամբ կրկնուեցաւ, իսկոյն դադարեցրեց թուաբանութիւնը, մինչև որ մանուկը զգալի կերպով հասակն առաւ և հոգեպէս ու մարմնապէս աւելի ուժեղացաւ:

Օտար լեզուների և գիտութեանց ուսումը հայրը չէր ուզում որդու 7 տարեկան հասակից առաջ սկսել, իսկ մայրը շտապեցնում էր: Եւ հայրը այլ ևս չուզե՞նալով ընդդիմանալ՝ սկսեց վեց տարեկան հասակում (հայրը կարծես շփոթում և միշտ ճշտութեամբ չի նշանակում թուերը, որովհետեւ իւր միւս թուերի հաշիւներից երևում է, որ մանուկը 5 տարեկան է եղել, երբ որ սկսել է օտար լեզու

ուսանել): Հօր կարծիքով օտար լեզուի ուսումնասիրութիւնը հեշտացել էր այն հանգամանքով, որ Կարլի հասկացողութիւնը բացուած էր և նա արդէն գերմաներէնին լաւ էր տիրում. նա սովորել էր մայրենի լեզուի հատ հատ բառերը ստուգաբանել, ածանցել, հոլովել կամ խոնարհել, փոխանակել, տեղափոխել և այլն: Իսկ այս ծանօթութիւնները նա ձեռք էր բերել ոչ թէ անշունչ գրքերից, ինչպէս որ սովորութիւն է օտար լեզու ուսուցանել, այլ ստացել էր կեանքից, այսինքն տան, պարտիզի, դաշտի, անտառի, ընկերութիւնների, ճանապարհորդութեան մէջ, նայելով թէ հայրը ինչ միջոցներով էր նորան կենդանի ուսում տալիս:

Կարլը ինչ եղանակով որ մայրենի լեզուն սովորեց, այնպէս էլ ուսումնասիրում էր օտար լեզուները: Նորա համար լեզու սովորելը մի պատերազմ էր միայն հատ հատ բառերի և նոցա ձևերի հետ, բայց որովհետև հայրը շատ հեշտացնում էր գործը, ուստի և այդ պատերազմը շարունակ և թեթեւ յաղթութիւն դարձաւ, ուրեմն վերջի վերջոյ մի զուարճութիւն: Այս պարագմունքն էլ Կարլի համար մի խաղ, մի ուրախ ժամավաճառութիւն դառնալով, նորա վերայ այնպիսի տպաւորութիւն էր գործում, որ նա բնաւ չէր երազում, թէ անսահման շատ բան է ուսանում:

Լեզուների ուսումնասիրութիւնը հեշտացաւ նաև այն կարգով, որով նոքա իրար յաջորդեցին: Յաջորդութեան կարգը այս էր, թէպէտ յետոյ մասնաւոր փոփոխութիւն կրեց, ստորին գերմաներէն, հոլանդերէն, անգլիերէն, ֆրանսերէն, իտալերէն, սպանիերէն, լատիներէն և յունարէն: Բայց հայրը շատ շուտ անցաւ ֆրանսերէնի, որովհետև թէ շատ լաւ կարգում, խօսում և գրում էր այդ լեզուով և թէ որդին աւելի առիթ ունէր տանը և հասարակութեան մէջ լսել ֆրանսերէն խօսակցութիւններ:

Ֆրանսերէն լեզուի ուսումը մի դժուարութիւն ունի, այն է արտասանութիւնը, մանաւանդ ընթերցանութիւնը, սակայն Վիտտէ քահանան այդ արգելքը առ ոչինչ սեպեց: Այդ դժուարութիւնը յաղթելու համար բառերի մէջ ընտրութիւն էր անում. Կարլին տալիս էր նախ այնպիսի բառեր, որոնք գերմաներէն արտասանութիւնից տարբեր չէին հնչվում, ապա որոնք որ տարբերվում էին մասամբ միայն և

այլն: Մի և նոյն ժամանակ լուրջ զբաղման հետ միացնում էր և կատակ: Ամեն ժամանակ, երբ սովորեցնում էր ֆրանսերէն տառի ուղիղ արտասանութիւնը, իսկոյն բազմաթիւ օրինակներով ցոյց էր տալիս այն գէպերը, ուր որ կանոնը իրօք ստուգւում էր: Հետը չէր մոռանում զուարճախօսութեամբ յարակցել՝ «երբ որ ֆրանսիացիք գրուածը արտասանում են, երբեմն մեզանից աւելի խնդութիւններ են անում, կամ ինչպէս որ արտասանում են, այնպէս չեն գրում»: Եւ կատակով սկսուածը կատակով էլ շարունակում էր, իբր թէ անմիտ բաների վերայ է խօսում, որովհետեւ նորա բացատրութիւններից հետևում էր, որ սովորած բաներից մի մասը կատարեալ արուեստ է, միւսը՝ հանելուկ է և երրորդը՝ խառնաշփոթութիւն, բայց ամենի մէջ տարածում էր լոյս և պարզութիւն: Ինչ որ կանոնից խիստ խոտորվում էր, այն յիշատակում էր մի կուշտ ծիծաղով և ուրիշ անգամ էլ տեղի անտեղի աշխատում էր կրկնել. զոր օր. եթէ ճաշի ժամանակ մի անտեղութիւն պատահէր, հայրը կասէր. «Հա, այս այնպիսի իմաստութիւն է, ինչպէս և monsieur բառի արտասանութիւնը»: Հայրը հաւատացնում է, թէ այս կերպով որդին ֆրանսերէն կարգաւ սովորեց այնպէս շուտ, որ ուրիշը կարող է չը հաւատալ:

Կարլը այնպէս պէտք է թարգմանէր ֆրանսերէնից, ինչպէս որ կարգում էր մի գերմաներէն գիրք: Նորա գըլխաւոր ջանքն էր, որ ընթերցածի իմաստը ամենաճիշտ կերպով ըմբռնէ: Ուրեմն եթէ մի բառ, մի դարձուած, մի նախադասութիւն պարզ չը լինէր, նա ոչ ոք մասին սկսում էր մտածել, կամ հարցնում էր հօրը: Իսկ եթէ շտապում էր, այն ժամանակ հայրը հարցմունք էր տալիս: Մի խօսքով նա միշտ պիտի կամենար, որ ամենայն ինչ հասկանայ: Ուստի թարգմանելու ժամանակ Կարլի աջ կողմը դրած էր միշտ բառարան, ձախ կողմը քերականութիւն, որպէս զի նոքա ամեն րոպէ պատրաստ լինին իրան խորհուրդ և բացատրութիւն տալու:

Թարգմանելու ժամանակ Կարլը չէր հանգստանում, մինչև որ իւրաքանչիւր ասութեան իմաստը չըմբռնէր և գերմաներէն լաւ չարտայայտէր: Ուստի և միշտ անսխալ ի-

մանալ էր ցանկանում, արդեօք շփոթ երևեցած ասացուած եղակի է թէ յոգնակի, անուան է վերաբերում թէ բանի այլ մասնին, արական է թէ իգական: Կարևոր հետախուզութիւն էր համարում, արդեօք բայն ապառնի է թէ անցեալ, կատարեալ թէ անկատար, ներգործական թէ կրաւորական, առաջին դէմք է թէ երրորդ և այլն:

Հայրը գիտութեամբ չէր շտապում ֆրանսերէն ուսուցանել, ինչպէս ինքը ասում է, վաղահասութեան երկիւղ ու նենալով: Ուստի և խօսելուց չսկսեց և ֆրանսերէն դասերին սկզբում նուիրեց օրական միայն քառորդ ժամ: Իսկ երբ որ մի քանի ամսից յետոյ նկատեց, որ որդին յառաջագիմումութիւն է անում, սկսեց կէս կէս ժամ պարապել, մինչև որ հետզհետէ դասի տևողութիւնը տարուայ վերջը հասցրեց մի ժամու: Կարդալու համար Կարլը միշտ զուարճալի գրքեր էր ստանում, զորօր, Բոքինգսն: Մի տարուց յետոյ նա այնքան առաջ էր գնացել, որ առանց օգնութեան կարող էր թեթեւ գրքեր կարդալ: Ահա այժմ սկսուեցաւ նաև խօսակցութիւն ֆրանսերէն լեզուով և մի և նոյն ժամանակ իտալերէնի հիմքը: Այս լեզուն էլ այնպէս հեշտ էր Կարլի համար, որ 6 ամսից յետոյ նորա յառաջագիմութիւնը ֆրանսերէնին հասաւ:

Այս պարապմունքներից լատիներէնին անցաւ դիպուածով: Եես շատ անգամ նորան Լոյսպիգ էի տանում», պատմում է հայրը, «և այն ժամանակ այցելում էինք համերգ, թատրոն կամ այլ և այլ նշանաւոր տեղեր: Մի անգամ պէտք է կատարուէր stabat mater (կայր առ խաչին մայր Քրիստոսի) եկեղեցական երգը և մուտքի ժամանակ ինձ տուեցին երգի խօսքերը տպագրուած: Այդպիսի բաներ միշտ Կարլին էի տալիս, որ կարդացնէ և թարգմանել տամ: Նուագակցութեան ժամանակ մենք նստած էինք կողքի սենեակում՝ և ասացի նորան. թարգմանիր թուղթը: Հէնց որ ձեռքիցս առաւ, իսկոյն ինձ նայեց շուարած: Սա ֆրանսերէն չէ և ոչ իտալերէն. թերևս լատիներէն լինի: Ես ժպտալով պատասխանեցի. թող ինչ ուզէ լինի. արդեօք չէ՞ս կարող թարգմանել, մի փորձիր, տես: Նա սկսեց, իսկ ես օգնեցի, մանաւանդ կոշտ լատիներէն բառերը աւելի կակուղ և իտալերէնի հնչմամբ արտասանելով, զոր օր.

stavat mader և այլն: Մի քանի բառեր, զոր օր. juxta աւելի օգնութիւն էին պահանջում և ես ասում էի. Այդ չը գիտես, դա նշանակում է... crucem արտասանում էի իտալերէն հնչմամբ և այլն: Կարճ ասեմ, մենք մինչի վերջը թարգմանեցինք զուարճութեամբ և շուտ: Ապա ուրախացած նա ասաց. Եթէ այսպէս հեշտ է, այն ժամանակ ուզում եմ լատիներէն սովորել: Ի հարկէ հեշտ է, պատասխանեցի ես, իսկ հարկաւոր տեղը ես էլ կ'օգնեմ քեզ: Հետեւեալ օրը գրաւաճառների մօտ փնտռեցի լատիներէն Բոբինզոն և ուրիշ թեթեւ ընթերցանութեան գրքեր:

Ինն ամսում Կարլը այնքան լատիներէն սովորեց, ինչքան որ 6 ամսում իտալերէն էր սովորել: Գերմաներէնից լատիներէնի թարգմանութիւնը դժուար էր յաջողում, որովհետեւ լատիներէնը շատ տարրեր է կենդանի մայրենի լեզուից: Երբ նա լատիներէն էր կարդում, ճիշդ համար էր տալիս, թէ բառը որ կարգի է, ինչից է ծագում և թէ ներկայ դէպքում ինչ նշանակութիւն ունի: Իսկ գեղեցիկ լատիներէնի թարգմանութեան համար մի նոր վարժութիւն էր հարկաւոր. այժմ գերմաներէն մտածելիս պէտք է գտնէր լատիներէն համապատասխան ձևը, որ հարկաւ շուտ չը սովորեց: Գասական լատիներէնի վարժութիւնը աւելի համալսարանում ստացաւ Կարլը, ուր որ այդ լեզուով ազատ վիճաբանում էր և գիտուններին հիացնում:

Լատիներէն 4 ամիս սովորելուց յետոյ, Կարլը սկսեց անգլիերէն: Այս նպատակով հայրը նորան մի քանի օրերով տանում էր Հալլէ և այդ լեզուի արտասանութեան համար օգուտ էր քաղում հմուտ վարժապետի դասերից: Գասի ժամանակ որդու հետ հայրն էլ սովորում էր, որպէս զի հետեւեալ դասի համար միասին կրկնեն կամ պատրաստուին: Անգլիերէնը այնպէս հեշտ սովորեց մանուկը, որ 3 ամսում առաջ գնաց այնքան, ինչքան որ ուրիշ լեզուների համար գործ էր դրել 6 կամ 9 ամիս:

Վերջապէս կարգը հասաւ յունարէնի, որ ամենից դժուարութիւններ պատճառեց: Նպաստաւոր հանգամանքը այն էր, որ մանուկը կամենում էր սովորել այդ լեզուն ևս: Հայրը արդէն շատ անգամ գովել էր Հոմերին, Քսենոփոնին, Պլուտարքոսին և միւսներին: Որդու խնդրանք

նա երկու երեք ամիս շարունակ $1/4$ ժամ պարապեց, յետոյ մի մի ժամ, իսկ երբեմն ավելի ևս երկար: Թէպէտ մանուկը մեծ ջանք էր գործ դնում, բայց մի քանի ամսից յետոյ վշտահար սրտով խոստովանում էր, թէ յունարէնը իրան չի յաղողում և 9 ամիս գործ դնելուց յետոյ՝ հազիւ այնքան վաստակեց, որքան որ ավելի կարճ ժամանակում միւս լեզուներ էր սովորում: Բայց երբ որ արդէն յաղթել էր առաջին դժուարութիւնները, ապա սկսեց արագաբայլ առաջ ընթանալ:

Աւելի հաւանական պիտի համարուի, թէ երեւի մանուկը ամբողջ օր աշխատութեան սեղանի վերայ է մաշել իւր կեանքը, որ կարողացել է կարճ միջոցում (մօտ 33 ամսում) 5 օտար լեզու ուսանել: Հայրը հաւատացնում է, թէ սխալ է այդ ենթադրութիւնը: Այս հրաշքը նա բացատրում է ուրիշ հանգամանքներով. աշակերտը հէնց սկզբից ամեն տեսակ իրերի ծանօթութեանց հարուստ պաշար ունէր, նորա հասկացողութիւնը լաւ զարգացած էր, նա սովորել էր ուղիղ և ընտիր գերմաներէն խօսել, նորա սրտում օտար լեզուների սէրը զանազան կողմերից սերմանած էր, նա պարզ ըմբռնել էր նոցա օգուտը, նա վարժ էր արագ և արդիւնաւոր կերպով աշխատելու, չէր ծանրաբեռնում զբաւոր վարժութիւններով: Բացի սորանից այս բոլոր լեզուները ավանդուեցան ոչ թէ միաժամանակ, այլ յաջորդաբար: Հէնց որ մանուկը մի լեզուի գլխաւոր դժուարութիւնները վերացնում էր, այնուհետև $1/4$ կամ $1/2$ ժամ էլ գործ էր դնում, որ փոխ առ փոխ առաջ սովորած լեզուներից մէկը կամ միւսը կրկնէ կամ փոքր ինչ շարունակէ: Այս դէպքում կարգում էր մի հատուած և անծանօթի բացատրութիւնը փնտռում էր բառարանի կամ քերականութեան մէջ, որպէս զի անթերի կերպով գերմաներէնի դարձնէ: Միայն վերջացնելուց յետոյ որդին իւր գործը տալիս էր հօրը, որ նա ստուգէ, թէ ինչպէս է կատարուել ինքնաշխատութիւնը: Այսպիսի պարապմանց զուգընթաց զբօսնելիս, ճանապարհորդելիս և ուրիշ դէպքերում ևս հայր ու որդին շատ էին խօսակցում, սկզբում ավելի ֆրանսերէն միայն, իսկ յետոյ նաև իտալերէն, և ավելի ուշ լատիներէն ու անգլիերէն: Հօր հաստատու-

Թեամբ մանուկը մինչև 10 տարեկան հասակը օրական միջին թուով միայն 2 ժամ է դաս առել: Բայց ի հարկէ ձմեռուայ երկար երեկոներին և վատ եղանակին կէսօրից յետոյ կարդացել են գերմաներէն կամ մի ուրիշ լեզուով:

Հայրը անհիմն է համարում և մի ուրիշ տարակոյս, որ շատ անգամ լսում է, թէ զանազան լեզուներ կարող էին խառնուել Կարլի գիտակցութեան մէջ: Այդպիսի շփոթութիւններից, իրա ասելով, որդին զերծ է մնացել, գուցէ այն պատճառով, որ վաղ մանկութիւնից սովորութիւն ունէր, ինչ որ գործէր այն ամենը կատարել ուղիղ և լաւ, և գլխաւոր ջանքը միշտ նուիրել առաւելապէս միայն մի առարկային:

Հօր հաղորդած տեղեկութիւններին նայելով, մանուկը Լոխաուի մէջ գիտութիւններից յատուկ դասեր չի ստացել. բայց և այնպէս ուսումնական ծանօթութեանց մի մեծ պաշար է իւրացրել, առանց միշտ լսելու և իմանալու, թէ այս կտորը պատկանում է պատմութեան, միւսը բնագիտութեան, երրորդը աշխարհագրութեան և այլն: Բնական պատմութեան բոլոր մասերից ծանօթութիւն ստացաւ, հէնց որ փոքր ինչ մտածել սովորեց: Այդպիսի դասերի համար առիթներ էին պարտէզը, անտառն և այլն: Նորա զուարճութիւններից մէկն էր բնական պատմութեանց մի լաւագոյն տպագրութիւնը. իսկ Հալլէի, Լոյպցիգի և ուրիշ տեղերում օտար կենդանիներ և բոյսեր տեսնելու հանգամանքից միշտ օգուտ էր քաղում: Մեծ և փոքր ծանապարհորդութիւնների ժամանակ, նա հասկացողութիւն էր ստանում ծովի և նորա բնակիչների, հանքերի և բովբերի, զարմանալի այրերի, շոգեմեքենայի, օգահանի, լեռների, գետերի և ուրիշ առարկաների մասին: Այլ և տան մէջ ևս բնական առիթներ չէին պակասում Փիգիքայի, բիմիայի, պարտիզպանութեան, երկրագործութեան և ուրիշ կարգի տեղեկութիւններ գիպուածով իմանալու համար:

Աշխարհագրութիւնը հետեւեալ եղանակով աւանդեց հայրը: Հէնց որ հնարաւոր էր լինում՝ նա իւր որդուն տանում էր այն բոլոր գիւղերը, որոնք երևում են Լոխաուի աշտարակից բացուող հորիզոնի վերայ: Պայծառ եղանակին նոքա բարձրանում էին աշտարակի վերայ, հետը

առնելով մի քանի թերթ սպիտակ թուղթ և մատիտ: Նախ նկարում էին թերթի մէջ տեղ Լոխաուի մերձաւոր յատակագիծը, բայց խիստ փոքր չափով, ապա մի առ մի նշանակում էին՝ աչքին երեցող իւրաքանչիւր գիւղի փոխարէն՝ մի մի կէտ, որոնց անունն էլ պահում էին մտքում: Զաւը, Էլստէրը, անտառները, արտերն ու դաշտերը հարեւանցի նշանակում էին: Տուն դառնալիս նկարը ցոյց էին տալիս մօրը, որ քանի մի նկատողութիւններ էր անում և հարցմունքներ էր տալիս: Ուրիշ անգամ կրկին բարձրանում էին աշտարակը, ուղղում և կատարելագործում էին նախկին նկարը: Այսպէս կազմւում էր շրջակայքի շատ թէ քիչ նման քարտէզ, որ յետոյ Զաւլ ջրաբաշխի մասնաւոր քարտիզի հետ համեմատելով, ըստ այնմ նորա թերութիւնները ուղղում էին: Այս եղանակով մանուկը սովորեց ճանապարհորդելիս միշտ ճշդիւնկատել վայրերի դիրքը, իսկ ընթերցանութեանց ժամանակ պատահած բաղաճներն ու աշխարհները փնտռել աշխարհացոյց քարտէզի վերայ, որոնցից ամեն տեսակը և բաւական թուով ունէր Ծ տարեկան հասակում, իբրև օժանդակ միջոց միւս գրքերի հետ ի միասին: Նա ունէր նմանապէս և հին աշխարհի ատլասներ, և ինչ որ հին աղբերի մասին կարդար, իսկոյն պէտք է այնտեղ գտնէր համապատասխան երկիրներ, աշխարհներ, գետեր, սարեր, բաղաճներ:

Պատմութեան առաջին ծանօթութիւնները ստացուեցան զբօսնելու ճանապարհորդութեանց միջնորդութեամբ կամ պատմական պատկերներ և պղնձագրոշմեր գննելու ժամանակ՝ համապատասխան պատմութիւններ լսելով: Կարլը տիեզերագրութիւնն էլ սովորեց մի իշխանից, որ աստղաբաշխութեան մեծ սիրահար էր և աստեղագիտական ընտիր գործիքների տէր և որին հայր ու որդին շուտ շուտ այցելում էին:

Ահա Ծ տարեկան հասակում այսպէս բազմատեսակ ուսումնական ծանօթութիւններ ունէր նա մեծ քանակութեամբ, բայց որքան պիտի զարմանար, եթէ իրան ասէին, թէ դոքա պատկանում են աշխարհագրութեան, ֆիզիքայի, տիեզերագիտութեան կամ մի ուրիշ մակացութեան շրջանին: Այս անուններից հայրը խիստ զգուշանում էր, մասամբ մանուկին գիտնական կուտակութիւններով չը սարսափեցնե-

լու և մասամբ սնափառութիւնից զերծ պահելու համար: Բայց ի հարկէ Վարլը այդ անունները շատ շուտ ըմբռնեց, երբ յետոյ նորան հաղորդեցին, թէ նոքա ինչ են նշանակում:

Իսկ թէ Վիտտէ քահանան ինչպէս էր զարգացնում իւր որդու մէջ գեղեցկութեան ճաշակը, թող ինքը պատմէ մեզ.

«Ես իմ սենեակում, գաւթում, պարտիզի մէջ, պատմում է նա, որքան կարող էի հալածում էի ամեն բան, ինչ որ անճաշակ էր և միւսներին չէր պատշաճում, անտանելին չէի համբերում, եթէ հակակրութիւն շարժող մի բան պատահէր, ես այդ անունն էլ տալիս էի և իսկոյն մէջտեղից վերացնում: Իմ բոլոր սենեակները պատած էին միագոյն թղթէ սրահակներով (կապոյտ, դեղին, կանաչ), միայն շրջանակները ակնահաճոյ զարդարանքներ ունէին: Իւրաքանչիւր սենեակում կար քիչ, բայց ընտիր կարասիք: Բոլոր պատերի վերայ կախ էր առած պատկերներ, բայց նոցանից ոչ մէկը անճաշակ խայտաբղէտ չէր, կամ անհաճոյ առարկայ չէր ներկայացնում: Մեր գաւիթն ու պարտեզը գարունից սկսած մինչև աշունքի վերջը շարունակ ծաղկում էր, ձնծաղիկն ու քրքումը զարդարանքի սկիզբն էին կազմում, իսկ վերջը գալիս էր ձմեռային աստղածաղիկը, որ կամ ծածկվում էր ձիւնով և կամ սառնաշունչ ցրտատար էր լինում: Մենք ինքներս միշտ հագնում էինք մաքուր և պարզ:»

«Բնաւ սովորութիւն չունէի գնել այնպիսի առարկայ, որ լոկ միայն ճոխութեան նշանակութիւն ունէր. բայց Վարլի համար էլ այնպիսի պատկերազարդ գիրք չէի առնի, եթէ միջի պատկերները չը լինէին հաւատարիմ և գեղեցիկ: Եթէ նորան մի տգեղ պատկեր ընծայ բերէին, մենք սկսում էինք ծաղրել անճաշակութիւնը և կատակներ անել. աւելի անգթութեամբ հալածում էինք գոյների խստութիւնը, իսկ ընդհակառակ շատ անգամ մեծ հաճութեամբ զարմանք էինք յայտնում ծաղիկների, թռչունների և ձգիների նուրբ երփներանգի մասին: Եթէ այդտեղ էլ խիստ խայտաբղէտ գոյներ պատահէին, այն էլ առանց նկատողութեան չէինք թողնում:»

«Մենք ոչինչ չէինք խնայում, որ դրսի աշխարհի գե-

ղեցկութիւններն էլ տեսներ. Լայպցիգը, Դէսսաուսն, Պոտսդամը, Բերլինը, Վայմարը, Դրեզդէնը, սաքսոնեան Ջուլիցերիան և այլն Կարլի գեղեցկութեան գաղափարները ըստ ամենայնի ընդարձակում և ճշտում էին: Լայպցիգը և սոսնափառը յայտնի էին Կարլին արդէն փոքր մանկութիւնից. 5 տարեկան էր, որ ճանաչեց Պոտսդամի և Բերլինի գեղեցկութիւնները. Դրեզդէնը և նորա հրաշալի շրջակայքը տեսաւ 6 տարեկան հասակում, այնտեղի պատկերասրահը այցելում էինք շաբաթներով ամեն օր, նոյնպէս էլ զանազան անդրիները, ձուլուածներն ու անթիկներ, որքան որ պատեհ ժամանակ էր գտնվում: Եթէ մի գեղեցիկ մարդ, ձի, շուկ, թռչուն, տուն, կառք, գործիք, պատկեր տեսնէինք, միշտ իւրար ուշադրութիւն էինք հրաւիրում, ներհակը մենք նկատում էինք գարշութեամբ, իսկ եթէ մարդու մէջ նկատէինք՝ կարեկցութեամբ:»

Փոքր հասակից սկսած Կարլը սովորում, սիրում և արժէքի համեմատ գնահատում էր ոտանաւորները: Մենք սկըսեցինք պարզ և հեշտ բանաստեղծութիւնից և հետզհետէ բարձրացանք մինչև վսեմագոյնը: Զափը, ոտքը, ոճը, բովանդակութիւնը, դարձուածքի կամ մասերի յարաբերութեանց նրբութիւնները — այս ամենը մենք միասին ուսումնասիրում և բնագատում էինք: Նոցանից գեղեցիկները Կարլը շատ շուտ անգիր էր անում, եթէ նորա առաջ մի բանի անգամ կրկնէինք մեր զբօսանքների ժամանակ: Նա սովորում էր ոչ միայն գերմաներէն ոտանաւորներ, այլ և ֆրանսերէն և միւս լեզուներով և նա անգգալի կերպով շատ սովորեց, որովհետև նոցա գեղեցկութիւնից գրաւած՝ բազմիցս կարգում էր և մտքումը պահում: Զեմ անուանի բոլորը, այլ կը յիշեմ մի բանի հեղինակներ, որ նորան յայտնի էին. Ֆլորիան, Մետաստագիօ, Վիրգիլիոս, Հորաս, Հոմեր:»

Հատերը կարծում էին, թէ Կարլ Վիտտէի չլսուած գիտութիւնն ու հմտութիւնը լոկ միայն յիշողութեան արդիւնք է: Արդէն նորան վիճակուած ուսուցման և կրթութեան եղանակի նկարագրութիւնից պէտք է համոզուինք, որ այն կարծիքը անտեղի նախապաշարմունք է. բայց միւս կողմից ո՞ր յիշողութիւնը կը կարողանայ այնքան բան իւրացնել, ինչ որ նա բազմաթիւ բնութիւններում ապացուցեց

իբրև իւր ոգու անկապտելի սեպհականութիւն. էլ չենք ասում, թէ հայրը անկեղծօրէն վկայում է, որ իւր որդին անգիր սովորելու գրեթէ բնաւ չէր բռնադատվում: Թէ նորա յիշողութիւնը լաւ է եղել, այս ի հարկէ չի հերքուի. բայց սխալ է կարծել, իբր թէ նորա յիշողութիւնը գերազանց է եղել, քան նորա հասկացողութիւնն ու դատողութիւնը:

4.

Վիտտէ քահանան և նորա կինը մեծ կարևորութիւն էին տալիս սրտի կրթութեան և հէնց սկզբից աշխատում էին միահամուռ կերպով, որ իրանց որդու միտումները և հակամիտութիւնները, յօժարութիւններն և խորշումները՝ արտաքին և ներքին բարոյական օրէնքների համաձայն, մանաւանդ մաքուր բարեպաշտութեան համաձայն ընթանան, հետևապէս նոցանից մի բանիսը պէտք է զսպէին, միւսները ամենայն զօրութեամբ քաջալերէին:

Օրորացից սկսած մանուկը սովորում էր ճանաչել Աստծուն, կամ աւելի ևս՝ նորա ամենակարողութիւնը, իմաստութիւնը և բարութիւնը ամեն բանի մէջ, առաւելապէս բնութեան մէջ և պաշտել նորան: Ծնողների խօսակցութիւնները նորա հետ, մանաւանդ բնութեան առարկաների, մարդու վախճանական վիճակի, մանկանց մտքի և հոգու լուսաւորութեան մասին, միշտ ազդում էին, թէ այդ ամենի մէջ ամենուրեք, ամենիմաստուն, ամենաբարի և արդար, Արարչի վերին բաղուկն է տարածվում: Այն հաւատքը, թէ Աստուած միշտ տեսնում է Կարլին և նորա արարքները, այնպէս տպաւորուել էին մանուկի սրտում, որ ուր էլ լինէր, ինչ էլ անէր, նա իրան չէր համարում մէնակ և անտեսանելի: Հարկաւ երբեմն մանկական թեթեւամտութեամբ այս բանը մոռանում էր և սխալանք էր գործում, բայց հէնց որ յիշեցնէին, նա իսկոյն զգաստանում էր:

Ծնողները իրանց խղճի խնդիր էին դարձրել, որ միշտ արդար և արժանագործ, խիստ և սիրագործ վրինին իրանց որդու հետ: Եթէ նոցանից մէկը աչալընութեան պակասութեան պատճառով մի բան չը տեսնէր, զանցառութեան տար

և հեշտութեամբ ներէր, միւսը այս բանն այնպիսի խոշոր սխալ էր համարում, ինչքան և անտեղի խստութիւնը, որովհետեւ երկուսն էլ հաւասար չափով մնաս են բերում:

Կարլը ազատութիւն էր վայելում գործել, ինչ որ հակառակ չէ բնութեան, ինչ որ անարդարութիւն չէ, ինչ որ բարի է: Մինչև անգամ չէին արգելում անտեղութիւններ, թէպէտ և միշտ յարակցում էին, թէ այս կամ այն պատճառով արարքը իրան չի վայելի: Իսկ այս սահմաններից դուրս նորա ցանկութիւնները իսպառ կը մերժուէին, այն ևս առանց որևէ պատճառաբանութեան, եթէ պատճառը ինքը կարող էր իմանալ, կամ բանական և հասկանալի պատճառներ լսելով, եթէ դեռ ևս անգէտ էր: Պատահում էր, որ մանուկը երբեմն մոռացութեան էր մատնում իրան յայտնի պատճառը, այս դէպքում իսկոյն հարցնում էին մոռացածները:

Արդէն կեանքի առաջին տարիքում նորան կ'ասէին մի մերժողական Ոչ, բարձր և լուրջ ձայնով, եթէ նա այնպիսի բան պահանջէր, որ արգելած էր եղել, բայց իսկոյն կ'աշխատէին նորա ուշադրութիւնը մի ուրիշ կողմ դարձնել: Կարճ ժամանակից յետոյ էլ հարկաւոր չէր լինում նորա ուշքը ուրիշ մտքերով գրաւել, որովհետև նա փորձուեցաւ, թէ մի անգամ Այո կամ Ոչ ասածը՝ անդրդուելի է մնում, մինչև անգամ ոչ լաց և ոչ ծիծաղ չի օգնում: Նա ուրեմն շատ շուտ սովորեց տեղնուտեղը հնազանդիլ, որ խիստ կարեւոր հանգամանք է մանուկի կրթութեան և ապագայ կենաց համար:

Աւելորդ չէ այստեղ յիշատակել մի քանի դէպքեր ծնողների խօսքերով, որով Կարլ Ախտէի բարսյական կրթութեան յատուկ եղանակը իսկութեամբ կը տեսնենք:

Առաջին երկու մինչև երեք տարիքում, այսպէս է պատմում հայրը, բնութիւնը աւելի մօր համար էր սէր ձգել նորա սրտում, քան թէ ինձ համար: Օրուայ մեծ մասը ես գտնում էի իմ առանձնասենեակում, պաշտօնիս մէջ, կամ տնից դուրս: Իսկ երբ որ նորա մօտ էի լինում, ես պահանջում էի աւելի լրջութեամբ՝ մինչև անգամ խստութեամբ:

Վարդ, մաքրութիւն, հնազանդութիւն և այլն, հետևապէս անթերի կատարել էի տալիս այն ամենը, ինչ որ մայրը՝ որպէս կին արարած՝ կամ չէր կարողանում, կամ մայրական սիրով, թերևս թեթև սրտով, զանցառութեան էր տալիս:

Սակայն փոքր մարդը այս բաները չէր ըմբռնում, այս քոլորի մէջ ոչ արգարութիւն, ոչ խնամք և ոչ պատշաճ էր տեսնում: Նա ուրեմն մօրն աւելի էր սիրում, քան ինձ: Ես այդ բանը վաղուց նշմարել էի, բայց չէի տրտնջում, որովհետև բնական էի համարում: Մի օր երեքս նստած էինք քաղմոցի վերայ և Վարը ամենամեծ քնքշութեամբ խաղում էր կնոջ հետ: Կինս ժամանակ առ ժամանակ նորան նշան էր տալիս իմ կողմը — անշուշտ բարի մտքով և մանուկը մի մի անգամ ինձ էլ էր համբուրում, բայց իսկոյն դարձեալ դէպի մայրն էր քաշվում: Վերջապէս կինս նորան իմ կողմը շրջեց և ականջում ասաց, թէ հօր համար պէտք է աւելի սիրտ ունենալ: Անմիջապէս լուրջ դէմքով դարձայ նորան և ասացի, «Ի սէր Աստուծոյ թող, որ դա սիրագուրէ որին և ինչպէս ուզենայ, լաւը հէնց այդ է: Այժմ քեզ աւելի է սիրում, քան ինձ և այդպէս էլ պէտք է անէ, եթէ չի ուզում, որ նեղանամ իր վերայ: Իսկ իւր սէրը հարկաւ չը պէտք է ծածկէ, եթէ չի ուզում կեղծաւոր լինել: Բայց կը գայ ժամանակ, երբ ես աւելի օգտակար կը լինիմ դորան, քան դու: Այն ժամանակ եթէ ինձ աւելի չը սիրէ, գոնէ անշուշտ աւելի կը յարգէ:» Կինս հասկացաւ խօսքերիս զօրութիւնը: Ուստի և նորան ազատ թողեց իւր կամքին: Գուշակած ժամանակն իրօք հասաւ:

Եթէ Վարը հասարակութեան մէջ յայտնէր ուղիղ դատողութիւն, բայց կոշտ ձևով, իւր խօսածին չէի հակառակում, այլ ներկայ հիւրերին դառնալով՝ ասում էի կիսակատակ. «Սա, ինչպէս տեսնում էք, գիւղացի է, խնդրեմ, ներողամիտ եղէք սորա խօսքերին»: Այսպիսի դէպքերից վերջապէս Վարը ըմբռնեց, թէ երբեմն այնպիսի բան է ասում, որ թէպէտ և ուղիղ է, բայց վայել չէ և հէնց որ մենք մէնակ մնայինք, անպատճառ կը հարցնէր, «Ինչու անվայել է»: Եւ որովհետև նա յօժար կամքով իմանալ էր ուզում, իսկ էլ ի հարկէ թեր և դէմը, ուղիղը և կոշտը բացատրում

էի, որով հետզհետէ նորան ընտելացնում էի նուրբ բարբերին, բայց առանց նորա հասկացողութիւնը նեղ սահմանի մէջ ճնշելու և առանց փնասելու նորա սրտի ինքնաբեր յայտնութեանց, մի առ ժամանակ կոշտութեամբ միտք յայտնելը աւելի բարւոք համարելով, քան ճշմարտութիւնը լռեցնել տալով: Ես չէի արգելում Խօսքի ազատութիւնը, Թողնելով, որ ժամանակը սովորեցնէ պարտ ու պատշաճը:

Գրեթէ 3 տարեկան էր, երբ մի օր մեծ բազմութիւն էր հաւաքուել մեր տանը: Ամենքը նորան գգուում, երես էին տալիս, նա էլ շատ ուրախ էր և համարձակ: Յանկարծ նորա առաջ անցաւ մեր շունը. նա հանաքով բռնեց նորա պոչը և քաշեց իւր կողմը, անփոյթ լինելով, որ ցաւ է պատճառում: Նոյն վայրկենին ես էլ բռնեցի իր երկար մազերը և ափսոս քաշեցի նորան իմ կողմ, ինչպէս որ նա շանն էր քաշում դէպի ինքը: Խօսք չկայ, որ իսկոյն հասկացաւ, թէ ես հանաք չեմ անում, նայեց ինձ և իմ սպառնական դէմքը տեսնելով՝ կարմրեց և թող տուեց շանը: Անուհետեւ ես էլ թողեցի և դիտմամբ բոլորի առաջ հարցրի, «Ինչ է, համո՞վ է, որ ես էլ քո մազն եմ քաշում»: — 2է, ասաց ամաչած: «Իէ՛հ, իմացիր, որ շունն էլ չի հաւանում քո արածը: Հիմա գնա գաւիթը»:

Չորս և կէս տարեկան կը լինէր. Կարլը, պատմում է մայրը, երբ մի օր մտայ մեր սենեակը, ուր կրակատեղի մի անկիւնում տապակած սագի միս էր տաքանում հօր գալստեան համար: Այդ ժամանակ Կարլը այդ տեղ մենակ էր և փոխանակ ուրախ սրտով ինձ դիմաւորելու ինչպէս որ սովորութիւն ունէր, շուարած դարձրեց երեսը ինձանից և պատուհանի կողմը գնաց, ձեացնելով իբր թէ բան է ուրում տեսնել: Կեղծութիւնը յայտնի երևում էր, ուստի շտապով մօտեցայ նորան, ուղիղ երեսին նայեցի և ստոյգ տեսայ, որ ամօթից կարմրել է: «Ի՞նչ ես արել, Կարլ», հարցրի լուրջ կերպով: Նա կակաղելով պատասխանեց. «Ոչինչ»: Նորա աչքերից ստութիւնը փայլում էր, և ասա

ցի առանց տատանելու. «Կարլ, դու խաբում ես մօրդ. իսկոյն խոստովանիր ճշմարտութիւնը, ապա թէ ոչ Աստուած լաւ գիտէ, թէ դու ինչ ես արել, և իմ տեղը վրէժխնդիր կը լինի, եթէ ուղիղը չասես»: Արտասուալից վազեց գիրկս ընկաւ և խոր խոցուած հեկեկաց. «Սիրելի մայրիկ, ես մի չարութիւն եմ գործել, սագի միս եմ գողացել: Ներիր, ուրիշ անգամ էլ չեմ անի»:

Շատ տրտմեցի և լցուած աչքերով պատասխանեցի. «Ո՛հ, որդիս, որքան վշտացնում ես ինձ. դու երկու մեծ մեղք ես գործում, գողանում ես և սուտ խօսում: Ինչպէս կարողացար մոռանալ, որ քո արարքով ցաւ ես պատճառում երկնային Հօրը և մեզ ծնողներին: Եթէ ուրիշ անգամ էլ կրկնես, դու մի չարագործ կը դառնաս, իսկ ես կը լինիմ ամենամաքախոս մի մայր»:

Ապա նստեցի պատուհանի մօտ, գլուխս դրի ձեռքի վերայ և տեսաւ իմ լացը: Նա աղիողորմ հազար անգամ համբուրեց միւս ձեռքս և ներողութիւն խնդրեց:

«Ա՛հ, սիրելիս, վերջապէս խօսեցի, եթէ քեզ ներեմ, ինչ օգուտ, դու շուտ կը մոռանաս և վատութիւնդ կը կրկնես: Ես պէտք է պատժեմ քեզ, որ երկար յիշես, թէ ինչ մեծ անիրաւութիւն ես գործել: Իմ արտմութիւնը շուտ կը ջնջուի մտքիցդ, նոյնպէս և խոստումդ, իսկ պատժի ցաւը երկար չես մոռանայ»:

Նա նորից խնդրեց, որ այս վերջին անգամ թողութիւն տամ: Ես նստեցրի նորան իմ գոգը, համբուրեցի և քաղցրութեամբ ասացի. «Ուրախ եմ, որդիս, որ ինքդ զգում ես քո չարութիւնը, ուստի այսուհետեւ դարձեալ կը սիրեմ քեզ. ես այս խոստումը տալիս եմ, թէպէտ դու իմ սիրտը խոցեցիր: Իսկ թէ արդեօք պէտք է քեզ պատժեմ, թէ զիջանեմ, այս բանը ինքդ վճռիր, երբ աւարտեմ մի պատմութիւն, որ հիմա ուզում եմ քեզ հասկացնել: Լսիր ուշադրութեամբ»:

Մայրը սկսեց պատմել մի մանուկ Մորիցի կարճ կենսագրութիւնը, որ թէպէտ հարուստ ծնողի զաւակ էր, բայց ոկրամոլութեան պատճառով՝ աչքածակ, խաբբայ և յափշտակող դարձաւ, իսկ մօր անտեղի զիջողամտութիւններից՝ նորա չարութիւնը գնալով այնքան մեծացաւ, մինչև

որ կատարեալ գող և աւապակ մեծացաւ և կախաղան
բարձրացաւ:

«Տես, սիրելի Կարլ, դու ել գուցէ այս ճանապարհով
գնաս: Հիմա ասա ինձ քո արդար սրտով, ես ի՞նչ
պէտք է անեմ, եթէ քո բարին ցանկացող և ապագայիդ
համար հոգացող մայր լինիմ»:

«Դու ինձ պէտք է պատժես», պատասխանեց Կարլը
խկոյն: «Մինչև անգամ եթէ և ներեմ բեզ»:—«Այո՛,
անշուշտ պէտք է պատժես. ապա թէ ոչ, ես ել մի Մորից
կարող եմ դառնալ»:

Այսպէս նա իւր պատիժը (ծեծը) ստացաւ առանց
տրտնջալու և իմ գրկում սփոփեց իւր ցաւը (!!!¹⁾):

Կարլը այնպէս էր առաջնորդուած, պատմում է հայրը
որ ոչ ինքն իրան էր ներում՝ անիրաւութիւն գործել
և ոչ թողնում էր որ ուրիշները իրան մոլորեցնեն: Նոյն
խսկ եթէ մենք բացակայ չինէինք ոչ մի արգելած բան չէր
անի: Ինչ որ հիմա կը պատմեմ, նոյն օրինակ բաներ շատ
է պատահել:

Մենք երկուսս գնացել էինք մի գիւղ բարեկամի այցե-
լութեան: Միւս առաւօտ սուրճ խմելու ժամանակ Կարլը
անզգուշութեամբ իւր կաթը քիչ թափեց սեղանի վերայ:
Բայց մենք ունէինք մի օրէնք սահմանած, որ ի պատիժ իւր

1) Մենք պէտք է հաւատարմութեամբ նկարագրէինք կրթութեան
եղանակը, ինչպէս որ իրականութեան մէջ կատարուել է, թողնելով որ ինքը
ընթերցողը եզրակացութիւններ հանէ, թէ արդեօք միշտ իմաստութիւն
կայ այդ եղանակի մէջ: Բայց յառաջագոյն մի նկատողութիւն անել աւել-
ւորդ չէ: Մինչև որ մայրը թատրոնական կեղծ ծելեր չէր բանեցրել, լաւ էր
խրատում որդուն: Բայց յետոյ սկսում է սարսափեցնել, անտանելի չափա-
զանցութեամբ սարսափեցնել, ամուղ սրտի մէջ գալթակոցուցիչ մտքեր
սերմանել, ապա վերջացնում է անգութ եւ անարդար խստութեամբ: Սա չէ
բարոյական շինութիւնը. այստեղ մի ծեռքով շինածը, միւսով քանդում է:
Մենք շուտով կը տեսնենք, որ հայրը ականի լաւ էր հասկանում քաւոյ ա-
կան պատիժների զօրութիւնը, եւ մարմնական պատիժ այնքան չէր գոր-
ծածում, ինչքան մայրը:

անդգուշութեան էլ ոչինչ չը պէտք է խմէ և ուտէ բացի աղ ու հացից:

Նա շատ սիրում էր կաթ: Մեր բարեկամները կաթի մէջ խառնել էին շատ շաքար և նորա առաջ մի կտոր համադամ կարկանդակ ևս դրել, որովհետև նորան շատ էին սիրել: Սակայն Վարլը յանկարծ կարմրեց, ամաչեց և դադարեցրեց նախաճաշիկը: Ես հասկացայ պատճառը, բայց այնպէս էի անուամ, իբր թէ ոչինչ չեմ նկատում:

Բարեկամներս չիմանալով բանի զօրութիւնը, սկսեցին սիրտ տալ մանուկին, որ շարունակէ խմել: Նա հրաժարուում էր և վերջը խոստովանեց, թէ իրաւունք չունի խմել, որովհետև անդգոյշ գտնուեցաւ և ս' չանը աղտոտեց: Հարկաւ նոքա հաւատացրին, թէ փնաս չէ, և ուրեմն հանգիստ կարող է շարունակել նախաճաշը: Ես լռեցի և դիտմամբ սկսեցի ճանապարհի պիտոյքները պատրաստել. իսկ Վարլը չորս կողմի յորդորներից և աղերսներից յամառութեամբ անշարժ մնաց, այնպէս որ բարեկամներս ի սէր մանկան չարացան ինձ վերայ, կարծելով, թէ ես մի նշանով արգելք եմ դրել որդուս:

Ես Վարլին ուղարկեցի գաւիթը և բոլոր մանրամասնութիւնները բացատրեցի նոցա: Բայց ի զուր, որովհետև նոքա պնդում էին, թէ բնութեան հակառակ է, որ մի առողջ մանուկ իւր սիրած կաթն ու քաղցրաւենիքը չը վայելէ միայն այն պատճառով, որ մի աննշան դանցառութեան համար ինչ որ արգելական օրէնք է եղել:

«Մի առ ժամանակ այս տեղից հեռացէք», վերջապէս ասացին ինձ, «ապա տեսէք, թէ նա ինչպէս կը խմէ կաթը» «Բարի», պատասխանեցի ես, «ես կերթամ, որպէսզի համոզուիք, թէ նորա արարքը իւր սրտի թելադրութիւնից է բղխում և ոչ թէ ես եմ բռնադատում, միայն յետոյ ինձ պատմեցէք ճշմարտութեամբ, ինչ որ կատարուի: Ես էլ խոստանում եմ, թէ բնաւ չեմ յանդիմանի նորան, եթէ իմ բացակայութեան ժամանակ կաթը խմէ»:

Վարլին կանչեցին, իսկ ես մի պատճառանքով սենեակից հեռացայ: Բարեկամներս ամեն ճիգ թափել էին, որ նորա յամառութիւնը կտրեն: Նոքա խոստացել էին գաւաթը առաջուայ չափով լցնել, որպէս զի ես չը նկատեմ,

Թէ նա բան է կերել, և ուրիշ կտոր կարկանդակ առաջարկեցին, այն սովորական պատճառաբանութեամբ, թէ իսկապէս օրէնքը այս կտորի վերայ արգելք դնել չի կարող: Մանաւանդ հասկացնել էին ուզում, թէ ես ոչինչ չը գիտեմ և չեմ էլ իմանայ: Իսկ կարլը միշտ անդրդուելի էր մնացել և կրկնել. «Եթէ հայրս չիմանայ, Աստուած տեսնում է. իմ արածը խաբէրայութիւն կը լինի, եթէ ուրիշ կաթ և ուրիշ կարկանդակ ուտեմ»:

Վերջապէս տեսնելով, որ ապարդիւն է իրանց ջանքը, նորա կոչեցին ինձ և սրտաշարժութեամբ պատմեցին նշուլութիւնը: Ես սառնութեամբ լսեցի, որքան որ հնար ունէի, համբուրեցի որդուս և ասացի. «Սիրելի կարլ, դու յօժար կամօք ինքդ բո վերայ պատիժ դրեցիր և ազնուութեամբ դիմացար գայթակղութեան. ես կը ցանկայի, որ մեր ոտով ճանապարհորդութեան պատճառով փոքր ինչ կազդուրուէիր և մեր բարեկամների խնդիրքը անտես չը թողնես, հերիք համարելով, որքան որ պատիժ կրեցիր: Կեր և արբ հանգիստ, դու արդէն կատարեցիր օրէնքը, ես ազատում եմ քեզ շարունակութիւնից»: Ապա թէ սկսեց կարլը շնորհապարտ և ուրախ սրտով ուտել, ինչ որ իւր առաջ մեծարելով դրեցին:

Ինչ որ արտաքին հրահանգութեան է վերաբերում, այսինքն հնազանդութիւն սովորեցնելուն, հայրը որդու հետ վարւում էր սիրալիւր լըջութեամբ, այլ և խստութեամբ, եթէ հարկաւոր լինէր, սակայն ոչ երբէք անգթութեամբ: Շատ նուազ դէպքերում հարկաւոր էր լինում պատիժ, աւելի ևս քիչ՝ մարմնական խրատ: Գործ էր դրւում նմանապէս վարձատրութեան միջոցը: Բարոյապէս լաւ վարմունքի համար նա երբէք չէր ստանայ դրամ կամ դրամական արժէք ունեցող մի բան: Այսպիսի դէպքերում նորա միակ վարձատրութիւնը այն էր լինում, որ անձամբ մաքուր գոհունակութիւն էր զգում, թէ կարողացել է մի բարի գործ յաջողեցնել: Եւ այս իւր ուրախ տրամադրութիւնը աճում էր այն հանգամանքով, որ նոր կատարուած գործը համա-

ռօտակի նշանակում էր իւր քարոյական յուշատետրի մէջ, որ մի սրբութիւն էր համարում և ուր որ այսպիսի դատողութիւններ էր գրում, թէ իւր ծնողներն ու բարեկամները իրան աւելի կը սիրեն, թէ հաստատ համոզուած է, որ Աստծու կամքն է կատարում և ուրեմն նորանից զօրութիւն է ստանում մի բայլ ևս առաջ գնալու բարութեան մէջ, թէ իւր բարի գործքերը բարի հետեւանքներ կունենան:

Բարոյական պատուէրների անկատար թողնելը՝ ծնողները սովոր էին խիստ ծանր բառերով և տրտմացած կըշտամբել, իսկ մարդկանց ցաւ պատճառելու մասին և ուրիշ առ հասարակ ցած վարմունքի և դոյց հեղինակների մասին՝ նորա խօսում էին խորին արհամարհանք:

Սակայն աշխատելու համար ջանասիրութիւնը կամ ուսման մէջ նորա ցոյց տալիք եռանդն ու արդիւնքը՝ այլ եղանակով էին հրահանգում ծնողները: Այսպիսի դէպքերում մանուկին դրամով վարձատրելը բնաւ վտանգաւոր չէին համարում: Թէպէտ այս մասումն էլ նորան հասկացնում էին, թէ այն աշխատութիւնները իւր օգտի համար են, իւր միտքը սրելու համար են, բայց և այնպէս խօսքի մէջ և ամեն յարմար առթով՝ մարդու խելքն ու միտքը ստոր էին դասում բան սիրտը և մանաւանդ բարեպաշտական ոգին մարդու մէջ: Եթէ նա անխոնջ աշխատէր, կը լսէր միայն մի ցամաք բացականչութիւն. «Ապրիս, դու կատարեցիր պարտքդ. ես գոհ եմ քեզանից»: Եւ իրողութիւնը նման խօսքերով կը հաղորդուէր մօրը կամ բարեկամներից մէկին: Իսկ եթէ վարմունքի մէջ քարութիւն կամ վստմութիւն յայտնէր, այն ժամանակ հայրը ցնծութեամբ և ոգևորութեամբ գործը կը նկարագրէր մօր և բարեկամների առաջ, որպէս մի սրբութիւն: Մի խօսքով ծնողները նորա մտքի մէջ տպաւորում էին այն միտքը, թէ ջանք ու աշխատութիւնը աւելի երկրաւոր կենաց համար է, իսկ ազնիւ գործը երկնային:

Բայց որպէս զի վաղօրօք ճաշակէ, թէ ժրջանութիւնը կեանքի մէջ շահաբեր է, երբեմն ստանում էր դրամական փոքր վարձատրութիւն աւելի այն խորհրդով, որ որչափ հնար է վարձատրութիւնը քաղաքական կեանքին

Նմանէ: Այսինքն մինչև որ նորա աշխատութիւնները չնչին էին, նորա արիտուրն էլ գրեթէ ոչինչ էր: Բացի սորանից նա լաւ գիտէր, թէ իւր ստացած սակաւին էլ ոչ թէ իսկապէս արժանացել է, այլ դորանով մի նիւթական նշան է ստանում թէ իւր գործ դրած ջանքերը գովելի են: Մի և նոյն ժամանակ այդպիսի վարձատրութիւններ քիչ էին տալիս, որպէս զի նոցա գինը չը կտրուէ:

Իսկ այն փոքր գումարները, որ նա պֆէնիգներից՝ ապա կէս և ամբողջ գրողներից էր հաւաքում, փուչ կերպով չէր ծախսում, ապագայի համար էր պահում: Նա սովորում էր տնտեսել և բարեգործութիւն անել: Եթէ քաղցրաւենիքի համար գործ դնէր, բուժարը շատ շուտ կը ցնդուէր, մանաւանդ որ նա այնպէս էր կրթուած և դաստիարակուած, որ այդ բանից բաւականութիւն չէր ստանայ: Ընդհակառակ նա աշխատում էր իւր փոքր խնայողութիւններով օգտաւէտ իրեր գնել: Ծնողները այդ պատճառով նորան գովում էին. իսկ նա վերջապէս իւր իրերը ընծայում էր մի ուրիշ մանուկին, որով նորանից շնորհակալութիւն էր ստանում և նորա ծնողներին սիրելի դառնում: Եթէ մի կարօտութիւն կամ դժբախտութիւն լսուէր և օգնութիւն հասցնելու հարկ լինէր, նորա փոքրիկ նըպաստն էլ ընդունւում էր շնորհակալութեամբ:

Բայց եթէ ամենամեծ ջանքով աշխատած լինէր և մի և նոյն ժամանակ բարձր բարոյականի դէմ մի բան գործած, դրամական վարձատրութիւն չէր ստանում: Յանցանքի փորութեան ժամանակ հայրը ասում էր. «Եթէ վաղը այդպէս չահասէր, բայց աւելի խելօք և բարի լինիս, այսօրուայ վարձդ էլ կստանաս»: Սովորաբար նա ինքն էր իւր անձի դատաւորը: Արժանի պատժի դէմ չէր բողոքում, այլ ցաւում էր, որ սխալ է գործել և ծնողներին վիշտ պատճառել: Շատ անգամ ինքն էր իւր դատաւիճիւրը կարդում. «Այսօր ոչինչ չպէտք է ստանամ, որովհետև չեմ արժանացել»:

Հէնց որ մի մեծ գործ վերջացնէին, օր. մի գիրք գլուխէիդուխ կարդային կամ թարգմանէին, հայրն և ինքը ցընծութեամբ կգոչէին երեք անգամ. «Կեցցէ Շիլլերը կամ Գէթեին»: Սա մի նշան էր մօրը, թէ այսօր մի տօն ունին կատարելու: Տօնախմբութիւնը կայանում էր նորանում, որ

փոքր աշակերտի սիրած մի կերակուր պատրաստուում էր ընթերթի համար, սեղանը զարդարուում էր հանդիսով, վառուում էր մի երկրորդ ճրագ, բայց առաւելապէս որ ամենքը ուրախ խօսուում էին նորա ժուլթեան, յարատուութեան, յառաջդիմութեան, հոգեկան զօրութեանց աճման, վերջացրած կամ նոր սկսուելիք գրքի բովանդակութեան մասին և այսպէս քաղցր համեմուում էր պարզ ընթերթը: Ընթերթին մայրը կամ պատահական հիւրերից մէկը սեղանի մեծից խնդրուում էին, որ աւարտած գրքից բաներ պատմէ, որ նա կատարուում էր մեծ սիրով: Չէին մոռանում գոհութիւն տալ երկնային Հօրը, որ ոյժ և առողջութիւն է շնորհել վերջացրած աշխատութեան համար: Մայրը յիշեցնում էր որդուն, թէ նա նոյնպէս պարտաւոր է և իւր մարմնաւոր հօրը:

5.

Հազիւ 10 տարեկան ուսանող Կարլ Վիտտէն խիստ սիրով ընդունուեցաւ Գեօտտինգէնի ամէն շրջաններում: Ուսուցչապետները ամէն կերպ աշխատում էին նորան օգնել, իսկ ուսանողները ընդհանրապէս լաւ էին վարուում նորահետ: Սակայն ոչ ոք ազատ չէ թշնամանքից և ծաղրից, եթէ զգալի կերպով բարձրացել է հասարակ մակերևութից: Մանուկ Վիտտէն փորձով ճաշակեց այս. Գեօտտինգէնի ուսանողներից ոմանք նորան կոչում էին «հրաշքի լակոտ»:

Գալով նորա ուսումնական կրթութեան, ինչ որ Լոխաուի մէջ սկսուել էր, նոյնն էլ ի հարկէ Գեօտտինգէնի մէջ շարունակուեցաւ: Դասախօսութիւններից նա լսեց 18¹⁰/₁₁ ձմեռուայ կիսամեակին միայն երկուսը, այն է հին պատմութիւն և Ֆիզիքա: Հայրը միշտ նորան ուղեկցում էր դասախօսութիւններին, թէպէտ ուսուցչապետները հաւատացնում էին, թէ այդ բանի հարկաւորութիւն չկայ, որովհետեւ Կարլը իրան լաւ է պահում, ուշադիր է, կարեւորը խելամուտութեամբ է ըմբռնում և այլն: Այսպէս էլ հայրը նորահետ պատրաստում էր ուսուցչապետների հետեւեալ դասերը և կրկնում լսածները: Միայն ուսանողութեան վերջին տարիներում Կարլը հետզհետէ սովորեց մէնակ աշխատել: Հասկանալի է, որ այժմ նորա մտաւոր աշխատութիւն

Նը աւելի պէտք է տւէր, քան Լոխաուի մէջ, այն է օրական 5—6 ժամ. բայց այս հանգամանքը նորա առողջութեան չէր վնասում, որովհետեւ որքան որ աշխատութիւնն ու եղանակը ներուժ էին, ամեն օր նա գնում էր բացօդեայ զբօսներու: Այսպէս էր օգտւում նաև երկար արձակուրդներին: Հէնց առաջին զատկական տօնին գնաց Ճանապարհորդերու, պտտեց Գեօտտինգէնի շրջակայքը, տանելով շատերի մօտ յանձնարարականներ, որպէս զի նոցա օգնութեամբ իւր գիտութիւնն ու փորձը աւելի ընդարձակէ: Այդպէս էլ եղաւ. ուր գնում էր, կալուածատէրը նորա ուշադրութիւնը գործնում էր երկրագործութեան վերայ, անտառապետը անտառի վերայ, հանքագործը մետաղների պատրաստութեան և օգտաւէտութեան վերայ, արուեստագէտը իւր գիւտերի ու կատարելագործութեան վերայ, ուսումնականը իւր գիտութեան վերայ: Միւսնոյն ժամանակ ի մօտոյ ծանօթանում էր ամեն վիճակի մարդու տնային կեանքի հետ և ամենի հետ վարուելու ընտելանում էր:

Երկրորդ կիսամեկին լսեց բուսաբանութիւն և մաթեմատիկա: Բոյսեր հաւաքելը, որոշելը և չորացնելը պատճառեց շատ շարժում և ուրախութիւն: Ամառը Գեօտտինգէն եկաւ Հերոնիմոս Թագաւորը, ուր նա բուսաբանական պատէզ ևս այցելեց: Միւս բուսաբանների հետ այստեղ էր և ուսանող Վիտտէն: Թագաւորը հետաքրքրուեցաւ նորանով և հաճեց խօսել նորա և հօր հետ. խիստ քաջալերեց նորան և խոստացաւ շարունակել իւր շնորհները: Թագաւորի շրջապատողների համար այսպիսի ընդունելութիւնը մինչև էր, որ իրանք էլ խրախուսեն փոքր ուսումնականին: Երկու զօրապետներ նորան իրանց մէջ առնելով, կարծես թէ յաղթական ճեմք էին կազմել, մինչև որ Թագաւորը հասաւ կառքին:

Այնուհետև 5 կիսամեակում լսեց գործնական մաթեմատիկա, բնական պատմութիւն, դիմախօսութիւն, քիմիա, քիմիական վերլուծութիւն, անկիւնաչափ գործիքներ, քիմիայի շարունակութիւն, հանքաբանութիւն, տարբերական և ամբողջական հաշիւ, գործնական երկրաչափութիւն, լոյսի և գոյնի տեսութիւն, ֆրանսիական գրականութիւն, հանքաբանութեան շարունակութիւն, պատմութիւն պետութեանց և հին պատմութեան կրկնութիւն: Այս միջոցներում մի մա-

Թեմատիկական շարադրութիւն գրեց, որի հռչակը Թագաւորին հասաւ. սա առաջարկեց հօրը, որ որդին Թնդանօ-Թաճիգ գնդի մէջ մտնի, լայց հայրը չը կարողացաւ հաշտուիլ այդ գաղափարի հետ:

Ուսանող Վիտտէն բացի յիշատակած ուսումնասիրութիւններից շարունակում էր նաև հին և նոր լեզուագիտութիւնը Թէ հօր հետ և Թէ լեզուաբանական սեմինարներում: 1813-ին մի ուսուցչապետից ստացաւ հետևեալ վկայական. «Պարոն Կարլ Վիտտէն լսեց իմ դասախօսութիւնները Տակիտոսի պատմութեան մասին: Նա երևելի էր իւր խելացի և յարատև ջանասիրութեամբ, մանաւանդ զարմանալի մտադրութեամբ: Հնախօսական առարկաների մասին՝ առաւելապէս լատինական լեզուով՝ զրուցաւորութեանց և հետազոտութեանց մէջ արդէն յաճախակի փորձուած նորա նրբամտութիւնը՝ գեղեցիկ կերպով ապացուցուեցաւ մեր ուսումնական վիճաբանութեանց ժամանակէ Սպա ուրեմն ես ոչ միայն կարող եմ վկայել փորձով, Թէ նորա հանգիստ խորհող իմացականութիւնը, պայծառ հայեցուածը նրբութեամբ ըմբռնում է առարկան և կարճ մտածութիւնից յետոյ դատում է ուղիղ, այլ և Թէ նորա հիմնաւոր, փորձուած ուսումնականութիւնը հաստատուած է անխախտ իմացականութեան և խելամտութեան վերայ, որով նա մեր ուսումնականների կաճառում լուսապայծառ տեղի է արժանանում: Այս վկայութիւնը պարտաւոր էր տալ սուրբ Ճշմարտութեամբ, որ և վստահութեամբ կատարում եմ մանաւանդ այն պատճառով, որ դա մի հետևանք է երկար հաղորդակցութեան և ստոյգ ծանօթութեան:»

Բացի ուսումնական զբաղմանց Կարլը պարապում էր նաև երաժշտութեամբ, նկարչութեամբ, մեքենական աշխատութիւններով, պարով և մասնաւոր դասեր տալով:

Յայտնի է, որ Լայպցիգի մարտից յետոյ Վեստֆալեան Թագաւորութիւնը լուծուեցաւ. այս պատճառով դժուարութիւններ առաջ եկան Հերոնիմոս Թագաւորի նշանակած Թոշակի շարունակութեան մասին: Բայց և այնպէս ժառանգող պետութիւնները՝ Հաննովերը, Կուրհեստէնը, Բրաունշուայգը՝ յօժարութիւն յայտնեցին, իւրաքանչիւրը իւր մասով, շարունակել նպաստել: Այս գործը կարգի բերելու հա-

մար հայր ու որդին ստիպուեցան երթալ նոյն պետութեանց մայրաքաղաքները. Բրաունշուայգի դքսի և Կասսէլի պալատում նորա ընդունուեցան ողորմածաբար: Իսկ Հաննովերի մէջ, նախ քան դրամը վճարելը, կամեցան ստուգել Կարլի գիտութիւնները, որ այն ժամանակ 13 տարեկան էր: Նորան առաջարկեցին, որ գիմնազիոնի աշակերտներին դաս տայ, մաթեմատիկայի զանազան բաժիններից վեց նիւթ ստանալով: 1814-ի մայիսի 3-ին նա դաս խօսեց գիմնազիոնի մեծ դահլիճում: Քաղաքի առաջին ուսումնականները ներկայ էին: Նորա գիտէին, որ նա նիւթերը ստացել է միայն օր առաջ, այն ևս նա հիւր է եղել յասարակութեան մէջ մինչև կէս գիշեր: Նա դասը խօսեց առանց գրքի արձակ, իբր յանպատրաստից, բայց այնպէս դիւրութեամբ, կապով և ընտիր գերմաներէնով, որ լսողներից ոմանք անցան ամբիոնի յետևի կողմը, որովհետև նորա անհնարին էին համարում, որ նա այդպէս խօսել կարողանար, առանց գրութեամբ առջև ունենալու: Բայց սխալուեցան: Իբր որ պատանի Վիտտէն հասկացաւ նոցա դիտաւորութիւնը, նոցա կասկածը փարատելու համար՝ ամբիոնից ցած իջաւ և տախտակի առաջ շարունակեց դասը, երբեմն միայն թերթին նայելով, այն ևս որպէս զի կարգայ հետևեալ նիւթը: Գովասանքը ընդհանուր էր և ոգևորութեամբ: Հաննովերի կառավարութիւնը վճռեց աւելի գումար նշանակել ի նպաստ նորա, քան իւր բաժինն էր. իսկ Կէմբրիջի դուքսը անձամբ խոստացաւ իւր շնորհն ու յանձնարարութիւնը, եթէ պատանին մի անգամ Անգլիա գայ: Քիչ յետոյ Պրուսիայի թագաւորն էլ ապահովեց Վիտտէի ուսման շարունակութիւնը:

Այս դէպքից անմիջապէս առաջ, հաղիւ. 14 տարեկան պատանի Մուսայից սանը՝ փիլիսոփայութեան դոկտորի պատուին արժանացաւ: Այն է՝ զատկական տօներին նա հօր հետ գնացել էր Վիսսէն, ուր փիլիսոփայութեան ֆակուլտէտի անդամներից շատերը նորա հետ խօսեցին, խորին խնդիրների մէջ մտնելով: Ապա ֆակուլտէտի դեկանը ճաշի հրաւիրեց նորան և այնտեղ նա գտաւ խիստ ընտիր հասարակութիւն: Ճաշին յանկարծ ամենքը վեր բարձրացրին բաժակները, խմեցին նորա կենացը, անուանեցին

նորան „Doctor noster“ և զեկանը մատուցց նորան՝ մի թուղթ, որով նորան պաշտօնապէս յայտնում էին ջերմ խօսքերով, թէ երէկ փիլիսոփայական ֆակուլտետը միաձայն հաւանութեամբ որոշեց նորան ընծայել փիլիսոփայութեան դոկտորի արժանաւորութիւն, իսկ տպագրուած մրցանագիրը շուտով իրան կ'առաքուի: 1814 ապրիլի 10-ի մրցանագրի մէջ ասուած է. «Լոխաուէցի մատաղահասակ՝ սակայն այժմէն իսկ պանծալեօք հանրածանօթ՝ Կարլ Վիտտէին, որ տարիքով պատանի՝ բայց գիտնականութեամբ կատարեալ այր է, այլ և օժտուած է չքնաղափայլ համեստութեամբ Գիսսէնի փիլիսոփայութեան ուսուցչաց կաճառը որդու հետ նաև հօրը մեծարելու համար, որին նա ամեն ինչ պարտական է, շնորհում է փիլիսոփայութեան վարդապետի աստիճանը, կարգը, իրաւունքները և այլն առ ի պատիւ»:

1814 ամառը պատանի դոկտորը մնաց Գեօտինգէնում, շարունակեց մաթեմատիկական և փիլիսոփայական ուսումնասիրութիւնները, լսեց տրամաբանութիւն և վերլուծական քիմիա: Այս միջոցին մասնաւոր հոգսը այն եղաւ, թէ նա պիտո՞հասնէ ինչպէս կարգադրէ իւր ուսումնական զբաղմունքը: Եթէ իմ նպատակս լինէր, ասում է հայրը, շուտ՝ չընչակել նորան, պէտք է մաթեմատիկական և բնագիտական ուսումը շարունակել տայի, որովհետև այդ ձիւղերում նա խիստ առաջ էր գնացել: Սակայն ես երկիւղ էի կրում, թէ նորա մատաղ հասակում վտանգաւոր կլինի այդ բաժիններում աւելի խորասուզուիլը: Ուստի վճռեցի, որ նա փորձէ ուսումնասիրել իւր մտքին անձանօթ միւս բաժինները և ապա 18 տարեկան հասակում անձամբ ընտրէ իւր ապագայ գործունէութիւնը: Ես առաջարկեցի, որ նա սկսէ սովորել ելեմտից և իրաւաբանական գիտութիւններ, մանաւանդ որ լաւ պատրաստութիւն ունէր այդ բաժնի համար:

Նոյն թուականին պատանի Գ-ը Վիտտէն թողեց Գեօտինգէնը Հայդէլբերգ տեղափոխուելու համար, որ երեւի էր թէ իւր հրաշալի տեսարաններով և թէ իրաւաբանական բաժնով: Ծանապարհին ստացաւ Վէտտէրաուի ուսումնական ընկերութեան թղթակից անդամի վկայական: Այստեղ 4 կիսամեակում լսեց սկզբունք իրաւագիտութեան և պանդեկտներ (Յուստինիանոսի յիսնաւորակ), հռովմայեցւոց իրաւա-

գիտութեան մեկնութիւն, կաթողիկէ և բողոքական եկեղեցական իրաւագիտութիւն, գերմանացւոց քրէական իրաւագիտութիւն, և քրէական դատաւարութեան տեսութիւն, գերմանական մասնաւոր իրաւունք, աւատական և առւտրական իրաւունք, դիւանագիտութիւն, քաղաքացիական դատաւարութեան տեսութիւն. և բացի այս բոլորից մասնակցում էր գործնական պարապմունքներին և վիճաբանութեանց: Այս միջոցներում Ռուսիայի և Աւստրիայի կայսրները պատուեցին նորան իրանց բարձր ուշադրութեամբ: Այս միապետներից մէկը (երևի Ռուսաստանի կայսրը) առաջարկեց նորան, որ իւր շքադիրների մէջ մտնի, բայց հայրը երախտագէտ սըրտով հրաժարուեց այս շնորհից: Այսպէս վերջացաւ Վարլի համալսարանական ուսումը:

Հայդելբերգը թողնելուց առաջ նա ձեռք բերեց իրաւագիտութեան դոկտորի պատիւն ևս: Բացի մի ուսուցչականից, որ հէնց սկզբից խորհուրդ չէր տալիս նորան իրաւաբանութիւն ուսանել, միւսները բոլորն էլ յորդորեցին նորան տալ այդ քննութիւնը, որը այնպէս փառաւոր վերջացաւ, որ նա ստացաւ խիստ հազուադէպ առաջին կարգի վկայական 1816 թ. օգոստոսի 20-ին:

Հայդելբերգից Գ-ը Վիտտէն գնաց Բերլին: Ճանապարհին ամեն տեղ վայելեց մեծամեծ մարդկանց յարգն ու պատիւը:

Հօր ծրագրով նա պէտք է Բերլինի համալսարանում առ ժամանակ իբրեւ մասնաւոր ուսուցիչ մնար, միևնոյն ժամանակ իւր ծանօթութիւնները ընդարձակէր և կարգաւորէր, գիտութեան մի քանի ուրիշ ճիւղերին ծանօթանար, աւելի աշխարհատեսութիւն ստանար և այսպէս պատրաստուած մի երկար ուսումնական ճանապարհորդութիւն սկսէր:

Որպէս զի Բերլինում դասախօսելու իրաւունք ունենար իբրեւ մասնաւոր ուսուցիչ, Գ-ը Վիտտէն պարտաւոր էր տեղական համալսարանի բնիկ կամ քաղաքացի գրուիլ, քանի որ ինքը դուրսն էր ստացել դոկտորութիւնը: Հայրը հաւատացնում է, թէ այս բանին ոչ ոք արգելք չէր դնում, որովհետեւ կանոնադրութեան մէջ մասնաւոր ուսուցչի հասակի համար՝ սահման չի դրուած: Եւ որովհետեւ Հայդելբերգում դոկտորութիւնը ստացել էր արդէն բոլոր ձևական կարգերը պահպանելով, այժմ մնում էր միայն, որ կամաւ

ընտրած առարկայից մի լատիներէն շարագրութիւն գրէ, իսկ համալսարանի առաջարկած նիւթի մասին՝ մի գերմաներէն դասախօսութիւն կարդայ, որպէս զի ուսանողները ճաշակ ունենան, թէ ապագայ ուսուցիչը ինչ եղանակով է աւանդում ուսումը:

Հայրը թագաւորին յայտնեց իւր որդու մտադրութիւնը, որ իւր 1816 դեկտ. 3-ի արքայական պատասխանի մէջ ի թիւս այլոց ասում է, «նորան և ձեզ մաղթում եմ յաջողութիւն և այսուհետեւ ևս ձեր որդուն յանձնում եմ իմ շնորհներին»: Սակայն իրաւաբանական բաժնում Դ. ր Վիտտէի դէմ յուզուեցաւ մի ընդդիմութիւն, որի պարագլուխն էր Սաւինյի մեծահռչակ իրաւաբանը: Վիտտէին համարում էին հասակով տհաս և երկնչում էին, թէ ուսանողները թերեւս դժգոհ լինին, գուցէ և անկարգութիւն անեն: Ուստի գործը ձգձգեցին, մինչև որ վերջապէս հասցրին նախարարութեան վճռին, որ թէպէտ և յօգուտ Դ. ր Վիտտէի հաւանականութիւն տուեց, բայց և այնպէս հօր և որդուն խորհուրդ տուեց, որ մտադրութիւնը մի անգամ էլ լաւ կըշռադատեն: 1817 յունուարին Դ. ր Վիտտէն կարգաց լատիներէն դասը իրաւաբանական բաժնում, իսկ նոյն ամսի 25-ին հրապարակական դասախօսութիւն պիտի աւանդէր: Ներկայ էին 80-ի չափ ուսուցչապետներ և ուրիշ երևելի անձինք և մօտ 500 ուսանող: Բաղմութեան պատճառով ունկնդիրները հարկադրուեցան փոքր լսարանից տեղափոխուիլ աւելի մեծ դահլիճ: Թագաժառանգը և երկու ուրիշ արքայազուհիք կամենում էին իրանց ներկայութեամբ պատուել հանդեսը, բայց ստիպուեցան սանդուղից դառնալ, երբ որ նոքա չարամիտ մարդիկներից իմացան, թէ Դ. ր Վիտտէն արդէն ծաղրուել է (ոտնհարութեամբ) և ամեն ինչ վերջացել, մինչդեռ դասախօսութիւնը տակաւին չէր սկսուած: Մեծ լսարանը այնպէս էր լցուել, որ ասեղ ձգելու տեղ չը կար: Դ. ր Վիտտէն բարձրացաւ ամբիոնը, Բայց հազիւ բերանը բաց արեց, ուսանողների մի մասը սարսափելի աղմուկ հանեց ոտնահարելով, գաւազանները դոփելով, շուացնելով և այլն: Սակայն Դ. ր Վիտտէն հանգիստ մեաց, մերթ դէպի խոովարարները նայելով, մերթ corpus juris (օրինաց հաւաքածոյք) գրքի վերայ, որ ունէր իւր առաջ և սպասում էր վերջինս:

Երբ մի հինգ բոլորից յետոյ հանդարտութիւն տիրեց, նա ազդում էր սկսել դասախօսութիւնը, բայց խանգարեցին աւելի աղմկոյշ աշակարհութիւններով: Այս անգամ ֆակուլտետի մի քանի անդամներ տեղից բարձրացան հեռանալու համար, որովհետեւ այս հանգամանքներում իրանց ներկայութիւնը անօգուտ էին համարում: Իսկ միւս ուսուցչապետները և ականաւոր մարդիկ մերժեցին հանդիսի դադարումը, որ միայն նշան կլինէր, թէ խռովարարների կամքն է իշխում, ուստի պահանջում էին, որ կարգ հաստատուի: Դեկանը ամբիսնից յորդորեց հանդարտ մնալ, բայց նա էլ բամահուեցաւ ոտնհարութեամբ: Նորա հրաւիրանօք Դ. ր Վիտտէն մի անգամ էլ փորձեց դասախօսութիւնը սկսել, բայց դարձեալ իզուր: Այդ միջոցին նա իմաց տուեց, թէ միայն մի քանի բառ ունի հանդիսականներին ասելու, ապա թէ ամէնքը հանգստացան: Նա ասաց. «Պարոններ, ես կամենում էի ըստ տրամադրութեան օրինաց հրապարակաւ դաս խօսել ձեր առաջ: Դուք լսել չէք ուղղում և ինձ արգելում էք. ուրեմն ես կդադարեցնեմ: Բայց այստեղ ուրիշներ կան, որոնք այն յուսով են եկել, թէ ես դաս պիտի խօսեմ: Ուսուցչաց կաճառը և այս պատուական հիւրերը պատրաստ են ձեզանից աւելի մարգասիրութեամբ լսել, ուրեմն այնուամենայնիւ ես իմ դասը կը խօսեմ նոցա առաջ» Հանգիստ դէմքով ասած խօսքերը արժանացան ընդհանուր հաւանութեան: Բայց կարգը դարձեալ Կժուարութեամբ էր պահուում, մինչև որ դեկանը ուսանողներին ասաց. «Ով որ կարծում է, թէ իրաւունք ունի ոտնհարելու, թող նա մի քիչ սահմանի մէջ մտնի, այնտեղ բաւական արձակ տեղ կայ»: Այս խօսքի վերայ խնդացին և աղմուկը մեղմացաւ. Դ. ր Վիտտէն օգուտ քաղելով դրութիւնից՝ սկսեց դասը, որն յաջողապէս շարունակեց առանց խանգարման: Նա խօսում էր արձակ, հանգիստ, սահուն և ընտիր գերմաներէնով, իսկ առարկան բացատրում էր հեշտ և յաջող կերպով: Ներկայ եղող ոչ ուսանողները նորան շնորհաւորեցին:

Թէպէտ իրաւագիտութեան բաժինը Դ. ր Վիտտէի ցոյց տուած հմտութեանց դէմ բնաւ ասելիք չունէր, բայց և այնպէս վերջինը չհասաւ իւր նպատակին, որովհետեւ ֆակուլտետը ի նկատի առնելով նորա հասակը և նորա դէմ լա-

րուած ուսանողների գրգիռը, թոյլ չը տուեց, որ դասացուցակի մէջ նշանակուին այն հրապարակախօսութիւնները, ինչ որ նա մտադիր էր եկող ամառը կարգալ Նախարարութիւնը, Փակուլտէտի կողմը բռնելով, հաշտութեան ճանապարհ բռնեց և առաջարկեց Դ-ր Վիտտէին, որ նա յանձն առնի երկու տարի ուսումնական ճանապարհորդութիւն անել, ստանալով տէրութիւնից առատ թոշակ:

Դ-ր Վիտտէի դէմ Բերլինի համալսարանի վարմունքը, նոյնպէս և նորա ուսումնական գրուածքները, որ այս միջոցներում տպագրուեցան, բորբոքեցին մի կատարեալ գրականական կռիւ, որ վարում էին բանաւոր և գրաւոր կերպով, գիտնական և քաղաքական թերթերում, մինչև իսկ յատուկ տետրներով: Այդ բանակռուի մէջ երկու կողմից ևս, թեր և դէմ, մասնակցում էին ամենաանուանի ուսումնականներ և մամուլի հանդէսներ:

Հայրը, որ մինչև 1817 թուականը իւր որդու առաջնորդ և խորհրդական էր եղել, ուզում էր արդէն իւր դաստիարակութեանը վերջ տալ: Քիչ քիչ սովորցրեց նորան փոքրիկ ճանապարհորդութիւններ անել մէնակ և առանց հօր ուղեկցութեան, մինչև որ 1818 թ. պատանի Դ-ր Վիտտէն իւր մեծ ճանապարհորդութիւնն սկսեց: Երկու տարուց յետոյ, երբ որ դարձաւ, նշանակուեցաւ Բրեսլաուի համալսարանում իրաւաբանութեան արտաքոյ կարգի ուսուցչապետ, իսկ 1829-ին ըստ կարգի ուսուցչապետ: Վերջը նա տեղափոխուեցաւ Հալլէ, ուր մինչև այսօր (1857) ապրում է: ¹⁾ Բացի մի քանի իրաւագիտական երկերից հրատարակել է իտալական գրականութեան, մանաւանդ Դանտէի մասին գրուածքներ:

1) Նա վախճանուեց 1883 թ. եւ մինչեւի վերջը իրաւագիտական եւ իտալական գրականութեան նուիրեց իւր աշխատութիւնները, բայց ոչ մի աշխարհահռչակ գործ չը թողեց, ինչպէս որ հօր հետ ի միասին շատերը ակնկալում էին: Յայտնի է, որ Սաքսոնեան թագաւոր Յովհաննիսին շատ է օգնել Դանտէի թարգմանութեան մէջ, եւ որ այդ թագաւորի հովանաւորութեան ներքոյ մի ընկերութիւն է հիմնել Դանտէի ուսումնասիրութեան նըպատակով:

Մինչև այժմ ճշտութեամբ նկարագրեցինք Կարլ Վիտտէի կրթութեան պատմութիւնը սկզբից մինչև վերջը այն նիւթերից, որ նորա հայրը մեղ թողել է: Մենք պարզ պատկերացնում ենք երեխայի, մանուկի և պատանու դաստիարակութեան էական մանրամասնութիւնները:

Եթէ լիակատար հաւատ էլ չընծայենք հօր անաշուտութեան կամ նոցա, որոնք չէին համակրում դաստիարակութեան այդ եղանակին և եթէ ներքին լինի չափազանցութիւն համարել այն բոլոր գովեստները, որ մտիթարուած հայրը շուտով է իւր որդու յառաջագիմութեանց մասին, — այնու ամենայնիւ ոչ մի հիմք չկայ ուղիղ չհամարել նորա հաղորդած իրողութիւնները:

Իսկ այդ իրողութիւններից ակնյայտնի հետևում է, թէ նկարագրած դաստիարակութիւնը ամեն մանկավարժի համար պէտք է հետաքրքրական և խրատական լինի: Քարոզիչ Վիտտէն արժանի է ամեն բանիմաց մարդու շնորհակալութեան նախ և առաջ այդ զարմանալի մանկավարժական փորձի համար. էլ չենք ասում, թէ որքան երևելի է նորա աշտրջութիւնը, հետևողականութիւնը և յարատևութիւնը, որով իւր գործը առաջ է տարել:

Հարկաւ նա այդ փորձով չապացուցեց դաստիարակութեան ամենազօրութիւնը, որովհետև այդպիսի գաղափարը ցնորք է: Ընդհակառակ եթէ ի մօտոյ քննենք հաղորդած տեղեկութիւնները, մենք կը գտնենք այդպիսի ամենազօրութեան նաև ներհակ ապացոյցներ: Չնայելով որ բոլոր հանգամանքները կարծես հրաշքով միացան ձեռնարկութեան յաջողութեան համար, բայց այնու ամենայնիւ աշխարհային զանազան դրութիւններից, նախապաշարումներից և անձինքներից բղխած արդեւքները՝ ապառաժի պէս անդիմադրելի մնացին:

Հօր ծրագրով, Կարլ Վիտտէի դաստիարակութիւնը մի ապացոյց պէտք է լինէր գործով՝ Հելուեցիուսի այն կարծիքի, թէ իւրաքանչիւր առողջակազմ մարդ կարող է կատարեալ մարդ դառնալ, եթէ լաւ կրթութիւն ստանայ: Այս կարծիքը այնպիսի տարօրինակ յայտնութիւններից մէկն է:

որ հարեանցի տեսութեամբ թուում է խիստ հանճարեղ իմաստութիւն, իսկ եթէ զտուի և վերլուծուի՝ դառնում է կամ սուտ կամ շատ հասարակ մի միտք:

Ամենագերազանց դաստիարակութիւնն անգամ միշտ և ամեն ժամանակ կախում կունենայ բնութիւնից և կեանքի շրջապատող հանգամանքներից. այս այնքան ճշմարիտ է, որ եթէ մի մանուկ զուրկ լինի բնական ընդունակութիւններից կամ եթէ ապրում լինի անյաջող հանգամանքներում, երկնքից իջած դաստիարակչի ձեռքով անգամ կատարեալ մարդչի դառնայ: Իսկ կարծել թէ անբնական մանուկներ չկան, իբր թէ բոլոր մանուկները ի բնէ ամեն կողմից իրար հաւասար ձիրքեր ունին, կամ թէ աշխարհքում անյաղթելի հանգամանքներ չկան, — անտուութիւն է: Բայց՝ եթէ այդ բոլոր հանգամանքներն ու յարաբերութիւններն էլ ղաւարիւղի կողմ զօրութիւնների մաս համարենք, ինչպէս որ անշուշտ են, այն ժամանակ Հելլենեցիուսի տարօրինակ իմաստութիւնը՝ հետեւեալ հասարակ մտքի կվերածուի, թէ մանուկը կատարեալ մարդ կդառնայ, եթէ բնութիւնը, կեանքը և մարդու կամաւոր դաստիարակութիւնը կատարեալ միութեամբ ներգործեն: Այն ժամանակ Հելլենեցիուսի ասածը կկորցնի իւր շլացնող փայլը և ամենահասարակ միտք դառնալով՝ ոչինչ գործնական ձանապարհ չի ցոյց տայ: Այդ բոլոր իմաստութիւնները պարզելով՝ մենք վերջ իվերջոյ այս ունինք ասելու, որ եթէ մի օր մանուկից կատարեալ մարդ պիտի դուրս գայ, այդ գործում անշուշտ դաստիարակութիւնն էլ մի խոշոր բաժին կունենայ, թէպէտ բոլոր գործը ամբողջապէս իւր արդիւնքը չի լինի:

Արդարեւ ով դաստիարակութիւնը ձանաչում է իւր բարեխիղճ փորձերից, նա ապացուցի կարօտ չէ և գիտէ, թէ դաստիարակութիւնը աւելի զօրաւոր ոյժ է, քան ինչպէս որ հնարաւոր են համարում շատ ծնողներ, կամ նոյն իսկ ի պաշտօնէ դաստիարակիչներ՝ իրանց անհոգութեան և անփութութեան պատճառով: Իսկ ով ապացոյց է կամենում ունենալ, նորան ոչ մի օրինակ չի կարողանայ այնպէս անհերքելի կերպով համոզել, ինչպէս Վարլ Վիտտէի դաստիարակութեան պատմութիւնը: Ահա այս է նորա մանկավարժական մեծ նշանակութիւնը այժմ եւ ապագայում:

Ով ինչպէս էլ դատէ Վիտտէ բահանայի անձնաւորութիւնը, ամենքը պիտի խոստովանին, որ նա իւր մէջ միացնում էր ընտիր դաստիարակչի յատկութիւններ: Թող դեռահասակ Վիտտէի ընդունակութիւնները ինչէ շատ բարձր համարուին, բայց և այնպէս տարակոյս չկայ, թէ նոքա առաջնորդուել են հոգեբանական և մանկավարժական հաստատութեամբ և ծաղկել են գեղեցկապէս:

Իսկ Վարլ Վիտտէի համար արդեօք մի բախտաւորութիւն էր, որ այնպէս կրթուէր, ինչպէս որ կրթուել է, կասկածելի է և իրաւամբ: Թէպէտ հայրը հաւատում է, թէ իւր որդու վաղահաս կրթութիւնից մեծ օգուտներ ծագեցին և ի հարկէ այս բանը գլխէիգլուխ չի հերքուի, սակայն նա շրացած չտեսաւ և այն փնասները, որոնք մասամբ 1817-ին երևան ելան, մասամբ էլ բնականաբար յետոյ պիտի նշմարուէին:

Ինչ անպատեհութեանց որ նա և իւր որդին հանդիպեցան, մեծ մասը ծագեցին մանուկի զարգացումը կանխեցնելուց: Հայրը ուզում է բոլոր մեղքը ձգել չարածամուտութեան և վատութեան վերայ, բայց տարակոյս չկայ, թէ ինքը շատ անգամ անարդար և զրպարտութեամբ է խօսում նոցա մասին: Մեղքը պէտք է փնտռուի այն բռնի վաղահասութեան մէջ, որ մեր կեանքի բոլոր սովորութեանց և հաստատութեանց բացէիբաց հակառակում է: Մի 10 ամեայ ուսանող և 16-ամեայ ուսուցչապետ, ինչ կամենաք ասացէք, բայց չի յարմարում մեր աշխարհին և մեծ չափազանցութիւն է պահանջել, որ աշխարհը կերպարանափոխուի և ընթանայ անհատների քմաց համաձայն: Դեռ ևս խնդիր է, արդեօք Վարլ Վիտտէն իւր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը իրօք վայելե՞ց որպէս մանուկ և պատանի: Բայց ասենք թէ նա այս կողմից փնաս չկրեց, ինչպէս հայրը համոզուած է, մենք դարձեալ կարող ենք հարցնել, զարգացման այնպիսի վաղահասութիւնը ի՞նչ օգուտ բերեց աշխարհին, պետութեան կամ նոյն իսկ անհատին: Որ նա 16 տարեկան հասակում համալսարանական ուսուցիչ դարձաւ, օգուտ չբերեց ոչ ուսումնական աշխարհին, ոչ պետութեան. իսկ որդու կանուխ ապրուստը այնպիսի հանգամանք չէ, որ նիւթական խնդիրը այստեղ ի հաշիւ առնենք, մանաւանդ

որ հայրը երբէք այդ պատճառով չշտապեցրեց որդու զարգացումը, միշտ աւելի բարձր նպատակ աչքի առաջ ունենալով:

Իսկ այն վեասները, որ կարլ Վիտտէն կրեց կանխահասութիւնից, անուրանալի են: Մարդկային ոգու ընդունակութեան չափը և բաւականութիւնը անսահման չէ, թէպէտ չենք կարող որոշել, թէ որտեղ է վերջանում մէկի սահմանը և որտեղ միւսինը: Նոյն իսկ մարդու մարմնի երկարութիւնը ընդհանուր չափից սովորաբար շատ չի անցնում, իսկ եթէ երբեմն մանկութեան ժամանակ խիստ արագ է աւելանում, այնուհետեւ աճումը նոյն համեմատութեամբ սկսում է դանդաղել: Այդ օրինակի մէջ երևում է մի ընդհանուր օրէնք, որով կառավարւում է նաև ոգու աճումը՝ ծանօթութիւններով և զարգացմամբ: Գուցէ կարլի մէջ մինչև 20 տարեկան հասակը զարգացման յանկարծակի դադարում չի նկատուել, ինչպէս արդէն ոմանք ենթադրել են, բայց անուրանալի է, որ նորա մէջ այդ աւելի վաղ երևեցաւ, քան սովորաբար ուրիշների մէջ նշմարւում է և թէ իւր վաղահաս կրթութեամբ աւելի արագաբայլ և հեռու չընթացաւ կամ աւելի լայն ասպարէզ չունեցաւ, քան նոքա, որոնք իրանից աւելի դանդաղ են զարգացել: Գոնէ յայտնի չէ, որ նա միւս ուսումնականներից աւելի արդիւնաւոր հանդիսացած լինի ստեղծական հանձարով, կամ թէ իւր մասնագիտութեան պարագլուխներին հաւասարած լինի: Նա 16 տարեկան հասակում հաւասար էր կանգնած այն իրաւաբաններին, որոնք իրանից 8—10 տարով աւագ էին, բայց մի տասը տարուց յետոյ էլ ոչ մէկից չէր գերազանցում առանձնապէս:

Սորա հետ կապուած է աւելի նշանաւոր վեասը, որ վաղահաս կրթութիւնից պիտի առաջանար կարլ Վիտտէի կենսքում. նա քաջալերուած՝ այնպիսի յոյսեր դրեց իւր անձի վերայ, որ չկարողացաւ և չէ կարող լրացնել, որովհետև նոքա անիրագործելի էին և չափազանց: Ուստի և վերջերը վհատելով զգաց, թէ մի անգամ հասած բարձրութիւնից կարծես խոնարհում և գլորւում է: Այսպիսի վհատութիւնը վաղահասի կեանքի մէջ մահացու հարուածէ, որից ազատ է ամեն մարդ, որ բնական ընթացքի և առանց

տարածած դադարելու՝ հոգեպէս զարգանում է չշտապելով։ Հաստատ կարող ենք պնդել, թէ մասամբ կատարուեցաւ մի գուշակութիւն, որ 1811 թ. բարեկամներից մէկը՝ չափազանց ոգևորուած հօրը յայտնել է նամակով. «Ջգուշացնում եմ, որ փոքր ինչ մտածէք, թէ ինչպէս պէտք է ազդէ նորա (որդու) վերայ այսօրուայ շարունակ սքանչացումը, որ ամեն կողմից ձայնելում է, որպէս մի արտաքոյ կարգի արարած և ինչպէս պիտի փոխուի նորա սրտի տրամադրութիւնը, կամ ինչպէս պիտի կարողանայ տանել հարուածը, եթէ իւր 20 կամ 21 տարուայ հասակում յանկարծ ունեցած տենդի առաջուայ սքանչացումները, իսկ ինքը համարուի մի հասարակ մարդ։ Եթէ ես լինեի մանուկի հայրը, մի այսպիսի բաւականութիւն մեծ հոգս կպատճառէր ինձ։ Մի մարդ, որ ի մանկութենէ ընդհանուր հիացման առարկայ է եղել, խիստ մեծ ցաւ պիտի զգայ, եթէ շարունակ նոյն չափով ուշադրութեան չէ արժանանում»։

Եթէ անաչառապէս զննենք այն յարաբերութիւնները, որոնք կարելի է համար ստեղծուեցան իւր զարմանալի կանուխ զարգացմամբ, եթէ կշռենք այն ուշադրութիւնը, որ նորան ընծայեցին իշխանները, պալատականները, գիտնականները, այն հիացումը, որ այնքան բազմութիւն նորան նուիրեց, հուշակը, որ իւր մասին հեռաւոր շրջաններում տարածուեցաւ և այն պատիւները, որ նա մի այնպիսի հասակում վայելեց, երբ որ հասարակ մարդը մեր մէջ աննշանակ կորչում է, կամ առ սուսուկ սկսում է նշմարելի դառնալ միայն մերձաւոր շրջանում իբրև մի փոքր կէտ, — եթէ այս բոլորը ի նկատի առնենք, միթէ կարելի է հաւատալ, թէ էլ ոչ մի փնաս չը կրեց կարլի սիրտը։

Ինչքան էլ տոկուն էր և հետևողականութեան տէր բարոյիչ Վիտտէն, այնուամենայնիւ տկարացաւ և հաւատարիմ չմնաց իւր սկզբնական մտադրութեան, որ չշտապեցնէ իւր որդու կրթութիւնը և այդ բանով չփայլէ։ Կարելի էր տեսնել մի այնպիսի անօրինակ երևոյթ էր աշխարհում, որ չը պէտք է զարմանանք, եթէ նորա երկաթէ բնաւորութիւն ունեցող հայրը փորձանքի մէջ ընկաւ և մոռացաւ իւր սկզբնական ուխտը։ Ուստի ոչ թէ նորան դատապարտելու, այլ խնդիրը լաւ պարզելու համար, հարկաւոր է յիշել, թէ նա

ազատ չէր մարդկային մի թուլութիւնից՝ սնափառութիւնից։ Բայց անշուշտ նորա գործը աւելի շատ կատարեալ կլինէր, եթէ նա փորձանքներին դիմանար և իւր որդւով փայլելու առիթներից հեռու կենար։

Այս թուլութիւնը տեսան, զգացին և մատնացոյց արին շատ նշանաւոր մարդիկ և ոչ թէ չարամտութիւնից զբոլուած, ինչպէս որ նախապաշարուած հայրը ենթադրում է։ Նոցանից մէկը 1817-ին գրում է որդուն. «— եթէ Սաւինիյին ձեր նորագոյն ձգտման հակառակ հանդիսացաւ, այդ չի նշանակում, թէ նորա բնաւորութեան մէջ բիծ կայ, որովհետեւ նորա մտքովն էլ կարող էր անցնել, ինչ որ ես և ուրիշ հազարները ասել ենք ձեր մասին. «Այս մարդուն խոտորնակ ընթացք են տալիս»։ Ձանք են սպառում ցոյցի համար, շտապում են, որ շուտ խօսուի ձեր մասին, որ շուտ կազմուի բախտաւորութեան փայլը։ Բայց հէնց այդ պատճառով դուք կարող էք խորխորատ ընկնել։ Փայլելու վաղօրօք ցանկութիւնը հանգցնում է սրտի խորքերից ըրդ խող ճշմարտութեան ծարաւը, մարդկային երջանկութեան համար ջերմ կարեկցութիւնը. որոնց ոչնչանալու հետ, չը գիտեմ, թէ էլ ինչին պէտք է կարողանան ծառայել ձեր գիտութիւնները։ Դուք պէտք է մինչև 18 կամ 20 տարին լուռ և անաղմուկ ստուերի մէջ դաստիարակուէիք, յետոյ բաւական ժամանակ կունենայիք, որ զօրացած և ամրացած ասպարէզ գայիք։ Իմ ցանկութիւնս է եղել ձեզ միշտ կոռուստներից յետ կացնել. երբ որ դուք կամենում էիք դոկտորութեան աստիճան ստանալ, ես ձեր հօրը բարեկամաբար զգուշացրի։ Երդուեցնում եմ ձեզ ամեն սրբութիւններով, լուրջ մտածեցէք ձեր վիճակի մասին մանաւանդ այժմ, երբ դուք արդէն ձեր ինքնիշխանութեան էք թողնուած»։

Բոլոր ասածներից հետեւում է, թէ այս մանկավարժական փորձը չի յաջողուել այն մտքով, ինչ մտքով որ նոյնը ծեղնարկուել էր։ Բայց մենք առ ժամանակ ենթադրենք, թէ գործը կատարեալ կերպով պսակուել է, այնուամենայնիւ պիտի ասենք, թէ մանկավարժութիւնը ոչինչ վաստակ չէր ունենայ այդպիսի փորձից։ Որովհետեւ Կարլ Վիտտէի կրթութեան ընթացքը չի կարող դառնալ ընդհանուրի և ոչ իսկ բազմութեան ընթացք։ Ո՞րտեղ գտնենք այնպի-

«ի հազուագիւտ դաստիարակ, որպիսին էր Վիտտէ քարոզիչը. նմանապէս հազիւ թէ երբ և իցէ միւս բոլոր հանգամանքները այնպէս նպաստաւոր կերպով միանան:

Այս էլ ենթադրենք, իբր թէ Վիտտէի կրթութիւնը կարող է ընդհանրանալ. դարձեալ ամենքը պիտի հրաժարուին մանկական միտքը այնպէս վաղ և արագ զարգացնելուց այն պատճառով, որ այդպիսի յաջողութիւնը շատ թանկ պիտի նստի: Եթէ բազմաթիւ մանուկներին միասին կրթենք, լուսի պէս պարզ է, որ երբեք նոյն արդիւնքը չենք ստանայ: Մնում է ուրեմն, որ իւրաքանչիւր մանուկ իւր սեպհական դաստիարակն ունենայ. պսիքն աշխարհում որքան սանձայնքան դաստիարակ պի տ լինի: Բայց այս կլինի դժերի սպառումն, համապատասխան չի լինի ոչ մեր միջոցներին և ոչ սպասելիք արդիւնքին:

Բայց մեր բոլոր ընդդիմախօսութիւններից բնաւ չը պէտք է նսեմանայ Վիտտէի մանկավարժական փորձի կարևորութիւնը: Նորա իսկական նշանակութիւնը այն է, որ գործով ապացուցուել է թէ որքան արդիւնք է արտադրում լաւ ծրագրուած, հետևողութեամբ և յարատևութեամբ առաջնորդուած կրթութիւնը:

Հարկ չկայ աւելացնել, թէ ոչ ոք այնքան անմիտ և միամիտ չի լինի, որ ուզենայ Վիտտէի դաստիարակութեան եղանակը կէտ առ կէտ փորձել. իսկ նորա մի քանի մասնաւորութիւնները, որոնք անհաւանելի են և իսպառ մերժելի՝ արդէն ակնարկել ենք և ինքնին հասկանալի են: Մնում է միայն յարակցել, թէ բնաւ խորհուրդ տալու բան չէ, որ մանուկները շուտ շուտ տարուին թատրոն, համերգ, ակումբ և այլն, ինչպէս որ քարոզիչ Վիտտէն իւր որդուն շրջեցնում էր: Շատերի համար այս սովորութիւնը ուղղակի վատնագաւոր կլինի: Այդ ընթացքով մանուկը չափից դուրս իւր մանկական կեանքից վեր է գնում, մի աշխարհ է մըտնում, որ հասկանալ չի կարող, այնպիսի համ է ճաշակում, որ առ ժամանակ արգելուած պիտի լինին և նա չլանում, չշմում, թմրում, թունաւորւում է: Վաղօրօք թատրոն յաճախելը փնասակար է մանաւանդ, եթէ մանուկի երեւակայութիւնը՝ վառ, զգացմունքը՝ դիւրագրգիռ է: Հասակաւորների ակումբների մէջ երթևեկութիւնը անշուշտ օգ-

տաւէտ է մանուկի հասկացողութեան զարգացման համար, բայց սրտի կրթութեան համար՝ վտանգաւոր կարող է դառնալ: Որովհետեւ՝ այստեղ ամեն ինչ կախուած է հասակաւորների բնաւորութիւնից և վարմունքից, մանուկի պատկառանքից և այն առաջնորդութիւնից, որ բախտի բերմամբ նա վայելում է: Քարոզիչ Վիտտէի հայեացքը, թէ ուրիշ մանուկների ընկերակցութիւնը աւելի չար է քան բարի, նոյնպէս մի մոլորութիւն է: Վերջապէս որքան որ գովելի գտնենք քարոզիչ Վիտտէի տան մէջ ընդունած բարեպաշտական կարգերը, այնուամենայնիւ թւում է, թէ անտեղ շատ անգամ մեղանշել են այն պատուէրի դէմ, որ հրամայում է. «Մի առնուցուս զանուն Տեառն Աստուծոյ բո ի վերայ սնոտեաց»: Ամենամեծ զգուշութիւն է հարկաւոր, որ բարեպաշտութիւնը սրտի մէջ հաստատուի և ոչ թէ լեզուի ծայրում:

Բայց եթէ անկողմնակալ ենք ուզում մնալ, ի վերջոյ պէտք է այն էլ խոստովանենք, թէ մանուկ Վիտտէի կրթութիւնը շատ կողմերից օրինակելի էր և միշտ արժանի, որ յարգեն և նմանեն: Նախ և առաջ յիշենք այն մեծ խնամքն ու ճշտութիւնը, որով քարոզիչ Վիտտէն դաստիարակում էր իւր որդուն: Նորա համար մանուկը այն կենդանին էր, որի շուրջը պտտում էր իւր ամբողջ կեանքը. նա ապրում և գործում էր միայն իւր որդու համար: Ամենայն ինչ՝ խօսքն ու լուրթիւնը, եյն ու մուտքը, աշխատութիւնն ու հանգիստը, մերձաւոր ու հեռաւոր շրջապատող հանգամանքները, անձինքն ու իրերը—նա յարմարեցնում էր իւր սանին և ծրագրած դաստիարակութեան նըպատակին: Միևնոյն ժամանակ նորա տոկունութիւնն ու յարատեւութիւնը այնպէս անսպառ էին, որ նա գրեթէ 20 տարի շարունակ միշտ միևնոյն ուժով անձանձիր գործեց այդ նպատակին հասնելու: Թէպէտ ոչ ամեն դաստիարակ այն բնութիւնն ունի, ինչ որ ունէր քարոզիչ Վիտտէն և ոչ ամեն հայր այնպէս յաջող հանգամանքներում է ապրում. բայց ձեռքը սրտին խոստովանենք,—արդեօք չե՞նք կարող մեր զաւակների կեթութեան աւելի ժամանակ և ջանք նուիրել, քան ինչ որ սովոր ենք անելու, առանց մեր հանգիստը, գործքերը, պարտականութիւնները թուլացնելու:

Թիթէ չե՞նք կարող աւելի խնամով հոգալ մեր զաւակների բախտաւորութիւնը. միթէ սյուպէս աւելի երջանիկ չէին լինի նոքա, քան եթէ միայն երկրաւոր գանձեր հաւաքէինք նոցա համար:

Մանուկ Վիտտէի առաջին տարիների մարմնական խնամատարութիւնը օրինակելի էր ամեն կողմից, որով ծնողների հեռատեսութիւնն է երևում, թէ անօգնական մանուկին նուիրած խելացի խնամքը՝ ուշ հասակում մէկը հարկւրով է վարձատրւում, որովհետեւ մարմնական ու հոգեկան ընդունակութիւններն ու զօրութիւնները՝ յետոյ ծաղկում են ամենաբեղմնաւոր կերպով:

Առանձին մտադրութեան արժանի է այն եղանակը, որ Վիտտէն իւր որդուն նորա մատաղ հասակում հաղորդում էր իրերի մասին ծանօթութիւններ մեծ չափով, բայց ոչ թէ գրքերից, այլ նոյն իսկ կեանքից, որով նորա հասկացողութիւնը զարթեցնում և զարգացնում էր գեղեցիկ կերպով: Այս նպատակին գործ դրած նորա միջոցները գուցէ ամենքը յարմար չլինին նմանելու համար, բայց տարակոյս չկայ, որ խիստ օգտաւէտ է բազմաթիւ առիթներ տալ մանուկին, որ իրերի ծանօթութիւնը ստանայ կենդանի կեանքից: Վասն զի մի մշտենջենական ճշմարտութիւն է, թէ որքան մարդ աւելի իրեր ճանաչէ իւր զգայարանների օգնութեամբ կամ անմիջական զննութեամբ, այնքան աւելի նիւթ կունենայ խորհելու, այնքան աւելի հակում կ'ունենայ համեմատելու և զանազանելու, հետախուզելու և ընտրելու, կամ առհասարակ մտածելու և անշուշտ մի դաստիարակչի վաստակը մեծ է, եթէ իւր գործ դրած ջանքերով, իւր սանը սովորել է միշտ մտածել, երբ մի բան տեսնում, կամ խօսում, կամ գործում է:

Նոյնպէս հետեւելու արժանի է և այն սկզբունքը, որ մանուկը փոքրութիւնից վարժուի ամեն ինչ դիտել ճշգրտութեամբ, ամեն ինչ արտայայտել ուղիղ, ամեն կատարելիք ըստ չափու կարեաց կատարեալ լաւ. սա մի հաստատուն հիմք կլինի ապագայում ուսումը անշուշտ յաջողեցնելու համար:

Քարոզիչ Վիտտէն կարողանում էր իւր որդուն ուսումը սիրեցնել և նորա համար դժուարամարս նիւթերը դիւրաց-

նել—զուարճալիքներով: Յայտնի է, որ չոր ու ցամաք դասը, ցուրտ պաշտօնական դէմքը դժուարացնում է ուսումը, նոցա աշխատասիրութիւնը զարթեցնելու համար, շատ անգամ պատժից ու սաստից աւելի զօրաւոր միջոց չի ճանաչւում, որով հոգեկան գործունէութիւնը անտանելի պատուհաս է դառնում: Մինչդեռ արտաքին գրաւիչ կախարդանքը արդէն ինքնին յօժարութիւն և ուրախութիւն է ծնում, որով ներքին դժուարութիւնը անզգալի է դառնում:

Ուսուցման էական սկզբունքներից մէկն է համարվում, որ աշակերտի ինքնօգնութիւնը միշտ արթուն պահուի: Այս կողմից էլ Վարլ Վիտտէի հայրը մեծ վարպետ էր, որ դարձեալ գեղեցիկ օրինակ է դառնում ամեն ուսուցչի համար:

Օտար լեզուներ սովորցնելու եղանակը, ինչպէս այդ ցոյց տուեց քարոզիչ Վիտտէն, շատերը ուղիղ չեն համարում. մենք կ'ասենք, որ դասարանական ուսուցման համար արդարև սակաւ յարմարութիւն ունի: Բայց և այնպէս այնտեղ էլ կան ինչ ինչ մանրամասնութիւններ, որ ճշմարիտ են և ընդհանրանալու արժանի:

Գերս. Թարգս. Մ. Մանդիկեան.

ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԻ ՆԻԻԹԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Ա.

Ահա մի խնդիր, որ միշտ թարմ է և չէ հնանում:
Քահանայական հարցը միշտ գրավել է մեր ազգի լուսագոյն անդամների ուշադրութիւնը նոյն իսկ քրիստոնէութեան առաջին դարերից սկսած. Հայաստանի նախկին և կրկին լուսաւորիչները այդ պաշտօնի կոչեցին ազգի ընտրեալ անձինքներին. նոցա յաջորդ հայրապետներն իրանց հոգսերից զխաւորագոյնը համարում էին քահանայական ընտրութեան խնդիրը և այդ էր պատճառը, որ ազգային եկեղեցու կանոնադրի մէջ մտան անհամար կանոններ, որոնցով սահմանւում էին քահանայացուի ընտրութեան համար որոշ և վճռական օրէնքներ և գծւում էր այն չրջապատը, որոնցից դուրս գալ իրաւունք չունէր ոչ ընտրող ժողովուրդը և ոչ իսկ ձեռնադրող եպիսկոպոսը: Այդ կանոններից ամենազխաւորները, առաւել պարտադիր անելու համար, մտցուեցան նաև Հայաստանեայց եկեղեցու Մայր Մաշտոցի մէջ 'ի հրահանգութիւն ձեռնադրողների ¹⁾:

1) „Նախկնոպոսը... ձեռնադրում է արժանաւորներին, որոնք հասուն եւ գիտնական են գրոց կարգերին եւ Աստուծոյ օրէնքներին. եւ տգէտներին չալէտը է ձեռնադրել, որովհետեւ տգիտութիւնը ատելի է Աստծուն, Ինչպէս չարագործութիւն՝. այսպէս է որոշում 'Թաղէոս առաքելու Սահմանքը, որ մեր եկեղեցու կանոնագրքի նախադրումն է կազմում:

Չնայելով, որ ազգի կենսական պահանջները ստիպել էին մեր եկեղեցու հովուապետներին այսպիսի խիստ միջոցների դիմել ամեն տեսակ կամայականութեան վախճան դնելու համար, այնուամենայնիւ զեղծումը միշտ տեղի ունէր նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ ազգային դըպրութեան տեղի տալով օտար ուսումը՝ ազգի ինքնաճանաչութիւնը իւր գազաթնակէտին էր հասել. այլապէս մեր անմահ պատմահայր Մովսէս Խորենացին ստիպուած չպիտի լինէր իւր յայտնի «ուլքի» մէջ մի մեծ տեղ տալու ժամանակակից քահանաների ողբալի վիճակին:

Եթէ «Ոսկէ դարում» այդքան կարևորութիւն ունէր քահանայական խնդիրը, շատ հասկանալի է, որ յաջորդ դարերում և մինչև այժմ էլ հայ ժողովրդի կեանքում ամենալուրջ կենսական խնդիրներից մինն եղել է և է այդ խնդիրը, որ հետզհետէ աւելի կարևորութիւն է ստանում, քանի որ ազգայնութեան գաղափարը արծարծուելով ըզգացւում է նաև բանիբուն հոգևորականների կարևորութիւնը, որոնց մեծ նշանակութիւնը ոչ ոք չէ ուրանում այլ ևս:

Չատ պատճառներ կան, որոնք արդելք են լինում քահանայական խնդրի լուծման, բայց մենք ներկայումս նպատակ ունինք խօսել նոցանից ամենազլխաւորներից մէկի մասին և դա նոցա նիւթական ապահովութեան խնդիրն է:

Հասարակաց կարծիք է, թէ հոգևորականներն առհասարակ ապահով վիճակ ունին. արդարև մեր քահանաների մի մասը ապահով վիճակ ունի և մինք կը չեշտենք որ աւելի ապիկար մասը և սա ունի իւր խորունկ պատճառները. պատճառներ, որոնց լարերին ձեռք տուողները «անձանց դատաստանս ընդունին». բայց կիրքներ այդ պատճառներից գէթ մի բանիսը չօշափելու քաջութիւնը ունենալ:

Կար ժամանակ և մեզանից շատ հեռու չէ այդ ժամանակը, երբ հայոց մէջ կրթութիւնը սկսում էր «Այբօժէ-ճէւայով» և վերջանում «Յայսմաւուրքով». այդ մետողին տսում էին «խալիֆայութիւն». անցաւ այդ ժամանակը: Բայց «խալիֆայական» մետողին կից զուգընթացաբար գոյութիւն ունէր «մոնթական» մետողը. սա նոյնն էր քահանայութեան համար, ինչ որ «խալիֆայութիւնը» ազգային կրթութեան. պարզեւր ընթերցողին «մոնթական սիստէմը»:

Մի վարդապետի մօտ ծառայում էր մէկը, որ իւր սպասահարկութեանց հետ միասին կարդալ գրել էր ուսանում նորա մօտ, նա մոնթ էր. միւսը գուրս էր եկել ծխական կամ թեմական դպրոցի ստորին դասարանից. բազում նորան խանութներում կարճատեւ աշկերտութիւնից յետոյ ձգել էր ուղղակի հայ եկեղեցին, նա շուրջաւր ձեռին գնում էր ծերունի քահանայի հետ օրինակատարութիւնների, քահանայի, որ հարուստ ծխի տէր էր. նա ծառայում էր տէր հօր տանը, նայում էր նորա երեխաներին, գնում էր առուտուրի, գնածները տուն էր բերում և այլն և այլն. նա էլ մոնթ էր, բայց մոնթը միաժամանակ սովորում էր նաեւ փոխ ասել և այդ բաւական էր նորան որպէս գիտութիւն, հարկաւոր էր նաեւ գործնական կեանքին վարժուիլ, որ պակաս նշանակութիւն չունէր մոնթի ապագայի համար. նա արդէն իւր ծառայութեամբ գրաւել էր իւր քահանայի համակրութիւնն ըստ ամենայնի. իսկ միւս կողմից նա սկսել էր սովորել տէր հօր ծխերի տները. նա տեսնում էր թէ ինչպէս է տէր հայրը ծուխ ձեռք բերում. իւրացնում էր այդ միջոցները, որոնք կարևոր էին նորան ապագայում. ժամանակի ընթացքում նա ծանօթանում էր այդ ծխի հետ. խոնարհում նոցանից ազդեցիկների առաջ. ծուխը սովորում էր փոքր առ փոքր նայել նորա վերայ ինչպէս տան բարե-

կամի, «տանու որդու» վերայ. և ահա մոնթն սկիզբն էր դրել ծերունի հօր ապագայ յաջորդը լինելու. հոգն արդէն պատրաստ էր, խիստ արգաւանդ հող, վարած ու ցանած, ժամանակի կարօտ միայն որ ծիւեր արձակէր. և հասնում էր այդ ժամանակը. — երբ այլ ևս չկար ծերունի քահանան, մոնթի ժամը զարկած էր արդէն, նա չափահաս է. ամուսնացել է այդ ծխի ազդեցիկ անդամներից մէկի դստեր հետ, ուրեմն հիմքն արդէն ապառաժի վերայ էր դրուել. մի որ և է քսան և չորս ժամ չը բոլորած... մոնթը ժողովրդականաց խնդրազիրը լիուլի ստորագրութիւններով, ծխի քանի մի ազդեցիկներին առաջը գցած որպէս պատգամաւորներ՝ ներկայանում էր ուր հարկն է:

Շւ ահա մեր մոնթը դառնում էր այդ ժողովրդի հայրը. նա ունէր այն ամեն զէնքերը, որոնք անհրաժեշտ են ապրելու համար — ծուխ գրաւելու միջոցները և նորանից շահուելու եղանակը..., ուրեմն և նիւթապէս նա կատարեալ ապահով վիճակ ունի, և յարգուած էր այդ ծխից իբրեւ «տանու որդի», իբրեւ արժանաւոր հայր:

Ասացինք, որ նորան յայտնի էին ծուխ գրաւելու միջոցները և այդ տեղից առաջանում էր մի արշաւանք, որ կոչւում է «ծուխ խլել». բաղտաւոր է նա, ով աւելի ճարպիկ է այդ գործում, «որքան հատանէ, այնքան ունի». վայն եկել է անշնորհին. այդպիսով մէկին յաջողում է իւր ծխերի թիւը երեք կամ չորս հարիւրի հասցնել, իսկ միւսինը իջնում է մինչև... քառասուն և աւելի պակաս և այն՝ չքաւոր դասակարգից միայն:

Թերթենք այժմ գրքի միւս երեսը: Յայտնի է, որ վերջին մի քանի տասնեակ տարում մեր թեմական դպրոցներն սկսեցին մի աննշան տոկոս քահանաներ տալ ռուսահայերին. այսօր գոյութիւն ունին մի բուռն միջնակարգ կրթութիւն ստացած քահանաներ, որոնք որոշ կրթ-

Թուլթեան հետ հարկաւ ուսել են նաև մի որոշ աստի-
ճան քարձր պահել իրանց կոչումն և անձնական արժա-
նապատուութիւնը. նոքա չեն կարողանում մինչև գետին
խոնարհել ամեն մի ծխականի առաջ... մի քանի կոպէկ
աւելի ստանալու նպատակով, ամօթ են համարում զա-
նազան ստոր միջոցներով ծուխ գրաւել և յաճախ իրանց
այդպիսի վարմունքով առիթ են տալիս ծխին խորշել,
հեռանալ իրանցից: Ասացինք, որ ծուխը ինքն էլ դեռ
իւր դարաւոր ականգութիւններից չէ սթափուել: Նա էլ
դեռ սովոր է իւր առաջ խոնարհած տեսնել քահանային,
որին իւր տուածը ողորմութիւն է համարում. իսկ յայտնի է,
որ մենք սիրում ենք աւելի շահել այն աղքատին, որ ա-
ւելի շողորթութիւ գլխէ մեր եսը, մեր շունեցած բարե-
մասնութիւնները, ուրեմն նա իւր ողորմութիւնը կտայ
նորան, ով աւելի է շոյում, ով աւելի է հաճոյանում նորան:

Այսպիսով վերջինս ստեղծում է իւր համար հաճոյա-
կան և ապահով դիրք, որին դժոխքի դռները չեն կարող
սասանեցնել և որը կրծում է քահանայական վիճակի բա-
րելաութեան հիմքը:

Իրերի այս դրութիւնը ծնում է մի անհաւասարու-
թիւն, մի պատենէշ մոնթ և դպրոցական քահանաների
մէջ. մոնթը միշտ ապահոված ընտիր ծխով, իսկ դպրո-
ցականը միշտ չքաւոր. դորան հետեւում էր և մի խուլ
կռիւ դոցա մէջ, որ անհաւասար ոյժերի մէջ լինելով ան-
զօր է մի բարոյական յեղափոխութիւն առաջացնելու, բայց
մի օր պիտի ժայթքէ և կը ժայթքէ անշուշտ. ժամանա-
կը առաջ է գնում և նորա հետ առաջ է գնում ամեն ինչ.
լուսամիտ գաղափարներ պատուաստւում են հայ հողի
վերայ. միայն քահանայական դասն էր, որ յետ էր մը-
նում և յետ մնալու պատճառներից ամենագլխաւորը մենք
համարում ենք այն հանգամանքը, որ այդ դասակարգը
չէ նորոգւում նոր ոյժերով, որոնք օժտուած լինին հայ

եկեղեցու վարդապետութեան ուսմունքներով և ժամանակակից գիտութեան պաշարով:

Այն ինչ առաջուան «լափշիք» հագնողը այսօր արտասահմանի նրբակար կօշիկ է հագնում, նախկին «արխալուխ» հագնողը այժմ նորաձև և ընտիր գործուածքից պատրաստած բաճկոն է կրում, մորթի գլխի ծածկողը ընտիր ցիլինդր է դնում և խրճիթում ապրողը՝ գեղեցկաշարմար բնակարաններումն է հանգչում ընտիր ճաշակով կահաւորուած սենեակներում: Այսպէս էլ մեր «գալլաքը» պարիկմախէր է դառել, «խարաղին» փոխարինել է կօշիկի երոսական գործատունը, «խարշովնիկին» համեղաճաշակ խորտիկ պատրաստող խոհարարը, բայց մենք քահանայացուից սովոր ենք պահանջել դարձեալ նոյն սահմանափակ ուսմունքները, որոնք բաւական էին համարում դարերով առաջ: Այո, քահանայական դասը չէ ընդունում իւր մէջ նոր տարր, նա նոյն լճացած դրութիւնն է ներկայացնում, ինչ որ դարերով առաջ և մենք բաց աչքով տեսնում ենք այն խրամատը, որ կայ, օրինակ, արևմտեան եկեղեցու հոգևորականների և մեր քահանաների մէջ. — մէկում կրթութեան և զարգացման յառաջամարտիկներ, միւսում անյատակ տգիտութիւն, մէկում հայրենեաց անհուն սէր, միւսում դատապարտելի անտարբերութիւն դէպի ամեն ինչ:

Ուրբեր առիթ են ունեցել ներկայ լինելու եւրոպական քաղաքների եկեղեցիներում կատարուող ժամերգութիւնների, լսել են նոցա քահանաների քարոզները, հարկաւ գիտեն, թէ որպիսի չնաշխարհիկ վեհութիւն ունին մեր պաշտամունքն ու երգեցողութիւնըը նոցա հետ համեմատելով, կարծես երկնքից լինին ներշնչուած. բայց ի՞նչպէս ներդաշնակ և կարգին է ամեն ինչ նոցա մօտ. ի՞նչ ոգևորութեամբ է խօսում քահանան տաճարում, և ի՞նչ գերեզմանական լուութեամբ լսում է նորան ժողո-

վուրդը. բայց ժողովուրդ չի կարելի անուանել նոցա, վասնզի եկեղեցու յատակը թւում է մարդկային գլուխներից կազմուած, այնպիսի բազմութիւն է լինում ժողովուած. զանազան աստիճանի և դասակարգի անձինք, հարուստ և աղքատ, տգէտ ու պիտուն, ամենքն անխտիր լցուել են եկեղեցին. նայեցէք այն դիտնականին, որի անունն առջև հեռուից խոնարհում է ամբողջ աշխարհը. ինչպէս վիզը ծածկ կանգնած է եկեղեցում, հետևում է ժամերգութեան, ինքն էլ հետը երգում է և մրմնջում և լսում քահանայի ճառը. և մեր առջև վերստին պատկերանում է այն վիհը, որ կայ հայ և եւրոպացի քահանաների մէջ, վիհ, որ քանի գնում՝ այնքան աւելի խորունկ է դառնում:

Մենք սովոր ենք շարունակ գանդատուել, թէ մեր ժողովուրդը եկեղեցի չէ յաճախում, իսկ եկողներն էլ գաւթումն են միայն մանգալիս. բայց ինչն է որ այդպէս համալսմբում է եւրոպացուն իւր եկեղեցում, ով է այն դիւթիւ յոժը, որ գիտէ ջերմացնել հաւատացեալները սրբաւորը դէպի «Աստուծոյ տունը», -- քահանան է այն, որի դիրքը, կրթութիւնը և եկեղեցում տիրող ամենախիստ կարգապահութիւնը մագնիսի նման դէպի ինքն է գրաւում ամենին, մի բան, որ մեզ պակասում է գլխովին և որ չէ ձեռք բերում հոգևոր իշխանութեան հրամաններով, այլ հմուտ, գիտութեան տէր և շնորհալի քահանաների ձեռքով, որոնք ընդունակ պիտի լինին հոգևոր իշխանութեան բարի հրամաններն իրականացնելու:

Մենք եկանք դարձեալ այն եզրակացութեան, որ նախ և առաջ անհրաժեշտ է քահանաներ ունենալ և ապա նոցանից պահանջել այդ ամենը. բայց մենք երբէք չպէտք է ունենանք ցանկացած պատրաստութեամբ քահանաներ, եթէ ներկայ աւանդական դրութիւնը պահենք, եթէ մենք թողնենք քահանային այն դրութեան մէջ, որ

Նա փոխանակ իւր ժամանակի մեծագոյն մասը իւր իսկական կոչման ծառայեցնելու, գործ դնէ օրական հացի ապրուստը հայթայթելու զանազան ասպարէզներում, մէկը այս, միւսն այն, մէկը վաշխառութեան, միւսը արհեստների, անասնապահութեան և պարտիզպանութեան, մալլէրի և կապալառութեան..., քանի որ ուղորմութեամբ ապրուստ հայթայթելուն ամեն մարդ ընդունակ չէ և քիչ շատ զարգացած մարդ պատիւ չէ համարում իւր համար այդպիսի միջոցներով ապրելու:

Այո, ոչ մի պատուաւոր մարդ չի ցանկալ կամաւոր ողորմութեամբ ապրելու անախորժ կեանքին մատնել իրան. զարգացած մարդը, որքան էլ գաղափարական լինի, երբէք չի յանձն առնիլ մի շարք ինվալիդներ ստեղծել ազգի համար իւր զաւակներից: Պէտք է ուրիմն ամենից առաջ մի որոշ դրութիւն ստեղծել, որի հրապոյրը դէպի ինքը ձգէ շնորհալի մարդկանց, պէտք է այն վիճակի մէջ դնել քահանային, որ ստիպուած չլինի իւր ժամանակի մեծ մասը հացի խնդրին զոհելու: Քահանան իւր ժողովրդի հետ դրամական կապեր չպէտք է ունենայ. սխալ է այն կարծիքը, թէ քահանան միշտ ժողովրդի վերայ պէտք է ունենայ իւր աչքը. դորանով նա սովորում է շողորորթութեան, շահասիրութեան, ազահութեան և այլն և այլն. բացի սոցանից. վարձատրութեան այդ ձևը առիթ է լինում անհաշիւ տժգոհութիւնների և գժտութիւնների. արդէն հոգևոր իշխանութեան դիւանների մի ստուար մասը այդ տեսակ բողոքների գրազրութիւններից է բաղկացած. մենք ամենքս ամեն օր ականատես ենք քահանայի և տիրացուի, քահանայի և երեցփոխանի, վերջինների և ժողովրդի այս ու այն անհատի մէջ տեղի ունեցող անբաւականութիւնների, յաճախ սուր բնաւորութիւն կրող, որոնց բոլորի պատճառն էլ մէկ է. — արդիւնքի անկանոն ստացման խնդիրը. և մենք մեր բազ-

մամեայ պաշտօնավարութիւնից փորձով գիտենք, որ հոգևոր ատեանների գործունէութիւնը կիսով չափ այդ խնդիրներն են զբաղեցնում:

Չմոռանա՛նք յիշել նաև մի հանգամանք, որ պակաս անպատուաբեր չէ թէ քահանայի, թէ ժողովրդի և թէ այն «Տան» պաշտաման համար, որի Մեծ Տէրը խարազանով դուրս արեց այնտեղից բոլոր հատավաճառներին և լուծալափոխներին: Մեր խօսքը գանձանակի չըջեցման մասին է, որի չխկնկոցը սուրբ խորհրդի ամենավեհ, ամենանուիրական մասերում, ուր ժողովրդի մրմունջները վեր պիտի ուղղուէին Ամենակալի գահոյքի առաջ, մի վայրկենում երկնայինը երկրաւորի է փոխանակւում, և մշտամուռն շաղթողը զժգոհութեան մրմունջը չըթունքին՝ ձեռքը անզգալապէս գրպանն է իջեցնում...

Աւելացրէք սորա վերայ և այն, որ մոմավաճառութեան սեղանները, որոնք անհրաժեշտապէս եղեղեցու դուրսը պիտի լինին, լրացնում են շայդ անպատեհութեանց թերին: Աւելացրէք և այն տգեղ նորամուծութիւնը, որ հանդիսաւոր տօներին քահանան, իւր սրբազան պաշտօնը թողած, ժողովրդի մէջ չըջելով մոմ է բաժանում նորան, որով միանգամ ևս վկայում է Փրկչական վերոյիշեալ վարմունքի արդարութիւնը:

Այս ամենը ոչինչ վերաբերութիւն չունին Հայաստանեայց եկեղեցու ամենամաքուր վարդապետութեան հետ, ուրեմն և փոփոխելի են. հետևապէս այս ամենին կարելի է և պէտք է վերջ տալ. ուրեմն արժանաւոր քահանաներ ունենալու համար պէտք է նոցա դրութիւնը ապահովել մշտական արդիւնքով, պէտք է նոցա արդիւնքները որոշ սխտեմի վերածել, պէտք է նոցա ռոճիկ տալ:

Բ.

Քաճանայից ռոճկի խնդիրը նոր չէ. մեր երանելի հայրապետները քաճանաներ ձեռնադրելով՝ նոցա «Թոշակ» էին կապում. այդ Թոշակը երբեմն լինում էր ուղղակի արքունի դանձարանից, իսկ ըստ մեծի մասին համայնքներից, որոնց հետքը մինչև այժմ ևս մնացած է ժողովրդի մէջ: Իսկապէս ռոճիկը այժմ ամենուրեք գոյութիւն ունի հայ գիւղերում. «կալահացը» մի տեսակ ռոճիկ է գիւղական քաճանայի համար, և բացի կալահացը նոքա ստանում են և՛ «վարելահող», որպիսի արդիւնքները դարուս մէջ աւելի օրինականութիւն ստանալով՝ ուղղակի մտան այն համախօսականների մէջ, որ կազմում են գիւղական համայնքներից քաճանայացուի ընտրութեան վերաբերութեամբ և գիւղական քաճանան գիտէ, եթէ ոչ մատեմատիքական ճշտութեամբ, գոնէ մօտաւորապէս, իւր տարեկան արդիւնքի քանակութիւնը և ըստ այնմ չափում է իւր տնտեսութիւնը:

Ուրեմն իսկապէս խնդիրը վերաբերում է քաղաքների և գիւղաքաղաքների և դորանով գործն առաւել թեթեւանում է, դուրս գալով բարդութեան սահմանից, թէպէտև քաղաքներից էլ արդէն օրինակներ ունինք, ուր ռոճիկը de facto գոյութիւն ունի. մայրաքաղաքների ամբողջ հայ հոգևորականութիւնը, ինչպէս նաև օտարերկրեայ հայ գաղութների հովիւները ստանում են կանոնաւոր ռոճիկ, բնակարան և դեռ ամեն ծխակատարութիւնից էլ առանձին արդիւնք:

Այժմ հարց է, թէ ինչպէս կարելի է կարգադրել ռոճկի խնդիրը, որ ոչ ժողովրդի վերայ ծանրանայ և ոչ հոգևոր իշխանութեան համար դժուար դրութիւն ստեղծէ:

Չատ անգամ է խօսուել այդ մասին մեր պարբերական մամուլի մէջ և միշտ առանց հետևանքի: Նոցա մէջ

առանձին կերպով աչքի է ընկնում իշխ. Կոստ. Բեհբուզեանցի «Արձագանք» լրագրի 1892 թ. համարներում հրատարակած մի շարք յօդուածները «Ժխական հոգաբարձութեան կազմակերպութեան մասին», որոնց մէջ հոգով չափ համակրելով՝ իւր ժամանակին հրատարակեցինք առանձին գրքոյկով, ցանկալով օր առաջ իրականացած գտնել յարգելի իշխանի առաջարկութիւնները մեր հասարակութեան մէջ և որոնց մէջ մենք գտնում ենք մեր ենթադրեալ հարցի լիակատար պատասխանը:

Ամենից գործնական միջոցը, որով կարելի է միանգամ ընդ միշտ վերջ տալ քահանայական զանազան անորոշ արդիւնքների ստացման անախորժ եղանակին, այդ «Ժխական հոգաբարձութիւններ» կազմակերպելն է, որոնց իրաւանց սահմաններում մտնում է նաև «աշխատելը, որ ծխի հոգեւորական դասը վայելէ բոլոր իրեն յատկացուած ապրուստի միջոցները, իսկ 'ի դէպս այդ միջոցների պակասութեան՝ հնարներ մտածուին այդ միջոցներն աճեցնելու». և «եկեղեցական պաշտօնեաների համար տներ շինել». Ժխական հոգաբարձութիւնը այդ «ապրուստի միջոցները» աճեցնելով և ստանալով՝ միջոց կունենայ ռոճիկ յատկացնել եկեղեցական բոլոր պաշտօնեաներին:

Բայց ժխական հոգաբարձութիւնները օրինական կազմակերպութիւններ պիտի ունենան, որին գուցէ երկար տարիներ ստիպուած կլինինք սպասել. ուստի և մենք գալիս ենք առաջարկել, իբրև ժամանակաւոր միջոց, այն եղանակը, որ տակաւին 1886 թուին, սորանից ճիշտ տասն տարի առաջ, պաշտօնական գրութեամբ առաջարկել ենք թեմիս նախկին սրբ. Առաջնորդին:

Ի պաշտօնէ նկատած լինելով հարսանիքի արարողութիւնից առաջ եկեղեցում՝ պատկոյ քահանայի և փեսացուի միջև տեղի ունեցող միջադէպերը՝ մենք առա-

ջարկել էինք տնօրինել, որ երբ պսակուողը ներկայանում է հոգևոր Ատենին պսակի իրաւունք ստանալու՝ այնտեղ իսկ մի յատուկ մասնաժողովի վերայ պարտք լինէր դրուած պսակի՝ քահանաներին պատկանած արդիւնքն ստանալ, որպէս զի պսակուողները հանգիստ խղճով ներկայանային Աստծու սեղանի առաջ իրանց ուխտը կնքելու։

Մեր ներկայ առաջարկութիւնը վերաբերում է ամեն տեղին, բայց կարելի է նախ իբրեւփորձ իրագործել Տրփխիսում, որտեղից ապա կարող է տարածուել գաւառական քաղաքները։

Նախապէս մենք կ'որոշենք, թէ որոնք են ներկայումս քահանայական արդիւնքները և ապա մեր առաջադրութիւնը կանենք, թէ ինչով ենք փոխարինում նոցա։

Քաղաքի քահանաներին յատկացրած են հետեւեալ որոշ և գլխաւոր արդիւնքները.

1, Կամաւոր տուրք *մկրտուածան* համար, որ վճարում է կնքահայրը. պէտք է ասել, որ մի մեծ անյարմարութիւն է ներկայացնում, մանաւանդ չքաւոր դասակարգի համար, երբ այդ ծախքը հոգում է կնքահայրը. յաճախ նորածին մանուկը երկար ամիսներով և երբեմն նաև... տարլներով անկնունք է մնում, որովհետև այդ ծախքերից փախչելով շատ քիչ մարդ է յօժար կամքով կնքահայր լինել յանձն առնում։

2, Կամաւոր տուրք *պսակի* համար, որ լինում է երեք մասից, փեսացուի, հարսնացուի և խաչեղբոր տուածից. ինչ որ ասացինք կնքահօր մասին, նոյնը վերաբերում է նաև խաչեղբորը, զեռ այստեղ դժուարութիւնն աւելի մեծ է, որովհետև խաչեղբոր պարտաւորութիւնները քանի մի անգամ աւելի մեծ են, քան կնքահօրը։

3, Կամաւոր տուրք *Թաղման* համար։

4, *Տնօրհնէք*, տարին երկու անգամ՝ ծննդեան և Զատիկին։

5. Գներեզմանօրհնէք, հինգ մեռելոցներին:

6. Ժամոց, որ շրջեցնում են եկեղեցիներում իւրաքանչիւր պատարագի օրերին:

Բացի սոցանից կան նաև երկրորդական տեսակ տեսակ տուրքեր, որոնք այնքան բազմազան են և աննշան, որ աւելորդ ենք համարում թուել:

Մենք առաջարկում ենք այս ամեն կամաւոր և անբոշ տուրքերը վերացնել և ժողովրդի ամեն ծխակատարութիւնները պարտադիր կերպով ճրի կատարել, հոգւոյն սրբոյ շնորհը ձրի ընդունած լինելով ձրիաբար էլ մատակարարել հաւատացեալ ժողովրդին: Իսկ զորա փոխարէն մենք առաջարկում ենք հետեւեալ միջոցը.

Ամենից առաջ իւրաքանչիւր քաղաքի բոլոր եկեղեցիների ծխականների ներկայացուցիչներից ժողով կազմելով ընտրել մի կենտրոնական վարչութիւն՝ երեք հոգւորականից և երեք աշխարհականից բաղկացած, որ պէտք է տնօրինէ եկեղեցական բոլոր սպասաւորներին՝ քահանաներին, սարկաւազներին և դպիրներին ռոճիկ մատակարարել:

Կենտրոնական վարչութիւնն այդ նպատակին հասնելու համար հետեւեալ նախապատրաստական գործողութիւններն է կատարում.

Նախ՝ կազմում է քաղաքի բոլոր հայ ազգաբնակչութեան ամենաճիշտ և մանրամասն ուղեակը, օգտուելով քաղաքային վիճակագրական տեղեկութիւններից և առաջիկայ միօրեայ ժողովրդագրութեան արդիւնքներից, այդ գործին շատ փոքր մասամբ կարող են օժանդակել նաև հոգևոր ատեաններում գտնուած ծխական ցուցակները, որոնք, ինչպէս ապացուցուեցաւ վերջին ընտրութիւնների ժամանակ, միանգամայն անստոյգ են: Այդ ցուցակը, որ մի մեծ հատոր կլինի և կարող է նոյն իսկ հայ ազգագրութեան պատմութեան համար մի ընտիր նիւթ լինել, պէտք

է տպուած լինի և բաժանուած ամեն եկեղեցիներէ և այլ հաստատութեանց:

Երկրորդ՝ բոլոր ծուխը բաժանում է չորս դասակարգի՝ աղքատ, ստորին, միջին և բարձր կարողութեան տէր:

Երրորդ՝ աղքատ դասակարգը միանգամայն ազատում է ամեն տեսակ տուրքերից:

Չորրորդ՝ պատրաստում է քահանաների, սարկաւազների և դպիրների ցուցակը, հոգեւոր իշխանութեան տուած մշտական շտապի համեմատ:

Հինգերորդ՝ պատրաստում է ժապաւինեալ մատենաներ և անդորրագրեր ամեն տեսակ տուրքերի համար:

Եւ վեցերորդ՝ տնօրինում է կազմակերպել ոռոգիչ դրամարկը հետեւեալ աղբիւրներից.

1, Մկրտութեան, պսակի և ննջեցեալի տէրերի ծննդաւորութիւնից առաջ գիմելով վարչութեան կամ նորա հերթակալ անդամին տալիս են իրանց տուրքը կամ իրանց կարողութեան և կամ մասնաժողովի սահմանած չափով, չայելով թէ որ դասակարգին են պատկանում. վարչութեան անդորրագիրը ստանալով ծխատէր քահանան՝ առանց որի է վարձատրութեան և պահանջի անտրտունջ կատարում է ծխական ծէսը:

2, Վարչութիւնը հետզհետէ ջանք է գործ դնում հ մոզ'ի իրան գիմոյ ծխականներին՝ այդ տեսակ անկանոն տուրքերի փոխանակ միանուագ տարեկան տուրք որոշել և հատուցանել, ըստ իւր կարողութեան կամ դասակարգութեան, որ սիրով կընդունէ ծխականը, քան ամեն անգամ որիէ դէպք պատահելիս նորանոր վճարումների: Այսպիսով քանի մի տարուց արդէն ծխի մեծամասնութիւնը կընտելանայ տարեկան որոշ տուրքի, որով և կ'իթիթեանայ ապագայի գործը:

3, Ներկայումս ընդհանուր կարգ է դարձել, որ ա-

մեն եկեղեցի իւր արդիւնքից քիչ կամ չատ, 3 ռուբլոց սկսած մինչև 25 ռուբլի, ամսական ռոճիկ է տալիս դպիրներին և սարկաւազներին. արդ՝ քանի որ մեր առաջսրկած եղանակով վերանում է այդ սովորութիւնը և դորանով եկեղեցու ծախքի գլխաւոր գուռը գոցւում, սահմանւում է որ եկեղեցական մոմավաճառութեան արդիւնքի $\frac{2}{3}$ մասը յանձնուի կենդրոնական վարչութեան, իսկ մի երրորդը թողնուի եկեղեցուն, որ այլ արդեանց հետ միանալով՝ լրացնում է եկեղեցու այլ պէտքերը: Սորանով առաջն է առնւում նաև այն անբաւականութեանց, որ շարունակ տեղի ունի երեցփոխանների և քահանաների մէջ այն առիթով, որ երեցփոխանները դպիրներին ու սարկաւազներին, իբրև իրանցից ռոճիկ ստացողների, իրանց են ուզում հպատակեցնել, իսկ քահանաները իրանց, որ, ըստ կոչման, ամենից արդարն է:

4, Քահանաների, սարկաւազների և դպիրների գանձանակադրամների շրջեցնելը վերացնելով՝ այդ ամենի փոխարէն իւրաքանչիւր եկեղեցու դրան պատից միմիայն մի մի տուփ է կախւում, որի բոլոր արդիւնքը մտնում է կենդրոնական գանձարան:

5, Կենդրոնական գանձարանին են յատկացնւում նաև քաղաքային երեք հայ գերեզմանոցների արդիւնքները:

Այս բոլոր արդիւնքներից կենդրոնական վարչութիւնը նշանակում է ռոճիկ բոլոր քահանաներին համահաւասար առանց խտրութեան, ինչպէս նաև սարկաւազներին ու դպիրներին:

Մենք համոզուած ենք, որ այս դրութեամբ իւրաքանչիւր քահանայ շատ աւելի ռոճիկ կը ստանայ, քան այն արդիւնքները, որ ստանում է նա այսօր և զոհ կը մնան թէ ժողովուրդը և թէ ինքը քահանան:

Մտցնելով ռոճիկը հոգևորական կազմակերպութեան

մէջ՝ մենք մի օգուտ էլ կունենանք, մենք կարող ենք վերջի վերջոյ կազմել հայ ժողովրդի իսկական ազգահամարը, որպիսի նպատակի երկար տարիներից հետէ ձգտում է հոգևոր իշխանութիւնը, բայց մինչև այսօր անհետևանք է մնում. նոր կազմակերպութեամբ այն քահանան, որ այսօր ձգտում է 500 տուն ծուխ ունենալ աւելի արդիւնք ստանալու դիտաւորութեամբ, երբ այլ ևս ուղղակի ծխից արդիւնքի ակնկալութիւն չի ունենալ՝ ինքը կաշխատէ քիչ ծուխ ունենալ, աւելորդ նեղութիւնից իրան զերծ պահելու համար. և այդ տեղից առաջ կգայ դարձեալ մի բարեբեր արդիւնք՝ ծխերի հաւասարութիւն, որի բացակայութիւնը մի յայտնի չարիք է այսօր հասարակութեան համար:

Վերադառնալով մեր յօդուածի գլխաւոր նպատակին՝ կը կրկնենք և կերերկնենք, որ վարձատրութեան այս եղանակը դէպի քահանայական սուրբ կոչումը կը գրաւէ այն ամեն՝ դիտութեան պաշարով օժտուած անհատներին, որոնք զգում են իրանց մէջ հոգևորականի կոչում, բայց որոնք խոյս են տալիս *միայն եւ միայն* կամաւոր աւքատութեան չենթարկուելու պատճառով:

Եւ երբ մենք կունենանք լաւ քահանաներ, այն ժամանակ կարելի է ասել, որ հասած է մեր ազգի բարոյական փրկութեան ժամը:

Գիտա քահ. Աղանեանց:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ա. Մ. Գարագաշեան «**ԳՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ**» ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական եւ քանասիրական տեղեկութեանց.

Մասն Ա.—Նախնական ժամանակ.

Մասն Բ.—Պատմական ժամանակ—Արշակունիք...

Թիֆլիս. 1895.

Գիտութեան նպատակը չէ յալուրդ տալ հետաքրքրութեան կամ՝ շատ կամ սակաւ հանձարեղ ենթադրութեանց շնորհիւ ազատ ասպարէզ, այլ նորա նպատակն է ընդարձակել ճշմարտութեան իշխանութիւնը եւ մոլորութեանը՝ անծով սահմանի մէջ շրջափակել:

(Curtius).

Պ ա ռ ու ն ա կ ու թ իւ ն

Առաջին տպագրութիւն եւ նախկին տպաւորութիւն:

Ա. Ստուգաբանութիւնն ընդհանրապէս.—հայ լեզու եւ հայ բանասէրք. բառերու նշանակութիւն ու գերը լեզուի մէջ. ստուգաբանութիւն իբրեւ գիտութիւն եւ իւր պահանջը: Գարագաշի տեսութիւնը ստուգաբանութեան նկատմամբ:

Բ. Ստուգաբանութիւնը Գարագաշի քննական պատմութեան մէջ.

1. Արշակունի, Պարթև, Պահլաւ, Գարագաշի տուած մեկնութիւնը—հերքումն՝ ա) պատմութեամբ՝ ըստ Գուտչմի-

դի, բ) լեզուաքննութեամբ (քերականօրէն և ստուգաբանօրէն). եզրակացութիւն:

—Միւս բառերու մեկնութիւնը վերոյիշեալ ծրագրով—

2. Վեհ, Վահագն, Բագ, Բագարատ...

3. Աժգահակ, Զոհակ, Հրուդին...

4. Խոռ, Մանաւազ, Բազ...

5. Կերտ, չէն, աւան, ապատ.

6. Սեպուհ, սպայ, սպահ...

Գ. Հայք և Աւեստայի ժողովուրդ.—Զանդ՝ ըստ Գարագաշի, Զենդ և Աւեստա բառերու բուն նշանակութիւնը: Արարատի նախկին բնակիչներ ըստ Գարագաշի: Աւեստայի ժողովրդի բուն հայրենիքը: Արմենիոյ տեղը Գարեհի հարկատու նահանգներու թուի մէջ ըստ բեռագրերի:

Դ. Ընդհանուր լեզուաբանական խնդիրներ.—Լեզուի ծագումն ըստ Գարագաշի. հերքումն՝ ըստ Մաքս Միլլէրի և այլոց: Ցեղերու բաժանումն ըստ լեզուի. հերքումն ըստ նոյն գիտնականի:

Վերջին խօսք:

ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԿԻՆ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ.

Ճիշտ 15 տարի առաջ Կ. Պոլսոյ հայ մամուլն և Կաւկասի հայ թերթերու թղթակիցներն հայ բանասէրներուն կը հաղորդէին օրուայ գրական մեծագոյն նորութիւնը: Հայոց քննական պատմութիւն մի լոյս կը տեսնէր արդէն ծանօթ մի հմուտ գրչէ, ուստի մեծ էր հետաքրքրութիւնը և իւրաքանչիւր ոք կ'աշխատէր կարգալ ու այնուհետև վէճի ու քննութեան նիւթ կը դառնար ընկերական շրջաններու մէջ. և, կարծէք, կընդհանրաճար այս համոզումը, թէ Գարագաշեան էֆէնտի իւր պատմութեան Ա. մասով՝ ջրելով Խորենացու և մեր այլ մատենագիրներու աւանդած հայոց պատմութիւնը՝ կուտայ հայ բանասէրներուն լեզուաբանութեան և բանասիրութեան վերայ հիմնուած և արտաքին աղբիւրներէ հանուած մի նոր պատմութիւն: Սոյն տպաւորութեան տակ՝ նոյն ժամանակ զայն կար-

դասց և տողերուս գրողն, որ աշակերտական նստարանի վերայ զամուսնած՝ վիպասանութեան ընթերցման յատուկ հետաքրքրութեամբ կ'անցնէր ծայրէ ի ծայր: Ուրքան մեծ էր հրապույրն և ինչ մեծ յափշտակութիւն, երբ Չաքըմեանի հայոց պատմութենէն, յետոյ՝ կըյաջողէր կարգալ Գարագաշի «Քննական պատմութիւնը»: հոգ չէ, թէ շատ բան կըմնար մութն ու անհասկանալի, զի բաւական էր, որ մէն մի էջ նորութիւն մի պարունակել կը թուէր...:

Կ'անցնէր 15 տարի... Քննական պատմութեան շարունակութիւն կը դատապարտուէր մնալ լուսազուրկ. մինչ Ա. մասն ևս, կարծէք կըմոռացուէր բանասէրներէ... Վերջապէս «Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերութիւն», որ ծայրայեղ նորութեանց հետ զուգել գիտէ և աչքէ հեռուն ու մտքէ մոռացուածն՝ կըձեռնարկէ հրատարակել այս կիսակենդան գործն ամբողջովին:

Այս անգամ կրկին կարդացի արդէն լոյս տեսած Ա. և Բ. մասերն, սակայն այլ հայեցակէտով ու պատրաստութեամբ: Համեմատական լեզուաբանութեան լապտերն առած՝ անցնել փորձեցի այն շաւիղ ու բաւիղներէ, ընդ որ կ'առաջնորդէ Գարագաշ և իւր ընթերցողները. և հետևեալ տողերն պիտի ներկայեն ընթերցողին, թէ ո՛ր, ինչ կայ. և թէ Գարագաշ ինչպէս է գայն ճանաչեր, որ նոյնպէս յանուն «համեմատեալ բանասիրութեան» կըստուգաբանէ ու կը վճռէ:

Սակայն պիտի կանխեմ ասել, թէ ընդհանուր բանադատական մի գրել՝ չէ՛ նպատակս, որու համար պէտք եղած ժամանակը չունիմ. այլ աստէն պիտի քննեմ միայն և միմիայն այն լեզուաբանական կէտերն, որոնց վերայ հիմներ է Գարագաշ իւր «Քննական Պատմութիւն» և մասամբ ևս այն բանասիրական տեսութիւնը, որոնք մոծ աղերս ունին առաջնի հետ: Գարագաշ իւր «Քննական Պատմութիւնը» գրած լինելով՝ ըստ նորագոյն... լեզուաբանական եւ բանասիրական տեղեկութեանց՝ իրաւունք ունինք այս նորագոյն տեղեկութիւնք առանձին քննութեան ենթարկել:

Ա. ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻՐ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ.

«Սուտին ճակատագիրն այս է, որ կանուխ կամ անագան, թէպէտ ոչ ամենեցուն՝ կիրթ և կորովի մտաց անշուշտ կըյայտնուի, և ընդհանուր խայտառակութիւն այնուհետև հարկ իմն է»: (Գարագաշ. Քնն. Պատմ. յառաջաբան էջ Ը.)

Միշտ գովելի եռանդ ու ձգտումն կը նկատուի հայ բանասերներու չըջանի մէջ՝ հին և արդի հայերէնի ուսումնասիրութեան նկատմամբ. ոմանք՝ թէպէտ դժբախտաբար թուով սակաւ՝ կ'ընտրեն մեր գաւառական բարբառներէն ընտիր բառեր ու դարձուածներ և նուրբ ճաշակով մի յղկելէ յետոյ՝ արդի գրական լեզուի սեպհականութիւն կը գարձեն. այլք հետամուտ մեր նախնեաց լեզուի ուսումնասիրութեան, հետզհետէ յերևան կըբերեն աստ ու անդ մոռացուած բառեր և նոր շունչ տալով՝ կը նուիրեն արդի հայերէնի գանձարանին. այսպէս մի կողմէն տակաւ կը ճոխանայ ու կը կատարելագործուի մեր արդի գրական լեզուն, միւս կողմէն շատ մթին կէտեր կը լուսաբանուին մեր դասընտիր երկերու մէջ: Սակայն ոմանք՝ և այն սուաւել հմուտներ՝ իրենց հետազոտութեան մէջ կըփորձեն առաւել հեռու գնալ. լեզուն իւր գործնական նպատակէն զատ՝ այլ նպատակի համար ևս կըձգտեն կերակրել: Նւ արդեամբ՝ ինչ չի կարելի հետազօտել և ուսումնասիրել ազգի մի կեանքին վերաբերեալ՝ նորա լեզուի բանիբուն ուսումնասիրութեամբ—նորա հնութիւնը, մասամբ ցեղակցութիւն, սահմանակից ազգերու հետ ունեցած փոխադարձ յարաբերութեան և կրած ազդեցութեան չափն ու տեսակը, ազգի քաղաքակրթութեան տարրերու երբ և ուստի գալն, կրօնական հայեացքներու զարգացումն և վերջապէս ազգի պատմութեան շատ հնադոյն կէտերու լուսաբանումն և այլն և այլն: Այս նկատմամբ ազգի մի լեզուն նորա դարաւոր գանձարանն է, մտաւոր արտադրութիւններու թանգարան է. ուր հազարաւոր տաքիններու ընթացքին այլազան ճոխ նիւթեր են մթերուած. անտի մէն մի բանահիւս կ'ընտրէ իւր նպատակի համար նիւթեր և իւր պատաստութեան չափով կըմշակէ զայն: Այս տեսակ հետազօտու-

Թեանց համար առաջնակարգ նշանակութիւն ունին լեզուի բառերն, որոնք՝ թէպէտ մասնաւոր իմաստով առած՝ մի մեծ ամբողջութեան մասերն են, սակայն այլ հայեցակէտով և անկախ նիւթեր են: Նոցանէ իւրաքանչիւրն առանձին դեր մի կը կատարէ և իւր ինքնուրոյն կոչումն ունի. նոցանէ իւրաքանչիւրն ենթակայ է նաև լեզուի կենաց փոփոխումներուն. բառն ընդունակ է այլասեռել, կարող է նոր կազմուիլ, ինչպէս և մեռնել իւր ստանձնած կոչման կամ կրած նշարագրի համեմատութիւն: Այս ռահանորդ սկզբունքներն և մեծ ու նշանակալից ճշմարտութիւններն, որոնցով զինած գիտունը ձեռնամուխ կը լինի նորանոր գիտելու և գիտութիւն միշտ առաջ մղելու և որոնցմէ կառուցուած է լեզուաբանութեան ողջ շէնքը՝ հաստատուած են առհասարակ բառերու ճիշդագրութեան ուսումնասիրութեան վերայ: Բառերը լեզուաբանութեան վկաններն են, զորս կը հարցաքննէ ստուգաբանութիւնն՝ ստանալու նոցացուցումներն թէ իրենց անձի, թէ՛ այն լեզուի, որուն կը պատկանին և թէ ընդհանրապէս լեզուի վերայ ¹⁾: Ի հարկէ այս նպատակով էր, որ 1894-ին Ա. Պօլիս լոյս տեսաւ Տէր Յ. Հիւնքեսրայէյէնտեանի «Ստուգաբանական բառարան հայ լեզուի». իսկ այս տարի՝ Գարագաշի «Քննական պատմութիւն հայոց» երկը՝ ըստ նորագոյն լեզուաբանական և բանասիրական տեղեկութեանց, որով Գարագաշ մեր բանասէրներու մէջ առաջինանգամ կը փորձէ այնքան ընդարձակ կերպով օգտուիլ լեզուէն պատմութեան համար՝ լուսաբանել աշխատելով պատմական շատ մթին կէտեր և լուծել պատմութեան կարևոր խնդիրներ (ինչպէս օրինակ Արշակունեաց պատմութիւն... և այս ստուգաբանութեան միջոցով:

Անտարակոյս ո՛չ որ կարող է ուրանալ ստուգաբանութեան կարևորութիւնը՝ այս և նմոն խնդիրներու համար. սակայն և ամեն ոք պիտի փափագի վերահասու լինել, թէ Գարագաշ ինչ չափով և ինչպէս է օգտուել այս կարևոր գիտութեանէն իւր գործի համար. ուստի անհրաժեշտ է քննութեան ենթարկել լեզուաբանական այն սկզբունքներն, որոնցով առաջնորդ-

¹⁾ W. Whitney, Die Sprachwissenschaft. 1874. Գլ. Բ.

դուած է իւր ստուգաբանութեան ընթացքին: Հիմնական սկզբունքներու այս քննութիւն շատ աւելի կարեւոր է, քան որչափ կընկատուի առաջին ականարկով, զի աստի է կախուած ստուգաբանութեան իբր ստոյգ գիտութեան գնահատումն և հետեւաբար այն պատմական եզրակացութեան արժէքն ու ճշմարտութիւնը: Եթէ սխալ են իւր լեզուաբանական սկզբունքներն, վրիպած է անշուշտ իւր նպատակէն և ստուգաբանութիւն. եթէ ուղիղ չէ իւր ստուգաբանութիւնն, ուրեմն ոչ երբէք ճշմարիտ անտի դուրս բերած պատմական հետեւութիւնը: Յաջորդ տողերու նպատակն է պարզել այս կէտը:

Թէ ինչ էր ստուգաբանութիւն կամ առաւել ճիշտն ասած՝ ինչպէս կըհասկացուէր մի դար և աւելի առաջ և ինչպէս ներկայս՝ որոշակի կը պարզուի հետեւեալ տողերու մէջ, զոր քաղուածօրէն մէջ կը բերենք ըստ Մաքս Միլլերի ¹⁾.—Ստուգաբանութիւնն ևս գիտութիւն մ'է, և այն մեր դարին յատուկ գիտութիւն: Մենք կարող ենք մի գաղափար կազմել հին ժամանակի ստուգաբանական դատանչի (kriterium) վերաբերմամբ, երբ կարդանք Գիշարդի յաջորդ խօսքերը.—Իսկ ինչ կըվերաբերի բառերու ածանցման՝ տառեր աւելացնելով, յապաւելով, փոխելով և տեղափոխելով՝ հաւաստի է, թէ այս կարելի է և պէտք է այսպէս վարուել, եթէ կուզենք ճիշտ ստուգաբանութիւն գտնել: Այլ և բնաւ դժուար չէ հաւատալ, եթէ մտածենք, թէ հրէայք կըզրենն աջէն ձախ, իսկ Յոյներ և այլ ազգեր, որոնց լեզուն երբայերէնէ կը ծագի (այսպէս գերմ. թարգմ. մէջ), կըզրենն ձախէն աջ.—Quant à la dérivation des mots par addition, subtraction, transposition et inversion des lettres, il est certain que cela ce peut et doit ainsi faire, si on veut trouver les etymologies. Ce que n'est point difficile à croire, si nous considérons que les Hebreux écrivent de la droite à la senestre, et les Grecs et autres de la senestre à la droite.—(Guichard, Harmonie Etymologique, 1606, Paris): Ուրեմն՝ այսպէս կ'եզրակացնէ Գիշարդ, ամենեկին վնաս չունի, երբ ըստ քմաց յեղաշրջուին և փոփոխուին գրերը: Յորչափ ստուգաբանութիւն կըգործէր այսպիսի սկզբունքներով,

¹⁾ Max Müller, Die Wissenschaft der Sprache. 1892. II. cap. VI.

բնաւ իրաւունք չունէր գիտութիւն կոչուելու յաւակնութիւն ունենալ: Նա լոկ խաղալիկ մ'էր, որով կարելի էր արտայայտել շատ կամ սակաւ հմտութիւն կամ պատմութիւն. սակայն իւր ազնիւ կոչման՝ այն է՝ «գիտութիւն ճշմարտութեան» անարժան էր:

ՃԻՉՏ ՍՏՈՒԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԲՆԱԻ ԳՈՐԾ 2ՈՒՆԻՒ ՀՆԶՄԱՆ ՀԵՏ:—Միայն մեր դարու մէջ ստուգաբանութիւն գրաւեց ի շարս գիտութեանց իւր տեղը: Ստուգաբանութիւն արդեամբ գիտութիւն մ'է, որու համար նմանութիւն կամ նոյնութիւն՝ հնչման լինի թէ նշանակութեան՝ բոլորովին երկրորդական է: Գիտենք նոյն ծագումն ունեցող բառեր, որոնք և ոչ մի տառ անգամ նման ունին, իսկ նշանակութեամբ ևս նոյնքան տարբեր են՝ որչափ սպիտակն ու սևը: Լոկ ենթադրութիւնք, որքան եւ հստակամտութեան արժանի լինին, բացէ ի բաց պիտի մերժուին գիտական ստուգաբանութեան սահմանն: Ստուգաբանութիւն այլ ևս չի ձգտեր այժմ միայն ուսուցանել, թէ մի բառ կը ծագի մի ուրիշէն. այլ կը փափագի քայլ առ քայլ հաստատել, թէ մի բառ ըստ ուղիղ կանոնի եւ անհրաժեշտարար պէտք է փոխուի մի ուրիշի: Ինչպէս երկրաչափութեան մէջ սակաւ արժէք ունի գիտնալը, թէ մի ուղղանկիւն եռանկեան երկու էջերու քառակուսու գումարն հաւասար է ներքնաձգի քառակուսուն, այսպէս և դոյզն արժէք ունի ստուգաբանութեան մէջ գիտնալը, թէ հայերէն կին նոյն է սանսկրիտ գնա (gna) կամ ռուսերէն ժենա (zena) բառերու հետ: Երկրաչափութիւն կ'ուզէ ուսուցանել այն եղանակն, որով կարելի է հաստատել այն՝ ինչ որ առաջին հայեացքով անհաւատալի կը թուի. նոյնը կը ցանկայ և ստուգաբանութիւնը: Բառի մ'ածացումն (ծագումն), եթէ մինչև իսկ ուղիղ լինի, ոչ մի իրական արժէք ունի, երբ չի կարելի հաստատել—մի գէպը՝ որ շատ յաճախ կը պատահի՝ մանաւանդ հին լեզուներու մէջ, երբ ստիպուած ենք շատ անգամ մտացածին ստուգաբանութիւն մերժելով միայն գոհանալ, թէպէտ առանց լաւագոյն մի տեղը դնել կարողանալու: Անտարակոյս գեռ շատ ֆանք պէտք է դրժ դնել, մինչև կարողանանք ազատուիլ այս ըմբռնումէն, որ է՝ Ստուգաբանութիւն պէտք է հիմնած լինի հնչման և նշանակութեան հաւասարութեան վերայ. և այս նախապաշարման ազդեցութիւնն իրական բառնալու համար՝ պէտք է քննել այս նիւթն իւր բոլոր մանրամասնութեամբ: (Հեղինակն

ամբողջ գլուխ մի նուիրած է այս նիւթի ուսումնասիրութեան):

Եթէ բառերն իրենց սկզբնական հնչումն և իրենց նախական նշանակութիւնը կարողանային պահել, այն ժամանակ լեզուն ընդհանրապէս՝ պատմութիւն բնաւ չէր ունենար: Լեզուներու խառնակումն ո՛չ երբէք տեղի պիտի ունենար և մեր լեզուն այսօր մեր առաջին նախահարց լեզուն պիտի լինէր: Սակայն լեզուի էութեան մէջն է անելու և փոփոխուելու ընդունակութիւնը, և եթէ ձեռնհաս չենք գտնել այս փոփոխման կանոններն և այս անման օրէնքներն, այն ժամանակ մեզ բռնաւ չպիտի յաջողի մարդկային բարբառի, որ անվերջ այլազանութեամբ բաժանուած է գիւղերու, քաղաքներու, երկրներու և աշխարհների մասերու վերայ. յետախաղաց նորա պէսպէս հանգամանքներուն հետեիլ մինչև նորա աղբիւրն ու գտնել սկզբնական նշանակութիւնը:

Արդ՝ եթէ ուղիղ է վերոյիշեալ առաջադրութիւնը, թէ ճշգրիտ ստուգաբանութիւն հնչման հետ զործ չունի, ուրեմն ստուգաբանութեան (ածանցման) ճիշտ լինիլն հաստատուուհամար ի՞նչ միջոց ունինք և ի՞նչ եղանակի պիտի հետեւի: Մեր պատասխանն է. պէտք է գտնենք օրէնքներ, որոնք կը կանոնադրեն զմասփոխութիւն: Յորչափ հակառակը չէ հաստատուած՝ մենք կը հաւատանք, թէ լեզուի զարգացման մէջ՝ ինչպէս և բնութեան մէջ և է արտագրութեան մէջ՝ կը տիրէ օրէնք և կարգ, և թէ մարդկային լեզուի պատմութեան մէջ գիտուած փոփոխութիւններ չեն կարող պատահման արդիւնք լինել, այլ թէ նոքա ընդհանուր և որոշեալ օրէնքի հետ են կապուած:

Հնչման Օրէնքներն Եւ Համեմատական Լեզուաբանութիւն: Այժմ արդէն ամէն մարդ կը խոստովանի, թէ հնչաբանութիւն (Lautlehre) էական է համեմատական լեզուաբանութեան մի առողջ ուսման համար:

Յայս վայր Մաքս Միւլլեր:

Անվիճելի խնդիր է այլ ևս, թէ ստուգաբանութիւն պիտի կատարուի հնչաբանական որոշեալ օրէնքներու հիման վերայ. իւրաքանչիւր բառի մէջ մի հնչումը քննութեան պիտի ենթարկուի. պիտի հաստատուի սոյն օրէնքներով կամ պիտի հերքուի: Քմահանձոյքն ու սրամտութիւնը կը դադարեն այս շրջանի մէջ, և կ'իշխէ գիտութիւն իւր բոլոր խստութեամբ:

Չայս այսպէս հաստատուելէն յետոյ՝ տեսնոյնք, թէ Գարա-

դա՛ռ ի՞նչպէս կ'ըմբռնէ ստուգաբանութիւն և ի՞նչ սկզբունք ու եղանակի կը հետեւի: Ամեն տարակոյս փարատելու և նորանոր առարկութեանց տեղի չտալու համար՝ մէջ կը բերենք նոյն իսկ Գարագաշի խօսքերն այս մասին: Վերոյիշեալ Հ. Հիւնքեարպ. ստուգ. բառգիրքն Գարագաշի քննական վկայագրովն է արժանացած «Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակ»-ին. սոյն վկայագրի և նմա յաջորդող յառաջաբանի մէջ՝ հետեւեալն կը գրէ Գարագաշ. «Ստուգաբանութեան, Յունարէն բանիւ էղիմոլոյս, նպատակն է ցուցնել բառերու ծագումը:... Արդարեւ այս բառք շատ անգամ հնչման կամ գրերու տարբերութեամբ, երբեմն ևս յաւերժամբ կամ նուազմամբ և տեղափոխութեամբ կը հեռանան բունին հետ նմանութենէ, ուստի և կրնան թուիլ բունի և բոլորովին անյարիւր, սակայն գիտել պարտ է զի, ըստ մտաց հեղինակին, և է արդարեւ զարմանալի եւ ճիշտ, հայերէնի հարստութեան և զանազանութեան գլխաւոր աղբիւրն է գրերու զանազանութիւնն, այնպէս որ միևնոյն բունը կամ արմատը կը բազմանայ գրի յաւելլուածով կամ փոփոխմամբ, արմատին նշանակութեան աւելի կամ նուազ մօտ, և կամ հակառակ իսկ նշանակութիւն ունեցող գաղափար յայտնելու: Այս կէտը որ հայերէնի ծննդականութեան կամ բեղմնաւորութեան գլխաւոր պատճառն է, գիտ է մեր հեղինակին»:... (Յառաջաբ. էջ. Է.): «Սա փորձով կը վկայեմ թէ շատ լոյս առած եմ Հիւնքեարպէյի տեանի բառարանէն: Այն բառարանէն գիտեմ, թէ մեր հայերէն պաճար, է չորքոտանի, Պրս. բայ, ոտն և չար, չորս բառերէն, և թէ՛ նոյն բառն է ուրիշ ձևով մեր պախրէն, այսինքն արջառ. կամ ոչ խար *)...» (Անդ էջ Ե.):

*) Ծանօթ. Կարդալով այս տողերը մարդ կատարելապէս չի զարմանայ, թէ հեղինակի նման մի հայագէտ ի՞նչպէս կարող էր նախ՝ ոչ միայն ընդունել, այլ իբրեւ մեծ լուսաւորումն հրաշակել, թէ հայ պաճար է պրսկ. բա-չար. ոչ ապաքէն հայ բարդութեան ոգուն միանգամայն հակառակ է այս, քանի որ թուականը բարդութեանց մէջ միշտ նախադաս է (օրինակ բերելու պէտք կ'այ). ուրեմն պիտի լինէր չար-բա—չորք-ոտանի. և ոչ թէ բա-չար—ոտ-չորք-անի. Թուականի նախադաս լինելը բարդութեանց մէջ ընդհանուր է նաև նոր պարսկ. պահլ. զենդ. անկրտի... մէջ du-kar երկու գանակ—մկրատ, չար-մրէխ, չար-փա...
Եւ երկրորդ նոյնացնել պախրէ բառի հետ. վերջինս ամենայն հաւանականութեամբ է սեմական փոխառեալ բառ bak-

Այս տողերը կարգալէն յետոյ՝ հազիւ թէ պէտք լինի յաւելուլ, թէ Գարագաշ հաւատարիմ հետևող մ'է Գիշարդի, զոր վերագոյն յիշեցինք և որու „Harmonie Etymologique հրատարակուած է 1606-ին: Արդ յայտնի է, թէ ինչպիսի ստուգաբանութեան հետ գործ ունինք „Քննական պատմութեան“ մէջ. մանաւանդ զի հեղինակն, ինչպէս ինքն կը վկայէ, այնքան «չատլոյս է առած Հիւնքեարպէյէնտեանի բառարանէն»: Մի գիրք, որու մէջ միայն չարաչար ծաղրուած է ստուգաբանութիւն և խայտառակուած ամբողջ լեզուաբանութիւն:

Բ. ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ «ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ՄԷՋ.

Դիմելով այժմ „Քննական պատմութեան“ մէջ աստ ուսանդ կատարուած ստուգաբանութեան՝ մենք պիտի ընտրենք ու մանրամասն քննութեան ենթարկենք յառանձնապէս այն բառերը կամ բառերու խումբն, այլ և այն ընդհանուր լեզուաբանական ու բանասիրական կէտերն, որոնց հետ կապած է Գարագաշ. հ. պատմութեան ո՞ր և է դէպք կամ վիճակի խնդիր:

1. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ, ՊԱՐԹԵՒ, ՊԱՀԼԱԻ.

Նախ ի մի ժողովներ այն բոլոր հատուածներն, որոնք կպարունակեն Գարագաշ. եզրակացութիւններն այս բառերու նըկատմամբ. „Արշակունի բառին նշանակութիւնը գտնելու համար պէտք չունինք Խորենացւոյն և այլոց վկայութեան: Արիական լեզուաց ուսումը կամ լաւ ևս ասել՝ համեմատեալ բանասիրութիւնը (philologie comparée), որ մեր դարուն յատուկ է՝ բաւական է ճշտիւ տալ մեզ արշակունի բառին նշանակութիւնը: Արշակունի կը նշանակէ „արքունի, թագաւորական“, հայերէն Արշակ անունէն, որ զանգիկ կամ (?) հին պարսկերէն

ra, bakre (—բաքրա, բաքրէ) նշանակութեամբ բոլորովին նոյն. միտիկ դժուարութիւնն յառաջ բերողն է սեմական Խ—բ տառը, զոր նախնիք միշտ բով են տառադարձեր և ոչ պ, ինչպէս ունի պախրէ. այս կէտն առաւել կշիռ կը ստանար, երբ նկատենք նաև, թէ Յ. Մանդակունին արդէն կը կիրարկէ պախրէ. ուրիմն պով: Յամենայն դէպս դժուար կարելի է պախրէն բաժանել բաքրէ բառէն: (Այս բոլոր Հիւրչմանի):

լեզուին Քշերշէ (Քսերքսէս) բառին կրճատեալը կամ աղաւաղեալն է, և կը նշանակէ արքայ, ինչպէս նաև Քշերշէն սանաքրիդ լեզուին Քշարան է: Դիտողութեան արժանի է, որ Արշակ անունը թագաւորաց միայն կը արուէր, ...: Հայք որոց պաշտօնական լեզուն, գէթ առ Պարսկօք, պարսկերէն էր՝ արիական բառով արշակունի կոչեցին հին Արարատեան թագաւորական ցեղը: (Հ. Ա. 88):

“Ընդհանրապէս կը կարծուի, թէ Արշակունի կը նշանակէ արշակեան, այսինքն սերունդ Արշակայ առաջին թագաւորին Պարթևաց: Բայց զթագաւորս Պարթևաց կամ զցեղ նոցա արշակունի կոչուած ոչ ուրեք գտանեմք, մանաւանդ զի բոլոր թագաւորք Պարթևաց Արշակայ սերունդէն չէին. քանզի թագաւորք Պարթևաց ոչ թէ միշտ որդի ի հօրէ կ'առնուին թագաւորութիւնը, այլ ընտրանաւ: Արշակ կոչումը, որ կը նշանակէ թագաւոր՝ բոլոր Պարթև թագաւորաց բուն անուններուն հետ կից կը գտնուի իբրև պատուանուն, ինչպէս Փարսուն տիտղոսը՝ Եգիպտացւոց: (Հ. Ա. 81):

„Ամէն ազգ կամ ցեղ երևելի անձէ մը յառաջ եկած ցուցնել, ... հին սովորութիւն էր, ...: Ընդէր Արշակունին չսերէր Արշակէ մը... Ապաքէն պիտի հաւատայինք, ինչպէս հաւատացին մեր նախնիք, թէ Արշակունիք յԱրշակայ էին՝ եթէ ժամանակակից պատմութիւնը չհերքէր այն տիեզերական աշխարհակալութիւնը, զոր Խորենացին կ'ընծայէ Արշակայ, ուստի և այն մեծ պարգևը՝ որ տուած կը պատմուի հայոց. և եթէ դարձեալ պատմութիւնը և բանասիրութիւնը չգային մեկնել Արշակունի անունը, որ կ'իլլէ արդարև արշակ, այսինքն արքայ Թագաւոր բառէն, բայց ոչ Արշակայ անունէն: (Հ. Ա. 231):

“...ոչ ուրեք ի հին պատմագիրս մեր, ոչ յառաջ քան զԽորենացին և ոչ առ Խորենացւոյն, Պարթևք կոչուած են երբէք Արշակունի. Պահլաւ (Քուշանաց) ցեղը միայն կոչուած է Արշակունի: Եթէ հայ Արշակունիք, իբրև սերունդ Արշակայ մեծի Վաղարշակաւ(,) կոչուեցան Արշակունի՝ Պահլաւք, այսինքն Բահլի թագաւորական ցեղն ընդէր կը կոչուի Արշակունի. միթէ անց ցեղն ևս կը սերէր ի մեծէն Արշակայ: (Ա. 235):

„Պահլաւ ճիւղն քան զՊարթևականն յարգի էր առ Պարսիկս, քանզի Պահլաւք աւելի մաքուր պահած էին հին արիական կրօնքը և սովորութիւնները քան զՊարթևա, որ իբրև կա-

րի յունասէրք՝ ատելի էին Արեաց՝: (Հ. Ա. 225):

„Խորենացին միևնոյն ցեղ կամ ճիւղ կը համարի Պարթևն ու Պահլաւը...“: (Ա. 224):

«Հիմնադիր Պարթևական պետութեան էր Արշակ Ա, առանձին անուամբ՝ Դարա (Դարեհ կամ Զարեհ), ի ցեղէն Դաւրեհի Կողոմանոսի վերջին թագաւորին Պարսից Աքեմենեանց, ինչպէս կը վկայեն գրեթէ միաբան արեւելեան պատմիչք... և այս պատճառաւ կը կոչեն զցեղն Աշկանեան, այն է թագաւորական...: (Հ. Բ. 88):

«Հրահատ այնչափ զօրացաւ ընդդէմ Սելևկեանց... մինչև մերձ էր մտանել յԱսորիս, մինչ յարձակումն Սկիւթաց (Պահլաւ տոմին, որ վաղուց կը տիրէր ի Բակտրա) ստիպեց զՀրահատ դառնալ յետս: (Հ. Բ. 89):

«Բարեպաշտագոյն Պահլաւ ցեղն, որ Արտաւանաւ Գ. առած էր Պարթևական թագաւորութիւնը՝ չեղաւ բաւական զոհացնել արիական ցեղերուն մոլեռանդութիւնը“: (Հ. Բ. 96):

Այս հատուածներու մէջ արծարծուած հարցերն առաւել պարզ տեսնելու համար, վերածենք հետեւեալ կարճ բանաձևերու:

ա) Արշակունի կընչանակէ արքունի, թագաւորական, հայերէն Արշակ անունէն, որ Քչէրքչէ բառին աղաւաղումն է.

բ) Հայք արիական բառով արշակունի կոչեցին հին Արատեան ցեղը.

գ. Զթագաւորս Պարթևաց կամ զցեղս նոցա արշակունի կոչուած ոչ ուրեք գտանեմք.

դ. Պահլաւ (Բուշանաց, Սկիւթաց) ցեղն միայն կոչուած է Արշակունի.

ե) Հիմնադիր պարթևական պատմութեան էր Դարա՛ի ցեղէն Դարեհի (Կողոմանոս) Աքեմենեանց.

զ) Պահլաւ ցեղն Արտաւանաւ Գ. (14—44 Յ. Ք.) առաւ պարթևական թագաւորութիւնը.

է) Արտաշէս Բ.՝ ըստ Խորենացու, Տրդատ՝ ըստ Տակիտոսի, էր Պահլաւ ցեղէն: (Հ. Բ. 2):

Ազգային պատմութենէն յայտնի է Արշակունի հարստութեան մեծ նշանակութիւնը հայոց պատմական կեանքի մէջ. Գարազաչ զայս քաջ ըմբռնելով՝ մեծ տեղ է տուեր իւր պատմութեան մէջ, ինչպէս կ'երևի մէջ բերուած հատուածներէն. և կարելի է ասել, թէ իւր բոլոր քննութեան ծանրակէտն է այս, այն առանցքն է, որու շուրջ կը դառնան այնքան բազմաթիւ և բազմազան կէտեր: Գարազաչ. ժամանակակից պատմութիւն ու բանասիրութիւնը ի վկայութիւն կոչելով՝ կը փորձէ տապալել արշակունի դարաւոր շէնքը. նոյնպէս պիտի վարուինք և մեք, այսինքն ներկայ նշանաւոր արևելագէտներու քննական աշխատութեանց և լեզուաքննութեան միջոցով պիտի քննենք իւր տեսութիւնը: Մանաւանդ զի խնդրի մեծ նշանակութիւնն անհրաժեշտ կը դարձնէ զայս:

ա) նախ՝ պատմական հայեցակէտով.

Պարթևաց պատմութեան համար ընտրելագոյն քննական պատմութիւնը անվիճելի կերպով է Ալֆրէդ ֆոն Գուտշմիդի երկը *). որմէ պիտի առնունք մեր խնդրին վերաբերեալ կէտերն միայն, յուսալով՝ թէ ուրիշներ պիտի համեմատեն ամբողջ Պարթևաց պատմութիւնը Գարազաչի Արշակունեաց պատմութեան հետ:—

Արշակունիք. Այս թոյլ թագաւորի (Անտիոքոս Բ. Թէոս, 261—247 ն. ք. Ք.) օրով տէրութենէն կորզուեցաւ հիւսիս-արևելեան երան. մինչ Սելևկեանք զբաղուած էին ուրիշ տեղ, Բակարիոյ կառավարիչն Դիոդոտոս (Diodotus) զինքն հռչակեց թագաւոր. Սոգգիանան եւ Մարգիանան նոյն իսկ սկզբէն կազմեցին նոր թագաւորութեան մասն, այն ինչ մնացեալ արևելքն մի միակ՝ նախ հազիւ նկատելի՝ բացառութեամբ՝ դեռ երկար ժամանակ մնաց Սելևկեանց ձեռք: Հիլլենական գաղութներու համակրութիւնն վայելող՝ մի նոր զօրեղ տէրութեան վերակառգնումն բոլորովին մերձաւոր սահմանով, որ կարող էր խիստ սանձահարել և իւր սահմաններն քաջ պաշտպանել, չէր պատշաճեր վաչկատուն ցեղերու գլխաւորաց քրմքին, որոնք՝ տկար կեդրոնական իշխանութեան հեռանալովն՝ ըստ արդի թուրքմէներու այլ ևս անպատիժ չէին կողոպտել

*) A. V. Gutschmid, Geschichte Jrans und seiner Nachbarländer. 1888.

ու հրդեհել իրենց սահմանակից քաղաքակիրթ երկիրն: Ուստի երկոքին եղբարք՝ Արշակ և Տրդատ, որոնց ցեղը Դահք կոչուած Պառններու մի ստորաբաժանումն էր, թողին իրենց ցարդ Սքսուս (Tetschen—Տէչէն) գետի վերայ՝ Բակտրիոյ սահմանի մէջ գտնուող ճարակավայրերն, և հեռացան դէպի արևմուտք և բնակեցան Սելևկեանց երկրի մէջ՝ Պարթևաստանին դրացի Յանուն Անտիոքոսի երկրի շահապետ Փերեկլէսի (Pherekles) կողմէն կատարուած մի անիրաւութիւն, որ կ'ուզէր բռնանալ կրրասեր եղբօր վերայ, դրդեց զերկոսին ապստամբութեան, որոնք սպանին զՓերեկլէս և Պարթևաստան ազատեցին մակեդոնական տիրապետութենէն. որմէ յետոյ Արշակ իբր առաջին Պարթև թագաւոր գահակալեց 250 ն. ք. Ք.: Այսպէս կը պատմէ յետնագոյն պաշտօնական աւանդութիւն, որ արշակունեաց այս նախնագոյն աննշան սկզբնաւորութեան մասին միակ տեղեկատուն է. սակայն սրբագրել պէտք է զայս մի քանի հայեցակէտով: Եթէ աւանդութիւն զԱրշակ, որ ըստ առաջին տեղեկութեան մի ասպատակաց խմբապետ էր և մի անյայտ ծագումն ունէր, բակտրիացի մի կը համարի, որ կը սիրէր Արտաքսերքսէս Բ. որդի Փրիապլտէս'էն (նախ քան գահակալելն Արշակ կոչուած). և եթէ զնա իւր եղբօր և հինգ այլ մարդոց հետ՝ ինչպէս երբեմն եօթն պարսիկ ընդդէմ սուտ Սմերդէսի՝ միասին ուխտել կուտայ, այս տեղեկութիւններն հնարուած են մի այնպիսի ժամանակ, երբ Արշակունիք Աքեմենեանց ժառանգութիւն զբաւած՝ և իրենց պայտի մէջ աւագանիներու կտրգը յարդարած էին ըստ պարսիկ օրինակի. Արշակի յիշեալ բնկերներն են ազնուական տոհմերու առաջնակարգ պետերն, որոնց թուին անտարակոյս կը պատկանէին Կարմ, Սուրէն և Ասպահապետ: Սակայն բուն աւանդութիւն բնու չի ճանաչիր զԱրշակ, և գեւ 105 թ. ն. ք. Ք., նոյն իսկ Պարթևք ^{248/247} թ. աշունը կը համարէին իրենց հարստութեան սկսման տարին, ըստ որում Արշակ երկամեայ թագաւորութենէն յետոյ 248-ին սպանուած պիտի լինի, և իւր եղբայր Տրդատ, որ զինքն՝ ինչպէս եւ յաջորդ բոլոր թագաւորք՝ ի պատիւ եղբօրն Արշակ կոչեց, յաջորդած: Արշակը հնարուած անձնաւորութիւն չէ. եղբայրն Տրդատ իւր դրամներու շրջոնք (revers) երեսի վերայ զրոշմիւ տուեր է աստուածացեալն Արշակ օղեղն ի ձեռին կումբի վերա գահ բազմած. սակայն Պարթևաստանի թագաւորնա չի կա-

րող լինել: Զի նոյն դարագլուխ եղող թուին ^{248/247} որ կը նոյնանայ Տրդատի գահակալութեան թուականի հետ, ըստ հաւաստի տեղեկութեանց Պարթևաստան Սելևկեաններէն չէր կորցուած դեռ ևս: Այս ըստ երևութիւն հակասութեան լուծումը մեզ կուտայ Խսիդոր Քարաբցին. ոչ ի Պարթևաստան, այլ անտի դէպի հիւսիս—արեւմուտք տարածուող Աստաուէնէ (As-taue-ne) երկրի մէջ կը գտնուէր Ասաակ (Asak) քաղաքը, ուր Արշակ առաջին անգամ թագաւոր հռչակուեցաւ. նոյն տեղն իսկ պէտք է պահուէր մշտապառ հուր: Ուստի աստ՝ Աստաուէնէ որոնելու է Արշակունի հարստութեան նախնազոյն նիստը. և յաղթուած Փերեկլէսն պիտի լինի թէ Պարթևաստանի եպարքոսն և թէ Աստաուէնից չահապետն:

Սելևկոս Բ. (246—226 ն. թ. Ք.) և Անտիոքոս Հիրաքս (Hierax) կոչուած՝ պատերազմներու ժամանակ, երբ Անկիւրիոյ մօտ 242 կամ 241 թ. խորտակուեցաւ Սելևկոսի զօրութիւնն ըլլորովին, և ընդհանրապէս ինքն իսկ սպանուած համարուեցաւ, այս լրոյ վերայ Արշակ Տրդատն իբր պետ Պառներու, զոր ստոյգ տեղեկութիւն այս առթիւ կը ներկայէ իբրեւ քաջարի առաջնորդ մի ասպատակաց խմբի, կը յարձակի Պարթևաստանի վերայ, կը յաղթէ ու կը սպաննէ մակեդոնական եպարքոսն Անդրագորաս և կը գրաւէ երկիրն:

Այս Պառնեան Դահք Սեր-Դարիա գետի և Արալ լճի միակողմ բնակող Դահերու մի ճիւղն էին, որոնք Քսանդ (Xand) կամ Պառն (Parn) կը կոչուէին. աստի՝ ի հնումն ներքին խռովութեանց պատճառով գաղթեցին դէպի Վրկան (Hyrcan) և Կասպից ծովու սահմանակից անապատներն: Ոչ միայն աստ, այլ և մեծ մասամբ՝ Պարթևաստանը գրաւելէն յետոյ ևս՝ պահեցին նոքա Սելևկական վաչկատուն ցեղերու ինքնուրուշութիւնը: Պարթևաց լեզուն կը նկարագրուի իբր սելևկական և մեղական լեզուներու միջև գտնուող կամ երկուսի խառնուրդ մի բարբառ: Եւ որովհետեւ յայնկոյս Սեր-Դարիոյ՝ մինչև հարաւային Ռուսիոյ անապատները տարածուող ընդարձակ տափաստաններու վերայ ի հնումն կը բնակէին երանական ցեղերուն սերտ ազդակից վաչկատուն ցեղեր. և Դահք՝ ինչպէս իրենց և իրենց ցեղի անունը կը հաստատէ, ստուգիւ կը պատկանէին նոցա, ուստի աստ կարող է միայն երկու երանեան բարբառի փոխադարձ ազդեցութեան և խառնուրդի վերայ միայն խօսք լինել,

այն է, արևմտեան Պարսկերէնի՝ Պարթեաց հպատակներու և վերջինէս տարբերուող իրենց Պառնեան իշխողներու բարբառի մասին:...

Կարճ ժամանակ յետոյ Արշակ Տրդատ կը գրաւէ Վրկան: ...Իւր թագաւորութեան վերջին ժամանակ, որ ի սկզբան իւր դրամներու վերայ միայն Արշակ, յետոյ՝ արքայ Արշակ կը կոչէր զինք, կ'ընդունի մեծ արքայ տիտղոսը. անշուշտ Անտիոքոս մեծի դէպքերէն յետոյ: Նրեսունեօթնամեայ իշխանութենէն յետոյ կը մեռնի Տրդատ խորին ծերութեան մէջ ^{211/210} թ. իւր ժողովրդէն, համարեա, աստուածացրած: (Էջ 29—):

«171 Ն. ք. Ք. Հրահատին (Phraates) կը յաջորդէր իւր եղբայր Միհրդատ՝ վերին աստիճանի գործունեայ մի մարդ: Սա Նրան կը նուաճէր Պարթև իշխանութեան ներքոյ... (Էջ 44):

«139 Ն. ք. Ք. Մարաստանի մէջ տուած մի վճռական ճակատամարտով՝ Դեմետրիոս Բ. Նիկատորի դէմ՝ կը խորտակէր ամբողջովին վիրջնիս զօրութիւնը՝ ինքն իսկ գերի կ'ընկնէր Միհրդատի ձեռք, որով և Նրան կ'ազատուէր մակեդոնեան տիրապետութենէ: (Էջ 52):

«Միհրդատ մեռաւ 138 թ. կամ սակաւ ինչ յետոյ՝ փառապանծ յաղթանակներով ճոխացած խորին ծերութեան մէջ՝ նոյնպէս յարգուած ինչպէս հիմնադիրն Պարթև պետութեան, սակայն արդեամբ անհամեմատ առաւել նշանաւոր քան զնա. զի սա ստուգիւ այն փոքրիկ իշխանութիւնն այս մեծ զօրութեան հասուց: Նորա պետութեան սահմանը կը տարածուէր հնդկական Կաւկասէն մինչեւ Նիքիտ: (Էջ. 54):

Ոնոնի օրով տեղի ունեցած խռովութեան առթիւ կըգրէ.

«Արշակունի արակոն ճիւղն անճետած կամ վտարուած էր. ուստի դժգոհներ կոչեցին զԱրտաւան՝ մօր կողմէն Արշակունի, որ Դահաց մէջ մեծացած և յետոյ իբր արքայ Մարաց (այսինքն Ատրպատական—Atropatine) կարգուած էր. հաւանականութեամբ 10 թ. յ. Ք. կամ յաջորդ տարուայ մէջ. զի նոյն ժամանակէն երկրքին թագաւորներու դրամները մնացած են: (Էջ 118):

«Արտաւանայ յաջորդներէն Վաղարշակ Ա. թագաւորելով՝ իւր եղբայր Պակորուս (Pacorus) կընշանակէ Ատրպատական Մարաստանի թագաւոր, իսկ զՏրդատ կըխորհի նշտնակել հայոց արքայ. նոքա պէտք է գրաւէին երկրորդ և երրորդ տեղը

արքայից արքայէն յետոյ: (Էջ 129):

«Պարթև իշխան Տրդատ 66 թ. Հռովմ Ներոնէն մեծ հանգիսով կը թագադրուի իւր արքայ Հայոց: (Էջ 58, 133):

Գուտշմիդի այս հատուածներէն դուրս կը բերենք հետեւեալ բանաձևերն ընդգէմ Գարագաշի վճիռներուն.

ա) Արշակունիք էին Պառնեան Դահերէն. նոքա Արշակունի կոչուեցան իրենց պետ՝ յետոյ առաջին թագաւոր Արշակի անուամբ. նա թագաւորեց 250 ն. թ. Ք. Աստուտէնէ երկրի Աստակ քաղաքի մէջ.

բ) Արշակունեաց Դարեհ Աքեմենեան արքայական ցեղէ համարելն՝ հիմնուած է յետնագոյն ժամանակի անհիմն աւանդութեան մի վերայ:

գ) Տրդատ 241 թ. կը տիրէ պարթևաստանին և այնուհետև կը կոչուին նաև Պարթև:

դ) Տրդատ իսկզբան իւր դրամներու վերայ կը գրէ միայն Արշակ, յետոյ՝ արքայ Արշակ, իսկ վերջը՝ մեծ արքայ Արշակ.

ե. Պարթևք մերձաւոր ազգակից էին Սրանի ցեղերուն և ոչ Սկիւթ և Գուշան ցեղերուն:

զ) Արտաւան Գ. նոյնպէս Արշակունի մէջ մօր կողմէն և Մարաց թագաւոր:

է) Տրդատ, որ երկար խռովութիւններէ յետոյ 66 թ. յ. Ք. կը թագաւորէ հայոց, նոյնպէս Արշակունի-Պարթև էր:

Ըստ ինքեան Գուտշմիդի այս հատուածով կարելի էր Արշակունեաց մասին Գարագաշի բոլոր առարկութիւնք ջրած համարել արդեամբ. և այս հերքման մեծագոյն գրաւականն է հեղինակի մեծ և հանրածանօթ հմտութիւնը, զոր նա ունի իւր առարկայի մէջ: Սակայն Գարագաշ իւր առարկութեանց հաստատութեան համար կը դիմէ նաև լեզուաքննութեան, ուստի և այս չրջանի մէջ հետեւեք իրեն: Բայց դեռ շարունակելով մընալ պատմական չրջանի մէջ՝ որոշենք Պարթև և Պահլաւ բառերու առ միմեանս ունեցած աղերսն. յետոյ պիտի վերադառնանք Արշակունի, Պարթև և Պահլաւ բառերու զուտ լեզուաքննական մասին:—

Թէ Պահլաւ միւսնոյն Պարթև անունն է հնչափոխութեան օրէնքով այս փոփոխութեան ենթարկուած, այս մասին միան-

դամայն աւելորդ կը լինէր եւրոպացի գրագէտներու համար ո՞ր
և է նոր առարկութիւն կամ խնդիր արծարծել, զի վաղուց հե-
տէ այս խնդիրն վերջնապէս լուծուած է. բայց որովհետեւ Գա-
րագաշ բնաւ չի յիշեր այն հետազօտութիւններն և Խորենայու
յիշածն եւս կը մերժէ, ուստի պէտք է հայ բանասէրներուն ներ-
կայել խնդիրն իւր ամբողջութեամբ. այն է, թէ՛ պատմական և
թէ՛ լեզուաբնական հայեցակէտով:

Այս խնդրի մասին լաւագոյն երկն է Ուսհաուզէն (Ols-
hausen) փոքրիկ մի երկը *). ամբողջն հետաքրքիրներու ուշա-
դրութեան յանձնարարելով՝ մենք մէջ կը բերենք միայն հետե-
ւեալը. «Պարթև անուան յիշատակութիւնը վաղուց լուծ կը-
տեսնենք Նրանի մէջ և այս շատ բնական է, զի թէ՛ նոցա և
թէ՛ սասանեան տիրապետութենէն շատ քիչ գրաւոր յիշատա-
կարաններ է մեզ հասեր: Սակայն երբ այսուհետեւ մահմեդա-
կան մեծ մասամբ ծննդեամբ Նրանցի մատենագիրներ կըսկսեն
բաղմաթիւ երկերու մէջ պատմական նիւթեր արձանագրել, ո-
րոնցմէ մի քանի թանկագին յիշատակարանք պահած են, այն
ժամանակ արդէն պարթևաց հին անունն պէտք է բոլորովին
լուծ լինէր, զի նոքա ոչ երբեք զայն կը գործածեն: Այս մա-
տենագիրք՝ երբեմն այնքան հզօր պետութեան համար կը կի-
րարկին Աշկանեան կամ Աշգանեան (Aschkânian կամ Aschga-
niân), այսինքն սոյն հարստութեան հիմնադիր Աշակի սերունդը:..
Այսուամենայնիւ խիստ զարմանալի պիտի լինէր՝ եթէ՛ երբեմն
այնքան հզօր ազգ Նրանի մէջ բնաջինջ լինէր մինչև իւր անու-
նը, այնպէս՝ որ Արարներու և նոցա յաջորդներու տիրապետու-
թեան օրով՝ Պարթևաց իշխանութեան մասին ամենադոյզն յի-
շատակն անգամ ոչնչացած լինէր: Սակայն արդեամբ այսպէս
չէ. այլ անունը պահուած է, միայն թէ հնչափոխութեան օ-
րէնքով այլ կերպարան առած և իւր այս նոր զգեստի մէջ՝ ան-
նման հնին՝ մնացեր բոլորովին անծանօթ: Աստ իսկականը
տեսնել՝ վերապահուած էր նորագոյն ժամանակի խուզարկու-
ողուն: Թէ հին Նրանեան Պարթաւա (Parthava) և նոր պարսկե-
րէն Պահլաւ իրենց նշանակութեամբ Պարթևներու երկրի եւ ազգի
նկատմամբ նոյն են, արդէն Ֆրանսացի գիտնական Etienne

*)Y. Olshausen, Parthava und Pahlav, Mäda und Mäh.
Berlin, 1877.

Quatremère առաջին անգամ ճանաչեց եւ հրատարակեց իւր յիշատակութեան արժանի յօդուածով «Journal des Savans», 1840, էջ 337 հանդիսի մէջ: ... Եւ այս արդէն նորագոյն ակա-
նաւոր այլ գիտուններէ եւս ընդունուած ու հաստատուած է.
այսպէս Oppert (Journ. Asiat. 1851. Série IV. tom. 17. p.
279), Haug (introd. essay zudem Pahlavi—Pazend Glossary
p. 35[«]): (էջ 15—16):

Նոյնպէս եւ Nöldeke. (Aufsätze zur pers. Gesch. 1887
էջ 156). «Պահլաւի, Պեհլեւի (Pahlavi, Pehlevi) կը նշանակէ
«պարթեւական». Պահլաւ մի կանոնաւոր ձեւափոխումն է հին
Պարթեւին (Parthava)»:

Այս հատուածներէն եւս կարող ենք դուրս բերել հետե-
ւեւ եզրակացութիւններն, զոր առաջիններու վերայ աւելա-
ցնելով՝ կը ստանանք.

բ) Պարթեւ և Պահլաւ միևնոյն բառերն են՝ հնչափոխու-
թեան օրէնքով կերպափոխուած (մանրամասնութիւն վարը), և
կընչանակեն միևնոյն ազգն ու երկիրն. թէ Խորենացի և թէ
մեր միւս մատենագիրներն իրաւամբ նոյն կը համարեն զայնս.
և ընդհակառակն այս անուններ կրող երկու տարբեր ցեղ բը-
նաւ գոյութիւն չէ ունեցեր երբ և է Երանի մէջ:

թ) Նոյն Պարթեւ=Պահլաւներն էին և կը կոչուէին Ար-
շակունի.

ժ) Աշակունի կոչումն Խորենացու հնարածը չէ,—թէ նո-
րամէ առաջ և թէ յետոյ ընդհանուր գործածական պաշտօնա-
կան անունն է Պարթեւ հարստութեան:

բ) Այս դառն եզրակացութիւններով փակելով պատմա-
կան մասն՝ անցնենք լեզուաքննութեան:

Արշակ իբր յատուկ անուն արդէն ծանօթ է Աքեմենեաց
սեպագրերէն՝ «Արշակա նամա» (Arsaka nama և Արշակ անուն *):
Այլ և ինչպէս տեսանք Դահաց առաջնորդ 250 թ. ն. ք. Ք.
կը կոչուէր նոյնպէս Արշակ: Զայս փոխառին հայք Արշակ ձևով
յոյներ՝ Arsákis, լատինք՝ Arsaces, Արաբներն՝ Asak—Աշակ.
վերջին ձևէս կազմուած է պահլաւերէն հայրանունական (pat-

*) Spiegel Altpers Keilinschr. 2 Auf. p. 70.

rouymique) ձևն Աշակ-ան-ան—Asak-ân-ân, այդ ձևս է, զոր կը կիրարկեն Մասուդի (Mas'ûdi II, 133) և Բիրունի (Birûni, p. 112), որ, ինչպէս տեսանք կը նշանակէ սերունդ Արշակայ—Արշակեան, զոր սակայն Գարագաշ կը թարգմանէ թագաւորական» (հ. ք. 88): Բայց Asak-ân-ân ձևի քերականական վերլուծումն միայն բաւական է փարատել ամէն տարակոյս, թէ Աշակ-ան-ան=Արշակեան ձևին: Ահա և քերականական վերլուծումն.

Աշակ—Արշակ—Arsak սորա վերայ աւելացնելով պահլաւերէն (միջին պարսկերէն)—ân (=եան) հայրանունական մասնիկն կը ստանանք Արշակ-ան—Arsak-ân—Արշակ-եան. իսկ վերջին-ան վանգն է նոյնպէս միջին պարսկերէնի յոգնական մասնիկն, ուստի Arsak-ân-ân=Արշակ-եան-ք—Արշակ-ունի-ք: Այս քերականական կազմութիւնն այնքան պարզ է և ընդհանուր պարսկերէնի մէջ, որ միջին և նոր-պարսկերէնի փոքր ինչ տեղեակ եղողի համար նոյն է, ինչ որ հայ զրազէտի համար է—եան և —եան-ք: Ահա մի քանի այլ օրինակներ ևս.

Atr-ormizd Arsak-ân—Ատր-Որմիզդ Արշակեան (=որդի Արշակայ). (Մարգպան հայոց. Գ. Փրպ. էջ. 215).

Artasir Pâpak-ân—Արտաշիր Պապակեան (=» »).

Xosrov Kavat-an—Խոսրով Կաւատեան (=» »).

Արշակունի=պահլաւերէն Asakânân, յունարէն Arsakidai-լատիներ. Arsacidae*), Խիստ հետաքրքիր է տեսնել, որ յունարէն ձևն ևս բոլորովին նոյն կազմութիւնն ունի՝ ինչ որ պահլաւերէն և հայերէնը, այն է՝ Arsak-i-d-ai այսինքն՝ Arsak-ի-բաղաձայնին յաջորդող-i-ի+d— հայրանունական+ai յոգնական վերջաւորութիւնը:

*) Sêss. Jm. Darmesteter, Etudes Jraniennes I, 83, 226. Nöldeke, Tabari, 112, 457.

Hubschmann, Arm. Lehn. Wort. aus. prs. 27. Ուսուցչապետ Հիւբշմանի այս կարևոր գործը, որուն կ'աշատակցի և տողերս գրողն, արդէն մամուլի տակ է և կը կոչուի. «Պարսիկ փոխառեալ անուններ ևւ բառեր հայերէնի մէջ»: Ուրախութեամբ կաւորող ենք հաղորդել հայ ընթերցողներուն, որ մի կողմէն ևս կը պատրաստուի հայերէն թարգմանութիւնը՝ հայ ընթերցողներու համար անհրաժեշտ յաւելումներով և այս նոյնպէս մեծայարգ ուսուցչապետի խորհրդովը:

Սակայն Գարագաշ կրդիմէ ստուգարանութեան և իւր ամբողջ քննական շէնքը հիմնուած է հետեւեալ բառերու և նոցա միմեանց հետ ունեցած աղերսի վերայ, որ է Արշակ աղաւաղումըն է զանդիկ Քշերքշէ բառին, իսկ Քշերքշէն է սանսկրիտ քշտորան և կը նշանակէ «արքայ» — ուստի տեսնենք, թէ որքան հաստատուն են այս հիմնաքարերը: Այս բառերու ստուգարանութիւնն է հետեւեալը.

Արշակ բառի արիական արմատն է rsâ (ուշա) և կընշանակէ մարդ, այր, այս արմատը կը գտնուի սանսկրիտ rsabhâ (=Ռշաբհ) և կը նշանակէ ցուլ, նոյն բառն է զենդերէնի մէջ arsan (=առշան կամ արշան) կը նշանակէ մարդ, այր, առնացի, նայն բառն է յունարէնի մէջ arsên (=արսէն—Արսէն) կը նշանակէ առնական, առնացի. նոյն արմատէն է և բնիկ հայ (այր, առն) բառը, զենդերէնի arsan է հին պարսկ. Արշակ անուն, յորմէ փոխառած են հայք և կը նշանակէ այր, առնացի: (Հմտ. Fick¹), էջ. 303. Brugmann. I, 236. II, 225 Grassmann, 292):

Քշագրան ուղիղն՝ Xsatra (=խշատրա) ունի արմատական ձև՝ արիական չըջանէն ksa (=կշա) ունենալ, տիրել, նշանակութեամբ. նոյն արմատն է սանսկր. ksatra=զենդ Xsatra (=խշատրա)=հին-պարսկ. (սեպագիրք) Xsâtra (—խշատրա) և կը նշանակէ տէրութիւն, աշխարհ, իշխանութիւն. սոյն բառի նորագոյն ձևերն են. պահլաւերէն՝ satr (=շատր), պացենդ՝ sahr, sahr-astan, նոր-պարսկ. Sahr=շահր շէհր (քաղաք) նշանակութեամբ: (Հմտ. Grassm. ²) 365. Fick 192. Hr. 177...³):

Քշերքշէ=Քսերքշէս=Խշայարշան=Xsayarsan —, այս անունը բարդուած է վերև ստուգաբանուած երկու բառերէն—Xsaya—տիրող+arsan մարդ, այր. բառացի թարգմանելով՝ Տիրայր: (Brugmann ⁴), II. 327): Ըստ Վինդիշմանի ⁵) Խշայար-

¹) Fick, Vergl. Wörterbuch d. indgrm. Spr. 4 Aufl. 1890.

²) Grassman, Wörterbuch zum Rig-Veda. Léipzig 1873.

³) Horn, Grund. d. neupers. Etymologie. Strasburg 1893.

⁴) Brugmannn, Grund. d. Vergl. Grammatik d. indgr. Sprachen. Strassburg, 1889.

⁵) Windischmann, Zoroastrische Studien, Berlin, 1863.

շա կը նշանակէ՝ Տիրայր, մարդակոտոր այլ և տիրող, իշխող հերոս: (Էջ 131):

Պարզելով Գարագաշ. յիշած երեք բառերու ստուգաբանութիւն և ցոյց տալով նոցա առ միմեանս ունեցած աղերսը՝ կը տեսնենք, թէ ոչ Արշակն է Քչերքչէ և ոչ վերջինս՝ քչադրան. այլ ընդհակառակն Քսերքսէսն է բարդուած նոյն երկու բառերէ և իւրաքանչիւրն ունի իւր տարբեր և որոշ նշանակութիւնը: Այսպիսով կը տապալի Գարագաշի և վերջին ապաստանաբանը, որուն ապաւինած՝ այնքան նորանոր գիտերու հեղինակ կը հանդիսանայ հայոց պատմութեան մէջ:

Վերն արդէն ցոյց տուինք Պարթև և Պահլաւ բառերու նոյն լինելը. աստ կարճ կերպով ցոյց տանք հնչափոխութեան ձևն.—պարսիկ լեզուի հնչափոխութեան օրէնքով հին-պարսկ.—rt—(==ըթ) միջին պարսկերէնի մէջ կանոնաւորապէս փոխուած է նախ՝ rh-րհ և ապա՝ hl—հլ. օրկ. հին-պարսկ. gâthu (==գա-ծու)=զնդ. gata, միջին պարսկ. gâh, յորմէ հայերէն փոխառեալ զահ, նոր-պարսկ. gah. հին-պարսկ. prthu (==պրթու)=զնդ. peretu է միջին պարսկ. puhl puh, քուրդերէն por (==փըր) կամուրջ: Այսպէս և հին պարսկ. Parthava==Պարթեւ յունար. Partha կանոնաւորապէս պիտի լինէր Palhav, Pahlav==Պալհաւ, Պահլաւ: (Տես Hübbschmann, Pers. stud. 207).

Պարթև բառն միջին-պարսկերէնի մէջ՝ ըստ հնչափոխութեան անհրաժեշտաբար դառնալով Պահլաւ, բնականաբար ամբողջ Նրանի մէջ կը դադարի իւր բուն ձևով գոյութիւն ունենալ, ասպարէզն իւր ծաւտեալ յաջորդին թողլով, որ և ցարդ յայտնի է նոր-պարսկերէնի մէջ՝ թէպէտ վերացական իմաստով. այն է, Pehlevan (Pahlav-ân—պահլաւ-եան) փեհլեւան և կը նշանակէ „հերոս, քաջ“. այսպէս Շահնամէի մէջ «ei pehlû nâmdâr o քաջդ անուանի, կամ „be her nâmdâri u her pehlevi—“առ իւրաքանչիւր անուանին և առ մէն մի հերոս»։ (Olshausen, էջ 19):—Հայերէն, որի հնումն փոխ էր առեր Պարթեւ բառն և միջին պարսկ. Պահլաւն, պահեց երկուսն ևս առլնթեր միմեանց՝ նման ուրիշ շատ փոխառեալ բառերու, որոնք տարբեր ժամանակ զանազան ձևով փոխանակուելով՝ կը շարունակեն միասին ապրել, և մեր մատենագիրք անխտիր են երկուքի գործածութեան նկատմամբ և միշտ նոյն համարելու գիտակցութեամբ: Միայն հետաքրքիր է դիտել, զի մինչ Պահլաւն այ-

Ժամ լուծ է կենդանի հայ բարբառներու մէջ. Պարթևն ցարդ կենդանի է հայ ժողովրդի մէջ եւ ամէն հայաստանցի գիւղացիէն կարելի է լսել Պարթև մարդ ասացուածն երբ ուզէ իւր հիացումն արտայայտել թիկնաւէտ, անձնեայ և գեղադէմ մարդու մի նկատմամբ:

Վերադառնալով մեր եզրակացութեանց՝ լեզուաբնական այս հետազօտութենէն ևս կարող ենք դուրս բերել հետեւեալները.

Ժա) Հայք փոխ են առեր Արշակ բառն իբր յատուկ անուն, զի իբր անուն արդէն վաղուց գոյութիւն ունէր, և ոչ իբր հասարակ գոյական և ապա տիտղոս կամ անուն դարձրեր.

Ժբ) Արշակ է արմատական, ինքնուրոյն բառ է և ոչ մի լեզուաբնութեամբ կարելի նոյն կամ կրճատումն ու աղաւաղութիւն համարել Փսերքսէս անունն, և «արքայ» նշանակել.

Ժգ) Սրշակունիք=Asakânân քերականօրէն (պարսիկ. հայոյն) կը պարունակէ արդէն իւր ճիշդ նշանակութիւնը, որ է Արշակեան.

Ժդ) Պարթև բառն պարսկերէնի հնչափոխութեան ընդհանուր օրէնքին ենթարկուելով՝ միջին պարսկ. մէջ անհրաժեշտօր պիտի դառնար Պահլաւ:

Սոյն մասն փակելէն առաջ՝ չմոռանանք յիշել նաև մի կէտ. արամերէն (syr.) arsakāyā կը նշանակէ արքայական. պատճառն շատ պարզ է. և միակ օրինակը չէ լեզուաբանութեան մէջ, երբ յատուկ անուն մի կըստանայ իւր պատմութեան ընթացքին հասարակ գոյականի մի նշանակութիւն. առ այս բաւական է միայն յիշել, թէ այսօրուայ մեր կայսր և գերմանաց kaiser են լատին Caesar (cäsar) յայտնի Յուլիոս Կեսարի անունը, զոր և հին պաւներն փոխառին իբր cesari, իսկ ռուսներն աստի կրճատելով ունին zar—ցար կոչումը և ռուսաց ցարն է ռուսաց թագաւոր: Մի նման դէպքի արդիւնք է նաև ռուսաց koroli (karol) թագաւոր տիտղոսն, որ կըծագի մեծն Կարալոսի անունէն: (Տես Kluge *), էջ 181): Եթէ այս

*) F. Kluge, Etymolog. Wört. d. Deutsche sprache. V. Auf. Strassburg, 1894.

դէպքերն թոյլ կուտան եզրակացնել, թէ Cäsar և Karalos նախնաբար կընշանակեն կայսր և թագաւոր, այն ժամանակ և Գարազաշ. իրաւունք կունենայ պնդել, թէ Արշակ կը նշանակէ թագաւորական:

Այս հետազոտութիւն լաւ է նոյն իսկ մեր «Քննակ. Պատ.» հեղինակի նշանակալից խօսքերովն կնքել (հ. ա. էջ. 231)—Ապաքէն պիտի հաւատայինք Գարազաշին, ինչպէս ցարդ շատերն հաւատացին, թէ Արշակունի չի նշանակեր Արշակեան, եթէ պատմութիւն ու բանասիրութիւնը չգային մեկնել ու վերջապէս պնդել այն, ինչ որ մեր նախնիք արդէն դարեր յառաջ ճանաչիր ու հաւատարմաբար աւանդեր են մեզ և բնաւ չեն փորձեր խրախոյս բառնալ մի գիտութեան անունով, որու մասին ո՞ր և է տեղեկութիւն չեն ունեցեր:

Միւս ստուգաբանուած քառեր.

Արշակունի, Պալթե ու Պահլաւ բառերն ստուգաբանելէն յետոյ՝ մեզ կըմնայ հետզհետէ ստուգաբանել և հետեւեալները.

2. ՎԵՀ, ՎԱՀԱԳՆ, ԲԱԳ, ԲԱԳԱՐԱՏ և այլն. նախ կարդանք Գարազաշ. գրածն. «Գիտենք, թէ Սմբատ, Բագարատ, Վարազ՝ արիական բառեր են, ...: Սմբատ՝ սիմ (արծաթ) և պատ (չէն) արիական բառերէն կը բաղկանայ: Բագարատ նոյնպէս արիական բառ է և կը թուի նշանակել աստուածատուր-բագ (դիք) և երեստ (ետ) բառերէն. իսկ Վարազ, որ Սասանեանց ժամանակ փոխուելով Պերոզ եղած է՝ կընշանակէ յաղթող..., Վաքազտիրոց, Վարազվադան, Վարազդեն» (էջ 173. հ. ա.):

«Վարաժ անունը մօտ է ի Վարազ, ուստի Վարաժ լինի քաջ որսորդ վարազուց...» (հ. ա. էջ. 244).

«Մարթ է կարծել, թէ Բագրատունիք այսպէս կոչուած էին իբր նուիրական անձինք որպէս զՎահունիս, որ քուրմէին ցեղով և որոյ անուան առաջին բառը վահ՝ բագ բառին ուրիշ ձևն է և միևնոյն նշանակութիւնն ունի» (անդ. 178):

«Յայտնի է (??) սակայն հայոց հին լեզուէն, թէ Վահունիս կ'ըլլէ վահ բառէն, որ կը պատասխանէ հնդկարոպական լեզուներէն ոմանց պոկ կոմ բագ բառին որ է աստուած կամ դիք:

Ուստի Վահունին թուի նշանակել աստուածեան կամ աստուածոց նուիրեալ ցեղ»։ (Անդ. 255)։

«Ըստ մեզ՝ այս բազ բառին հայեցի ձևն է վահ, որ կը տեսնուի յանուանս ինչ, որպէս Վահագն, Վահեմահան, Վահունի, Վահան, և ի յատուկ անուանս ինչ, որպէս Վահրամ, Վահրիճ»։ (Անդ. 269)։ և այլն...

Այս հատուածներու մէջ ստուգաբանած և միասին բերած բառերն բոլորովին տարբեր արմատներէ կը ծագին. սակայն Գարագաշ, իւր սովորական եղանակով միասին է բերեր և նոցա վերայ իւր տեսութիւնն հիմներ. վերլուծենք այս խառնափնթորութիւնը։

Վահ=պահ. veh (=վհ), որմէ փոխ է առած հայն. հին-պարսկ. vahyaz—(dāta) յատուկ անուն, զենդ. voĥu, vahyo նոր-պարսկ. bih բարի, լաւ, յաւագոյն նշանակութեամբ։ (H. Prs. *) stud. 129. Hr. Prs. Etym. 55)։

Այս վհ բառն չի կարող նոյն լինել Վահագն, Վահրամ Վահրիճ բառերու վահ—վանկի հետ, զի այս «վահ»-ի ծագումն բոլորովին այլ է.

Սանսկրիտ vrtra-han (—վրտրա-հան) է՝ նախ անուն դեի մի (չար ոգի), որ ինդրա (Indra) աստուծմէ սպանուեցաւ. երկրորդ կընշանակէ՝ թշնամի և այլն. han=նախապէս ghan (արմատակից բնիկ հայ գան, գան-ել բառին) կընշանակէ զարնել, գանել, սպանել. ախոյեան տապալել. յաղթութիւն, պատերազմ... ուստի ըստ վեդայի vrtra-han (=vrtraghn) է վրթրա-սպան(ող) կամ թշնամի-սպանող։ Այս բարդ բառն մակդերն է ինդրա աստուծուն, որ սպաներ է զչարն Վրթրա և կը կոչուի vrtra-han։ (Տես Grassmann, վերև յիշած երկը, էջ 1336 և 1641)։—Նոյն բառն զենդ. մէջ է. verethragna—աստուած յաղթութեան, որ հին-պարսկ. մէջ ըստ կանոնի հնչադարձութեան պիտի լինէր՝ vrthragna—։ Արշակունեաց լեզուի (հին-պահլաւերէն) մէջ th փոխուելով h՝ յառաջ եկաւ varhagn (=վահրագն), զոր հայք փոխառին նախ իբր Վահրագն, աստի հայերէնի մէջ հր և րհ՝ h-ի վերածուելով (որ փոխառեալ բառերու մէջ յահախ երևոյթ մ'է) եղաւ Վահագն։ Պահլաւերէնի մէջ th՝ h-ի փոխուելէն յետոյ h—agn՝ an դառնալով՝ յառաջա-

*) Hübschmann, Persische Studien. Strassburg 1895.

ցաւ Սասանեանց արձանագրութեանց և գրամներու վերայի Varahran (=Վարահրան) ձևը (Nöldeke, Tabari 46). զոր Յոյնք կը գրեն Bararānes, Goraranes, իսկ այս աւելի սղեալ՝ Մանգրիերէն՝ Բահրան Bahran: Պահլաւերէն զայս գրուած կը գտնենք Varahran նաև կրճատ ձևով՝ Vahram. այս սասանեան չրջանի ձևովն երկրորդ անգամ փոխառին հայք իբր Վահրամ, որ նոյն է ն.-պարսկ. և արաբ. Bahram, յոյն՝ Barames կամ Baram (Fab. 46): Վերջինս բուն սասանական կրճատ ձևն է Վռամ (Վռամ-Շապուհ): Փարպեցու (էջ 49) Վռամ Կրման «որքայ»—ն.-պարսկ. Bahram Kermân-sâh (Hübschmann, Arm. *) Lw. 77—78.)

Վանքիճ բոլորովին տարրեր անունն է. և է պրսկ. Vahriz (=Վահրիզ) յայտնի անունն. ըստ Համգլայի և Պրեկոպի ժառանգական ազնուական տիտղոս մէջ (H. Arm. Lw. 78). Ստուգաբանութիւնն անծանօթ:

Վերոյիշեալէն պարզ է, որ վահ-վանկն իւր ունեցած ստուգաբանութեամբ ոչ մի կերպ կարող է նոյնանալ վահ ևս առաւել բազ բառերու հետ:

Բագարատ=աստուածատուր նշանակելն ուղիղ է. բայց Գարագաշի տուած ստուգաբանութիւնն սխալ: Բագարատ կարող է երկու կերպ ստուգաբանուիլ՝ ա) բազ=հ.-պարս. бага, գնդ. бага (=բաղա), սնակր. bhāgha, սլաւոներէն bogu, ռուսեր. bog (բող) (սա է Գարագաշ պոկ)+սանսկր. rata (ra) (տալ)=Baga+rat կամ բ) бага+data=հայ բազա+բատ (գի հ.-պարս. d կը փոխուի հայերէնի մէջ ր, ինչպէս՝ Mad=Մար'ք): Ուրեմն երկրորդ մասն dat կամ rat չի կարող լինել բնիկ հայ երես (ես) բայն, որու արմատակիցն է սանկր. da-da-mi=տամ

*) Hübschmann, Պարսից փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ. (ընդ մամլով):

Ծանօթ. Աստ հարկ կը համարիմ յայտնել, որ անուններու և բառերու մեծագոյն մասի ստուգաբանութիւնն առնուած էյիշեալ երկէն, զոր կրճատ ձևով պիտի նշանակենք Arm. L.: Սյլիւ պէտք է ասենք, թէ սոյն աշխատութեան հայերէն փոխադրութեան մէջ առանձին մասով բացատրուած են այն հնչափոխութեան օրէնքներն, որուն ենթարկուած են հայերէնի մէջ պարսից փոխառեալ բառերը:

զնդ. dadanmi: Հայ երեւ=սնկը. á da-t, զնդ. da-t: (Hr. Prs. Etym. 269, H. Arm. Lw. 31 և Pers. Stud. 201):

Թէ ինչպէս Վարազն Պերոզ կըլինի և ապա Վարաժ չգիտենք, միայն գիտենք, որ Վարազ=ն.-պրսկ. Baraz (=Բարազ). որ իբր նշանական բառ է սնկը. varaha,—զնդ. varaza (=վարազա), պահլ. varaz, յորմէ հայն փոխ. Վարազ, ն.-պրսկ. guraz, քիւրտեր. baraz: Սա իբր յատուկ անուն ունին և Պարսք Baraz. սասանեանց սովորութեան համեմատ և հայք Վարազ իբր առանձին և ապա մեծ քանակութեամբ բարդ կամ կից մի ուրիշ անուն հետ՝ Վարազ Վաղան, Վարազ-Շապուհ. և այլն. (H. Prs. stud; 157, և Arm. Lw. 81, Hr. Prs. Etym. 203):

Պերոզ=ն. պարսկ. Peroz, արբ. Fairuz, յնր. Perozes, պհլ. Peroz յորմէ հայն փոխ. Պերոզ և ըստ Խորեն. Ամիրանոսի, Ֆիրգուսու և այլոց կը նշանակէ (յաղթող). պահլ. peroz.-kar է (յաղթական). ն.-պրս. piroz ստուգաբանութիւնը մուծ: (H. Arm. Lid. 67, Hr. Pers. Etym. 78.):

Իսկ ինչ կը վերաբերի Վարազ անուն մերձեցման ի Վարաժ՝ այն միայն Պարազաչ. կարող է հասկանալ և ստուգաբանել «իբր քաջ որսորդ վարազոց». Ուր քմահաճայքը կը խօսի, անդ այլ ևս գիտութիւնը կըլուէ:

Այս խմբի մէջ յիշուած միւս անուններն՝ Վահան, Վահուհի, Վահէվանեան դեռ մուծն են իրենց ստուգաբանութեամբ. իսկ լոկ ենթադրութիւնք ոչ մի արժէք կարող են ունենալ նոցա մեկնութեան համար: Սոյն տեսակէն է և Սմբատ, զոր Գարազաչ. դարձեալ կը փորձէ ստուգաբանել իւր ճկուն աբուեատով. մեզ կը մնայ շնորհաւորել միայն իւր գիւտն, որ նոյնքան հանճարեղ է, որքան և միւսներն: Միայն փափագելի էր իմանալ, թէ ապառ (ոչ թէ պառ. տես վարը) ինչ կանոնով դարձեր է բաղ, և պարսկ. sim (արծաթ, պահլ. asim, asimin, որ յատկ. փոխառեալ բառ մ'է պարսկ. մէջ (տես Hr. Etym. 169) կարող էր միանալ ապառի հետ:

3. ԱԺԴԱՀԱԿ, ԶԱՀԱԿ ԵՒ ՀՐԵԴՈՒՆ.—Աժի և տահազա, ըստ պարսից զոհակ՝ հին սանսքրիդ բառեր են. որոց կը պատասխանեն հայերէն աւծ (օձ՝ կամ իծ և զոհել (սպաննել) բառերը. ուստի աժիտահազայն այլաբանական անուն է չար ոգւոյն որ է օձ սպանող: Իսկ Թրիդա, ըստ պարսից Ֆրիդոն, հայերէն փորձող...» (Հ. Ա. 51):

Ածղահակ=աւահլ. azidahak (=աժիղահակ), aze dahak, զնդ. azi dahaka (azis dahako աժիշ դահակո) վիշապ դահակ, ն. ալարս. azdaha (աժդահա) վիշապ. արաբացրած ձևն է՝ Zahhak (=Զահահակ) երանի թագաւոր՝ ըստ Ֆիրդուսու. վերջինս ունի և azdahafas (=աժդահաֆաշ) վիշապանման՝ նշանակութեամբ (H. Arm. Zw. 32: Hr. Etym. 19): Այս անուան մէջ աժի (azi) կամ աժիշ=իժ, սնկը. ahi-s. հայ իժ փոխառեալ և անհնար է բնիկ հայ աւձ (օձ) հետ ստուգաբանօրէն նոյնացնել. վերջինս է բուն հայ բառ և կարելի է համեմատել լատիներէն anguis, հրդրմ. unc և լիւ. angis բառերու հետ. (տես Hübsch. Arm. Stud.): Սակայն դոսակ բառի նոյնացնելն հայ զոհել բառի հետ՝ հիմնուելով արաբացի Զահահակ ձևի վերայ, ստուգաբանական խայտառակութիւն մի լինելէ զատ՝ գեղեցիկ ապացոյց մ'է այն խորին հմտութեան, զոր ունի հեղինակն լեզուաբանական շրջանի մէջ: Զահահակ (Zahhak, Dahhak) արաբացրած ձևն է բուն պարսիկ Դահակ (Dahak) անուան, որու ստուգաբանութիւն դեռ յայտնի չէ. իսկ թէ ինչու և Ֆիրդուսին նոյնպէս Dahhak կը գործածէ, զայս ևս այսպէս կը պարզէ Nöldeke. «Այս չափազանցրած նկարագրութիւնը (Բահրամ պարսիկ արքայի աշխարհակալութեան ստորագրութիւն է Աւարբիդ մէջ) յառաջ կուգայ պարսիկներու՝ յաղթական Մուսլիմներու դէմ տածած բուռն ատելութենէն. նոյն իսկ ատելութիւնն, որ դեհրու իշխանը (Taufelsfürst) Դահակը (Dahak) արաբ կը համարուի և այն՝ իսկ արաբացի Զահահակ (Dahhak) անուան ձևով»: (Tabari, 57): Այն ինչ հայերէն զոհ, զոհել—պահլ. zohr, որ կը ծագի զնդ. zaothra—զոհաբաշխութիւն, նուիրական ջուր բառէն. արմատն է սանսկը. hu սրսկող, զոհ մատուցանող, քրմապետ, ուստի hotra սրսկումն զոհի, աստի է գեհդերէնը. փարսի՝ zor օրհնեալ ջուր: (H. Prs. Stud. 206: Hr. 149:)

Պարսիկ ֆրիտուն, զոր Գարագաշ. կը յիշէ, է հայերէն հրուդէն այլ ոչ փորձող: Fredun (Ֆրեդուն) պահլաւ և ն. պրսկ. ձևի զնդ. է Thraetaona (=Թրաետաոնա), որ որդի Athwya (=Աթվիա) աստուծու և արդեամբ կը համապատասխանէ ամբողջովին վեսայի Trita (Թերես նշանակէ «երրորդը») աստուծուն, որ ունի Aptya «ջրաբնակ» մակդիրն. բառ մակդիր է նաև մի ամբողջ դից ընտանիքի: Ուստի՝ վեդայի Trita=սանսկը.

Traitana զդ. Thraetæna պահլ. և հայրսկ. Fredun, հայն հրու-
դեն, և այս բոլորովին հնչադարձման կանոնով. ուրեմն և ոչ մի
աղերս ունի հայ փրկողի հետ: (Տես Fick. vergl. Wort. 229:
Grassmann, 557. 560):

4. ԽՈՌԻ, ՄԱՆԱԽԱԶ, ԲԱԶ.—Թէ Մանաւազ և Բազ ար-
դարեւ անձինք էին... զայսցանէ որոշ ինչ ասել չունիմք: Խոռ-
խոռունի անունը միայն քննենք աստ... Թէ Խոռ պատմական
անձն էր թէ ոչ՝ թողունք այս խնդիրը. տեսնենք միայն, թէ
Խոռխոռունի անունը կրնա՞ր այլուստեք, զէթ հաւանականա-
պէս, առնուլ ծագում: Խոռխոռ հին արեւելեան լեզուի մը (մոն-
գոլերէն, թէ չիւնարէն) բառ է և կը պատասխանէ հայերէն կար-
կառ (ինչո՞ւ ոչ բարբառ կամ մի այլ բառ) լատիններէն *carcer* և
գերմաներէն *kerker* բառերուն, որ չը նշանակեն քարակոյտ
կամ բանտ, որպիսի էր Վանայ բերդը: (Հետաքրքիր է կար-
գալ շարունակութիւնը, զոր ընդարձակութեան պատճառով
չենք կարող մէջ բերել): (Էջ 147—148 ա. հ.):

Մանաւազ և Բազ անուններու մասին որոշ ինչ չունի ասե-
լու Գարագաշ. սակայն մենք կարող ենք ասել, որ երկուքն ևս
փոխառեալ բառեր են պարսկերէնէ. այսպէս.

Մանաւազ=յունար. *Monobazos* Աղեաթենի թագաւոր.
երկրորդական անուամբ կրկնուէր նաև *Bazaios* և *Monobasos*:
Անուանա վերջին մասը կը գտնուի *Arta-bazos*, *Tiri-basos*,
Farna-bazos: Այս *Bazos*=*Bazaios* կրճատ ձեւն է և հայ բազ
անունը: (H. Arm. Lw. 51):

Շատ ճարտար կերպով ստուգաբանուած է Խոռխոռունի ա-
նուն. թէ ինչպէս խոռխոռին կարկառ, կը պատասխանէ, մեզ
չի բացատրեր հեղինակն. միայն այսչափն՝ կարելի է՝ տեսնել, որ
նա դիմեր է «կարկառ»-ի միջնորդութեան՝ լատիններէն *carcer*-ին
հասնելու համար. իսկ թէ հայ կրկնալանկ, կարկառն բոլորո-
վին այլ նշանակութիւն ունի՝ քան լատ. *carcer*, որ միայն
բանտ կը նշանակէ, բոլորովին նշանակութիւն չունի հեղինա-
կի համար. նա չի հարցներ նոյնպէս, թէ ինչ օրէնքով լատին
carcer (գերման. *kerker* լատիններէն փոխառեալ բառ է.) կա-
րող էր հայ կարկառ և ապա խոռխոռ դառնալ՝ քանի որ իբր
համեմատեալ բանասիրութեան անունով խօսողի ծանօթ պի-
տի լինէր իրեն, որ լատին *c*—հնդրալ. նախալիզուի *k*=հայ *ս*,

օրինակ՝ լատին *decem* = յունք. *deca* է հայ տասն, սնուկը. *claca* (= դաշա), սլաւոն. *deseti*, ռուս. *десять* (= զեսեսատ)... տես *Brugmann, Grund. Verg. gram. I, 290, 307*): Այս էական պայմաններն նորա համար նշանակութիւն չունին, զի Գարագաշ. ուզածը գիտութիւնը չէ, նորան պէտք է Վանայ բերդի նկուղներու առեղծուածն լուծել. ուստի խոռխոռ կարկառի բարձունքէն կը թռչի մինչև Գերմանիա, անտի Իտալիա և կը գտնէ *carcer, kerker*, հանելուկն արդէն լուծուած է... խոռխոռը կը դառնայ բանտ և խոռխոռունին նորա պահապանը, Հիանալի թռիչք... բաց սփռոս, որ վախճանն է *carcer*...

Իսկ թէ ինչ կը նշանակէ խոռ, առ այժմ ոչինչ ունինք տեսլու, թերևս ապագան առաւել յաջող մեկնութիւն տայ և ազատէ զմեզ *carcer*'է:

Սոյն հանճարեղ ստուգաբանութեան կարգը դասելու է և Մաղխազ՝ դեռ ևս չստուգաբանուած անուան տուած մեկնութիւնը. «Իտալի է սակայն, զի այս հին սեմական բառը մաղխազ համանուն հայերէն արքունի և պարսկերէն (?) ոստան բառերու... (հ. ա. 243):

Մաղխազ կամ մաղխազունի, որ սեմական կամ թերևս հին քուչեան լեզուին մալարա կամ մէլիքի, թաղաւորական, բառն է» (Անդ, 149): Ուստի՞ յայտնի է Գարագաշ. թէ մաղխազ հին սեմական կամ թերևս քուչեան է և ինչ կանոնով մէլիքի փոխուեր. ո՞ր իւր առկայություններն: Այս բառի համար յատկապէս դիմեցի ուսուցչապետ *Nöldeke* ին և յիշեցուցի մեկիք բառն. նա իւր սովորական երգիծական ժպիտը չըթուհներին պատասխանեց. «չեմ կարծեր, թէ սեմական մեկիքը՝ իրեն բոլորովին աննման մաղխազ մի թողած լինի իբր ժառանգ»:

Այսպէս բոլորովին անապահով է Շակ (հ. ա. 150) և Սիսակ ու Սախաստան անունների մերձեցումն, ոչ երբէք պարսիկ սակ կարող էր հայ շակ դառնալ և ոչ ընդհակառակն: Սիսակ լինթադրէ (սէս-ակ) բառ մի, որ ցարդ անծանօթ է: Ինչ որ Ստրաբոն կաւանդէ այս մասի, մուծն է. և ինչոր Դ. Լադարդ կը մեկնէ, որմէ և օգտուած կը թուի Գարագաշ. անորոշ է միանգամայն և դեռ անստույգ ու սխալ:

Ենթադրութիւնք. ինչպէս վերը տեսանք, ըստ Մաքս Միլլէրի՝ որչափ և հաւանական թուին բացարձակաբար պիտի մերժուին ստուգաբանութեան չըջանէ. գիտութիւնը օրէնք կը պահանջէ և հաստատութիւն. ուստի մեզ համար միանգամայն ա-

աւանց իմաստի կըմնան՝ արեւելեան լեզուի մը բառէ, թերեւ հին սեմական կամ քուչեան բառ մ'է, ինչպէս յայտնի է, կամ այս ինչ բառին ուրիշ ձևն՝ է... և նման ասացուածներ, երբ դոցա չեն կանխեր կամ յաջորդեր լեզուաքննական ճշգրիտ մեկնութիւնը: Առանց գիտական փաստերու մի նշանախեցի համար իսկ չենք կարող Գարագաշին հաւատալ, մանաւանդ զի այնքան չարաչար կը կիրարկէ իւր ընթերցողներու առ ինքն առժամ լատահութիւնը: Մեզ գիտնականօրէն հաստատութիւն է պէտք և ոչ պատ ի պատ դարձուածներ:

5. Մեզ կը մնայ դեռ ևս մի քանի բառերու ստուգաբանութիւնն ևս ճշտել և այսպիսով վերջ տալ և այս մասին:—Ինտոլութեան արժանի է և հետեւեալ հատուած, ուր Գարագաշ կը գիմէ բառերու ժամանակագրութիւնը որոշելու համար Տիգրանակերտի հնութեան:

«Կերտ մասնիէն եւս յայտնի է, թէ չէր լարթ զՏիգրանակերտ այնպէս հին համարել, որպէս դնէ Խորենացին: Քան զԿերտ առաջ են հայերէն շէն և աւան, ինչպէս կրտսնենք 'ի հնագոյն անուանս, որպէս Շակաշէն, Նախճաւան: Յետ Գարեհի, երբ պաշտօնական լեզու եղաւ պարսկերէնը, մոծաւ կերտ, ինչպէս նաեւ շատ ևս պատ որ միեւնոյն իմաստն ունին, որպէս Երուանդակերտ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, եւ յայտնի է թէ համեմատութեամբ յետնագոյն են, այն է ուր Արշակունեօք»:

(Ա. 194. 147):

Ի զուր հեղինակն աստ յիշած բառերն հայերէն եւ ոչ հայերէն բաժանելով՝ տուածքիններուն կը վերադրէ բացարձա՛յ հնութիւն. զի բոլորն եւս անխտիր պահլաւ փոխառեալ բառեր են եւ միաժամանակ ընդունուած՝ ինչպէս պարզ կ'երեւի իրենց հնչադարձութենէն.

— կերտ=պահլ. kert (=կերտ), գնդ. kereta —, սանկր. krtā, իսկ նոր-պրսկ.—gird (=գիրդ). իրանական արմատն է krt. (կրտ): (H. Prs. Stud. 130).

շէն=պահլ. sen (=չէն), գոր. Sayana, արմատն՝ si — (=չի), սնսկր. ksi բնակիլ, (H. անդ 167. Brugm. II, 279):

աւան=հպ. avahana —գիւղ, թէպէտ պէտք է պահլ. avahan ունենար, յորմէ եւ հայն եւս՝ աւանն փոխանակ՝ աւան. և տառի գեղջումն, որ սասանեանց ժամանակի երեւոյթ մ'է, աւան բառին կուտայ ժամանակի յետնութիւն մի, որ կասկածե-

լի է. ուստի բոլորովին ապահով չէ այս ստուգաբանութիւնը.
(H. Arm. Lw. 112. Prs. Stud. 176, 217):

—շատ=պահլ. sat, զնդ. saiti—, հպ. siyati—, նպ. sad-
հանգիստ, ուրախութիւն: Արտա-շատ=Արտաշէս-ա-շատ=հպ.
Artasathra—siyati և կը նշանակէ Արտաշէսի հանգիստ, ու-
րախութիւն: (H. Arm. Lw, 28: Hr. grund. 169):

—ապատ=պահլ. apat (=ապատ), նպ. abad (=աբադ).
խիստ յաճախ քաղաքներու անուան երկրորդ մասը՝ Վաղարշ-
ապատ Պերող—ապատ, և կը նշանակէ՝ շէն, շէնցրած, մը-
շակուած: Միայն Նդիշէն կը գործածէ իբր առանձին բառ անա-
պատի հետ: Այս ապատ չպէտք է նոյնացնել, զոր Գարագաշ. կը
միացնէ, սրտ, պատ-ել բառի հետ, որ բոլորովին տարբեր է.
(H. Arm. Lw. 97):

Յիշենք աստ նաև հետեւեալն.

6. «Սեպուհ բառին ուրիշ ձևն է սպայ, որ կընշանակէր
զինուոր, մանաւանդ ձիաւոր» (հ. բ. 10, 47):

Սեպուհ բառի ստուգաբանութեան վերայ աւելորդ կըհա-
մարինք խօսիլ, քանի որ դեռ ճշտուած չէ. լաւագոյն մեկնու-
թիւնը՝ տուած է ուսուցչապետն Ն. Մառ, որ պահլ. vis-puhr
ձևին կը վերածէ. սակայն հնչադարձական դժուարութիւն մի
դեռ կայ հարթելու: Այս հատուածն ընթերցողը կարող են
դտնել «Հանդէս Ամս.» 1892, էջ. 164: Իսկ սպայ բառի ստու-
գաբանութիւնը կամ պատմութիւնն հետեւեալն է, որ Սե-
պուհի հետ բնաւ գործ չունի: Սպայ բառն երեք տարբեր ժա-
մանակ և տարբեր ձևով փոխ է առնուած հայերէնի մէջ.

ա) հպ.—spad—, զնդ. spada—գօրք, հ.-յ. սպար—, սպար-
ա-պետ որու հնագոյն պահլ. նախատիպն պիտի լինէր՝ spada-
pet. (հպ. d=հ.-յ. բ. տես վերը).

բ) հպ. spad—, զնդ. spada, պհլ. spah, spah-pat=հ.-յ.
սպահ, սպահ-ա-պետ և ա-սպահ-ա-պետ:

գ) հպ. spad—, զնդ. spada, պհլ. spâh, նպսկ. sipah,
sipah=սպայ, սպայ ա-պետ. (Hr. Grdr. 155: H. Prs. stud. 201):

Աստէն կարելի էր տալ և պարեկ, պայ, նհանդ, շահապետ,
զէն և այլն բառերու ստուգաբանութիւնը, զորս Գարագաշ. հայ
կը համարի, որոնք սակայն պահլ փոխառեալ բառեր են. բայց

որովհետեւ պատմութեան համար այնքան կար երբութիւն չու
նին և „հայ փոխառեալ բառեր“ ու մէջ արդէն խօսուած է, առ
այժմ աւելորդ կը համարուի՝ երկարել այս շարքը, որ և առանց
նոցա բաւական երկար եղաւ։—

Գարագաշեան լաւ գիտէ, թէ որքան դժուար է հին ա-
նուններ ստուգաբանելն, ուստի կը գրէ. „Նայելով մեր արդի
տեղեկութեանց զհին լեզուաց եւ զպատմութենէ՝ լաւագոյն է
այսպիսի վաղեմի, գրեթէ նախապատմական անուններ ստու-
գաբանելէ հրաժարիլ, քան մեկնութիւններ տալ ըստ քմաց“։
(հ. ա. 157)։ Ճիշդ իւր դերն քաջ ըմբռնող մարդու մի խոս-
տովանութիւն է. և մենք կատարելապէս համոզւայն ենք իրեն,
մանաւանդ երբ լեզուաբանական օրէնքով չենք ձեռնհաս հաս-
տատել, ինչ որ կը ստուգաբանենք։ Սակայն ցուալի է, որ ինքն
չի հետեւիր այս սկզբունքին, և հիմնուելով «ենթադրութեանց
և անհեղեղ ստուգաբանութեանց վերայ» (իւր բոլոր ստուգա-
բանութիւնք այսպէս են) ձեռնամուխ կը լինի լուծել հին ա-
նուններու պարունակած գաղտնիքն առանց հաստատուն կը-
ռուան մի ունենալու և առանց ապացուցանելու։ Սև ճիշդ այս
կէտն է, որ այնքան մեծ չափով կը նուազեցնէ իւր գործի ար-
ժէքն՝ տարակուսական ցուցնելով և իւր ան զուտ պատմական
հետազոտութիւններն։

Գ. ՀԱՅՔ, ԱԻՆՍՏԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ ԵՆ ՊՐՍԿ.
ԱԵԻՆՈՒԱԳՐԵՐ.

Ըստ Գարագաշի՝ „Խորենացին կընդունի առանց քննու-
թեան և կը պատմէ առանց ապացուցի“ (հ. ա. 90)։ Թէ սոյն
տողերու հեղինակն որչափ կը քննէ իւր նիւթերն եւ ինչպէս
կապացուցանէ իւր եզրակացութիւնք, ըստ բաւականին, կար-
ծենք, պարզուեցաւ ցարդ. այժմ տեսնենք և հետեւեալ հատու-
ածներու ապացուցութիւնք.

„Իսկ հայ բառին համար չէ անդէպ ասել, թէ է սեմա-
կան բառն հայ—կենդանի, զոր ընտրած են ինքեանց նախնի
Արարատեանք, թելադրեալ իրենց զրացի արիական ազգին
զենդ կամ զանդիկ կոչմանէն, որ կը նշանակէ կենդանի“ (հ.
ա. 159)։

Զանդ կամ զանդիկ բառն Գարագաշի գրչի ներքոյ դարձած
է դիւթական անուն մի՝ հագած դիւթական վերարկու, որու

տակ կապաստանեն բոլոր անստոյգ բառերն ու դժուարին խնդիրներն և այսպիսով, կարծէք, կաներևութանան զինքեանս հալածող հետախոյզ աչքէ. ուստի արժէ փոքր ինչ մօտէն ճանաչել զնա և հարցնել ուստի և ինչ լինելն:

Ջենդ բառն ոչ ազգի անուն է և ոչ ևս ո և է առանձին լեզու կը նշանակէ. զանդ (zand) կը նշանակէ բացատրութիւն մեկնութիւն, և այս բառով կոչուած է այն մատեանն, որ կը պարունակէ պարսից սուրբ գրոց (աւեստայի) մեկնութիւնը պահլաւերէն լեզուով (միջին պարսկերէն), ուրեմն zandի այսինքն՝ այս մեկնութեան իսկական լեզուն է պահլաւերէն:

Նոյնպէս Աւեստա (Avesta) չի նշանակել, ո և է լեզու, այլ կոչումն է պարսիկ սուրբ գրոց (yasna, vispered, vendidad...), Ջենդ-աւեստա կը նշանակէ մեկնութիւն և ս. գիրք կամ մեկնութիւն և բնագիր: Առաւել ճիշդ է պահլաւերէն կոչումը. Avestak va zend (=աւեստա և զենդ) «օրէնք կամ բնագիր և մեկնութիւն (նորա)», զոր և ցարդ հրապաշտ պարսիքը կը պահեն —աւեստա—զանդ (ս. գիրք և մեկնութիւն) հասկանալով:

Սակայն գիտունք պայմանաւորուած են զանդ (zand) բառով հասկանալ Աւեստայի լեզուն, ուրեմն բուն ս. գրքի լեզուն և ոչ զանդ անուն կրող պահ. մեկնութիւնը: Վերջին նշանակութեամբ առաջին անգամ կիրարկել է Խաքանի (Chaqani) և այլ մահմեդական հեղինակներ, զոր արդ փոխել՝ այլ ևս աննպատակ կը համարին արեւելագէտներն: Սոյն երկու բառի նըշանակութիւնը թէպէտ ճշդուած, բայց ստուգաբանութիւն դեռ ոչ (տես Darmesteter, E'tud. Iran. I, 43... *) Wil. Jackson Aves. Gram. XII. introduction).

Իսկ Գարագաշ զենդ կամ զանդիկ (կենդանի) նշանակող բառն է ոչ թէ Աւեստայի zand (—զենդ), այլ պարսկ. Zinda, zistan կեանք նշանակող բառն, որի հնագոյն և Աւեստայի ձևն է. հին պարսկ. արմատ՝ jiv—(=ջիւ), jivahy կեալ. զնդ. jvaiti, այսինքն jivaiti (=ջիւալիտի), սանկը. jiv—, jivati կեանք. պահ. zindak (zivastan). Նոր պարսկ. zistan, zinda այժմ արմատակից է հայ կեանք բառը. (H. Arm. Stud. 35. Hr. Grund. 151):

*) Will. Jackson, An Avesta Grammar in comparison with sanskrit. 1892.

Իաց աստի Գարագաշ. նոյնպէս յայտնի է, չգիտենք ուստի, թէ հայք Արարատ գաւառն ստացեր են զանդիկ ցեղերէ:

„Հայ ցեղին հնդեւրոպական կամ արիական սկիզբը որչափ յայտնի է՝ նոյնչափ յայտնի է (.), թէ այս ցեղն ստացած է իւր արարատեան գաւառը՝ զայն յառաջ քան զնա գրաւող զանդիկ ցեղերէ: Այսմ ապացոյց կրնան համարուիլ այն գաւառին և չրջակայից հին աշխարհագրական անուանք—Արարատ, Արմաւիր, Արագած, Արաքս և այլք: Առանց երկբայութեան մարթ է ասել... արիական լեզուի բարբեր են“ (չարունակութիւնը կարգաւ բնագրի մէջ. հ. ա. 149):

Թէ հայ ցեղն հնդեւրոպական է, հաստատուած է այս իւր լեզուի հնդեւրոպական լինելու վերայ, որ ըստ Գարագաշի „ստուգադոյն և միակ աղբիւրն է“ (էջ 5), թէպէտ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, լեզուն չի կարող միակ և ստուգադոյն աղբիւրն լինել ազգի ցեղակցութիւն որոշելու, մանաւանդ իբր ընդհանուր սկզբունք. այսու հանդերձ ցարդ հայ լեզուն է իւր ազգակցութիւն որոշող էական և գլխաւոր միջոցը և դեռ պիտի մնայ, ցորչափ հնախուզութիւն չի յայտնեւ նորանոր փաստեր և գիտութիւն չի ստեղծեր ընդդիմահար առարկութիւնք: Ուրեմն հայի ազգակցութիւն որոշելու համար ունինք մի իրական կռուան. սակայն ուստի՝ յայտնի է և ուր են Գարագաշի ապացոյցներն, թէ նախ քան զհայս՝ զանդիկ ցեղեր կը գրաւէին Արարատ: Միթէ „այսմ ապացոյց կրնան համարուիլ“ իրեն և բոլորի համար դեռ ոչ ստուգաբանելի Արարատ, Արմաւիր... բառերն. „թէ ո՞ր լեզուի բառ է Արարատ և ինչ կը նշանակէ՝ չենք գիտեր“ (էջ 157 հ. ա.): Հապա ինչպէս իմացաւ Գարագաշ, որ իւր չհասկացած բառերն առանց երկբայութեան արիական են և հետեաբար զանդիկ. հնդեւրոպական կարող են լինել. բայց միթէ ամեն հնդեւրոպական զանդիկ է: Զիարդ և իցէ, դառնանք մեր բուն խնդրին—որոշել հայ և Աւեստայի ժողովրդեան տեղական աղբիւրը:

Այն ժողովուրդն, որ երբեմն կըդաւանէր Աւեստա գրքի մէջ աւանդած կրօնը և կը խօսէր նոյն լեզուն, այժմ արեւելագետք կանուանեն Աւեստայի ժողովուրդ, զոր Գարագաշ զենդ կը կոչէ: Այս ժողովուրդը կը բնակէր Արարատի սահմաններէն շատ հեռու գէպի արեւելք՝ զատուած ընդարձակ երկրներով և լայնածաւալ տափաստաններով. ուստի և ոչ մի գէպքում հայք

կարող էին Արարատը նոցանէ խել, ինչպէս կաւանդէ Գարա-
գաշ: Այո՛, կար ժամանակ, երբ յետնագոյն աւանդութեանց
վերայ հիմնուած՝ Ատրպատական ու Մարաստան կը համարուէր
հայրենիք Աւեստայի ժողովրդին, և Ուրմիայ, Վանայ ու Սե-
ւանայ լճերն կը մեկնուէին իբր ս. գրքի մէջ յիշած լճերն.
սակայն վաղուց անցած է այս խաբուսիկ հրապուրով շողուն
չրջան և Աւեստայի կատարեալ ուսումնասիրութեամբ անժըխ-
տելի փաստերով գտնուեցաւ և հաստատուեցաւ այս հին ժո-
ղովրդի հայրենիքն, որ է, Պամիր լարձրաւանդակն՝ Հինդիքուշ
լեռնաշղթայէն սկսած դէպի հիւսիս-արեւելք Սիր-դարիա գետի
ամբողջ վերին հոսանքը, աստի դէպի արեւմուտք մինչեւ Արալ
լիճը եւ Կասպից ծովը. Գիլան եւ Մազանդարան դաւառներէն
ուղիղ գծով մինչեւ համունի ճահիճը եւ աստի Կանդահարով
մինչեւ Պենջար: Այս է այն մեծատարած երկիրն, ուր ապրե-
ր ու մեռեր է Աւեստայի նշանաւոր ժողովուրդը: Ներկայս այս
տարածութիւնը կը կոչուի Արեւելեան Նրան: Աւեստայի ժողո-
ւրդին, բնակավայրն եւ ամբողջ քաղաքակրթութիւն հիանա-
լի կերպով ուսումնասիրած է եւ այն բուն իսկ ըստ Աւեստա-
յի ցուցումներուն Վիլ. Գայգեր (W. Geiger) իւր „Ostiranische
kultur im Altertum“ 1882 յայտնի երկի մէջ: Ահա հեղինակի
ամփոփ եզրակացութիւնը. „Մեր հետազոտութենէն նախ՝ այն
կը հետեւի, թէ Աւեստայի ցուցումներն՝ երկրի որպիսութեան,
կլիմայի եւ արտադրութեանց նկատմամբ՝ կատարելապէս կը
պատշաճին այն չրջանակին, զորս ճանաչեցինք աշխարհագրա-
կան հետազոտութեամբ: Արեւելեան Նրան ունի այն լեռնաշղթ-
թաներն, անապատային շերտերն, մեծամեծ գետերն ու լճերը,
որոնց մասին Աւեստան կը խօսի. իւր բոլոր մասերու մէջ հա-
մարեա, այս երկիրն ցոյց կուտայ ձմեռնային սառնամանիքի
եւ ամրան շոգի միջեւ գտնուած այն խիստ հակադրութիւնն,
զոր զրադաշտական նախնի տեղեկութիւններն մտադրութեան
արժանի կրնծայեն. նա կը պարունակէ այն հանքային հարս-
տութիւններն, կարտադրէ այն բոյսերն եւ կը սնուցանէ այն
կենդանիք, զոր կը թուէ Աւեստան: Ոչ ուրիք կան այնպիսի
տեղական անուններ կամ ցուցումներ, որոնք ներէին եզրա-
կացնել, թէ Աւեստայի ժողովուրդն՝ երբմէն ճանաչեր է այլ
նկարագիր ունեցող մի երկիր՝ քան Նրանի լեռնոտ բարձրա-
ւանդակն: Հասարակածային գոտու արտադրութիւնը եւ օդե-
րեւոյթը օտար են իրեն միանգամայն: Եւ եթէ նա ստեղծեց
նաեւ մի անուն Հնդկաստանի հիւսիսարեւմտեան նահանգի
մի մասի համար, այս եւս ոչ երբէք կարող է Պենջարի հար-
թավայրի վերայ շատ հեռուն տարածած լինել, ոչ երբէք հե-
ռու՝ անդր քան այն որոշ սահմանը, զոր բնութիւն կը գծէ
ընդ մէջ Հնդկաստանի եւ Նրանի Սուլէման լեռնաշղթայի եր-
կարութեամբ:

Այլ խնդիր է, երբ հարցնենք. արդեօք Աւեստայի ժողո-

մըղի բնակավայրի նկատմամբ մեր ունեցած ցուցումներն, չէն առաջնորդեր մեզ՝ բառ կարելոյն դէպի արեւմտեան Նրան՝ փոխանակ դէպի արեւելեանը: Արդեամբ նոյն ակնարկութիւններն կարող էին նաեւ Մարաստանին ու Պարսկաստանին պատշաճել: Անդ նոյնպէս միմեանց կը յաջորդէին լեռներ ու հարթավայրք, ջրեր եւ անապատներ. անդ նոյնպէս կը հանդիպինք ձեւականին մի ցամաքային կլիմայի բնորոշ երեւոյթներու եւ միջին գօտու երկրներու արտադրութեանց: Սակայն ցորչափ այսպիսի աներկրայելի կռուաններ ունինք, որպիսիք են Աւեստայի աշխարհագրական անուններն, զրադաշտական քաղաքակրթութեան հանդիսավայրի ո՞ր եւ է տեղափոխութիւն կը համարիմ անօգուտ եւ անիրաւ:

Բայ աստի Աւեստայի շատ ստորագրութիւններն՝ եւ դիտողութիւններն այն ժամանակ միայն որոշ ու արտայայտիչ են երբ արեւելեան Նրանի վերագրուին և նորա յարաբերութեանց միջով մեկնուին: Ամրան և ձմրան միջև եղած կլիմայական տարբերութիւնները որ Աւեստայի մէջ մի նշանաւոր դեր կը խաղար, թէպէտ արեւմտեան Նրանի մէջ նոյնպէս մեծ է, սակայն և այնպէս, որչափ կարող եմ դատել, այնպէս ծայրայեղ չէ, ինչպէս Սոգդիանա Խորագմեան կամ Բակտրեան: Հզօրահեղամուռնչ նաւարկիլի գետեր հապիւ թէ կարողանայի գրտնել Մարաստանի մէջ. ամենամեծ չափով արժանի են այս կոչման հիւս. արեւելեան կողմ գտնուող Սիր եւ Ամու, Հիւմնեդ եւ հիւրիուդ քան թէ Գրգլ-Ուզուն Գարասու: Ինձ համար տաւրակուսական է նոյնպէս որ անդ գտնուին այն բնական երեւոյթներն, որոնք կաբողանային Ջիմայի օրով տեղի ունեցած ջրհեղեղի մասին եղած տւանդութեան իբր օրինակ հանդիսանալ, որպիսիք կը ներկայանան Նաքսարդ եւ Ոքսուս գետերու ողողումներն գարնան սկզբին եւ ամրան: Վերջապէս աստ պէտք է մատնանիչ լինել եւ այն կրօնական, ազգային եւ տնտեսական այնքան խիստ աչքի ընկնող հակադրութեան վերայ որոնք մեզ կը ներկայանան Աւեստայի մէջ: Ընդ միշտ բարին ու չարն, հաւատացողն ու անհաւատը, երկրագործն ու վաչկատունը ուր կրկին ու կրկին միմեանց հակառակ են ներկայացուած, եւ ինձ կը թուի, թէ այսպիսի մի կարգաւորեալ եւ բոլոր շրջաններու վերայ տարածուող երկբաժանումն (երկուութիւնը) ոչ ուրեք այնպէս հաստատած է բնութեան մէջ՝ որչափ արեւելեան Նրանի մէջ, ուր արգաւանդ երկիրն ու անապատը վարելահողք եւ ամայի տափաստաններ այնպէս անմիջական կերպով միմեանց կը շօշափեն. իսկ սոքա իսկզբանէ անտի ամբողջ ժողովրդի քաղաքակրթական զարգացման հոսանքն երկու բաժան ուղղութեամբ պէտք է առաջնորդէին» (էջ 165-166):

Այս տեղեկութիւններէն կը հետեւի.

Նախ՝ հայեր չէին կարող Արարատը խել մի ժողովրդէն, որու բնակավայրն էր հեռու արեւելք եւ որոնք բնաւ աշ-

խարհակալութեան չեն ձգտեր իրեն սահմաններէն դուրս.

Երկրորդ՝ Աւեստայի ժողովուրդն ոչ երբէք զինքն անուանած է զանդ կամ զանդիկ, զի այս բառն մահմետական շրջանի մատենագիրներէն միայն սխալ եւ կամայական կոչումն է տրուած Աւեստայի լեզուին. եւ

Երրորդ՝ զենդ ոչ երբէք կը նշանակէ «կենդանի», միայն եւ միմիայն «մեկնութիւն, բացատրութիւն»:

Այսպէս ուրեմն հին հայերն բնաւ առիթ չունէին այս հեռաբնակ ժողովրդի մտացածին «կենդանի» կոչումով յափշտակուիլ եւ բարի նախանձով վստուած նոյնպէս Սեմական հայ (վան) «կենդանի կամ անասուն» անուանել: Այսպիսի հոյակապ գիւտեր և ստուգաբանութիւններ կարդալով՝ մարդ տախտած է յակումայս բացազանչել. տես մի «համեմատեալ քանասիրութիւն», որ ոչ չափ ունի եւ ոչ սահման, ոչ օրէնք գիտէ եւ ոչ կանոն, որ հրաշքներ կը գործէ եւ ընդունակ է աշխարհի ամեն անկիւններէն բաւեր մուրալ նոցանով լուսարանել հայի անունն ու ծագումը, լուծել նորա լեզուի զաղտնիքն եւ գրել «Քննական պատմութիւն հայոց»:

Սակայն մենք դառնանք մեր խնդրի շարունակութեան, քստ Գարագաշի.

«Հայք Արմին անուամբ կը յիշուին իբր եօթներորդ նահանգ արեւմտեան ի կարգս հարկատու ազգաց զանդիկ կրօնիւք»: (Հ. Ա. 66):

«Թէ հայք սլարսից ժամանակ զանդիկ կրօնքն ունէին՝ յայտնի է նաեւ Պերսեպոլիս սեպագիր արձանագրութիւններէն... ուր հայք զանդիկ կրօնք ունեցող ազգաց կարգը կը յիշուին»: (Անդ. 270):

Ընթերցողն երկար չգրադեցնելու համար այլ եւ այլ խօսքերով մէջ կը բերենք արձանագրութեան բնագրէն այն բոլոր հատածները, որով Դարեհ կը թուէ իւր հարկատու նահանգները. եւ կը հրաւիրենք զընթերցողն անդ գտնել այն, ինչ որ Գարագաշ. կը նշանակէ վերել մէջ բերուած խօսքերով.

ա) Բեհիստանի (Behistan) արձանագրութիւն էջ 4, տող 14—17.—«Uvaja, Babirus, Athura, Arabaya, Mudraya,— ծով եզերայք. Sparda, Yanna, Mada, Armina, katapatuka, Parthava, Zarank»... որ է. Սուսիանա, Բաբիւն, Ասորեստան, Արաբիա, Եգիպտոս, Սպարդա, Յոյնք (Յոնեացիք), Մարք, Արմինա, Կապադովկեա, Պարթևեա, Զարանկա...:

բ. Պերսեպոլիս—էջ 38, տող 9—18.—

Սոքա են իսկ բաժ բերող նահանգներու Uvasa, mada, Babirus Arabaya, Athura, Mudraya, Armina, Katapatuka, Sparda, yanna, որի ի ցամաքի և որ ի կղզիս և յարեւիս կոյս, Asagarta, Parthava, Zaranka...»

գ. Պերսեպոլիս, էջ 54, տող 30.

Սոքա են այն երկրներն, որոնք ինձ կը հնազանդին,

բաժ կըրբերին և իմ հրամանները կըկատարեն—Mada, Uvaja, Parthava, Haraika, Bakhtris (արևելեան բոլոր նահանգներն...) Babirus, Athura, Arabaya, Mudraya, Armina, Kata-patuka, Sparda, Yanna, Saka...»

(Տես Fr. Spiegel 2 Auf.)

Այս հատուածներէն կ'երևի, թէ Դարեհ իւր նուաճած երկրներն թուելու ժամանակ առաւել տեղական մերձաւորութիւն քան ուրիշ մի այլ բան ունի իրր սկզբունք: Զի այլապէս մտածելու համար, պէտք է ընդունել, թէ Ասորեստան, Նիւիլոս, Կապադովկիա, Սպարդա և այլն որոնց մէջն է Արմ նան, նոյնպէս զրադաշտական կրօնն ունէին, որ անհեթեթութիւն է:

Եթ թիւրիմացութեան տեղի չտալու համար՝ հարկ կըհամարինք աստէն յիշել, թէ մենք չենք վիճեր հայերու զրադաշտական կրօնն ունենալու կամ չունենալու դէմ. հայք էին զրադաշտեան, թէ ոչ. առ այժմ մեզ համար նշանակութիւն չունի. մեր նպատակն է ցոյց տալ ընթերցողին, թէ «Քննական պատմութիւն» մ'ի գրող ինչպիսի փաստերով կը հաստատէ իւր ասածներն, ինչպէս է ուսումնասիրել իւր նիւթն և սրչափ ձեռնհաս է գրել մի նոր պատմութիւն դարերով զրեթէ ազգովին վաւերացեալ պատմութիւնը արկանել ընդ քննութեամբ և այս արդեամբ ոչ փոքր համարձակութիւն էր. իսկ այս մեծ «գործն ուղղել է ազգին լուսաւորեալ մասին, այն մասին, որ իննետասներորդ դարուն քննադատական ոգին, և կամէր վաղուց տեսանել այն ոգին մուծեալ և յազգային պատմութիւն մեր (ինչ հրապուրիչ խօսքեր). ազգին այս մասին համար հին բարի ժամանակ արդէն անցած է»: (Էջ 202):

Եւ մենք գծադրաբար ստիպուած ենք աւելացնել, թէ Դարադաշ. իւր «Քննական պատմութեամբ» անվիճելի կերպով կըհաստատէ, որ բարի ժամանակներուն յաջորդող իսկ դիտական քննական ոգին զեռ շատ հեռու կըգտնուի մեր պատմութեան սահմաններէն:

Դ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵՁՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ.

«Քննական պատմութեան» մէջ գտնուած բոլոր լեզուաբանական կէտերն քննած լինելու համար՝ ստուգաբանական մասի վերայ պէտք յաւելուլ և հետևեալն, որ թէպէտ Դարադաշ. պատմութեան համար այնքան էական չեն, բայց մեր նիւթի ամբողջութեան նկատմամբ կարևոր քննութեան:

Քննական իրաց ձայներու նմանութենէն առնելով իւր ծնունդը՝ լեզուն հասած է այն այլ և այլ հասակներուն, զորս լեզուաբանութիւնը կըգտնէ յայլևայլ տեսակ լեզուս... բայց լեզուաց քննութիւնը ոչ միայն զկենսաբանութիւն նոցա, այսինքն զեղանակ ծագման և զարգացման նոցա կըցուցնէ մեզ, այլ և մարդկային ազգին աշխարհագրական և ցեղային բաժանման վրայ կըյայտնէ կարևոր իրեր, այսինքն թէ մարդկային

ազգը կը բաժանուի այլ և այլ ընտանիք կամ բուն, և թէ իւրաքանչիւր բուն իւր ճիւղերովն ունի իւր յատուկ զետիւնը երկրիս վերայ, այնպէս որ լեզուի մը լեզուաց որ բունին վերաբերելը գիտնալով՝ կրնանք առանց վարանելու ասել (?), թէ այն լեզուն խօսող ժողովուրդը մարդկային որ բունին կը վերաբերի և աշխարհագրապէս երկրիս որ կողմը կը բնակի: (Հ. Ա. 138): Այս հատուածէն կը հետեւի, թէ Գարագաշ.

ա) Բնական ձայներու նմանութենէն կը համարի լեզուի ծագումը, ուրեմն այն տեսութիւնը, որ լեզուաբանութեան մէջ յայտնի է բնածայն (onomatopoeie) կամ ըստ Մ. Միւլլերի՝ wauwau.

բ) Մարդկային ցիղը կը բաժանուի զանազան բունի ըստ լեզունիքու ազգակցութեան և այս առանց վարանելու.

Լեզուի ծագումը մեկնելու համար ժամանակին գոյութիւն է ունեցեր երեք տեսութիւն.

1) Բնածայնի տեսութիւն, զոր Մ. Միւլլեր կ'անուանէ վաու-վաու (wau wau Theorie).

2) Չայնարկութիւն կամ բացառնչական (interjektional կամ exclamatorisch) զոր նոյն գիտուն կը կոչէ պահ-պահ (pah-pah Theorie).

3) Կլինգ-կլինգ (kling-k'ang Theorie), զոր Մ. Միւլլեր նախապէս առաջարկած և ապա իրմէն և ուրիշներէ մերժուած է:

Սոյն երեք տեսութիւնն ևս հաւասարապէս հնացած լինելով՝ աւելորդ կը համարինք այս մասին խօսիլ մանաւանդ զի մեր ծրագրէն դուրս է: Միայն Գարագաշ. ընդունած տեսութեան նկատմամբ բաւական է Մ. Միւլլերի հետեւեալ խօսքը.

«Ջարմանալով կը գիտէի, երբ դասախօսութեան սկսայ (1831 թ.), թէ այսպէս կոչուած բնածայնի տեսութիւնը դեռ մեր օրով մի քանի՝ թէպէտ սակաւ՝ կարի յամառ պաշտպաններ կը թուէր: Սե եթէ իսկապէս այս տեսութիւն իւր բուն ձևովն այլ ևս չի կարող կողմնակիցներ գտնել, սակայն և այնպէս փոքր ինչ կերպարանափոխուած կը յեղյեղուի վերստին» (Վերև յիշած երկի յառաջաբ. VI էջ):

«Լեզուն՝ ըստ նոյն գիտնականի՝ արմատներով կը սկսի և թէ այս արմատներն ոչ այլ ինչ են՝ բոյց եթէ ձայնական նըշանակներ (lautliche Typen), կամ նշանական հնչիւններ (typisch Klänge): Իսկ ինչ որ աստի արտաքոյ է, չէ այլ ևս լեզու կամ, պատմականօրէն արտայայտած, դեռ ևս չէ լեզու, որչափ և վերջինս հետաքրքիր լինի հոգեբանութեան ուսումնասիրութեան համար»: (Նոյն երկ. I. 503) Այս արմատական նշանական հնչիւններ արտաբերող շարժաւիթը կը պարզէ հոգեբանօրէն մի այլ՝ նոյնքան յարգ վայելող գիտուն Հ. Պաւլ (H. Paul) իւր մի երկի *) մէջ.

*) Hermann Paul, Principien der Sprachgeschichte. 2 Aufl. 1886.

Նախաստեղծ հնչիւնը, կը գրէ, ոչ այլ ինչ է՝ բայց եթէ անդրադարձ շարժումն (reflexbewegung): Ընդհանրապէս մտածելու ենք, մարդկային բարբառն իւր սկզբէն նշանացի լեզուի միջոցաւ զարգացաւ և թէ իրեն եղած այս նպատակ հետզհետէ աւելորդ է համարուեր, որչափ լեզուն աստիճանաբար առաւել կատարելագործուեր է: Այս նշանացի լեզուն՝ բնականաբար այնպէս ակամայ անդրադարձ շարժումներէն առած պիտի լինի իւր սկիզբն... Վայրկենական պիտոյքն է, որ յառաջ կը բերէ մի նոր հնչախումբ: Սակայն թէ այսպիսի հնչախումբ մի իւր առաջին ստեղծումէն յետոյ կոչնչանայ, թէ մի մնայուն ազդեցութիւն կը թողու յետսամնայ, այս կախուած է իւր որպիսութենէն և այլ պատահական հանգամանքներէ:

Այն ինչ որ նախաստեղծ կը կոչենք՝ ըստ ինքեան դեռ բաւական չէ լեզու կազմել: Անհրաժեշտ է, որ յիշողութիւն ևս համապատասխան կերպով գործէ՝ պահպանելով այն ընկերութեան պատկանող անհատներէն ստեղծուածը: Ճիշտ անտի կակսի լեզուն, ուր խօսելն ու հստակապէս հաստատուած են վերարտադրութեան վերայ»: (Էջ 144)

1) Յեղիբու ըստ լեզուի բաժանելու տեսութիւնը նոյնպէս հնա-ցած է լեզուագիտութեան համար և վաղուց հնաժամառներու բաժին դարձած: Լեզուի ընդհանուր նախածագման խնդիրն՝ ըստ Մ. Միլլերի, մարդկութեան ընդհանուր հարցի հետ բնաւ չի գտնուիր յանհրաժեշտ կապակցութեան: Եթէ ապացուցուէր իսկ, թէ մարդկութեան բոլոր լեզուներն մատնանիչ կը լինին մի ընդհանուր աղբիւրի վերայ, և այն ժամանակ աստի չպիտի հետեւէր, թէ և՛ մարդկային ազգն մի զոյգէ պիտի սերէր. զի գոյութիւն ունին դէպքեր, իբր մի շնորհալի ազգի սեպակա-նութիւն եղած լեզու՝ այլ ցեղերու է հաղորդուած միայն պատ-մութեան ընթացքին: Յեղիբու դասաւորումն և լեզուներուն պէտք է բոլորովին անկախ լինէին իրարմէ: Յեղերն կարող են իրենց լեզուն փոխել և պատմութիւնն կը ներկայէ զանազան օրինակներ, իբր մի ցեղ ընդուններ, իւրացուցեր է մի ուրիշի լեզուն: Ուստի տարբեր լեզուներ կարող են մի և նոյն ցեղէ եւ նոյն լեզուն կարող է այլ եւ այլ ցեղերէ խօսուիլ. այսպէս ցեղերու և լե-զուներու դասաւորումն ի միասին բերելու ամեն փորձ ան-հրաժեշտաբար պէտք է վրիպի իւր նպատակէն»: (Անդ. Ա. 434):

Եստ օրինակներու հետ և Ռուսական կոչուած լեզու-ներու պատմութիւնը փայլուն ապացոյց կը հանդիսանայ այս տեսութեան:

Վերջացնելով այս յօդուածը հարկաւոր կը համարինք նը-կատել, որ ոչ միայն մեզ կարելի չեղաւ այս լեզուաբանական բանադատութիւնն ընդարձակել և միւս՝ պատմական մատենա-

գրական և այլն մասերու վերայ, այլ և ժամանակի սղութեան պատճառով չկարողացանք յիշել և այն բոլոր պատմական գէպքերն, զոր Գարագաշեան կապած է իւր «ճարտարած բռնադրօս և պիտակ ստուգաբանութեանց հետ»: Այս համեմատութիւնը կը թողունք հայ ընթերցողին և յոյս ունինք, որ շատերն այս համեմատութեան միջոցով՝ պարզ կերպով պիտի տեսնեն, թէ ինչ արժէք ունի այս «լուրջ գործն», որ կը կրէ «Քննական պատմութիւն հայոց՝ ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական և բանասիրական տեղեկութեանց» մեծահնչիւն վերնագիրն: Շատ ցաւալի է տեսնել, զի Գարագաշեան ժԺ դարու վերջին գրելով իւր «Քննական պատմութիւն» բոլորովին անտեսեր է իւր յիշած գիտութեանց լուրջ և գիտական ուսումնասիրութեանց արդիւնքը և նստեր նոր աւասպեներ կը կարկատէ և զայն իբր եզրակացութիւն ժամանակակից գիտութեան՝ հայ ընթերցողներուն կը ծախէ. առաւել ցաւալի է մանաւանդ, երբ հեղինակն է Գարագաշեան էֆէնտու նման յայտնի մի գրագէտ:

Լեզուաբանական սոյն նկատողութիւնները սկսեր էի գրել, երբ դիտաւորութիւնս յայտնեցի պատուական բարեկամիս՝ ուսուցչապետ Ն. Մառին, որ իւր համաձայնութիւնը կը յայտնէ հետեւեալ խօսքերով, զոր հայ բանասէշներու ուշադրութեան կը յանձնեմ. «Գարագաշի լեզուաբանական խնդարանութիւնները հարկաւոր է պարզել հայոց հասարակութեան առաջ մանրամասն և լաւ կանէք, եթէ յանձն առնէք այդ բան... Ոչ հայերէն թերթի մէջ գրել Գարագաշի լեզուաբանական սխրագործութիւններու մասին չարժէ»: Իրաւամբ կը նկատէ մեր գիտական բարեկամը, թէ չարժէ այս սխրագործութիւններն պարզել օտար թերթերու մէջ. գիտական այս սխրագործական տխուր երևութի նկատմամբ միակ միտքարական կէտն այն է, որ Եւրոպացի հայագէտներ կամ միջոց չունին կամ բնաւ չեն կարողար մեր հաստատիր «Ստուգաբանական բառարաններն» և «Քննական պատմութիւնները», որոնցով լուսաւորեալ աշխարհի առաջն և ոչ այլ պիտի շահէինք, բայց եթէ ցուցնել մեր խորին սգիտութիւն լեզուաբանութեան մէջ. (տես Քննական պատմութիւն հ. Ա. 125): Առ այժմ այսչափ:

ՍՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԽԱԶՍՏՐԵԱՆՑ:

1895 27/8

Ստրագբուրգ:

Ձեռք, պահլու և սանսկրիտ լեզուների բառերի մէջ S եւ Z տառերը գլխին փուշ պիտի ունենային, իսկ a տառը վերեւից մի հորիզոնական գիծ. ցաւում ենք, որ քաղաքիս տըպարաններում այդ նշանները չգտնուելու պատճառով տպուեցան առանց փշի եւ գծի:

ՎՐԱՑԵՐԷՆ ԵՐԳԵՅՄՈՒՆՔ

Յովհանն Ոսկեբերանի պատարագամատուցի. կազմեց
Փիլիմոն Բորիձէ. պարտիտուր № 1. Տփլիս. տպ.
Մ. Շարաձէ, 1895:

Վրաց մէջ վերջերս սկսել է մի շարժում դէպի երաժշ-
տական գիտութիւն. հասակաւոր անձինք խմբերով ուսա-
նում են պ. Փ. Բորիձէ մասնագէտ երաժշտի մօտ եւրո-
պական երաժշտութիւն և խումբ խումբ բաժանուելով բա-
ղաբիս զանազան եկեղեցիները՝ բառաձայն երգում են պատա-
րագի արարողութիւնը առանց որեւէ վարձատրութեան. ահա՛
այդ տեսակ խմբերի համար պ. Բորիձէն հրատարակել է
իւր յիշեալ աշխատութիւնը, որի մի օրինակն ուղարկուած
է մեզ:

Այս առիթով պէտք է ասենք, որ մեզանում էլ ար-
դէն սկսել է մուտք գործել պատարագի արարողութեան
բառաձայն երգեցողութիւնը, որի անդրանկութեան պատի-
ւը պատկանում է Ներսիսեան դպրոցին: Այդ դպրոցի եր-
գի ուսուցիչ պ. Մ. Եքմալեանը նոյնպէս պատրաստել է
պատարագի արարողութիւնը եւրոպական նօտաներով, որ
շուտով մամուլի տակ պիտի մտնի:

Մենք չենք կասկածում, որ պ. Եքմալեանը լաւ պատ-
րաստուած մասնագէտ է և հմուտ իւր գործին, նորա պատ-
րաստած խումբն արդէն ապացոյց է մեր ասածին, բայց ինչ
վերաբերում է տպագրութեամբ ընդհանրացնելուն նորա
կազմած պատարագի բառաձայն երգեցմունքը՝ այդ մի փոքր
վաղաժամ է թւում մեզ:

Յայտնի է, որ հայոց եկեղեցական երգեցողութիւնը,
թէպէտ հիմնական մասերով ամենուրեք միանման է, քիչ
բացառութեամբ, սակայն բաւական տարբերում են նորա
ընդհանրապէս. այսպէս՝ բաւական տարբեր է ռուսահայ ե-

կեղեցիների երգեցմունքը տաճկահայերից, նոյն իսկ տարբեր են երգում ռուսահայերի այլ և այլ կեղեցիներում. Տփլիսինը այլ է, Բագուինը այլ, Ախալցխայինը այլ և Ռուսաստանի կողմերինն այլ:

Այս ամենի մէջ միակերպութիւն մտնելու համար՝ պէտք է բոլոր կողմերի երգեցմունքներից ընտրել ամենալաւ, ներդաշնակ հնչող կտորները, պէտք է ընտրել, այսպէս ասած, միջին երգեցողութիւնը և այնպէս ընդհանրացնել, որ խորթ չհամարուի ոչ մէկ կողմին:

Այս նպատակի համար անհրաժեշտ կլինէր նախապէս մի մասնաժողով կարգել գլխաւոր տեղերի հմուտ երգեցողներից և երաժիշտներից, զտել մաքուր, հին եղանակները և վերջնականապէս որոշելով ընդունելին՝ այն եղանակները ձայնագրելով տպագրութեան յանձնել և ընդհանրացնել:

Եկեղեցական երգեցմունքը գիրք չէ, որ մաշուի՝ փոխեն. հազարաւոր անձինք գիտեն եկեղեցական երգեցողութիւնը և միանգամ նոցա իրենց գիտեցածը մոռացնելու և նորը ուսուցանելու համար՝ անհրաժեշտ կլինէր, որ այդ նորը իրօք մի հիմնաւոր փոփոխութիւն լինէր:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՈՒԱՅ ՀԱՅՈՑ ԱՂԱՍԱ-
ԽՆԱՄ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԵԱՆ (1872
ապր. 1—1893 ապր. 1)—կազմեց Ա. Գալստեանց:
Բազում. 1895.

Բագուի հայ հասարակութեան պատիւ բերող հաստատութիւնների մէջ վերջին տարիներս ամենից շատ խօսակցութեան առարկայ էր դառել Աղբատախնամ Հոգաբարձութեան հաշիւները, որոնց մասին աւելի շատ գրուեց լրագիրներում, քան թէ իսկապէս պէտք էր: Հոգաբարձութեան հաշուատու անդամներից մէկի կողմից մանաւանդ բաւական խիստ ակնարկութիւններ կային այդ

Հաստատութեան գլխաւոր հիմնադիրներէից մէկի և նորա հոգին կազմող անդամի՝ պ. Գրիգոր Դիլիգարեանցի մասին: Բազումի հասարակութիւնը չէր մասնակցում այդ մեղադրանքներին և ինքը պ. Դիլիգարեանն էլ կարծէք թէ չէր հոգում իրան արդարացնելու այդօրինակ ծանր մեղադրանքների դէմ և այդպիսով մի տեսակ նմանում էր մեր հասարակական հիմնարկութեանց այն ներկայացուցիչներին, որոնք տասնեակ տարիներ մի կերպ վարելով իրանց պաշտօնը չեն էլ մտածում հաստատութեան հաշիւ տալու վերայ:

Այս պատճառով շատ մտիթարական էր ամեն բարեմիտ հայի համար վերոյիշեալ պատմութեան հրատարակութիւնը, որ իսկապէս նոյն հոգաբարձութեան տասնամեայ հաշիւն է կազմում, քանի որ նեղ անձնական հաշիւների պատճառով վատահամբաւում էր մի անձնաւորութիւն, որ բաւական յարգուած է Բազումի հասարակութեան կողմից:

Մենք չենք մոռում՝ այդ պատմութեան և հաշիւների քննութեան մէջ, մեզ համար ուրախալի է այն երևոյթը, որ հասարակական հաշուէտուութիւնը սկսել է սովորական դառնալ մեր մէջ և դորանով կփրկուին այն կոպէկները, որոնցից կախումն ունի մեր նոր սերնդի դաստիարակութեան և ժողովրդի բարեկեցութեան գործը:

Այստեղ առաջ ենք բերում միայն այդ գրքուկից մի քանի ընդհանուր թուեր.—

1872 թուից մինչև 1892 թիւը, այնէ 21 տարուայ ընթացքում հոգաբարձութիւնն ունեցել է արգիւնք 31,381 ո., 91 կ. որոնց մեծագոյն մասը գոյացել է տոկոսներից, Նոյնդեան և Զատիկի տօներին արած նուէրներից, կտակներից, հոգեբաժնից, հացկերոյթի փոխարէն և այլ առթիւ տուած նուէրներից:

Իսկ ծախք այդքան ժամանակում եղել է 31,705 ո. 8 կ. որոնց մեծ մասը գնացել է աղքատների «ժանդակութեան և աղքատանցի շինութեան վերայ»:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՏՓԽԻՍԻ ԱԻԵՐՈՒՄԸ ԵՂԱ ՄԱՀՄԱԴ ԽԱՆԻ ՉԵՌՔՈՎ

Անցեալները կատարուեցաւ Տփլիսում քաղաքիս՝ Աղա Մահմադ Խանի ձեռքով աւերուելու հարկւամեակը. այդ առթիւ աւելորդ չենք համարում մեր ընթերցողներին ծանօթացնել այդ դէպքի մի ընդարձակ նկարագրի հետ, որ գրել է ժամանակակից «Սերօբէ» անունով մէկը։ Այդ նկարագիրը այս վերնագիրն է կրում. «Համառօտ Պատմութիւն աւերեցման Փայտակարանի Մայրաքաղաքիս ի խանէն Աղայ Մահմադի ի 1795 եւ ի 11 սեպտեմբերի». ստորագրած է «ծրեցաւ յանպիտան և ՚ի պանդուխտ երիտասարդէ յումմանէ ՚ի 1796 և ՚ի 26 մարտի յամայի Փայտակարանի»։ Իսկ պատմութեան վերջում դրուած ողբերգական չափական երկու գրուածքներից վերջնի սկզբնատառերը կազմելով «Սերօբէ» բառը՝ ցոյց են տալիս պատմութեան հեղինակի անունը։

Այդ պատմութիւնը իւր ժամանակին նոյնութեամբ կտպագրուի մեր հրատարակութեամբ. լոյս տեսնող

«Դիւան Հայոց պատմութեան» ժողովածուի հետեւալ գրքերից մէկում, իսկ այժմ տալիս ենք այստեղ թարգմանաբար մի քաղուածք այնտեղից:

Հիւսիսայինների Եկատերինէ թագուհու փառահեղ կայսրութեան, Վրաստանեայց Քրիստոսազօր թագաւոր Հերակլ երկրորդի տիրապետութեան և հազարացւոց սուլթան Սէլիմ խօնթքեարի կայսերութեան ժամանակ խորին Պարսկաստանից մի բախտաւոր խան Աղամահմատ անունով, ներքինի մականուանեալ, սկսաւ ուրիշ խաների տէրութիւններից շատ մարդիկ ժողովել, բացի նոցանից, որ ինքն ունէր մշտապէս:

Եւ երբ իւր զօրքը շատացաւ՝ մտածեց մի աստիճան էլ բարձրանալ, ուստի թողեց իւր կոչումը և սկսաւ կոչել իրան շահ: Նա իւր բնական ճարտաստութեամբ և կեղծուպատիր վարմունքով դէպի ինքը գրաւեց սահմանակից ուրիշ խաներին էլ, որոնց բաւական սէր ցոյց տալուց յետ՝ բաց արեց նոցա առաջ իւր սիրտը, երևալով նոցա բարեկամ և ժողովրդի կարեկից, խորիմաց իմաստասէր և մահմետական օրէնքի նախանձայոյզ և վերջապէս ամեն բանի պատրաստ և հաւատի համար արիւն թափելու չափ արթուն՝ ամսոսում էր և աւաղում Ասիոյ բոլոր երկրների մասին, որպէս թէ անտէր և անպէտք են մնացել Նադրշահից մինչև այսօր. և նոցա էլ հարցնում էր թէ անպէտք է արդարեւ:

Նոքա էլ իրանց օրէնքի նախանձից շարժուած պատասխանում էին, թէ ճշմարիտ է ձեր մեծութեան ասածները և թէ շատ յարմար ժամանակ է այդ բարեհաճութիւնը գործով հաստատելու, որ այնքան էլ դժուար չէ, եթէ ձեր կամքը լինի, որին մենք համա-

միտ ենք բոլորովին. միայն թէ միջոց գտնենք հազարացւոց կայսեր հաճութիւնն էլ առնել:

Այդ միջոցին առաջ եկաւ նոցանից մէկն ու ասաց.

— Թէպէտ նորա հաճութիւնը բաւական է, բայց առաւել հաստատ կլինի եթէ գերմանական կայսրն էլ վաւերացնէ:

Եւ նոքա իսկոյն թղթեր գրեցին և շատ ընծաներով ընտիր ընտիր մարդկանց ղեսպանութեան պաշտօնով ուղարկեցին Բիւզանդիայի և Վեննայի կայսրների մօտ, որոնք յետ դառնալով պատասխան բերին Կոստանդնուպօլսից թէ՛ այդպէս թող լինի՝ եթէ նախապէս կնուածէ Վրաստանը: Այդպէս էլ Գերմանիայի կայսրից պատասխան եկաւ թէ բարի է՝ բայց պէտք է Վրաստանն ու Բաբելոնը սեպհականել, որով միայն կարող է շահ կոչուիլ:

Սակայն այդ երկուսից ոչ մէկն էլ կամակից չէր նորան, հէնց այդ էր պատճառը, որ այդ տեսակ արգելքներ դրին, գիտենալով, որ զժուար է իրագործել:

Այս պատասխանը լսելով՝ նոքա իրանց ունեցած զօրքով առաջ խաղացին զէպի արևելք և այդ կողմերը պատահած քաղաքներից մի մասը բռնութեամբ հնազանդեցրին նոյն գիւալլուկին, մի քանի քաղաքապետներ էլ զիմադրելով՝ յաղթուեցան, ոմանք էլ իրանց ահից ընդառաջեցին պարանոցից թաշկինակ կամ թուր կապած ի նշան հնազանդութեան, իսկ ոմանք մատուցանում էին նորան իրանց կանայք ու որդիքն իբրեւ պատանդ: Բայց Շօշայ Իբրահիմ խանը նախ՝ տապալիւնեց իւր քաղաքի ամրակառոյց ամրոցը, ուր շտեմարանները ալիւրով, ցորենով և գարիով լիքն ունէր, իսկ յետոյ Հերակլ արքայի նպաստելով իւր թույլ ոյժերով երկար ժամանակ զիմադրեց ու պատերազմեց նոցա

հետ, որոնք էլ չկարողանալով ընդդիմանալ նորա գընդակներին, ասացին, ինչո՞ւ ենք ի զուր ժամանակ կորցնում այս գործի վերայ, աշխատենք Վրաստանը նուաճել, իսկ Շոշը մերն է ու մերը:

Ասացին ու դիմեցին Վրաստան և Հերակլ թագաւորի մօտ դեսպաններ ուղարկելով պահանջեցին նորա որդիներից կամ թոռներից մէկին պատանդ, որով ամենուրեք պիտի տարածուէր, թէ Վրաստանն էլ ընկճուելով հնազանդուեց նոցա և հարկատու եղաւ: Հրովարտակի միտքն էլ հէնց այս էր, որ չէ թէ ուզում եմ որ դու ինձ հպատակ լինես, այլ որպէս զի կարողանամ շահ անուանուիլ:

Սակայն բարեբարոյ Հերակլ թագաւորը մտածելով՝ զթացաւ տառապեալ քրիստոնեայ ազգերին և չէր ցանկանում այնքան հաւատացեալ հոգիների կորուստը (որովհետեւ շահ դարձողին յատուկ էր տարեցտարի Տփլիսից 30 կամ 40 ամուրի և չափահաս տղայք և աղջիկներ տանել, որոց իւր պիղծ աղանդի դարձնելով՝ արուներին ներքնապահ և էգերին հարճ էր դարձնում): Ուստի բացասական պատասխան տուեց, ապաւինելով նախ Աստծուն և ապա ռուսաց օգնութեան:

Կատարինէ կայսրուհին շնորհել էր Հերակլ արքային 25,000 զինուոր, որոնք զինուորուած շարունակ մնում էին Մօզդօք մեծ պատրաստութեամբ և սպասում էին մի հրուէրի, որ ինչպէս բազէ և ցին օգնութիւն հասնեն քրիստոնեաներին: Բայց այն ժահրաթոյն չսրը նախապէս իմանալով այդ՝ իւր աղուէսաբարոյ բնաւորութեամբ մտածեց, որ Մօզդօքի «եանարալի» սէրը գըրաւէ դէպի ինքը, ուստի դեսպանի ձեռքով ընծաներ ուղարկեց նորան, հետն էլ մի բարեկամական տոմս, որի մէջ գրած էր թէ որովհետեւ Աօիան այն գլխից ինձ է պատկանում՝ պարտաւոր եմ հաշիւ պահանջել

այս կողմերի բոլոր տիրողներից. ուստի եթէ Վրաստանի վալին անգէտ լինելով նպաստ խնդրէ ձեզնից՝ ներդրութիւն չկրէք. որովհետեւ ես կամք չունիմ ամենեւին նոցա քաղաքը մտնել, կամ աւերել, ուրեմն դուք անհոգ կացէք: Այսպիսի խօսքերով հաւատացրեց նորան. և քանի անգամ էլ վրաց արքան մարդ էր թոցնում, թէ շուտ եկէք օգնելու մեզ, որովհետեւ անյոյս կորչում ենք նեղչից և մեր օրէնքի թշնամու ձեռքից, ամեն անգամ պատասխան էր ստանում թէ՛ մի՛ վախենաք, նա չի վստահանալ ձեր քաղաքը մտնել և թէ Աստուծով ես կհասնեմ իմ բազմախումբ զօրքով, բայց սպասում եմ մեր թագուհու կրկին հրամանին:

Հերակլ արքան իւր յոյսը դնելով այս խօսքերի՝ վերայ, թողեց իւր զօրքերը ժողովելու մտադրութիւնը (եթէկամենար՝ կարող էր 50,000 ի չափ այրուծի հաւաքել): Այլ բաւականալով ռուսաց զինուորներով՝ միայն բացազուկների թագաւորին կանչեց, քրիստոնեաներին օգնութեան գալը նորան պատիւ համարելով, որ և եկաւ մօտ 12,000 զինուորուած զօրքով և նորան ընդ առաջեցին Հերակլ արքան բոլոր զատաստանապետներով, քաղաքապետներով, գաւառապետներով և ուրիշ բոլոր մեծամեծներով և մեծ հանդիսով ու հրաձգութեամբ ու ցնծութեամբ բերեց նորան քաղաք: Իսկ սոքա այս բարերարութիւնների և փառաւոր ընդունելութեան փոխարէն սկսան հետզհետէ փախչել, այնպէս որ հազիւ 1000 հոգի մնաց, ու թէ էլի ինչ արին՝ այդ յետոյ կիմանաք:

Արդ՝ Հերակլ արքան կուսակալների դրդմամբ 1795 թուի օգոստոսի 9-ին զուրս գնաց քաղաքից վերցնելով իւր հետ մնացած 1000 հոգին և իւր 2000 հաւատարիմ հեծելազօրը, 11 «Լրոպէակոստդ» թնդանօթ, 300 վարիչներ, 12 կառավարիչ, նոցա 2 գլխապետներին

(որոնցից մէկի անունն էր Գաբրիէլ (Հայկազուն) մայիօր փրիմէր և միւսինը Գէորգի (վրացի) մայիօր սէքօնդ), բաց դրօշակներով, Քրիստոսեան նշաններով և լի յուսով գնաց մօտ երեք օրուայ ճանապարհ և թշնամու շաւղի ելքի մօտ բանակ ձգելով՝ սպասում էր «իւր մուշտակի նպատակին»։ Լրաբերները ամեն օր լուրեր էին բերում այդ բանակը թէ նեւը մօտենում է արդէն։ Իսկ մօտ 16 օր անցնելուց յետոյ մեր անօդնական արքան նոր տարակուսանքի մէջ ընկաւ, վասն զի Արարատեան գաւառի խանը, որ երբեմն բարեկամ էր մեր արքային և այն չարին թշնամի, Հաշտուելով՝ իւր զօրքով օգնութիւն հասաւ նորան։ Եւ մինչ մեր արքան այս վարաման մէջ էր՝ այն կոկորդիլոսը եկաւ հասաւ Գանջայ, որի հետ խանը դաշը կապեց, որ բոլոր Վրաստանն աւերեն և նորա թագաւորութիւնը բառնան աշխարհից։ Ջաւադ խանն էլ կնքելով այդ պայմանը յայտնեց նաև Մելիք Մէճնուհի հաւանութիւնը այդ պայմանին, որին կանչելով նոյնպէս կնքել տուին այդ դաշը, որովհետև այդ երկուսն էլ անհաշտ թշնամիներ էին Հերակլ արքային։

Եւ այսպէս սոքա զօրք ժողովելով հրամայեցին իրանց սպարապետներին և զօրապետներին գունդեր կազմել, գլխապետներ կարգել, մէկ մասը բազմաթիւ զօրքով մէկ կողմ ուղարկել և միւս մասը միւս կողմը, նշանակած ժամանակ բոլորը միասին ժողովել և պատրաստ լինել այնտեղ, ուր բանակ էր ձգած նոցա մեծը, այս ամենը այսպէս կարգադրելով, խորանները (վրան) ծալեցին և բեռները բարձին և հրամայեցին ճանապարհ ընկնել։ Երբ սոքա չուեցին՝ ինքն էլ ցանկանալով շարժուել՝ հրամայեց մեծ բանակին առաջ գնալ, որոնք անյապաղ ուղևորուեցան փողերի և տաւղի ձայնով և գալիս էին դէպի այս կողմ։

Արդ՝ երբ այս լուրը հասաւ անպաշտպան Հերակլի ականջին և թէ մօտ են արդէն իւր սահմանին՝ սկսաւ իւր բանակով յետ ու յետ գնալ մինչև իւր քաղաքի այգիների վերջը և այնտեղ բանակ գցեց տարակուսի մէջ ընկղմած. նորա բանակի հեռաւորութիւնը քաղաքից հազիւ կէս փարսախ լինէր, ուր կարելի էր հասնել 12 ըռպէում: Զօրքը տեսնելով արքայի վշտալի դէմքը և ուղեկալներից ու գիշերապահներից իմանալով, որ թըշնամին բազմաթիւ զօրք ունի և շատ մօտ է իրանց (որը արդէն բանակ էր գցել Սօղանլուխ գիւղի դաշտում) և ստուգելով նոցանից, որ իրանք անկարող են յաղթել բարբարոսներին՝ իսպառ ցրուեցան ու անյայտօսցան: Զշմարիտ որ ողբալի էր մեր ծերունազարդ Հերակլ քաջ արքան, նա խիստ տագնապի մէջ էր, որովհետև աչքի առաջ տեսնում էր իւր թագաւորութեան կորուստը, իւր անյաղթ անուան գալիք նախատինքի ամօթը և անհամար քրիստոնեաների գերութիւնը:

Այնուհետև այդ «ամբարհաւած չէզոքը» սեպտեմբերի 9-ին զայրացած հրաման արձակեց իրան ստորադրեալ այն բոլոր խաներին, որոնք նորա բանակումն էին, որ առաւօտուն առաջ ղրկեն ընտիր սպարապետներից մէկին 4000 հեծելազօրքով: Քաղաքի բազմաթիւ ժողովուրդն այս լսելով հառաչանքի և ողբի աղաղակ բարձրացրին և սգում էին իրանց անձերի կորուստը, թողին իրանց ինչն ու ապրանքը, շատերը յուսահատութիւնից սալով կամ ձիով քաղաքից դուրս գնալով հիւսիսային զրան կրնկակողմը՝ փախչում էին Կովկասի լեռնակողմը: Ովքեր սալ կամ ձի չունէին՝ ոտով էին գնում, իսկ ովքեր գնալու ոյժ չունէին և զրաստ էլ չէին գտնում և նոքա, ովքեր կարող էին գնալ, բայց ճանապարհից կամ սովից և կամ աւազակներից վախենում էին, այդպիսիներն էլ յուսահատութեան մէջ էին թաղուած:

Երբ ամսի 10-ը լուսացաւ՝ հեծելագորն առաջ եկաւ և հասաւ այգիների բերանին և սկսեցին համարձակ ու վստահ պատերազմ մղել մեր թնդանօթներին դէմ մօտ չորս ժամ շարունակ, բայց յաղթուելով մեր անգլիավարժ թնդանօթների ցնցղաձիր գնդակներից, լետ դարձան և յուսահատուած սկսեցին փախչել, հասնելով Լեխաթանի բանակին՝ սկսեցին տրտուենք բառնալ։

Մինչ այս մինչ այն «բէլիարը» կարծես քնից սթափուելով գիշերուալ 5 ժամին ձայն տուեց ծառաներին, որ մեծամեծներին կանչեն, որոնք ներկայացան նորան ձեռնամաճ և սրտասուրսուռ երկիւղածութեամբ։ Գորանով էլ չբաւականանալով հրամայեց հրացան արձակել որպէս զի բոլոր զօրքն ու զօրապետները զարթն և գան իւր ահեղ ատենի առաջ։ Հազիւ մէկ քառորդ անցած ամենքը պատրաստ էին նորա վրանի հանդէպ։ Երբ «գարշ լէգէոնը» իւր գունդագունդ զօրքի զէզերը տեսաւ՝ բացեց իւր թունալի բերանը, սկսեց նախ գովել նոցա քաջ ու արագ մենամարտութիւնը, իսկ յետոյ խօսքի ոճը փոխելով՝ բանաստեղծական ատենաբանութեամբ բարեբանում էր և սքանչելի համարում քաղաքի կանսնց ընչաւետութիւնն ու գեղեցկութիւնը, ժողովրդի բազմութիւնը, մեր արքայի պատուական անգին աւաններն ու մարգարիտը, ոսկին ու արծաթը, քաջալերում էր առ հասարակ իւր զօրքին, յորդուելով աներկիւղ պատերազմել թշնամու դէմ, քաղաքի բոլոր աւարը նոցա շնորհել, նոյնպէս և խոստացաւ գերեւալներին նոցա կամքին թողնել, բացի գորանից ամեն մէկի վերայ պարտք դրեց իւրեանց օրէնքին նախանձայոյզ լինել ասելով թէ այդտեղ մեռնողը մարտիրոսների շարքն է դասուում, իսկ յաղթողները արժանի յաղթանակի ու բրաբիոնի, որ երդմամբ խոստանում էր նոցա։

Այդ խրախոյսների և յուսադրութիւնների էր նու-

իրուած նա, երբ արևելեան կիսագնդի հորիզոնի վերայ լուսի ճաճանչն երևաց և լուսանում էր սեպտեմբերի 11-ը: Երբ զօրքն արձակեց՝ այնպիսի ուրախ դէմքերով զարձան նոքա, որ տեսնողը կ'կարծէր թէ հարսանիք էին գնում. նոցանից ոմանք իրանց մուճակներն էին կապկպում, ոմանք զանկապսներն էին կապում, ոմանք զրահներն էին հագնում, ոմանք բազպաններն զգենում, միւսները բազուկներն էին վահանաւորում, այք ատրաճանները վաւոյրով լցնում, ոմանք արտախուրակները գլուխն էին անցնում, նիզակները թաղիքի մէջ դնում, հրացանները լցնում, գեղարդները վերցնում, երկսայրիները սրում, սլաքները փշածայր շինում, թրերը պատեաների մէջ պատրաստ դնում, աղեղները լարում, նետերը կապարճներում պատրաստում, հրազէնները վառում, ձիերը պալարակապ անում, ձիերի մաշկը պնդում և առհասարակ ամենքը պատրաստութեան մէջ էին ողբալի քրիստոնեաների դէմ գնալու. և այսպէս եկան հասան մինչև մեր թնդանօթարանից մի նետաձիգ ճանապարհ հեռու. իսկ ինքը չարաժահր քարբը բարձրացաւ մի բարձր լերան գագաթը, հրամայեց վրան կանգնել և բազմեց նորա մէջ հանդիսի վախճանը դիտելու:

Այդ միջոցին օդը պատած լինելով մշուշով ու ամպերով՝ երկու կողմն էլ մթան մէջ էին, ուստի անգիտութեամբ նոքա կարծում էին թէ մեր զօրքն է շատ, իսկ մենք համարում էինք նոցա զօրքը սակաւաւոր: Կէսօրի ժամանակ բորէասի սիգածեմ հողմը ցրուեց ամպըն ու մառախուղը և արեւ երևացրեց իւր պայծառ ճառագայթները: Արդէն պարզ տեսնուում էր նոցա զօրքը, որոնց անսպառ բազմութիւնից լեռներն ու դաշտերը անտառապատ էին թւում. իսկ մեր զօրքը իւր աննշանութեամբ թշնամու զարմանքն ու ծիծաղն էին շարժում, որովհետև մերերը գրեթէ բոլորն էլ երկչոտ

բաղաբացիներն էին և մի մասն էլ պանդուխտներ:

Այդ ժամանակ նախաջարը հեռագրիտակով դիտեց վերայի դաշտը, ուր փախստական կանանց սպիտակ սաւաններն ինչպէս ձիւն էին երևում հեռուից. և անմիջապէս աւետեց իւր բոլոր զօրքին, թէ. ո՞վ անմիտ որսորդներ. քնչ էք որսները ձեռքից թողնում: Երբ զօրապետներն ու գլխապետներն այս լսեցին մոռնետիկ հնչեցնելով և բոլոր զօրքը կատաղեցնելով՝ նետաձգուածիւնն ու գնդակները աւելցրին, նիզակներն ու սլաքները ինչպէս կրակ վառեցին և հետզհետէ մօտենալով խառնուում էին մեր զօրքերի հետ: Պէտք էր տեսնել և լսել այդ ժամանակ, թէ ինչպէս թրերի ու վահանների շառաչիւնը լեռներն ու բլուրներն էին դղրդեցնում, սրերի ճալթիւնները զարհուրեցնում ամենքին, թնդանոթների թնդիւնը և վառօդի ծուխը օդն ու փոշին իրար խառնում, լարած աղեղների բոմբիւնը և նետերի սուլմունքը լսելիքն էին խլացնում, երկվարների խնջալու ձայներն ու բոլոր սպառազէնների որոտը, ինչպէս նաև տիգախաղերի շնչմունքը և ամբողջ խմբերի միահամուռ մահառիթ ձայնը երկրաւոր կեանքի վախճանն էին գուշակում: Այս որ տեսան յետակայ սպարապետները՝ մնացած զօրքն էլ շուտով հարցրին, որով 80,000 ից աւելի եղան:

Տեսաւ մեր անօգնական արքան և ձիու սանձը շուռ տուեց ու սկսաւ փախչել յուսահատ, նորան հետևեց և իւր բոլոր զօրքը. դեռ բաղնիքների դրանը չհասած՝ թշնամու գունդը հետևեց նորան կենդանույն բռնելու համար, որ տեսնելով արքայի հաւատարիմ մի բերդապաշտ շտապով երկու թէ երեք թնդանոթ արձակեց հալածողների վերայ և նոքա երկիւղից յետո ընկրկեցան ու այդպիսով փրկուեցաւ ծերունի խղճալի թագաւորը:

Իսկ որոնք ճակատ առ ճակատ կռուում էին թնդանութների դեմ, առաջ մեծ տագնապի մէջ էին ռումբերից, իսկ յետոյ զայրանալով վայրենաբար վազեցին, քարձրաձայն աղաղակ բարձին առիւծների նման «ալլահ ալլահ» գոչելով և արշաւեցին մեր թնդանութարանի վերայ:

Երբ մեր թնդանութների վարիչները տեսան այս պատուհասը, որ տեղում էր վայրենի մահացողների անհուն բազմութիւնից, խոյս տուին, մնաց մենակ հայադգի «Փրիմէր մայիօր» Դաբրիէլը մէկ վարիչով, որ անխոնջ աշխատանքով կրակ էր սփռում Քրիստոսի Խաչի թշնամիների վերայ ի փառս Նորա և ՚ի սէր իւր թագաւորի. բայց նա տեղն ու տեղը նահատակուեցաւ և վերացաւ անանց կեանքը լաղթական բրաբիոնը ժառանգելու: Այսպէս էլ մարտիրոսացաւ վրացի «սէքօնդ մայիօրը» նորանից մէկ ժամ առաջ:

Այնուհետեւ նոքա անարգել վստահութեամբ դիմեցին քաղաքի վերայ և իրանց թունաւոր շունչը փչեցին խաչապաշտների վերայ, սկսան աւերել, լցնել իրանց բռնները պատուական ակներով ու մարգարտով, ոսկով ու արծաթով, բեհեզով ու կերպասեայ լիպասով և մետաքսեայ շորերով:

Կուսակրօն վարդապետներից ոմանց սրախողխող աբին, ոմանց ինչպէս գառը մորթեցին ու ոմանց գերի ծախեցին: Այսպէս էլ քահանաներից ոմանց նաւթով այրեցին, ոմանց սպանեցին, ոմանց ծեծեցին, որ ցոյց տան իրանց եկեղեցիների անութները, և ոմանց գերի տարան: Աշխարհականներից շատին գլխատելով՝ ամեն մէկ գլխի համար երեք թուման գին էին ստանում, որոնցով «ամենաչարը» մզկիթ էր շինում, ոմանց չարչարում և երկաթներով ու տանջարաններով տանջում, ոմանց էլ գերում: Սոյնպէս էին վարում և պառաւ

կանանց հետ: Իսկ պատանի տղայոց ու աղջկերանց անվնաս տանում էին իրանց պիղծ տուփանքի և թանկ գրենով ծախելու համար:

Իրանց աղանդակից բերդաբնակ մահմեդականներին չարչարեցին քրիստոնեաներից աւելի ու յետոյ գերի տարան, նոցա աղօթարանը այրեցին: Արքունի պալատի գանձերը դատարկեցին և ապա այրեցին: Սոցանով էլ չբաւականանալով՝ սկսեցին վանքերին ու հոյակապ եկեղեցիներին ձեռք տալ, որոնցից ժողովելով եպիսկոպոսական ոսկեհոն և ականակապ թագերը, եմիփորոնները և քահանայական ոսկէ և ասղնեգործ սաղաւարտներն ու շուրջաւները, զգեստներն ու ոսկեզօծ խաչերն ու աւետարանները, արծաթէ բուրվառներն ու քշոցներն և պմենայն անօթները, կրակով այրեցին սրբերի մասունքը, տէրունական և Տիրամօր պատկերները անարգանքով ոտնակոխ անելուց յետոյ:

Հաշուից երևաց, որ գերածների թիւը 50,000 հոգուց աւելի էր:

Պակստ չէր նաև Կովկաս լերան կողմ փախչողների չարչարանքը. դեռ նոքա ճանապարհին էին, երբ նոցա հասաւ բացագլուխների խուժանը, որոնք խոյս էին տուել պատերազմից և փոխանակ օգնելու խեղճ փախտականներին, յափշտակեցին նոցա ինչքը, ոմանց նոյն իսկ մերկացնելով հանդերձներից: Այս էլ փոխարէնն էր մեր թագաւորի փառաւոր ընդունելութեան: Միւս կողմից նեղում էր նոցա սովը և հիւանդութիւնը:

Երբ այս ամենը կատարուեց՝ չարը ինն օրից աւելի չուզեց մնալ այս կողմերը. թէպէտ, ինչպէս ասացինք, նա ոչ միայն քաղաքն էր ուղղում ապականել և այրել, այլ բոլոր Վրաստանը, Կախէթը, Թիալէթը և Կովկաս լերան բոլոր շէն տեղերը, և տիրելով ամենին՝ բոլոր բնակիչներին նուաճել. սակայն այն երկիւղը, որ ունէր

տիեզերակալ Կատարինէ կայսրուհուց, չթողեց. որովհետեւ լաւ գիտէր, որ մեր քաղաքն ապաւինել էր նորա պաշտպանութեան, մանաւանդ, դաւաճանել էր նորա ինքնակալութեան Մօզդօկի կողմնակալին, այս բանը մտածելով՝ բոլոր քաղաքը կրակ տուեց իւր կամուրջներով և շտապով հեռացաւ:

Երբ որ նոյն կողմնակալն այս լսեց՝ շտապով իւր զօրքն ուղարկեց և գրեթէ կարող էր հասնել նորան, եթէ Կովկասի ճանապարհը հարթ լինէր. երբ նոքա Դուշէթ հասան, ողորմելիների տրտում սրտերը ուրախութեան փոխուեցաւ: Իսկ նախաջարը մեր արքայի սահմանն անցնելով՝ սպասում էր ճիշտ լուր իմանալ լիրաւի գալիս են նոքա թէ ոչ, որ եթէ սխալ լինէր՝ գարնան նորից յետ դառնար: Եւ երբ ստուգեց նոցա գալը մեծ զօրքով, պարսից սահմանին հասնելը, ալանաց մօտից անցնելը, յաղթական պատերազմով մուտքը և այլն, անյոյս փոխաւ իւր զօրքով:

Այսպէս ազատուեցանք մնացած բնակիչներս և օրհնում ենք անտէր, խղճալի և ցրուեալ հայոց ազգին օգնող հիւսիսայնոց կայսերուհի Եկատերինէ Ալէքսիովին:

Ասացինք թէ սրբոց մասունքներն այրում էին. բայց Սանահնի ս. Աստուածածնի վանքը, որ կառուցած է Բագրատունեաց Տիեզերակալ Աշոտ Ողորմած թագաւորից և Անոյշ թագուհուց, որ 40 սեղան ունի քառասնից խորհրդով, որպէս զի հարկաւոր եղած ժամանակ ննջեցեալների հոգու համար մի օրում 40 պատարագ մատուցուին 40 բեմի վերայ, և որի վերադիտողն ու խնամատարն է առաքելաշաւիղ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, այդ վանքի սրբոց մասունքներն ու հայրապետ-

ների շնորհած կոպարները ազատեց նորին բարձր սըր-
բազնութեան եղբօրորդի պայծառ իշխան Սօլոմօն
երկայնաբազուկ Արղութեանցը:

Այժմ այդ վանքի առաջնորդ կարգուած է նորին
բարձր սրբազնութիւնից Սանահնեցի Առաքել վարդա-
պետ Մուրատեանը, որ ս. Յօհան Օձնեցի Հայրապետի
սքանչելագործ Աջը ազատեց գերութիւնից:

Միանգամայն ազատուեց և Մողնույ ս. Գէորգի
Հրաշալի մասը, որի համար մահու չափ չարչարուեց
նոյն եկեղեցու տէր Գրիգոր Տէր-Շմաւօնեանց աւագա-
գոյն քահանան, որ զրեթէ կենդանի նահատակ եղաւ:

Մ. ԷՄԻՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԵՌՐԳ ԶԱՍՎԵՐԳԵԱՆԻՆ ¹⁾

Արձակուրդների օրերը վաղ հասնելով պարապմունքներից փոքր ինչ ազատուած կամենում եմ երկու նամակներիդ պատասխանել, սիրելիդ իմ Գէորգ, որոնցից մէկը փետրուարի 19-ից, իսկ միւսը մարտի 19-ից: Դորա երկուսն էլ մեծ ուրախութիւն պատճառեցին ինձ. — երկար և յամուշուութիւնից յետոյ վերջապէս դու խօսեցիր ինձ հաճելի լեզուով: Քո առաջին գրութիւնից նկատում եմ, որ դու լուրջ կերպով զբաղուած ես ազգային պատմութեամբ, որ ինձ չափազանց միտնարում է, որովհետեւ ինչպէս ես տեսնում եմ ապարդիւն չէ եղել քո անձնատուր լինելը մեր հընութիւններին, որպիսի ասպարիզում դու մեծ գործ կկատարես քո մտքի զարգացման շնորհիւ: Ամենից առաջ ցանկանում եմ շնորհակալ լինել քեզ, իմ Գէորգ, պատուական ընծայիդ համար. խօսքս քո գտած այն պատմական հատուածի մասին է, որի հետ շտապում ես ծանօթացնել ինձ: Այն ամենը, ինչ որ դու ասում ես նորա բովանդակութեան մասին, համեմատելով այն միւսնոյն ժամանակ և Խորենացու նոյն առարկայի մասին տեղեկութեանց հետ, բոլորովին համաձայն է ճշմարիտ պատմութեանը: Դու այն աստիճան թափանցող ես այս դէպքում, որ ինձ միանգամայն բան չէ մնում աւելացնել քո ասածին: Հայաստանի նախարարութեանց խընդիրը մեր պատմութեան նշանաւոր ինդիւիդուից մէկն է. ես կարծում եմ, որ այդ խնդրի մշակուելով շատ բան կպարզուի մեր ներքին պատերազմներից: Գոնէ ես այսպէս եմ

¹⁾ Այս նամակը գրուած էր ռուս լեզուով, մենք հրատարակում ենք հայերէն թարգմանութիւնը:

կարծում: Եւ յիրաւի, մէկ կողմից ինչ բան է մեր պատմութիւնը. եթէ ոչ անընդհատ ներքին կռիւներ: Հէնց որ մեր թագաւորները և թագուհիները և նոցա հետ գտնուած հայոց նախարարները մի փոքր շունչ են առնում արտաքին թշնամիների յարձակումներից, իսկոյն մէկը միւսի դէմ է ապստամբում: Եւ ուրիշ ինչ պատճառ կարող էր լինել դորան, եթէ ոչ տեղապահութեան խնդիրը: Ես կատարելապէս համաձայն եմ քո կարծիքին Մովսէս Կաղանատուացու պատմածի վերաբերութեամբ: IX դարու այս մատենագիրը անկասկած պարզ չէր ըմբռնում նախարարական տըների յարաբերութիւնները միմեանց հետ, երբ առաջ էր բերում այնպիսի կողմնակի ապացոյց մեր իշխանների աւագութեան մասին. բայց չնայելով սորան, ոչ մի տեղ այս իրողութիւնը ներկայացուած չէ այնպիսի պայծառ գոյնով և այնպիսի բազմանշանակ կերպով, ինչպէս նորա մօտ: Սիւնեաց Անդովկ իշխանի բարկութիւնը, որ նկարագրել է Մովսէսը, օրինակելի մի բան է: Բայց ինչ և էիցէ, մէկ կողմը թողնելով այս հարցը, որ շատ կշռագատութեան և խորհրդածութեան կարօտ է, ես դեռ դիմում եմ քո ուղարկած հատուածին, որ մի փոքր տարբեր եմ կարգում քեզանից: Ես այստեղ կը ներկայացնեմ քեզ Դմ ընթերցուածը, որ հաւանական է բոլորովին անօգուտ չես համարի քեզ համար: Ահաւասիկ, «Սահակայ խնդիր արարեալ 'ի գրան արքունի յԱրտաշեսի թագաւորի զոր 'ի Տիսբոն խաւսեցեալ, եթէ ես զվաւանահանն զնամակաւնի, ¹⁾ զոր Արտաշէի 'ի դիւանին տեսի 'ի քաղոց ամսոյ 'ի ժէ և վաւաւ արքայից արքայի և բարերարի. և գիր արարի ես Սահակ կաթողիկոս, թէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ հայոց ազատաց և տանուաւերանց՝ որպէս յառաջ առ հայոց ազգին ևս՝ նոյնպէս և 'ի ձերում դիւանի շահ (?) նամակաւնին առնել, որ յայսմ հետէ հայոց ազատաց և տանուտէրանց գահ 'ի յայտ լինէր: Նոյնպէս ներսեհ հրամանաւ արքայից արքայի՝ և ես Սահակ հայոց կաթողիկոս կնքեցաք զգահ նամակին, և եղաք մատանի զարքայից արքայի և զմերս. և է այսպէս արդարև

¹⁾ Հղատառով տպածները բնագրում կարմիր թանաքով են գրուած:

Ճշմարիտ» Ահա բեզ իմ ընթերցուածը. դա բաւական պարզ է թւում բացի մի բառից—շահ, որ դրուած է «նամականին առնել» բառերի մօտ: Բայց այստեղ էլ եթէ բնագիրը իմ ձեռքիս լինէր գուցէ ըմբռնէի իմաստը—Այսուհետեւ դու հարցնում ես «ինչու են բաց թողնուած մի քանի հզօր նախարարական ցեղեր, ինչպէս օրինակ Մուրացան, Խորխոռունի և ուրիշներ», և այլն: Ինչպէս դու ինքդ իրաւամբ նկատում ես, 69-դ նախարարութիւնը, որ դրուած է քրցուցակի մէջ, պէտք է Մուրացանը լինի: Այս ցեղը, ինչպէս դու գիտես, Արտաշէս Թագաւորի ժամանակ արքայից յետոյ առաջինն էր հաշւում. եթէ նա կարող էր այդքան հեռաւոր տեղ բռնել, կասկած չկայ ուրեմն, որ Խորխոռունին և ուրիշներն էլ հանգամանքների փոխուելով հեշտութեամբ կարող էին իրանց նախագահութիւնը կորցնել: Մի բանի մասին ես ցաւում եմ, որ նախարարների այս ցուցակը լիակատար չէ—նորա մէջ հետաքրքրական շատ բան կայ, որի վերայ դու անշուշտ արդէն ուշադրութիւն ես դարձրել: Այն է, ես առաջին անգամ եմ հանդիպում այս անուններին—«20. Բասենոյ դատաւորն. 60. քաղաքապետն արքունի. 61. Որսապետն արքունի»—ժամանակին ազգային պատմութեան վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններիս միջոցին ես առանձին ուշադրութիւն կդարձնեմ քո այս թերթի վերայ և նախարարների ցուցակին թէպէտ և այդ լիակատար չէ: Ես կրկին անգամ շնորհակալութիւն եմ յայտնում քո գեղեցիկ հաղորդագրութեան համար, որ աւելի քան երբ ևիցէ հաստատում է իմ կարծիքը Հայաստանում Տեղապա-հութեան գոյութեան մասին:

Դառնում եմ քո նամակի երկրորդ մասին, որի մէջ դու աչքի ես անցնում իմ խորհրդածութիւնս: Ես 'ի զուր չը խնդրեցի բեզ քո կարծիքը յայտնել նորա մասին: Ես մեծ բաւականութեամբ կարդացի և վերստին կարդացի այն: Քո նկատողութիւնը այն մասին—թէ ո՛ր չափով մեր վիպական երգերը տեղ են գտել Մովսէս Խորենացու պատմութեան մէջ և ինչ նշանակութիւն ունին նոքա այս վերջինիս մօտ, սրամիտ է վերին աստիճանի, այնպէս որ մի ուրիշ անգամ գուցէ ես բոլորովին ընդունէի, եթէ որ այնպէս խորին կերպով համոզուած չլինէի այն բանում, թէ իմ խորհրդածու-

թեանց մէջ ես դորան վիճելի եմ համարում: Հազիւ թէ մի ուրիշը կարողանայ աւելի հիմնաւոր առարկութիւն անել քեզանից: Երբ ես կսկսեմ ուսումնասիրել Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը, ամբողջութեամբ առաջ կբերեմ քո կարծիքը և այնտեղ եմ նկատողութիւնները կանեմ:

Հոգւով չափ ուրախ եմ ազգային երգերի ժողովածուդ վերջնականապէս աւարտելուդ մասին տեղեկութիւն տալուդ համար: Ի զուր ես ենթադրում, որ ինձ համար ծանր կլինի դորա հրատարակութեանը հսկել. ընդհակառակն, ես խնդրում եմ քեզ, հոգիս, փութով ուղարկել ինձ նորա ձեռագիրը (ի հարկէ գրաքննութիւնից թղթատրուած) որոշելով պահանջած օրինակների քանակութիւնը, թէ ինչ տեսակ թղթի վերայ պէտք է տպուին այդ երգերը—և ես ճշտութեամբ կկատարեմ քո յանձնարարութիւնը կատարելապէս վստահ լինելով, որ դու գոհ կմնաս իմ ճշտասիրութիւնից: Տեսնում ես ուրեմն բանն ինչու՞ն է, իմ Գեորգ, ես կուզենայի, որ այս հրատարակութիւնը իբրև առաջինը իւր տեսակի մէջ ըստ կարելոյն շքեղ լինի, իսկ այդ շքեղութեան կարելի է հասնել, այստեղ Մոսկվա հրատարակելով և այն Գօտիեի տպարանում: Միւսինոյն ժամանակ ինձ թւում է, որ եթէ դու որոշես ձեռագիրդ այստեղ ուղարկել, աւելի շուտ նա լոյս կտեսնի, քան եթէ քո ձեռքում մնայ: Դու պակաս դանդաղներից չես, ինչպէս որ քեզ էլ անյայտ չէ:—Այս էլ ասենք, որ ինձ համար ցանկալի էր ինչքան կարելի էր օր առաջ ծանօթացնել գիտնական աշխարհին այս գանձի հետ. ես քո կողմից անմիջապէս մի քանի օրինակ կուղարկէի Փարիզ Դիւօրիէին, իսկ ինքս մի փոքր սիրուն յօդուած կգրէի այդ երգերի մասին ռուսական ամսագիրներից մէկի մէջ:—Ահա քեզ իմ բոլոր Considerants. ես անհամբերութեամբ կսպասեմ քո շուտափոյթ պատասխանին:

Մնամ քո ԷՄԻՆ

Մոսկվա 2 ապրիլի 1851.

1) Նասակի վերջին մասը, իբրեւ ընտանեկան ընտանոթիւն ունեցող, անյարմար դատեցինք հրատարակել:

Յ. ՉԷՐՔԷԶԵԱՆՅԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՏԹԷՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Յընթացս քանի ամաց երևեցան յազգիս Հայոց տպագրու-
թիւնք ոմանք ազատամիտք և աղանդաւորք հակառակք դաւանու-
թեան մերս լուսաւորչադաւան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց. հրա-
տարակող պոգոսի մոլար վարդապետութեանց հանդիսանայ 'ի
մէջ ազգիս Ստեփաննոս ոմն 'Նազարեանց՝ վարդապետն Արե-
ւելեան լեզուագիտութեան առձայնեալ, որ զլուտերին ա-
ղանդ յայտնապէս իմն ջանայ տարածանել տպագրութեամբ
'ի միջի ժողովրդեան մերոյ, առ 'ի զազգն համօրէն եթէ
մարթ ինչ իցէ 'ի նոյն խմորել, քանզի 'ի նորայն վարդա-
պետարանի կրօնի, յէջ ԾՅ ասի աւանիկ թէ «քրիստոնէու-
թեան հիմնադիրն կարգել է երկու խորհուրդ՝ մկրտութիւն
և հաղորդութիւն, սովին օրինական ինքնակամ և ազատ-
րէն կրճատեալ զսրբազան խորհուրդս, զորս Հայաստանեայցս
ամենամաքուր եկեղեցի ուսուցանէ լինել եօթն, զմնացեալ
հինգ խորհուրդս, զորս ոչ համարի Քրիստոսագիր, վայր 'ի
վերոյ և զատ յերկուց վերոյգրելոցն՝ մեկնարանէ ըստ իւրոց
քմտց 'ի հետեւեալ էջն, և կոչէ զնոսին ոչ թէ խորհուրդս
այլ կամ կամաւոր արարողութիւնս և կամ խորհրդաւոր
կապակցութիւն, որպիսի ասէ լինել զպսակն, զոր և բարո-
զէ խզելի, եթէ շարունակութիւն նորին այլ ևս անկարելի
լինիցի վասն ամուսնոց. իսկ ապաշխարութեան խորհուրդ
ամենեւին 'ի բաց բարձեալ տեսանի 'ի թուոյ սուրբ խորհր-
դոց, զի ոչ ուրեք յիշատակի. գտանին այլ ևս յոգնահամար
սխալանք և հակաճառութիւնք 'ի վարդապետարանի անդ
կրօնի Ստեփաննոսի 'Նազարեանց ընդդէմ ընդհանուր քրիս-
տոնէական և մասնաւորապէս մերոյ Հայկաղեան եկեղեցւոյ
Աստուածաբանութեան, զորս մի առ մի հերքելով 'ի տիպ
արձանացոյց հարազատ և գիտնական համազգին մեր Առա-
քել Արարատեան 'ի Տփլիս ի 1858 ամի յառանձին գիրս,
որ կոչի «սխալանք վարդապետարանին կրօնի Ստեփաննոսի
'Նազարեանց 'ի զգուշութիւն համազգեաց»։ Նոյն 'Նազարեանց

վարդապետն անուանեալ ի Հիւսիսափայլ օրագրի իւրում ՚ի տասներորդ ամսատետրակի այսր 1860 ամի, յէջսն 312, 313, արդէն բացարձակապէս և անվեհեր իմն գրէ, «Հայոց եկեղեցին պիտոյ էր նորոգեալ իւր հնացած մաշուած կենդանութիւնը միտ դնելով յառաջագէտ մարդկութեան պիտոյքներին, Հայոց եկեղեցին պիտոյ էր մ'ի ընթորմ' առնէր ոտքից մինչև զլուխ այսինքն մի ազգու վերանորոգութիւն աւետարանի հաստարմատ հիման, ՚ի հարկէ ներագործելով արմատից գէպ ի վեր... Հայոց եկեղեցին գիտութեամբ պայծառանալով, ժողովորդը ճանաչելով քրիստոնէութեան իսկութիւնը, շինուելով և հաստատուելով աւետարանի բանի վերայ այնուհետև ոչ մի հոյ տեղիք ունենալու չէր վաղելու իւր եկեղեցուց գէպի միւս եկեղեցի ըստ որում նոյն երանութիւնը, որ խնդրում է նա օտարի եկեղեցւոյ մէջ, ունի իւր մայրենականի մէջ. ի մոլորաշաւիղ բանիցս յայտնէ դիւրաւ իմն կարէ եզրակացուցանել ամենայն ոք, նախ թէ Հայաստանեայց մերս եկեղեցի չէ ամենևին հիմնալ ուրեմն ի վերայ Աւետարանական բանի. երկրորդ՝ թէ յայդ պիսի պատճառաց շարժեալ պարտէ մեզ նորոգել, այս է փոփոխել գլխովին զեկեղեցական արարողութիւնս, զծէսս և զդաւանութիւն մեր. աւելորդ իմն վարկանիմ մատչիլ աստանօր ի զնին անհամար փասուց որ կարէին յառաջանալ (թո՛ղ զի մասամբ ինչ և ուրեք ուրեք նշմարին իսկ արդէն) վասն Հայկազնեայ ժողովրդեանս յընթերցանութեանէ անտի հաւատընդդէմ և ազգընդդէմ գրութեանց, զայն օ՛ն անդր քան զմերս իմացուած զօրէ իմաստասիրել սրբազան ժողով Աստուածաշնորհ հարց մերոց ի լուսաւորչականդ սինհոդոսի Զասացելոցս ճշմարտութիւն ապացուցին արդէն ոմանք ի Հայկազնէից, որք յարեան ի տեղիս տեղիս ձեռն արկին հերքել և մերժել զծանրալուր և զպժգալի առաջարկութիւնն, որ յաղագս վերանորոգութեան (ընթորմի) եկեղեցւոյ մերոյ: Այսպիսի եղև Մուրատեանն գիտնական և համագգի հարազատն աղգիս, զորոյ զխոհական և զօրաւոր պատասխանի ընթերցաբ ՚ի 10 համարի Վոնկան Հայաստանի, և ես յետինս և նուաստագոյնս ՚ի ժողովրդենէ մերմէ, բանզի մի եմ յորդուց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, որ վշտացեալ ՚ի սիրտ և ՚ի հոգի յընթեռնուն անդ զվերոյիշեալ

սանձարձակ ընդդիմաճառութիւնս 'ի դէմ անսխալ դաւանութեան Քրիստոսահիմն և Առաքելաքարոզ եկեղեցւոյ մերոյ և զնոյն եկեղեցի մեր զտուրբն և զամենամաքուրն յանտանելի նախատինս տեսեալ և 'ի մեծի վտանգի, հարկ անձին վարկայ հերքել տպագրութեամբ զհաւատընդդէմ գրուածս Ստեփաննոսի նազարեանց և զյօդուածս իմոյն հերքմանց ի լոյս ընծայեցի նախ 'ի 13 համարն Մեղուին Հայաստանի և ապա 9 համարն Ճռաքաղի, բայց զի համոզանք և խրատաբանութիւնք մասնաւոր անձանց ոչ զօրեն 'ի բաց բառնալ զլիովին զճապաղեալն ամենուրեք զազգակործան մոլորութիւնն և բարձրագունի իմն պէտք են իշխանութեան առ 'ի պաշտպանութիւն հաւատոյս, այսր աղաքաւ բացատրելով զայս ամենայն ամենահպատակաբար խնդրեմ, զի հրամայեսցի քննել նախ զամենայն վերոյիշեալ և զայլ իսկ գրուածս Ստեփաննոսի նազարեանց զհաւատոց մերոց, որպիսի իմն է և հանդէս նոր հայախօսութեան անուանեալ գիրքն, յորոյ երկրորդում մասին բերի պատճառն կրճատելոյ լուտերին զխորհրդոց եօթնաթիւ և ճշմարիտ իցեն ինչ բանքն ամենայն, մատչիլ ապաքէն 'ի նորոգութիւն հնազանդ և մաշուած կենդանութեան եկեղեցւոյս, որպիսի իմն է քարոզութիւն վասն եկեղեցւոյ մերոյ 'ի հայազգի լուտերախոհ իմաստակէ ումեմնէ, իսկ եթէ ընդհակառակն սուտ են և մոլար վարդապետութիւնք նորա (որպէս և են իսկ) եթէ եկեղեցին մեր հիմնեալ է 'ի վերայ աւետարանական ճշմարտութեանց, եթէ կենդանութիւն նորա չէ ինչ մաշեալ և հնացեալ, եթէ գոյ 'ի սմա երանութիւն վասն հոգւոց մերոց և հետեւաբար չեն ինչ պէտք ոչ միայն արմատական վերանորոգութեան յոտից մինչև ցգլուխ, այլ և ոչ իսկ ամենամիօրոյս յալսյլութեան 'ի հաւատալիսն մեր, առնել ապաքէն զբարձրագոյն տնօրէնութիւն առ ի փութով ժողովել զամենայն օրինակըս 10 համարին Հիւսիսափայլ օրագրի այսր 1860 ամի և զամենայն հատորս վարդապետարանին կրօնի վերոյիշեալ Ստեփաննոսի նազարեանց և հրոյ ճարակ տուեալ զայնս՝ արգելու առ յապայն զտպագրութիւն Հիւսիսափայլ օրագրի և զորոյ և իցէ մատենի, յորում լինիցին բանք զհաւատոյս Հայաստանեայց մերս եկեղեցւոյ առանց նախազննին տեսու-

թեան և հրամանի սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի և լուսաւոր-
չական սրբազան սիւնհոգոսին:

26 Դեկտեմբերի 1860 ամի.

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՏԹԻՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ:

Մինչ փոխարէն մերոյ զցայգ և զցերեկ գրաւոր աշ-
խատութեանց յօգուտ ազգի առ 'ի վեհափառ գլխոյդ յու-
սոյաք հանդիպիլ բանից քաջալերութեան և գովութեան, և
ահա ժամանեաց առ մեզ արձակեալն յանցելոյ նոյեմբերի
26 թուականէ կոնփակ Ձեր տհաճութեան սոսկ և եթ, որ-
պէսզի Հիւսիսսփայլ օրագիր մեր ախորժելով և նկատամբ
ինդրիցէ երգիծանել զազն թէ զաշխարհականս և թէ զհո-
գեւորս. խռովիմք և ոչ, զի ոչ ստգտանէ զմեզ խիղճ մեր,
գուցէ մասնաւոր ոմանք յաշխարհականաց և 'ի հոգեւորաց
մերոց ամբաստանեալ իցեն զանաչառ ազատախօսութենէ Հիւ-
սիսսփայլի, որով մերկացուցեալ էին 'ի հրապարակի նոցայն
գործք արատաւորք և փնասակարք ազգին, բայց դոքա չեն
ազգն և նոցուն բարեմիտք 'ի հասարակի, այլ առանձնականք
ոմանք վարակեալք անձնական ախտիւր թշնամութեան
և նախանձու. որովք և զտգէտն ամբոխ վարակել ջա-
նան և յարուցանել ընդդէմ մեր. ոչ վեհափառ Տէր,
ազգն հաճ և հաւան է ընդ գնացս Հիւսիսսփայլի.
և գրագէտքն 'ի նոսին բազում հեշտութեամբ ըն-
թերցասիրեն զայն, դոքին իսկ ամս երիս ահա արծաթով
իւրեանց պահպանեալ են զհրատարակութիւն Հիւսիսսփայլի
և աղաչեն զմեզ յառաջ տանել զայն և այսուհետեւ: Այսմ
անմարթ էր լինել այսպէս, եթէ բարեմիտ հասարակութիւնն
գտանէր յիմում օրագրի 'ի փնասակարացն ինչ իւրումն օգ-
տի և լուսաւորութեան յաւուրս մեր: Եւ ոչ ամբաստանեմ

զազգէն, զի մասնաւորք ոմանք տգէտ և չարեացակա՞մ ան-
 ձինք ամենայն տեսակ ապականութիւնս հեղեղեցին 'ի վերայ իմ
 և հեղեղեն զօր ամենայն զի որոշեմ զազգն 'ի մասնաւորաց և
 քաջ գիտեմ, զի յամենայն ազգս եղեալ են և գոն այդպիսի մաս-
 նաւորք, ատեցողք լուսոյ և սիրողք խաւարի, զի գործք
 իւրեանց չարութեան են. վեհափառ Տէր, ասացեալն գի-
 տութիւն առ Լրուպացիս չէ կոչեցեալ առ 'ի հաճել զմիտս
 տգիտաց կամ քաղցրաբանութեամբ շողորթութեւ զանձնական
 ախտս մասնաւորաց կամ զբազմութեան, ատելութիւն և
 թշնամութիւն չիք 'ի գիտութեան, սորայս պաշտօն է անա-
 չառաքար քարոզ լինել ճշմարտութեան և հատուցանել զար-
 ժանն բարեկամի և թշնամոյ առանց երգիծասիրութեան,
 գիտութիւնն չունի երկտեսակ կշիռ, նա պարծի միայն յիւրն
 'ի հաւասարակշիռ արդարութիւն առ ամենայն ոք, գիտութիւնն
 ոչ բժշկէ վիրօք զվէրս՝ այդ սեփհական է միայն տգիտացն
 քրիստոնէական եղբայրսիրութեան, որպէս էին հայք և հո-
 ումք յաւուրս 'սերսիսի Լամբրոնացւոյ, որ զմիմեանս հայ-
 հոյէին և թշնամանէին, առորս և ասացաւ «ո՞վ մտացի դու,
 ո՞ւր ուսար վիրօք զվէրս բժշկել»։ Ձոր ինչ քարոզէ երանե-
 լի Հայր մեր Լամբրոնացի 'ի կրօնականս, զոր ինչ 1800 ա-
 մօք յառաջ քարոզեալ է Աւետարան և Առաքեալք, զնոյն և
 մեք ուսուցանեմք, միայն թէ ստիպիմք ասելով յոյժ և յոյժ
 ցաւելով, զի հայք մեր ոչ միշտ ուղիղ գնան յաւետարանին,
 այլ վիրօք զվէրս բժշկեն, չարին չար հատուցանելով, հա-
 լածասիրութիւն բարոզելով առ հայազգի եղբարս, դատելով
 զխիղճ միմեանց, Վեհափառ Տէր, գիտութիւնն չէ եղբայրա-
 տեաց, այլ մանաւանդ եղբայրասէր և մարդասէր, և յայս
 սակս քննէ 'ի լոյս և 'ի յայտնութիւն ընծայեցուցանէ զամենայն
 ծածուկ խոյլս և զկեղս 'ի մարդկային մարմնի, առ 'ի
 զբժշկութիւն հնարաւորելոյ։ Յաճախ անգամ ցաւագարու-
 թիւնքդ այդոքիկ հնացեալ, նեխեալ և յապականութիւն
 բոլոր մարմնոյն յառաջացեալ պատճառս տան իմաստուն
 բժշկաց սաստիկս 'ի գործ դնելոյ զհնարս, այսինքն սուր և
 հուր ըստ Հիպոկրատեան խրատուն. հնարքս այսոքիկ արդա-
 րե ցաւեցուցիչ են յոյժ, վասն զի սուրն հատանէ և հուրն
 այրէ, երկոքին ևս վէրս գործելով, բայց 'ի գիտութեանն
 հանգիսի, զբժշկութիւնն առաջի աչաց ունելով խորհուրդ

ցանկալի և փրկաւետ, այդ ոչ ասի վիրօք զվէրս բժշկել, այլ բժշկել զցաւագարեալն, որով հնարիւք մարթ է: Վեհափառ Տէր, եթէ գոն մարմնաւոր խոյլք և կեղք, գոն և բարոյականք, որք միտ դնելով չափու և հասակի նոցա, կարօտին յաւետ կամ նուազ սաստիկ բժշկական հնարից. 'ի մերումս լուսաւորեալ դարու ինչ ոչ օգնէ ծածկել և վարագուրել զվէրս մեր, և զինչ օգուտ արտաքուստ երեւեալն յառողջութենէ. մինչ 'ի ներքուստ տանջեն և քայքայեն զմարմին ցաւագարութիւնք: Եթէ կամիք փոքր 'ի շատէ յառաջ խաղացուցանել զհայս (և ամենայն որ որ չեցէ թշնամի ազգի, պարտական է կամել և ցանկանալ այլմ) կարեւոր է յոյժ մատենագրական հրապարակասօսութեամբ 'ի լոյս և 'ի յայտնութիւն ածել զամենայն խոյլս և կեղս ազգային մարմնոյ, զամենայն բարոյական ցաւս և զվիշտս նորա, զի ազգ մեր նախ և յառաջ ծանիցէ զանձն իւր, ինքն վկայեսցէ իւրոցն պակասաւորութեանց և ապա միաբան զօրութեամբ ձեռն 'ի գործ արկեալ խնդրեսցէ զհնարս բարեկարգելոյ զգրութիւն իւր: Զայս ճանապարհ, Վեհափառ Տէր, գնացեալ է և համօրէն երեւելի լուսաւոր ազգաց Եւրոպիոյ, զայս ճանապարհ ընթանայ այժմոյս Ռուսաստան մեր՝ հարկաւոր տեսակ տեսակ օրագիրք ամենայն համարձակասօսութեամբ քննելով և 'ի լուր ժողովրդեան քարոզելով ոչ թէ միայն զազգային պակասաւորութիւնս, այլ և զթերութիւնս նոյն իսկ բաղաբական կարգաց և օրինաց, զայս ճանապարհ պարտ է գնալ և սիրելի հայրենակցաց մերոց, եթէ չկամիմք դատապարտել զնոսա 'ի մշտնջենաւորն յետնութիւն 'ի միջի ազգաց: Վեհափառ Տէր, իմ չիք ոչ մի պատճառ թշնամանելոյ զազգ իմ, այլ իբրեւ հայ գիտնականի ենամենայն պատճառք սիրելոյ զնոսա և ամենայն ուխտիւք սրտի ցանկանալոյ տեսանել զնա օր մի յառաջ բախտաւորեալ ամենայն բարեմասնութեամբք: Եթէ չսիրէի զազգն իմ, Վեհափառ Տէր, առ ինչ այսբանեաց ամաց ոչ տալով բուն աչաց և նինջ արտաւանաց, ջանք և վաստակք յօգուտ ազգին 'ի դաստիարակութիւն և 'ի կրթութիւն նորուն զաւակաց: Թշնամի և ատեցող ազգի են նոքա, որ ոչ գան առ լոյսն, զի մի խայտառակեսցին, դոքա և ամբաստանեն զինէն և զիմոյս Հիւսիսափայլէ, վասն զի երկնչին 'ի լուսոյն հրապարակէ: Գամ այժմ 'ի պատասխանատուութիւն բանից Վեհափառ

Տեառնդ իմոյ, որ ոչ փոքր 'ի զարմանս էած զես, համա-
քելով զես «պաշապան անհարազատից մերումս առաքելական,
ամենաբարեպաշտ եկեղեցւոյ»։ Ես ըստ առաքելոյն՝ ճշմարտա-
պէս Քրիստոսեան և առաքելական եկեղեցի հասկանամ զայն՝
որ քարոզէ և արդեամբ լցուցանէ զընդհանուր քրիստոնէա-
կան եղբայրսիրութիւն, առանց խտիր առնելոյ ընդ Հայ և
ընդ Յոյն, ընդ սկիւթացի և բարբարոս, ընդ Հռովմէացի և
Գերմանացի, որ ամենեքեան մի են 'ի Քրիստոս Յիսուս, ա-
ռաջի աչաց ունելով զայն տխուր անցս, որ 'ի նորումս ան-
ցին 'ի Տաճկաստանի կամեցաք և մեր ամենայն բարեխորհրդու-
թեամբ խաղաղել զզայրացեալ և զխռովեալ ոգիս երկո-
ցունց կողմանց, և յայն սակս ասացաք 'ի մերում Հիւսիսա-
փայլի, վեցամսեակ երկրորդ երես 311, թող այդ երեք
ազգային բաժինքն (լուսաւորչականք, կաթողիկէ և պրոտես-
տանտք) իւրեանց դրոշի վերայ արձանագրեն միապէս այս
երեք բառս որպէս նոցա կեանքի թանկագին առածք, որպէս
նոցա աչքի բիւբ, եղբայրսիրութիւն, հայրենասիրութիւն,
միաբան անձնազոհութիւն հասարակաց հայրենիքի համար,
ասացաք զայսոսիկ խրատ տալով երկոցունց կողմանցն ջրանք
գնել քրիստոնէական եղբայրսիրութեամբ բժշկել ազգային
մարմնի մէջ ընկած ճեղքը, բան թէ հալածասիրութեամբ
օրէօր աւելի լայնացնել դորան և օրէցօր աւելի հեռի բա-
ժանել միմեանցից սիրտերն և հոգիներն» երես 310-311։
Ահա Գափա՛ն Տէր. դիցուք աղբիւրն իմոց տեղեկութեանց զան-
ցից զայնմանէ՝ էր սխալական, և մեղաւորք էին պրոտես-
տանտեանք, այլ ոչ մերայինք, բայց և այդպէս անվայել է
ինձ պարտաւորութիւնս առ 'ի Ձէնջ, վասնզի կէս մի սխալա-
կանք իմ չէ եղեալ խորհրդով, այլ դիպուածով և յակա-
մայս, սյսինքն 'ի սխալականութենէ աղբերն ուստի հանեալ
էր իմ զտեղեկութիւնս, ուրեմն և անկասկածելի անձն իմ.
և կէս մի յայդպիսի դէպս ունիմք մեզ առաջնորդ զբանս
Առաքելոյն առ 'ի Հօրէ Արւարուք ապաքէն, զի ասացաւ
սիրեցես զընկեր քո և ատեսցես զթշնամին քո, բայց ես
ասեմ սիրեցէք զթշնամիս Ձեր, օրհնեցէք զանիծիչս Ձեր,
բարի արարէք ատելեաց ձերոց, զի եղիջիք որդիք հօր ձե-
րոյ, որ յերկինս է։ Զի եթէ սիրեցէք զայնոսիկ որ սիրեն
զձեզ, զԼոնջ վարձք իցեն, ոչ ապաքէն և մաքսաւորք զնոյն

գործեն, արդ՝ եղերուք դուք կատարեալք որպէս և Հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալէ (Մատթ. գլ. 5 համար 43—48): Այլ և Վեհափառ Տէր, ցաւ մեծ եղև սրտի իմում տեսանել 'ի բանից Ձերոց, թէ ամենեին Նկատեալ չէ ձեր զիմ առանձին սէր և պաշտպանութիւն մերոյս մայրենական եկեղեցւոյ, զորոյ բազում օրինակս և անտարակուսելի ապացոյցս յանդիման կացուցաք մինչև ցարդ 'ի զանազան ամսատետրակս Հիւսիսափայլի, ոչ ապաքէն ես ինքս 'ի յիշեալ վեցամեկի երես 311, յայտնեալ իմ զիմ տհաճութիւն և անհաւանութիւն ընդ արարս պապականաց և պրոտեստանտից, ոչ ապաքէն իբրև զարս անբարոյականս անխիղճս և անկրօնս դատապարտեալ է իմ զառ մեզ գտեալ մարդիկ, որ յայտնի և 'ի ծածուկ ջանան միաւորել զեկեղեցի մեր ընդ Յունականին, մի՞թէ զայր աշպիտի, որոյ առեալ էր յանձն իբրև քաղաքացի Ռուսաց Տէրութեան՝ արձակ համարձակ խօսել զաշպիտի բանս 'ի լուր ժողովրդեան, մի՞թէ զաշպիտի քաջ և աներկիւղ պաշտպան իւրումն հարազատ եկեղեցւոյ՝ արժան իցէ կոչել այնպէս, որպէս կոչինա առ 'ի Չէնչ, զայս թողում 'ի վճիռ արդարութեան և խոհականութեան Վեհափառ Տեառնդ իմոյս:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ԴԻԷՏԻ ՍԽԱԼՆԵՐ

(ԿԱՐԼ ՀԵՍՍԻ)

Ինչպէս ազգերը և բովանդակ մարդկութիւնը տը-
խուր փորձառութեամբ մղուում է հետզհետէ դէպի լա-
ռաջադիմութիւն, այնպէս և մարդս խրատուում է կեան-
քի դառն փորձերով: Մի այսպիսի տխուր փորձառու-
թիւն էր Համբուրգում ծագած անսպասելի խուլերան. և
ահա պետութիւնը և համայնքը ձեռնարկում են ար-
դէն անել այն, ինչ որ թերեւս վաղուց ի վեր պէտք է
կատարուած լինէր համաճարակաների դէմ մաքառելու
համար:

Այլ և մասնաւոր մարդկանց խրատներ և անձնա-
կան առողջապահական հրահանգներ են առաջարկուում
իբրեւ զօրեղ միջոց վարակումից պաշտպանուելու համար:
Առողջ ստամոքս ունենալը գլխաւոր պայմանն է և
բիւրաւոր մարդիկ, որոնք առաջ իւրեանց մարսողու-
թեան այս կարեւոր գործարանի մասին հոգս չէին տա-
նում, այժմ ամեն կերպ աշխատում են խնամել ստա-
մոքսը և գուցէ սխալներ են անում, մի ծալրահեղու-
թիւնից ընկնելով միւսի մէջ:

«Միմիայն դիէտի ոչ մի սխալ» չանել, այս է այսօր մեծամասնութեան ազդանիշը (Losung):

Կարելի եղած և իրապէս դիտուած պահեցողութեան (դիէտի) սխալները շատ աւելի են, քան շատերը կարծում են. որովհետեւ բանն այն չէ միայն թէ մարդս ինչ է ուտում, այլև այն՝ թէ ինչպէս է ուտում:

Ուտել սովորելը դժուարին չէ, ամենածուր մարդն էլ կարող է: Այսպէս են կարծում մարդիկ, բայց շատ սխալում են: Երբ բազմաթիւ մարդկանց՝ դիտէք, կը տեսնէք, որ շատ շատերը կանոնաւոր ուտելու արուեստը չգիտեն: Օրինակ մի առած կայ, որ գովում է շուտ ուտողին, ասելով թէ՝ արագ ուտողը արագ էլ աշխատում է: Սակայն այս՝ անօգուտ առածներից մինն է, որովհետեւ ուտելու ժամանակ շտապելը վնասակար է, և այս շտապելը—պահեցողութեան առաջին և ամենահասարակ սխալն է:

Մարդուս ստամոքսը իւր կազմուածքի հիմամբ պահանջում է, որ կերակուրը առաջ ծամուի: Գալով նորա մարսողութեան ուժին, պէտք է ասել, որ առողջ ստամոքսը ամեն ուտելիքէն կարող է մարսել, բայց մի կերակուր մարսելու համար աւելի, միւսի համար պակաս ժամանակ է պահանջում: Օրինակ միսը ստամոքսի մէջ առհասարակ աւելի արագ է լուծւում, քան պինդ խաշած ձուն կամ հացը. բայց այն էլ նայելու է թէ՝ այս կերակուրները ինչ վիճակի մէջ են ստամոքսին հասնում, որքան նոքա աւելի մանրացած և որոճուած են, այնքան աւելի ստամոքսի հիւթը նոցա մէջ ներս է թափանցում և ուրեմն լաւ է մարսում:

Այս խնդրի վերաբերութեամբ առողջապահները հետեւեալ դիտողութիւններն են պրել: Պինդ խաշած ձուն մարսելու համար պէտք է 6 ժամ, մինչդեռ խնամքով ծամած պինդ ձուն $1\frac{1}{2}$ ժամից յետոյ բոլո-

րովին մարսուած է: Հում միսը աւելի երկար ժամանակ է մնում ստամոքսի մէջ, քան խաշած և տապակածը. իւղի մէջ երկար տապակուած և երկար եփուածն աւելի երկար, քան «անգլիական» ձեով պատրաստուածը, այսինքն գեռ կիսահում, արիւնոտ, մսեղէն կերակուրները: Հացը, նայելով խնամով ծամելու աստիճանին՝ $1\frac{1}{2}$ — 6 ժամ, այո, 10 ժամ մնում է ստամոքսի մէջ. գետնախնձորի մասին էլ միևնոյնը կարելի է ասել. և բազմիցս գետնախնձորի մեծ հատեր 22 ժամից յետոյ ստամոքսի մէջ չը մարսուած են գտել: Այս և սոցա նման փորձերից մենք սովորում ենք, թէ ինչպէս նպատակայարմար է կերակուրները մի լաւ ծամել և կամաց կամաց ուտել: Սընընդեան նիւթերին վերագրուած վնասակարութիւնը յաճախ ծագում է լաւ չծամելուց:

Օրինակ՝ զգուշացնում են թարմ փափուկ հաց ուտելուց և քարթու ու չոր հացը աւելի առողջարար են համարում, բայց թարժայ հացը ստամոքսի վերայ ծանրանում է՝ որովհետեւ իւր կակղութեան պատճառով ուտողները բաւականին չեն ծամում և գունդ գունդ կուլ են տալիս: Ընդհակառակը երբ պատառը բերանում բաւական ծամում որոճում է, այդ դէպքում նա նոյնքան հեշտ մարսողական է, ինչպէս որ աւելի պակաս համեղ հին հացը: Ուստի և մի լաւ առած ասում է Վլադ Եփենլին ու ծամելը կէս մարսել է»։ Այս պատճառով էլ այն մարդիկ, որոնք լաւ ատամներ ունին, աւելի լաւ են սնւում, քան նոքա, որոնք լաւ ատամներ չունին:

Պահեցողութեան (գիէտի) մի ուրիշ տեսակ սխալ ծագում է աննպատակայարմար ամոքախառն կերակուրներ ուտելուց. այս կողմից երկու տեսակ զեղծումներ են պատահում, կերակուրները և խմիչքները չափազանց տաք կամ չափազանց սառն ստամոքսին հասցնելով: Հենց այս բանի վերաբերութեամբ շատ մեծ նախա-

պաշարմունք կայ: Նատերը կարծում են, որ տաքութիւնը ստամոքսին օգուտ է և հաւատում են թէ տաք կերակուրներ վայելելով իրենց առողջութեանը նպաստում են: Սակայն ստամոքսի արեան մօտաւորապէս 37,5 (Սելզիուսի) աստիճանից աւելի տաքութիւն պէտք չէ. աւելի բարձր աստիճան տաքութեամբ (Temperatur) նա մի գրգռուած դրութեան մէջ կընկնի, նորա արեան անօթները կընդլայնուին, արեան հոսանքը յորդ կլինի, և եթէ այսպիսի չափազանց ջերմացումը յաճախ կրկնուի, այն ժամանակ ստամոքսը լքում է, դումի (կատարր) ախտաւորութեան հակումն է ստանում:

Այս պատճառաւ պէտք է խմիչքի բարեխառնութեան աստիճանը, վայելելուց առաջ, ջերմաչափով յորդել: Այս նախազգուշութիւնը ստամոքսի տկարութիւն ունեցողների համար է, իսկ առողջների համար բաւական է այն տաքաչափը (Warmemesser) որ նոքա ունին իւրեանց բերանի լորձաթաղանթների մէջ: Արգանակներ, կերակուրներ և այլ այսպիսիներ, որոնք լորձաթաղանթների վերայ մի անախորժ ջերմութեան ղգացմունք են յառաջացնում, չափից դուրս տաք է համարւում և պէտք է սառեցնել. ինչոր մարդս երկար ժամանակ բերանում պահել կարող է, կարելի է առանց դանդաղելու կուլ տալ:

Աւելի վատթար է և շատ տարածուած այն անկարգութիւնը, որ տիրում է չափազանց սառն խմիչքների գործածութեամբ: Կային և դեռ կան բժիշկներ, որոնք կարծում են, որ մրսելուց յառաջացած հիւանդութիւն չկայ, բայց ընդհանուր փորձառութիւնը սորա դէմ է խօսում: Մի կում սառուցի չափ սառն ջուրը ջերմացած դրութեամբ միշտ չէ կարող վնասել, բայց որոշեալ հանգամանքներում կարող է վտանգաւոր դառ-

նալ: Հաստատ յայտնի է, որ շատ մարդիկ ստամոքսի դուռն են ստացել, որովհետև սառուցով զովացրած գարեջուր են խմել. նոյնչափ վատ է պտուղներից պատրաստած պաղպաղակը (Fruchteis): Մարդիկ շատ սխալուում են սակայն, որ հաւատում են թէ՛ չափազանց զովացրած խմիչքները առանձին կերպով յագեցնում են ծարաւը: Ընդհակառակը, և իւրաքանչիւրը կարող է ճշգրութեան համոզուիլ, երբ նա շոք օրերին եղի, այսինքն չափաւոր տաքացած ջուր է խմում իւր ծարաւը յագեցնելու համար: Յիրաւի այս դէպքերում էլ պէտք է միայն չափազանցութիւններից զգուշացնել: Գարեջրի և խմելու ջրի ամենաբարձր սահմանը համարւում է մօտաւորապէս 10° Սելսիուսի: Գալով գինուն, պէտք է ասել, որ կարմիր գինին խմելիս սովորութիւն կայ խմելուց առաջ ամօքել, այնպէս որ այդ գինին խմում են ոչ աւելի սառն քան 12° — 15° Սելսիուսի. ճերմակ գինին աւելի զով են սիրում, բայց թեթեւ գինիները չպէտք է Սելսիուսի 12° -ից սառն լինին, թունդ գինիները կարելի է փոքր ինչ աւելի սառն խմել: Շամպայն գինին, ինչպէս յայտնի է, սառուցի վերայ են դնում, սակայն մարդիկ առհասարակ շամպայն չեն խմում և որոնք խմում են միշտ էլ լաւ ստամոքս չեն ունենում: Այս մասին շատ խրատական կարող էր լինել Կարլսբադ այցելող հիւանդների ասածները:

Ոչ չափազանց տաք և ոչ չափազանց սառն, այս է ստամոքսի առողջապահական կանոնը, այստեղ էլ պէտք է ձգտել ոսկէ (Coldene Mitte) միջինը կամ միջին ճանապարհը գտնել և չափը պահելն է առաքինութիւն: Բայց խմելու ժամանակ չպէտք է ոչ միայն բարեխառնութեան վերայ ուշք դարձնել, այլ աւելի այն բանի վերայ թէ խմիչքի մէջ ինչ կայ: Մաքուր ջուրը միշտ չէ գործածւում ծարաւ յագեցնելու համար, այն

բաւական շատ մարդիկ կան, որոնք ջուր չեն խմում, այլ իւրեանց ծարուր սուրճով, թէյով, արգանակներով և կամ խմիչքներով են լրացնում: Ստամոքսի դիէտ պահելիս ամենից առաջ պէտք է խմիչքների վերայ ուշք դարձնել: Յփն, որ ամենից շատ ալկոհոլ է պարունակում, յամենայն դէպս ստամոքսի համար թոյն է: Միջակ թունդ ալկոհոլը, որին մենք օղի ենք ասում, ներգործում է լորձաթաղանդի վրայ իբրև ջրի ծարաւը կտրուլ, խիստ գրգռում է և փոխանակ մարսողութիւնը արագացնելու բաւական արգելում է: Տարօրինակ հասկացողութեամբ ցփն համարում է ուղղակի դեղ տկար ստամոքսի համար: Շատ կարելի է, որ ցփն իբրև խական կոնեակ կամ ռոմ, եթէ անօսրացնում ես, տրկարների և հիւանդների կենսական ուժերը գրգռելու նպաստեն, բայց իբրև ցփ երբէք նա ստամոքսին օգտակար չէ. իսկ ինչ վերաբերում է ստամոքսի համար պատրաստուած օղիներին, մի ստամոքսաբոյժ հետեւել կտրուկ կերպով է արտայայտում: — «Եթէ յամենայն դէպս և այս խմիչքների մէջ ամփոփուած արօմատային և դառն նիւթերը կարողանային մի բարերար ազդեցութիւն անել ստամոքսի վերայ, դարձեալ ալկոհոլը ամեն ինչ կփչացնէր»: Որպէսզի այս խօսքը ճշտուի, նա յարում էր. «Այն էլ չմոռանանք լիշել, որ արդէն շատերը, որոնք տկար ստամոքսի պատճառով Magenbitter — են գործածել, վերջիվերջոյ ստամոքսի քաղցկեղ են ստացել և որ առհասարակ այն երկրներում, ուր շատ օղի են խմում, այս ախտը յաճախ է պատահում»: Թէ որքան աւերիչ ազդեցութիւն ունի ցփն ստամոքսի համար, ցոյց է տալիս այն իրողութիւնը, որ հնդախտը ամենից առաջ ցփ խմողների մէջ է ճարակում:

Գարեջուրն ու գինին չափաւոր կերպով գործածելը ինքն ըստ ինքեան այս աւերիչ յատկութիւնները

չունի: Սոցա առողջարար լինելու մասին կարծիքները տարբեր են: Առողջաբաններ կան, որոնք ալկոհոլ խմելը ինչ ձևի տակ էլ լինի, դատապարտում են, և ուրիշներ, որոնք մինչև անգամ սոցա չափաւոր գործածելը խորհուրդ են տալիս: Յիրաւի դժուար է որոշել, թէ մարդս որչափ գարեջուր և գինի խմելու է առանց իւր առողջութեան վնասելու: Շատ ժամանակ անցած չէ, որ անգլիացի բժիշկ Dyce Duckworth-ը Լօնդոնի միջազգային առողջապահական վեհաժողովում փորձեց այս սահմանները որոշել: Ըստ նորա մանրամասն բացատրութեանց և փորձառութեան հասակ առած մարդն օրական 30—45 գրամ ալկոհոլ կարող է գործ զնել առանց իւր առողջութեան վնասելու: Գարեջուրը սովորաբար 3—5⁰/₀ և գինին 10—15⁰/₀ ալկոհոլ են ունենում: Եւ որովհետեւ մի լիտրը 1000 գրամ ջուր ունի, այս պատճառով ըստ Dyce Duckworth-ի թոյլ է տրուում խմել թեթեւ գարեջրերից օրական 1—1¹/₂, թունդերից ¹/₂—³/₄ լիտրը: մինչդեռ գինի խմողը ընդհանրապէս առ առաւելն ¹/₂ լիտր թեթեւ գինիով պէտք է բաւականանար: Մենք չենք կամենում այս թուերն իբրեւ անփոփոխ կանոն առաջարկել, որովհետեւ մարդիկ կազմուածքով շատ տարբեր են միմեանցից և մինը կարող է աւելի տանել, միւսը պակաս: Յամենայն դէպս սոցանից հետեւում է, թէ մարդիկ առողջապահութեան սահմանած չափից աւելի են խմում: Որ այս առանց ստամոքսի վնասելու չէ լինում, ամեն ոք, ով միանգամ կատարը լաւ տաքացրել է, իւր անձի վերայ փորձ առած կլինի, որովհետեւ արբեցութիւնից լետոյ եկող խումարը (Katzensammer) ստամոքսային մի սուր տկարութիւն է, որ յառաջացնում է խմելու գիէտի սխալից:

Իբրեւ անվնաս միջոց բնական խմելու ջրին փոխարինում են բնական կամ արհեստական հանքային ջրերը:

Սակայն դոցա յարատև գործածութեան ժամանակ մի կողմից զգոյշ պէտք է լինել: Այս ջրերը բովանդակում են ածխածին, որ մարմնի ներքին ջերմութեան մէջ լուծուում է և մի քանի դէպքերում անախորժ զգացմունք է յառաջացնում, ուռցնելով ստամոքսի պատերը: Մանաւանդ արհեստական հանքային ջրերն աւելի առատ ածխածին ունին, և այս պատճառով խորհուրդ են տալիս հանքային ջրերը խմելուց առաջ բաց անօթի մէջ առ ժամանակ թողնել, որ ածխածին փոքր ինչ դուրս գայ, ցնդուի:

Սակայն մարդս ոչ թէ միայն աննպատակաբարմար ուտել խմելով պահեցողութեան սխալ է անում, այլ ծխախոտն էլ ստամոքսը չափազանց խանգարում է: Իւրաքանչիւր նոր ծխել սկսող այս վայելքի հետեանքը քաղում է ծխելու առաջին փորձերից յետոյ խումար ստանալով: Ստամոքսը հետզհետէ սովորում է թոյնին, բայց սովորելն էլ իւր սահմանն ունի. մի անսովոր թունդ սիգարր սովորած տեսակից չափազանց ծխելը շատ տարիներից յետոյ էլ յառաջացնում է ստամոքսի թուլութիւն, որ դժբաղտաբար այնպէս բուռն ձևով չէ յայտնւում, ինչպէս երիտասարդական հասակում, երբ միայն ստամոքսային մի թեթև դում է յառաջանում. ըստ երևութին աննշան լինելով աւելի վտանգաւոր է, որովհետև ուշք չեն դարձնում, որ իւր նոր վնասակարութեամբ սաստկանում է և վերջիվերջոյ դառնում է մշտական և դժուար բուժելի ստամոքսադում: Դժբաղտաբար շատ քիչ ծխողներ հակամէտ են իւրեանց տկարութեան պատճառը իւրեանց ստամոքսի ծանրաբեռնուելը համարելու: Այստեղ ճաշարանների կերակուրներն են դատապարտում կամ անմեղ կոլոլակը (քուֆտայ) կամ թէ բարի տանտիկնոջ պատրաստած խմորեղէնները իբրև ստամոքս փչացնող պախարակում, իսկ իսկական

մեղաւորը, սիգարրը, մեծապէս յարգւում է: Ծխելը մի մոլութիւն է:— Բժիշկները ջանք են թափել վայելքի այս միջոցի վերաբերութեամբ էլ անվնաս լինելու սահմանը որոշել. մինը համարում է հինգ սիգարրն անվնաս, միւսը երեքը բոլորովին անվնաս. բայց այս հաւաստիքներն էլ մի գործնական արժէք չունին: Ծխողը պէտք է ինքնաճանաչութեան դժուարին արուեստը կարողանայ գործադրել, այն ժամանակ նա դիւրութեամբ կը գտնէ այն սահմանը, որ չպիտի անցնէ: Բայց այդ մասին քարոզները միշտ մնում են «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Այս կողմից կանայք աւելի բարեբաղտ են քան տղամարդիկ: Գերմանիայում նոքա շատ չափաւոր են խմում և ըստ մեծի մասին չեն ծխում: Սակայն սորա փոխարէն նոքա էլ իւրեանց առանձին սխալներն ունին: Նոքա պոլտ պոլտ խմում են և կոլտ կոլտ ուտում են շատ աւելի քաղցրաւենիք, քան տղամարդիկ և յաճախ չափազանց շատ, որոնց գործածութիւնը կանանց ստամոքսի համար անհետեանք չէ մնում:

Այս բոլոր կերակուրները, խմիչքները, վայելքի միջոցները ինքն ըստ ինքեան անվնաս են. մարդ կարող է վայելել և վատ հետեանք չեն ունենայ, եթէ մարդս չափը պահպանէ. միմիայն չափազանցութիւնը, քաղցրի, թթուի, եղուրի, թունդի, սառնի և տաքի անհաշիւ միմեանց հետ խառնելուց յառաջանում է դիէտի սխալ, որի հետեանքն է սուր-ստամոքսադուր:

Սուր-ստամոքսադուրը իսկապէս մի անվնաս բան է, եթէ միայն մարդս նորան չհրհրէ և հանգիստ թողնէ, որ բնութիւնն ինքը բժշկէ: Մի առաջնակարգ հեղինակութիւն ունեցող մասնագէտ բժիշկ ասում է այդ մասին. «Ստամոքսի սուր դուրի համար ուրիշ լաւագոյն բուժիչ միջոց չկայ, քան թէ այն, որ ոչինչ չը

պէտք է անել: Որքան մարդ աւելի քիչ ձեռք տայ, որքան աւելի պակաս դեղեր անէ, այնքան առաւել շուտ կանցնի փխտը... Ամեն մի սուր ստամոքսադուժ կարող է բուժուել, եթէ մարդ արհեստական հակառակ դիետով կամ սխալ բուժմունքով սաստկացնելով տեւական չղարձնէ»:

Որքան էլ միսիթարական է լսել այս, բայց պէտք է խոստովանել, որ դուժը մի շատ անախորժ բան է: Նայելով սորա սաստկութեան աստիճանին զանազան տեսակ է երևում, որի նշաններն են սրտի խառնելը, կամ փսխելը, խարանացաւը, որին ժողովուրդը սրտի այրոցք (Sottbrennen) է անուանում, և զկռտայլ: Պէտք է ցաւը կրել, փսխելը չարգելել, այլ եղկ ջուր խմելով նպաստել և թեթեացնել. պէտք է պաս պահել և սպասը միայն թեթեւ ու հեղուկաւոր սնունդով մեղմացնել: և դուժը ըստ մեծի մասին 24 ժամում անյայտանում է և հետեւալ առաւօտ մարդ զարթնում է գլուխը թեթեւացած և ախորժակը բաց:

Բայց ստամոքսը կարելի է ոչ միայն ներսից այլև դրսից վնասել: Ստամոքսը համեմատաբար մի բարակ մաշկ ունեցող պարկ է, որ նայելով մարդկանց տարբեր մեծութեան է լինում:

Մի քանիսի ստամոքսը տանում է միայն չորս լիտր ջուր, ուրիշներինը վեց, մի երրորդինը ութ, այն կան յիրաւի հիւսնդոտ, մեծացած ստամոքսներ, որոնք կարող էին 15—20 լիտր ջուր տանել: Երբոր ստամոքսը դատարկ է՝ կուչ է գալիս և երբ կերակուր ու խմիչք է ընդունում՝ ընդարձակում է և այս պատճառով ստամոքսը պէտք է ազատ շարժուելու տեղ ունենայ: Բայց դա աննպատակայարմար հագուստի պատճառաւ կարող է ճաքել: Գիւղերում, ուր ծառաները յաճախ անդրավարտիկի ձգտանի տեղ գօտիկ են կապում, կե-

րակրից յետոյ գօտին սովորաբար թուլացնում են, այն, ես ճանաչում եմ մի քանի լաւ սննդուած տղաներ, որոնք այս իմաստուն առողջապահական կանոնը կատարում են հացի նստելուց առաջ: Այս անել կարելի չէ լաւագոյն ընկերութեանց մէջ, ուր սեղան են նստած պինդ կոճակուած պարոններ և երիզապնդուած տիկիներ և այս պատճառով չնայելով բոլոր չափաւորութեան՝ ճոխ սեղանից աւելի սակաւ վայելք են ստանում, քան եթէ ընտանեկան խոհանոցում պատրաստուածից, ուր մարդս ազատ կարող է նստել: Նոյն իսկ առանց երիզապնդութեան յարատե զսպուած, մանաւանդ ծըռուած նստելը ստամոքսի համար լաւ չէ: որովհետեւ այսպիսով ստամոքսը ճնշւում է: Նա մանաւանդ աղջկանց և կանանց երիզները իսկապէս ստամոքսի ճնշաններ են և առաջացնում են ստամոքսային զանազան հիւանդութիւններ:

Ստամոքսի առողջապահութիւնը սակայն պահանջներ է դնում թէ ուտելուց յետոյ ինչպէս պէտք է վարուել: Այսպէս մենք ունենք մի անօգուտ առած.

„Nach dem Essen musst du stehen
Oder tausend Schritte gehen“.

Ուտելուց յետ պէտք է կանգնես
եւ կամ հազար մի քայլ անես:

Լայպցիգի համալսարանի առողջապահութեան ուսուցչապետ հանգուցեալ Ռեկլամը այս առածը առողջապահութեան յարմարեցնելով այսպէս էր փոփոխել.

Nach dem Essen sollst du ruhn
Eine Stunde gar nichts thun.

Ճաշից յետ պիտ հանգիստ առնես
Մի ամբողջ ժամ ոչինչ չանես:

Նա իւր այս յառաջխաղացումը հետեւեալ խօսքե-

քով էր հաստատում. «Ստամոքսը պարկ և մարմինը շոգեմեքենայ չէ. ստամոքսն աւելի բան է պահանջում քան լցուած լինելը, ստամոքսը պէտք է ընդունած կերակուրը մարսել կարողանայ. մարմինը չէ կարող շոգեմեքենայի պէս ընդունած ածուխը վայրկենաբար ջերմութիւն և ոյժ դարձնել և այսպէս վայրկենաբար կերակուրները իւր նպատակին ծառայեցնել, այլ միայն մարսելուց յետոյ կարելի է նոր հիւսուածքի մասեր կազմուելով մարմնի մէջ ներս տարածը իւր օգտին գործածել: Լաւ բանին ժամանակ է հարկաւոր. «Մարմինը հանգիստ է պահանջում իւր աշխատութեան համար և այս պէտք է նորան տալ»:

Այս հանգստեան ժամանակը, որ ճաշից յետոյ է լինում և նիրհումն է կոչւում, զանազան տեսակ կարող է լինել. հասակ առած մարդիկ սովորաբար ճաշից յետոյ քիչ նիրհում են, որ եթէ կէս ժամից աւելի չտեւէ, երբէք չէ վնասում և որ միայն գեր մարդկանց խորհուրդ տալու չէ: Ուրիշները սուրճ են խմում և ժամանակ անցկացնում լրագրական թեթեւ ընթերցանութեամբ և կամ զրուցով:

Սակայն բացի մարմնական դիէտից հոգեկան դիէտն էլ մեծ ներգործութիւն ունի ստամոքսի վերայ: Հոգեկան յուզմունքներ արտափայլում են մարմնի գործունէութեան մէջ և նոքա բաւական շատ նպաստում են և մեր մարսողական գործարաններին: Գրգիռը և ճնշող տրամադրութիւնը ազդում են և ստամոքսի գործունէութեան վերայ, սրտի մի սաստիկ մղձուկ, մինչև իսկ ստամոքսադուր, իսկ երկիւղը կարող է մինչև անգամ փսխումն յառաջացնել: Ֆիւրբերինգէր ուսուցչապետը նորերս հաղորդեց, որ իւր հնգախտի հիւանդանոցի կայարանում մի ահագին բազմութիւն երկիւղից հիւանդացողներ բերին: Ուստի ով որ ուտելուց առաջ անա-

խորժ լուրեր է ստացել, յուզմունք է ունեցել, պէտք է հանգիստ թողնէր ստամոքսը, որ խանգարուած է, կամ բնաւ ոչինչ ուտելու չէ և կամ շատ սակաւ: Այն պատահները, որ մարդ զօռով կուլ է տալիս, չեն մարսուում: Կերակրից յետոյ ամեն մի յուզմունքից պէտք է խուսափել: Ճշմարիտ է, յաճախ այդ մեզանից չէ կախուած, որովհետեւ մեզ ուրիշներն են գրգռում և յուզում. սակայն կարելի է շատ դէպքերում ինքն իրեն իշխել և ստամոքսի օգտի համար ևս երբէք չլիսակոր լինելու չէ և միշտ ուրախ սիրտ ունենալու է:

Կայ և հոգու դիէտ և այս ստամոքսի համար էլ լաւ է, մանաւանդ մեր ժամանակ, ուր նեարդների թուլութիւնը մարդկանց մէջ տարածուած է և ստամոքսի ջղային հիւանդութիւն էլ է յառաջանում: Սոքա անհետանում են մարմնի ընդհանրապէս կազդուրուելուց յետոյ, բայց կարելի է սոցանից նաև զգուշանալ: Գուցէ մեր ժրաջան ընթերցողներից մէկը կամ միւսը գանգատուում է ստամոքսի նոր սկսած ծանրաբեռնումից, ցաւից, գիտենալով հանդերձ, որ երբէք ստամոքսային դիէտի դէմ մեղք չէ գործել: Թող նա ազատ ժամերին վերառնի իւր պայուսակը և գաւազանը և դուրս գնայ ազատ բնութեան մէջ. այնտեղ նա բուժուելու միջոցներ կը գտնէ ստամոքսի ջղային հիւանդութեանց դէմ անտառի սօսափիւնին և թռչունների երգերին ունկնդիր լինելով:

Գերս. Թարգս. Ս. Կանայեանց.

Փ Ը Ո Ւ Ս Տ

Ո Ղ Բ Ե Ր Գ Ո Ւ Թ ի Ւ Ն

(ԳԷՕԹԷԻ)

Նախերգանք երկնքում:

ՏԷՐԸ, ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԶՕՐՔԸ, ապա ՄԷՖԻՍՏՕՓԷԼԷՍ:

Մանուժ են երեք հրեշտակապետները:

ՌԱՓԱՅԷԼ

Ձայնակցում է արեգակը
Խմբերգում իւր հղբայրներին,
Կատարելով իւր ընթացքը,
Նախագծած կամքով վերին:
Նրա տեսքը մեզ տալիս է ոյժ,
Անքնին են գործք Արարչին,
Հրաշալի են, սքանչելի յոյժ,
Ինչպէս էին օրն առաջին:

ԳԱՅՐԻԷԼ

Եւ երկիրը արագ-արագ
Սլանում է եթերի մէջ.

Օր ու գիշերը շարունակ
 Փոփոխում են իրար անվերջ.
 Ծովը փրփրած ալիքներով
 Ժայռերին է զարկում յաւէտ,
 Յափշտակած և ժայռ և ծով
 Քշում, տանում է գունդն իւր հետ:

ՄԻՔԱՅԷԼ

Եւ մրրիկներ շառաչելով
 Ցամաքի ու ծովի վերայ,
 Հուրջ աւերմունք տարածելով,
 Կազմում են մի զօրեղ շղթայ:
 Յանկարծ վառւում է կայծակը
 Եւ հրկիզում է իւր ուղին.
 Բայց մեղ, տէր, քո արեղակը
 Ժպտում է, փառք նրա ստեղծողին:

ԵՐԵՔԸ ՄԻԱՍԻՆ

Այդ տեսքը մեզ տալիս է այժ.
 Անքննին են գործք Արարչին,
 Հրաշալի են, սքանչելի յոյժ,
 Ինչպէս էին օրն առաջին:

ՄԷՖԻՍՏՓԷԼԷՍ

Ահա, տէր, կրկին մօտենում ես մեզ,
 Եւ հարցնում, ինչպէս է մեր նիստ ու կաց,
 Երբեմն ինձ տեսնել հաճելի էր քեզ,
 Ծառաներիդ հետ կամ այժմ քո զիմաց:
 Պերճախօս լինել չեմ կարող, ներիր,
 Թէ և ինձ ծաղրէր ներկայ կաճառը:

Անշուշտ, ծիծաղել թէ կամենայիր,
 Կը ծիծաղացնէր քեզ էլ իմ ճառը:
 Արեւ, աստղերին անտեղեակ եմ ես,
 Մարդկանց տանջանքին եմ ականատես:
 Երկրի փոքր աստուածն է նոյնը, ինչ որ
 Առաջին օրն էր—էակ խելացնոր:
 Գուցէ լաւ ապրէր մարդը հողածին,
 Թէ չէիր տուել նրան կայծն երկնային—
 Խելքը, որ միայն գործ է ածում նա,
 Որ անասնից էլ անասուն դառնայ:
 Նա, թէ թոյլ կը տայ ձեր մեծութիւնը,
 Ունի ճպտութիւն ընաւորութիւնը,
 Որ թռչում, ոստնում է խոտերի մէջ
 Եւ իւր հին երգը միշտ երգում անվերջ:
 Եւ թող միշտ պարկած մնար նա խոտում.
 Ո՛չ, ամեն ցեխում իւր քիթն է խոթում:

ՏԵՐԸ

Ուրիշ բան չունիս դու ինձ ասելու.
 Գալիս ես միայն միշտ գանգատուելու,
 Միթէ երկրի վրայ ամեն բան վատ է:

ՄԷՖԻՍՏՕՖԷԼԷՍ

Այո, այդ մասին կարծիքս հաստատ է:
 Մարդիկ այնքան խեղճ են այնտեղ, թշուառ,
 Որ նոցա տանջեն է ինձ շատ դժուար:

ՏԵՐԸ

Ճանաչում ես դու այնտեղ Փառստին:

ՄԷՖԻՍՏՕՖԷԼԷՍ

Դոկտօրին, տէր իմ,

ՏԵՐԸ

Այո, իմ սարկին

ՄԷՖԻՍՏՕՓԷԼԷՍ

Տարօրինակ է ծառայում նա ձեզ:

Ուտում խմում չէ հողեղինի պէս:

Հարունակ ձգտում է հեռուն ու վեր:

Մասամբ ըզգում է իւր խելառութիւն:

Նա պահանջում է երկնից աստղեր,

եւ երկրից ամեն մի վայելչութիւն,

եւ ոչ մօտիկը, և ոչ էլ հեռուն

Չեն յագեցնում նրա կուրծք երերուն:

ՏԵՐԸ

Թ'և ծառայում է նա այժմ ինձ անճիշտ.

Բայց շուտ նրա միտքը կը լուսաւորուի:

Չէ՞ որ պարտիզպանն անշուշտ գիտէ միշտ,

Երբ պիտի ծառը պտղով զարդարուի:

ՄԷՖԻՍՏՕՓԷԼԷՍ

Գրազն ի՞նչ է, որ դուք նորան կը կորցնէք,

Եթէ թոյլ կը տաք ինձ ու կը յանձնէք,

Որ նորան տանեմ իմ ճանապարհով:

ՏԵՐԸ

Ես չեմ արգելի, եղբիւր ապահով,

Քանի ապրում է նա երկրի վերայ:

Մարդը, ձգտելով, մոլորւում է նա:

ՄԷՖԻՍՏՕՓԷԼԷՍ

Հատ շնորհակալ եմ. մեռելների հետ

Երբէք կամեցել չեմ գործ ունենալ,

Վարդագոյն այտեր սիրել եմ յաւէտ,

Դիակից ես ինչ կարող եմ ստանալ.

Կատուն սիրում է մկան հետ խաղալ:

ՏԷՐԸ

Լաւ, թոյլ եմ աալիս, գործիր անգաղար,
 Հեռացրու նորան իւր սկզբնաղբիւրից,
 Եւ, թէ կարող ես, քաշիր հետդ տաւր,
 Հանելով նորան իւր ճանապարհից.
 Եւ համոզուելով մնա ամօթհար,
 Որ բարի մարդը իւր մութ ընթացքում
 Ճշմարտութիւնը պահում է կրծքում:

ՄԷՖԻՍՏՕՖԷԼԷՍ

Ես համաձայն եմ, չի տեի երկար.
 Ես երկիւղ չունիմ գրազիս համար:
 Երբ նստատակիս համնեմ իմ ջանքով,
 Թոյլ տուէք տօնեմ յաղթանակս ես.
 Հող պիտի ուտի նա ակորժանքով
 Բազմահռչակ օձ մօրաբրոջս պէս:

ՏԷՐԸ

Ազատ, համարձակ կարող ես գործել.
 Քեզ նմաններին ատել չեմ փորձել:
 Բոլոր ապստամբ սեռ ուղիներից
 Ամենից սակաւ դու ես ընդդէմ ինձ:
 Մարդը թմրում է, չէ միշտ ջանասէր,
 Նա շատ է սիրում անպայման հանգիստ.
 Այդ պատճառով նրան տալիս եմ ընկեր
 Սատանայ, որ նրան դրդէ, ցնցէ խիստ: —
 Իսկ դուք, Աստուծոյ որդիք լուսաւոր,
 Դուք ուրախացէք վեհ գեղեցկութեամբ.
 Այն, ինչ որ պիտի լինի, ծնի նոր
 Պատէ ձեզ սիրոյ գրկախառնութեամբ,
 Եւ ինչ որ թւում է կասկածելի,
 Ամրացրէք մտքով անսասանելի:

(Երկինքը փակւում է, հրեշտակապետները բաժան-
ւում են զանազան կողմեր)

ՄԷՔԻՍՏՕՓԷԼԷՍ (մենակ)

Երբեմն ծերին յօժար եմ տեսնել,
եւ զգուշանում եմ նորան բարկացնել,
Ի՜նչ լաւ է, երբոր սրա պէս մի մեծ պետ
Մարդավարի է խօսում զեւ հետ:

ԳԷՈՐԳ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ:

ՆԻԽԵՐ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՊԵՏՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

1825. Մեր ձեռքն ընկած մի ցուցակից իմանում ենք, որ Տփլիսի Հայոց «Մայր դպրոցում» աշակերտների թիւը վերջին դասարանում 1825 թուի դեկտեմբեր ամսին եղել է 69:

1831 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 7. Մինաս արքեպիսկոպոսի և Արղւթեանց Ստեփաննոս վարդապետի Տփլիսի աւագ քահանայներին գրած առաջադրութիւնից տեղեկանում ենք, որ իշխան Աղամալ Խոճայ Մինասեանցը ընծայել է Տփլիսի Հայոց ուսումնարանին 87 հատոր ուսումնական գրքեր, այն է՝ ընդհ. պատմ. Կայդանովի, աշխարհագրական մի թուղթ հնոց աշխարհի, աշխարհագրութիւն նաբոլսկիի, աշխ. հինգ մասանց աշխարհի, թուաբանութիւն և բոլորը մի գզըոցով յանձնել է ուսումնարանի «ազգասէր կօմիտէտին»։ այդ մասին Վրաստանի հոգեւոր կառավարութիւնը պատուիրում է աւագ քահանայներին յայտնել եկեղեցիներում ի լուր բարեպաշտ ժողովրդեան, նոյնպիսի բարեգործութեան նախանձով վառուելու համար։

1839 ԱՊՐԷԼ 28. Տփլիսի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջադրութիւնից երևում է, որ Հոգեւոր Ճեմարանի ստորին դասատանց ուսուցիչների մէջ կարևոր փոփոխութիւններ անելուց յետոյ՝ տարւոյս յունուարի 1-ից ուսուցչական պաշտօն են վարել հետևեալները. —

1, Վերադասուի Յովսէփ Օրբէլի որ և դասատու թարգմանութեան.

2, Ճարտասանութեան, հայկաբանութեան և քրիստոնէական վարդապետութեան՝ Յակովբ Կարինեանց.

3, Ընդհանուր պատմութեան, թուարանութեան և ռուսաց աշխարհագրութեան՝ Պղատոն Իսէլիանեանց.

4, Ռուսաց լեզուի բերականութեան՝ Գաբրիէլ Երեցփոխեանց.

5, Հայոց պատմութեան՝ Յարութիւն Հասնաղարեանց.

6, Թուարանութեան առաջին մասանց, բերականութեան և աշխարհագրութեան ռուսաց լեզուի՝ Գէորգ Գոսպարեանց.

7, Հայ լեզուի բերականութեան Գրիգոր Տէր. Յովհաննիսեանց.

8, Վայելչագրութեան և ռուսաց լեզուի բերականութեան Կապիտան Պաւլինսկի.

9, Վայելչագրութեան և հայ բերականութեան ներածութեան՝ Դաւիթ Տէր-Աղէքսանդրեանց.

10, Հասարակ ընթերցման ռուսաց՝ Կարապետ Զոհրաբեանց.

11, Հայ լեզուի հասարակ ընթերցման՝ Յովհաննէս Մնացականեանց.

12, Քերականութեան վարժութեան, եկեղեցական դպրութեանց յառանձին դասատան հոգևորականաց, տիրացու Կարապետ Մատինեանց.

Դոցանից 8-դ և 12-դ ուսուցիչները նոյն թ. Ապրիլից արձակուել են պաշտօնից:

Մնացածներին ամսական տրուում էր ռոճիկ 162 ռուբլի:

1839, ՅՈՒՆԻՍ 28. Տփլիսի կոնսիստորիայի կազմած ժիւրագրից երևում է, որ Տփլիսի հայոց հոգևոր ճեմարանի աշակերտներից, աւելի չափահասներն ու յառաջագէտ.

ները ստանալով աւագ սարկաւագութիւն, ուրար և չորս աստիճան, բաժանուած են եղել բաղաքի բոլոր եկեղեցիներում սպասաւորելու, որոնք, հոգւոր իշխանութեան սահմանած չափով, ստանում էին եկեղեցական արդիւնքի մի մասը իբրև ապրուստի միջոց:

1850 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 3. Ներքին գործոց նախարար գրաֆ Ա. Պէրովսկին № 353 գրութեամբ ծանուցանումէ Ներսէս Ե. կաթողիկոսին կայսերական հրամանը, որի մասին Հայրապետը նոյն թուի յուլիսի 3-ի կոնդակով տեղեկութիւն է տալիս Տփլիսի կոնսիստորին, թէ բոլոր դպրոցների կրօնուսույցները, սկսած բարձրագոյնից մինչև ժողովրդական դպրոցները, պէտք է նշանակուին ուսեալ և վարք ու բարքով օրինակելի անձինքներից և ընդունակ՝ աշակերտների սրտի և հոգու մէջ Աստուծոյ երկիւղը և քրիստոնէական աւճի պարտականութիւնները տպաւորելու:

1851. Ներսիսեան Դպրոցի մուտքու ծախքը 1851 թուին:

Մուտք. 5504 ռ. 62¹/₂ կ.

Ծախք. 4439 ռ. 41¹/₂ կ.

Մնացորդ 1065 ռ. 21¹/₂ կ.

Այս ծախքից տրուածէ՝ ուսուցիչներին տեսչին և ծառ. 1767 — 52¹/₂, որդեգիրների պահպանութեան 1497 ռ. 3 կ. մնացածն էլ նորոգութիւնների, շինութիւնների, քննութիւնների ժամանակ պարգև, գրքերի, տպարանի ևն:

1854 ՄԱՐՏ 12. Տփլիսի Հայոց Հոգւոր Դպրոցի հոգաբարձութիւնը յայտնում է Վրաստանի կոնսիստորին, թէ Դպրոցի աշակերտներից 45 հոգի, որոնցից 15 ուրարակիր և մէկը սարկաւագ, ուսումնառութիւնից ազատ ժամանակ ծառայում են բաղաքիս եկեղեցիներում:

1858 Թուին Տփլիսի դպրոցների թիւը.

1, ծխական 6, 9 ուսուցիչներով և 208 ուսանող-
ներով:

2, ճեմարան 1.

—
1861 ԱՊՐԻԼ 20. Սանահնի հայոց հոգևոր ուսումնա-
րանը 1861 Թուին ունեցել է 3 կարգ. առաջինում 7,
երկրորդում 8 և երրորդում 6 աշակերտներով:

Աւանդուել է ա. բաժնում ճարտասանութիւն, 2ամ-
շեան քերականութիւն ա. մ., աստուածաշնչի նկարագրական
մասը, շարական, ազգային պատմութիւն և թուաբանու-
թիւն ըստ մասին:

բ. Բաժնում՝ հին և նոր կտակարան, նկարագրական
մտքով, երաժշտական վարժութիւն, եօթն խորհուրդ,
վայելչագրութիւն:

գ. Բաժնում՝ ակետարան թարգմանութեամբ, ժամա-
գիրք, սաղմոս և այբբենարան:

Վանահայր և ուսուցիչ եղել է Աւետիք վարդապետ Տէր-
Գրիգորեանց:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ

Ազգիս Վեհափառ եւ Սրբազնագոյն Հայրապետ Տ. Տ. Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսի շինարարութեանց մէջ ամենայն իրաւամբ պատուաւոր տեղը ըննում է Մայր Աթոռի նորակառոյց թանգարանը, որի շինութիւնը, սրբատաշ քարից, աւարտունցաւ այս աշնան եւ պէտք է քացուէր ս. Սահակ եւ Մեսրոպ թարգմանիչների տօնին, քայց մի քանի պատճառներով թողնուած է մօտ ապագային:

Ս. Էջմիածնի թանգարանը մի քանի տեսակէտներով անհրաժեշտ կարեւորութիւն ունի մեզ համար եւ ըովանդակ ազգի ուշադրութեան արժանի է. նա՛ իւր ճոխութեամբ պէտք է պատկերացնէ մեր ազգի անցեալը, պէտք է մի աղբիւր լինի գիտնական հետազօտութիւնների ու ուսումնասիրութեանց եւ ապա եւրոպացի այցելուներին մի գաղափար տայ հայի անցեալ փառքի մասին:

Ուստի յօրդորում ենք մեր ազգայիններին այդ թանգարանին նուիրել ամեն մի հնութիւն, որ ըստ ինքեան գուցէ ոչինչ արժէք չունին մասնաւոր անհատների համար, քայց որոնք 'ի մի ժողովուրդով՝ մի մի անկեան քար կարող են լինել թանգարանի ժողովածոյքի մէջ:

Մենք խոստացել էինք մեր 1896 թ. բաժանորդներին ձրի բաժանել մի մի օրինակ հայերէն պատի օրացոյց, որ եւ ուղարկել ենք բոլոր բաժանորդներին: Բայց որովհետեւ մեր հրատարակած օրացոյցներից առաջին տեսակն արդէն սպառուեց՝ ուստի այսուհետեւ բաժանորդ գրուողին կուղարկենք միայն երկրորդ տեսակից:

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ.

Ա. ԴԱԼՍՏԵԱՆՅ. Պատմութիւն Հայոց աղքատահինամ՝ եկեղեցական հոգաբարձութեան (1872 ապր. 1—1893 ապր. 1). Բագու 1895.

ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՅԱՆ. Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցի սաների առաջին դպրոցական ճանապարհորդութիւնը. Տփլիս 1894.

ՆՈՅՆ. Ներս. Հ. դ. ս. երկրորդ դպր. ճանապարհորդութիւն 1895:

ՐԱՓՓԻ. Զահրումար. Թիֆլիզի հայերի կեանքից. Տփլիս. 1895.

ՆՈՅՆ. Տաճկահայք. Տփլիս. 1895.

Փ. ԶՈՐԻՉԷ. վրացերէն երգեցմունք Յովհան ոսկերերանի պատարագամատուցի. եւրոպական նօտաներով. պարտ. Ա. Տփլիս. 1895.

ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՅԱՆ. Տրամաբանութիւն. Տփլիս. 1895.

Հրատարակի՝ ԳԻԻՑ ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԻՒՏ ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ

Ա. Ա շ խ ա տ ու թ ի լ ն ն ե ռ ը.

Աղթատետր. բ. տպ. 1889	— 10
Կրօնի դասագիրք ա. տ. 1889 (սպառուած.)	— 15
„ բ. տ. Գ. տպ. 1891	— 25
„ գ. տ. Գ. „ 1890	— 25
Տոմար եւ տօնացոյց Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ բ. տպ. 1894	— 50
Կարնոյ գաղթը. պատմ. տեսութիւն, 1891	— 10
Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Ա. Բ. 1780—1834 Սահ. Մեսրոպ. մրցանակին արժանացած 1893	2 —
Դիւան Հայոց պատմութեան գիրք Գ. Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը. կենսագրութեամբ, յաւելւածներով ու ծանոթութիւններով. Սահակ Մեսրոպ. մրցանակին արժանացած, 1894	7 —
Կարգ Աստուածապաշտութեան Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ. բ. տպ. 1895	— 40
Պատի օրացոյց ժամանակագրութեամբ. Ը. տարի, 1896	— 60

Բ. Թ ա ը գ մ ա ն ու թ ի լ ն ն ե ռ ը.

Հաւատարմութիւնն ամեն արգելքների յաղթում է. ֆ. Հոֆմանի. 1877	— 40
Խաւարից գէպի լոյս. ֆ. Հոֆմանի. 1877.	— 40
Դօն Բիշօտ լամանշեցի Մ. Սէրփանտէսի 1878 (սպառուած)	— 70
Գէորդ Ռուկէստոն. վէպ 1879	— 60
Երբորդ ոսկի, առակ Լակիդէի բ. տպ. 1893	— 10
Ռոբինզօն (Հրատ. Թեֆլիցի տպագր. ընկ.) 1881	— 60
Չէստերտօնի ժառանգը. պատկ. 1882	— 1
Ակտէա, տ. Սիսօեփայի 1885	— 50
Եան Լընստ Սիլեար. Ն. Եանչուկի 1885	— 20
Արծուի մտածմունքը. պրօֆ. Մ. Բոգդանովի 1892	— 05

Գիւղի սուրբը, Սվետոսլով 2էիի, 1892	— 10
Կեանքի դպրոցը, Դիկկէնսի 1892	1 —
Դէպի Ղթէնք, Սենկէւիչի, 1896	— 15
Մի կտոր հաց, Պոտապէնկոի, 1896	— 10

Գ. Հրատարակութիւնները

Իս. Յարութիւնեան. Հայոց գիրը. 1893 Տփիս.	1 50
Իշն. Կ. Բեհբուդեան. Ծուլ. 1893	— 15
Ռանգաբէ. Էմաէ. վէպ. Թարգմանութիւն Յ. Լալայեանի	— 25
Ալբեր Այն. Քուրդի լեռն. Թարգմանութիւն 1894	— 25
Ճաղարբէգեանց Յ. Հայոց լեզու ա. տ. դասագիրք հայ ծի. դպր. համար 1894	— 30
Սպիրի. Ալծարած Մօնի. Թարգ. Իս. Յարութիւնեանց 1895	— 15

Բացուած է „ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ“ ժողովածուի Դ. և Ե. գրքերի բաժանորդագրութիւնը. Դ. գիրքը այս օրերս մամուլի տակ կմտնի: 2 գիրքը արժէ 3 ռուբլի:

Դիմել հրատարակչին կամ Կոնտրոնական գրավաճառանոցը:

Ն ո Ր Մ ա տ ե ն ա դ ա ր ա ն .

Խուլ Խաչիկ, պատմ. վէպիկ. Ս. Քամալեանց 1894	— 25
Ֆէրիզադէի երգը, փոքր Ասիայի կեանքից, Թարգ. Յ. Լալայեանց 1894	— 25
Ղարիբ Մշեցի, պատկեր տաճկահայերի ներկայ կեանքից, 1894	— 10
Հուքսէյ. Տարերբ բնական գիտութեանց, Թարգմ. Իս. Յարութիւնեանց Օժանդակ ձեռնարկ Հայ դպր. համար 1894	— 40
Ճաղարբէգեանց Յ. Վահան Մամիկոնեան 1894	— 40
Սպիրի. Ալպեան հովիւ. Թարգմ. Իս. Յարութիւնեանց 1895	— 15
Դիմել Կենդր. գրավաճառանոցը կամ Լումայի խմբ.	

ԱՐԶԱԳԱՆԵՐ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուած է ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆԸ
(Վելիամինովսկի փողոց, № 22, տուն Խանդավաճա-
նի) եւ ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՅՈՒՄ:

Բաժանորդագինն է տարեկան 10 ռ. կես տարուանը 6 ռ:

Օտարաբաղադրեալ պէտք է գիմն՝ Тифлисъ, Редакция „АР-
ДЗАГАНГЪ“ իսկ արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du jour-
nal Arménien „ARDZAGANG“.

Յայտարարութիւններն ընդունուած են հայերէն եւ օտար լեզուներով:

„ՆՈՐ-ԴԱՐ“

(ՏԱՄՆԵԽԵՐԵՆԵՐՈՐԻ ՏԱՐԻ)

Քաղաքական գրականական ամենօրեայ թերթը 1896-ին կը
հրատարակուի Թիֆլիզում նոյն գիրքով եւ ծրագրով ամեն օր,
բացի կիրակի եւ տօներին հետեւող օրերից:

„ՆՈՐ-ԴԱՐՆ“ ստանում է սեպական հեռագիրներ եւ ունի նշանա-
ւոր կենդանութիւնը յատուկ թղթակիցներ:

„ՆՈՐ-ԴԱՐԻ“ տարեկան գինն է 10 ռ. Թիֆլիսից դուրս
գրուած միմիայն „ՆՈՐ-ԴԱՐԻ“ խմբագրատանը:

Խմբագրատունը գտնուած է Պուշկինսկայա փողոց. Սկուէրի դիմաց:

Օտար քաղաքներից բաժանորդ գրուողները գիմում են խմբ-
ագրութեանը հետեւեալ հասցեով. Тифлисъ, въ Редакцію еже-
дневной газеты „НОРЪ-ДАРЪ“ կամ (Caucase, rédaction
du journal „Nor-Dar“.

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1896 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

Մ Ձ Ա Կ

(24 ըդ տարի)

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐԸ

Կը հրատարակուի Թիֆլիզում, նոյն դիրքով, նոյն պրոգրամայով եւ նոյն ուղղութեամբ: Մենք ստանում ենք սեպհական հեռագիրներ:

Բաժանորդագրութիւնը բացուած է: «Մշակի» տարեկան գինը թէ Ռուսաստանում և թէ արտասահմանում 10 ռ. է:

„Մշակին“ գրուել կարելի է խմբագրատանը (Բազարնայիա եւ Բաբսկայեա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից „Մշակին“ գրուելու համար, եւ առհասարակ նամակներ եւ ծրարներ ուղարկելիս, պէտք է դիմել հետեւեալ հասցեով. Тифлисъ, Редакция „МШАКЪ“. Իսկ արտասահմանից Tiflis Rédaction du journal arménien „MSCHAK“.

ԲԱՑՈՒԱԾ Է

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԱՄՍԱԳՐԻ 1896 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տարուայ վերջը բաժանորդները կստանան իբրեւ նուէր մի հարուստ ժողովածու 8—10 թերթից բաղկացած:

Առաջիկայ տարուանից ԱՐԱՐԱՏԸ փոստի կայարան ունեցող վայրերը կուղարկուի բաժանորդների հասցեով:

Արարատին բաժանորդ գրուողները գիմում են Эчмиадзинъ, Редакция жур. „АРАРАТЪ“

Տարեկան գին Ռուսաստան 4 ռ.

— — արտասահման 5 ռ.

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Կիսամեայ հանդէս

Տարեկան խաժանորդագինն է 3 ռուբլի:

Բաժանորդագրութեան համար պէտք է դիմել հրատարակչին այս հասցեով.

Москва, Мясницкая д. Ермаковых.

„Հանդիսի“ համար կարելի է բաժանորդ գրուել եւ „ՀՈՒՄԱՅ“ խմբագրատանը:

ОТКРЫТА ПОДПИСКА на 1896 г. на газету

„ТИФЛИССКІЙ ЛИСТОКЪ“

съ перваго января „Тифлисскій Листокъ“ будетъ выходить, безъ увеличенія подписной цѣны для городскихъ подписчиковъ, въ форматѣ большаго газетнаго листа и будетъ имѣть на каждой страницѣ шесть колонъ (форматъ газеты „Кавказъ“).

Подписная цѣна:

городская		иностранная	
на годъ	5 р.	на годъ	7 р. — к.
„ 6 мѣс. . . .	3 р.	„ 6 м. . . .	3 р. 50 к.

Подписка принимается исключительно въ конторѣ изданія. Тифлисъ, Голов. пр. д. № 3, а въ г. Баку—въ табачномъ маг. Энфаджанца.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА на 1896 годъ.

(51-й годъ изданія)

„КАВКАЗЪ“

Подписная цѣна:

Городская.		Иностранная.		Заграничная.	
На 12 мѣсяцевъ	11 р. 50 к.,	13 руб.	18 р. 40 к.		
„ 1 мѣсяцъ	1 „ 50 „	1 75 к.	2 „		

Подписка принимается съ перваго числа каждаго мѣсяца. Желаящіе подписаться съ разсрочкою вносятъ 2 р. при подпискѣ и по 1 р. къ первому числу каждаго слѣдующаго мѣсяца до погашенія всего причитающагося платежа.

Подписка и объявленія принимаются въ конторѣ „КАВКАЗА“—Тифлисъ, Дворц. ул., д. Двор. Зем. банка.

Открыта подписка на 1896 г.
на ежедневную газету

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

(13 г. изданія)

Въ 1896 г. „Новое Обозрѣніе“ будетъ выходить въ Тиф-
лисѣ, ежедневно но въ увеличенномъ форматѣ,
ПЛАТА ОСТАЕТСЯ ПРЕЖНЯЯ.
Съ пересылкою и съ доставкою на годъ 10 р. на полгода
6 р. Заграницу на годъ 17 р. на полгода 9 р.

Подписка принимается въ Тифлисѣ въ конторѣ
газеты Барятинская № 8.

Մ. ՇԱՐԱԶԷ ԵՒ ԸՆԿ. ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

Ընդունում են ամեն տեսակ պատուէրներ հայերէն, վրացե-
րէն և ռուսերէն լեզուներով, — գրքեր, բնագիտութիւն և ֆորմա-
ներ: Նոյն տպարանը ունի եւրոպական ԶԱՅՆԱՆԻՇՆԵՐ
(հոտաներ) թէ եկեղեցական երգեցողութեան և թէ ման-
կական գրքերի համար ամեն լեզուներով:

Հասցեն՝ Նիկողայեւսկայնա, տ. 21. „Իվերիա“ քաղրի խմբագրու-
թեան կից:

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՍՏԱԼՈՅՑՈՒ

ԼԻՆՀԱՐԴ ԵՒ ԳԵՐՏՐՈՒԴ

Լիակատար վէպի, որ գերմաներէն բնագրից թարգմանել է
Խաչատուր Բարսեղեանցը:

Գիրքը բաղկացած է լինի մօտ 700 էրեսից:

Բաժանորդագինն է 1 ռ., տպուելուց յետոյ կարժենայ 1 ռ. 50 Կ.
Բաժանորդագրութիւնն ընդունում է „ԼՈՒՄԱՅ“-ի խմբագրատանը եւ
Նիկողոսական գրավամատանոցում:

Փ. Բորիձէ. վրացերէն երգեցմունք պատա-
րագամատուցի 305

Ա. Գալստեան. Բագուի աղքատախնամ եկ.
Հոգ. պատմ. 306

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Տիկիսի անբումք աղա Մահմադ խանի
ձեռքով. 308

Մ. Էմինի նամակը Գէորգ Հախվերդեանին. 322

Յ. Ձեռքէզեանի նամակը Մատթէոս Կա-
թողիկոսին. 326

Ս. Նազարեանի նամակը Մատթէոս Կա-
թողիկոսին 329

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ-Բ

Դիետի սխալներ. Կ. ՀԵՍՍԻ. թարգմ. Ս.
ԿԱՆԱՅԵԱՆՅ. 334

Փառուտ. ԳէՕԹԷԻ. նախերգ. Դ. ԲԱՐ.
ԽՈՒԴԱՐԵԱՆՅ. 347

Նիւթեր դպրոցական պատմութեան համար. 353

Մայր Աթոռի թանգարանը: 357

Ստացուած զրքեր 358

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՆՆԵՐ

Սոյն 1896 թուի յունուարից հրատարակում է
Տիխիսում

Լ ՈՒՄԱՅ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ն Դ Է Ս

Առաջին գիրքը տոյս է տեսնուում յունուարի 1-ին, իսկ
երկրորդը՝ յուլիսի 1-ին:

«ԼՈՒՄԱՅ» բաժանորդները ճրի ստանում են մի օրինակ պատի
ժրացոյց (օտար տեղերից ուղարկում են ճան. ծախց 20 կ.)

«ԼՈՒՄԱՅ» հանգիսի բաժանորդագինն է 3 ռ.
Իւրաքանչիւր գիրքն առանձին արժէ 2 ռուբլի:

Հասցէն՝ Тифлисъ, св.м. Гюмю Агаханянцъ